

сид, ки он оғози ҳамин силсилаи «Очеркҳо» буд. Дар ояндаи наздик дар ин силсила қисми дуюми китоби мазкур ва «Адабиёти тоҷик дар нимаи аввали асри XI» чоп хоҳад шуд. Манзури шуъбаи мо аз нашри ин силсила дар оянда ба вуҷуд овардани китоби ҷаҳдҷилдаи таърихи адабиёти форсӣ тоҷик аст.

Расул Ҳодизода.

Боби аввал

ҲАЁТИ АДАБИИ ЭРОНИ ҒАРБӢ ДАР АСРИ Х ВА ИБТИДОИ АСРИ ХӢ

Барои омӯхтани адабиёти асри Х Эрони Ғарбӣ ду сабаб монеаи ҷиддист. Аввал ин ки, мероси ба забони форсӣ мавҷуд будаи адабиёти ин сарзамин назар ба Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле кам аст. Дуюм, қисми зиёди осори адабӣ ба забони арабӣ таълиф шуда, узви таркибии осори адабиётӣ арабро ташкил мекарданд ва бо ин адабиёт бештар мутахассисони адабиёти араб машғул мешуданд.

Марҳум Е. Э. Бертельс ният дошт, ки ин ҷои холии таърихи адабиётро мукамал кунад ва дар пашири охириини «Таърихи адабиёти форс-тоҷик» ба адабиёти Эрони Ғарбӣ низ фасли махсус бахшад. Лекин, мутаассифона, ин кор ба вай муяссар нашуд. Онд ба адабиёти ин давр баъзе маълумотҳои умумиро дар фаслҳои дахлдори китоби Э. Браун¹ дида мумкин аст.

Тавсифи муҳтасар ва пурмазмунӣ назми ин давраи Эрони Ғарбӣ дар пойтахти оли Буя (бувайҳӣн) ва зиёриён дар китоби Я. Рипка² низ дарҷ шудааст.

Забехулло Сафо, нисбат ба муаллифони зикршуда, дар бораи намояндагони адабиёти Эрони Ғарбӣ маълумоти муфасссалтаре дода дар баробари маълумотҳои биографӣ аз осори он шоирон намунаҳои бисёре меорад³.

Дар Эрони Ғарбӣ, махсусан дар вилоятҳои соҳили Хазар баробари давлати мустақили Сомониён дар Мовароуннаҳр ва Хуросон, давлати мустақиле барпо гардид, ки мулкҳои он фақат дар асри IX ба хилофат тобеъ шуда, дини исломро ҳам қабул карда буданд (Дайламиён).

Дар Табаристон ва Гургон писарони Зиёр — Мардович ва Вушмагир давлати мустақиле ташкил намуданд, ки он бо хилофат ҳеҷ гуна вобастагӣ надошт.

Мардович тарафдори шуубия буд ва ҳатто ният дошт, ки маркази хилофат — Бағдодро фатҳ кунад ва бо ҳамин ҳокимияти арабҳоро сарнагун созад. Аммо бетартибҳои до-

хилии давлатӣ ба ӯ имконият надод, ки ба муқобили хилофат мубориза барад. Зиёриён дар мубориза ба муқобили Мокон писарони деҳқони оддӣ дайламӣ — Буяро ба тарафи худ кашиданд. Аммо Мардовичи зиёри аз рақобати бувайҳиён, ки меҳостанд ҳокимиятро ба дасти худ гиранд, зуд пай бурда, хост, ки онҳоро таъкиб наояд. Аммо бувайҳиён аз таъкиби ӯ халосӣ ёфта, мулкҳои мустақили худро дар Эрони Ғарбӣ ва Ҷанубӣ барқарор кардаанд.

Бунёд шудани ҳокимияти бувайҳиёро, аз як тараф, норизоии халқҳои маҳаллӣ бар муқобили юғи хилофат, ҷангҳои байни феодалӣ ва сарлашқарон, аз тарафи дигар, шучоат ва далерии саркардагонии қабилҳои дайламӣ, ки барои ба даст овардани ғаниматҳои ҷангӣ рағбати зиёде доштанд, осонтар намуд. Бувайҳиён дар аввал мақсад доштанд, ки ҳокимияти аббосиёро сарнагун сохта ба тахти хилофат алавиёро шинонанд, чунки ҳуди бувайҳиён аҳли шиа буданд. Аммо пас аз фатҳи Бағдод (соли 946) онҳо аз пурзӯр гаштани алавиён тарсида, аз мақсади худ даст кашиданд. Барои онҳо назар ба алавиёни яқрав, аббосиёни ғандаро бехтар буданд.

Бародари қалони бувайҳиён Имоуддавла Форсро ба тасарруфи худ дароварда, ба бародари миёнааш Рукнуддавла музофоти Чибол (марказаш Рай), ба бародари хурдӣ Муизуддавла Ироқро (марказаш Бағдод) дод. Оли Буя ҳукуки хилофатро хеле маҳдуд намуда, ба тахти хилофат мувофиқи хоҳиши худ аз сулолаи аббосӣ халиф таъин намуданд ва ба ӯҳдаи ӯ товони ҷангро низ гузоштанд. Ҳатто баъзан фармон меодаданд, ки номҳои онҳо дар хутба зикр нашлавад.

Писари Рукнуддавла — Азудуддавла, ки ҳокими Форс буд, ба худ унвони шохони бостонии Эрони Сосонӣ — «Шаханшоҳ»-ро қабул кард. Бувайҳиён маросимҳои қадими анъанавии эронӣ **Сада**, **Меҳргон** ва **Наврӯзро** бо тантанаҳои меғрифтанд, ки ин ҷашнҳо пас аз қабули ислом дар мулкҳои қаламрави Мардович аз нав барқарор шуда буданд. Дар аҳди бувайҳиён шахрҳои Бағдод, Рай, Исфаҳон ва Шероз марказҳои сиёсӣ ва маданияти онвақта ҳисоб мешуданд.

Шаҳри Бағдод харчанд маркази маданият ва сиёсии арабҳо бошад ҳам, дар қорҳои маъмурӣ ва маданияти хилофат нуфузи халқҳои Эронзамин кам набуд. Зеро дар маркази хилофат ба ғайр аз арабҳо қувваҳои маданияти асосӣ ва бехтарини он даврани халқҳои эронинаҷод ҳам ҷамъ омада буданд ва дар он замина роли мардуми эронӣ хеле бузург буд. Бинобар ин мо гуфта метавонем, ки дар Бағдод маданияти халқҳои эронинаҷод назар ба маданияти арабҳо нуфузи қалонтар дошт.

Ҳеч як муҳаққиқ хангоми омӯхтани масъалаҳои маданият ва адабиёт наметавонад, ки дар доираи тақсмоти ҷуғро-

фрии замони мо махдуд монад. Вагарна масъала басо торик гашта, худӣ ӯ аз ҳақиқати объективӣ хеле дур меравад. Чунки агар мо даъво кунем, ки маданият (адабиёт ва санъат) мувофиқи фатҳу истилои сиёсӣ инкишоф меёфт, онгоҳ аз ҳақиқати таърихӣ дур мерафтем.

Дар вақти таҳқиқи ин ҷиҳати масъала бояд дар хотир дошт, ки мо аз шоирони Бағдод тақрибан касеро намедонем, ки ӯ бо забони форсӣ шеър гуфта бошад. Хол он ки дар байни онҳо шоирони бисёр ёфт мешуданд, ки бо асли насаби худ форс буданд. Ва баръакс, агар мо аз Бағдод сар карда то рафт ба тарафи Шарк омадан гирем, шумораи шоирони форсигӯро ҳамон қадар зиёдтар мебинем. Чунончи, шоирони форсизабон дар Форсу Исфаҳон нисбат ба Ирок зиёд, дар Рай назар ба ҳарду шаҳри номбурда зиёдтар, дар Хуросони асри X бошад, қисми зиёди шоирон ба забони модарии худ — форсии дарӣ шеър мегуфтанд.

Адабиёти арабизабон. Дар байни муаррихон ақидае паҳн шудааст, ки гӯё ҳукмронҳои сулолаи оли Буя ҳомӣ ва пуштибони адабиёт буда, сиёсати эронпарастиро дар тахти пардаи шиа ташвиқ мекарданд. Аммо дар ин масъала ақидаи олимони муосирони араб Зухайрӣ ба назари мо бештар дуруст менамояд. Мувофиқи фикри Зухайрӣ, Оли Буя пуштибони адабиёти расмӣ дарборӣ буданд. Лекин онҳо тамоми адабиётро, махсусан он адабиётро, ки Зухайрӣ халқӣ меномад, ҳеҷ гоҳ ғимоя накардаанд⁴. Шоирони маддох дар аҳди Оли Буя нисбат ба ҳамаи давраҳои пештара бисёртар буданд, ки аҳволи онҳоро Зухайрӣ ба ҳолати аскарони кироя монанд мекунад. Вай ба адабиёти дарборӣ чараёни дигареро, ки бо истилоҳи худӣ ӯ онро адабиёти халқӣ номидан мумкин аст, муқобил мегузорад. Эҷодиёти шоирони гурӯҳи дуюм на танҳо аз ҷиҳати мундариҷаву ғоя, балки дар бобати қор фармудани воситаҳои бадеӣ ҳам аз эҷодиёти намоёндагонии адабиёти дарборӣ фарқ мекард.

Яке аз намоёндагонии барҷастаи адабиёти дарборӣ ҳудӣ вазир Ибн-ал-Амид (300/912—913—360/970—971) буд. Вай бо услуби эҷодии худ дар адабиёти араб яке аз адибони намоён буда, дар қатори Ибн-ал-Мукаффаъ ва Ҷоҳиз меистад. Падари Ибн-ал-Амид, ки вазири Мардович буд, барои ба сари ҳокимият баромадани Оли Буя кӯмак расонд. Бинобар ин дар ивази ин хидматҳо писари ӯ Ибн-ал-Амид соли 939—40 вазир таъин мешавад ва то охири умр дар ҳамон вазифа мемонад. Дар сарчашмаҳои номи ҷанде аз асари ӯ зикр ёфта бошад ҳам, аммо ин асарҳо то замони мо омада нарасидааст.

1. «Китоби девон-ар-расоил». Ин китоб асари муҳимтарини Ибн-ал-Амид аст, ки дар «Феҳрист»-и Ибн-ан-Надим

ва «Таҷориб-ал-умам»-и Ибн-Мискавейҳ кайд шудааст (ҷ. VI, сах. 378).

2. «Китоб ал-мазҳаб фи-л-балогат» — дар «Фехрист»-и Ибн-ан-Надим зикр шудааст.

3. «Китоб ал-хулқ ва-л-халқ».

4. «Девон фи-л-луғат»⁵.

Шоир бузурги араб Мутанаббӣ баъди катъи алока бо ҳокими Миср-Кофур ба назди Ибн ал-Амид меояд ва дар ҳаққи у шеърҳо менависад, ки аз онҳо як байт хеле ҷолиби диққат аст ва гуфтаи мумкин аст, ки тамоми фаъолияти адаби ва ҷамъиятии Ибн-ал-Амидро ба таври мухтасар тавсиф мекунад:

Шеърӣ у тозию афкораш—бубин
Фалсафию ҷашнҳои форсӣ.

Ибн ал-Амид инкишоф ва ривочу равиҷи маданияти эронӣро ҳимоя намуда, ҷашн ва маросимҳои қадими онҳоро аз нав барқарор намуд. Вай «яке аз пешсафони ҳаракати форспараст буд».⁶

Ибн-ал-Амид ҳомӣ ва пуштибони адибон, шоирон, олимон ва фақеҳон буда, дар дарбори худ маҷлис ва мушоираҳои бисёре барпо мекард. Вай дар соҳан илмҳои сарфу наҳви арабӣ, адабиёт, ҳандаса, пучум, мантиқ, фалсафа, табиатишиносӣ, илоҳиёт ва нақшоӣ дониши амиқ ва ҷудоманда дошт, асарҳои ӯ намунаи бехтарини услуби насри замонаш буд, ҳатто бисёр ибораҳои ӯ ҳамаҷун зарбулмасал дар байни мардум шӯҳрат ёфта буд. Вай бо мазмунҳои ишқӣ ва фалсафӣ шеърҳои бисёре навиштааст.

Ашъорӣ ӯ бо санъати баланди шеърӣ навишта шуда, аз ҷиҳати бадеи хеле рангоранг ва олий бошад ҳам, аммо ҷунон ки Мардамбек низ кайд мекунад, дар шеърҳои ӯ самимият ва ҳарорати табиӣ ҳис карда намешавад, кас гумон мекунад, ки ин шеърҳо гӯё на аз тарафи шоире, балки ба қалами котибе навишта шудааст.

Асарҳои мансури Ибн-ал-Амид нисбат ба ашъорӣ ӯ боз ҳам мураккаб ва душвортар буда, бо санъати саҷъ навишта шудааст, мазмунӣ он дар зерин обу ранги зоҳирӣ пинҳон гаштааст. Мардамбек менависад, ки Ибн-ал-Амид ҳарчанд адабиёти арабро хуб донанд ҳам, лекин дар асарҳои ӯ аз ҷиҳати услуб ҷизҳое дида мешаванд, ки ба қондаи забони арабӣ мувофиқ намеоянд ва ин ибораҳо фаҳмидани мақсади муаллифро басо душвор мекунад. Номин Ибн-ал-Амид дар ашъорӣ бисёр шоирону адибон бо қамоли эҳтиром ёдоварӣ карда мешавад, ки аз ҷумлаи онҳо Соҳиб б. Аббод, Абӯ Алӣ б. Мискавейҳ, Ибни Абӯ Шубоб, Абдулҳасан-ал-Бадеҳӣ, Ибни Халлоҷ ва ғайраҳо мебошанд.

Баъди вафоти Ибн-ал-Амид ба ҷои ӯ писараш — Зулки-

фоятайн вазир мешавад. Аммо вай бо писарони Рукнуд-давла (Азудуддавла ва Муайидуддавла) муросо карда на-тавониста зиндонӣ гардид ва ба катл расонида шуд. Чунон ки Саолибӣ кайд мекунад, Зулкифоятайн дар илму дониш ба ҳадди падараш расида бошад ҳам, аммо марди мута-каббир ва мағрур буд, маҳз аз ҳамин сабаб ба хусумати аҳли дарбор ва сарлашкарон гирифтор шуд.

Зулкифоятайн, ба фикри Мардамбек, дар шеърӯ шоирӣ назар ба падари худ истеъдоди кавитар доштааст. Вай бо шоири бузурги араб Мутанаббӣ мукотиба дошта, хангоми ба Бағдод омадани худ маҷлиси шоирон, адибон ва ғае-хонро барпо намуд, ки дар он маҷлис дар ҳаққи падараш ва Азудуддавла қасидаҳо гуфтааст. Зулкифоятайн дар наз-ди халифаи Бағдод Ат-Тоӣ эътибори баланд дошт ва ба лут-фу марҳаматҳои ӯ мушарраф мешуд.

Зулкифоятайн қаси ҳеле қордон будааст, ки пеш аз қатл рӯйхаи ганҷинаҳои маҳфии худро сузонад нест мекунад. Дар марғи ӯ бисёр шоирон, адибон ва мухлисони ӯ, аз ҷум-ла Абӯбакри Хоразмӣ марсияҳои қонғудоз навиштанд. Вай дар вақти зиндонӣ буданаш дар боран азобу уқубатҳои са-ти зиндон бисёр шеърҳои пуртаъсир сурудааст ва бо ҳа-мин ба жанри «Ҳабсия» асос гузошт (бо ҳабсияҳои Ҳоконӣ ва Масъуди Саъди Салмон муқоиса карда шавад). Зулкифо-ятайн мисли шоирони дигари доираи адабии Оли Буя иди Наврӯз ва ҷашнҳои қадимӣ эрониро васф мекард.

Яке аз вузарон барҷастаи Оли Буя Исмоил Соҳиб ибни Аббод (933—995) мебошад. Аммо ӯ дар шеър ба дараҷаи Зулкифоятайн ва дар услуби асарҳои насрӣ ба пояи Ибн-ал-Амид нарасидааст.

Соҳиб мисли вузарон гузашта на танҳо вазир, сарлаш-кар, балки шоир, олим буда, дар соҳаи наср ҳам бисёр ри-солаҳо навиштааст. Бинобар ин Нух б. Мансури Сомонӣ қў-шида буд, ки ӯро ба дарбори худ ҷалб намояд ва ба ин мақ-сад ӯро ба Бухоро даъват карда буд. Аммо Соҳиб ба таклифи амири Сомонӣ рози нашуд ва баҳона қард, ки танҳо барои ба Бухоро бурдани китобҳои ӯ чорсад шутур лозим аст.

Рӯйхати китобҳои Соҳиб мувофиқи маълумоти сарҷаш-маҳо аз даҳҳо ҷилд зиёд будааст. Вай иборат аз 7 ҷилд лу-ғати забони арабиро тартиб дода буд, ки дастхати қисмҳои бокимондаи он дар китобхонаи Давлатии Қоҳира маҳфуз аст.

Соҳиб ба ғайр аз ин, оид ба илми арӯз рисолае навиш-тааст ва маҷмӯи ҳадисҳои набиро низ тартиб додааст. Ҷамъи асарҳои ӯ 18 ҷилд будааст, ки номгӯи онҳо дар «Мӯъ-ҷам-ал-удаб»-и Ёкути Ҳамави (ҷ II, саҳ. 315), бо каме их-тисорот дар «Феҳрист»-и Ибни Надим (саҳ. 135) ва дар кито-би Ибни Халикон (саҳ. 208) дарҷ гардидааст.

Дониш ва фаъолияти илмии Соҳиб аз мундариҷа ва ном-
тӯи асарҳояш ба хубӣ равшан аст. Чунончи, дар байни он
асарҳо рисолае дар ислоҳи ғалатҳои Мутанаббӣ, рисолаи ву-
заро, як асари таърихӣ, рисолаи номҳои худо ва ғайра мав-
ҷуд аст⁷.

Соҳиб ашъори бисёр навиштааст, аз ҷумла дар мадҳи
Азудуддавла, Ибн-ал-Амид, Фаҳруддавла қасидаҳо, шеърҳои
ошиқона, ҳачвия, мучунҳо, номаҳои манзум ба дӯстон, лу-
ғаз ва намудҳои дигари шеър дар девони ӯ ҳаст. Дар баъ-
зе ашъори Соҳиб тасвири табиат ва манзараҳои рӯҳбахши
он ба воситаи образҳои дилрабо ва ибораҳои ширини шои-
рона ба тамоми нозуки ва зебоии худ ниҳоят дилкашу ҷон-
физо мучассам шудааст.

Соҳиб марди маорифдӯст, ҳомӣ ва пуштибони шоирон,
адибон ва фақеҳон буда, ҳар сол ба Бағдод 50 ҳазор динар
мефиристод ва дар байни аҳли маърифат тақсим мекард.

Дар байни асарҳои Соҳиб рисолаҳои (номаҳои) ӯ аҳа-
мияти калон доранд. Дар ин рисолаҳо бисёр маълумотҳои
таърихӣ ёфт мешаванд, ки онҳоро аз осори таърихӣ Ибн
Мискавейҳ ва Ибн-ал-Асир пайдо карда наметавонем.

Аммо фазилати адабии ин рисолаҳо, чунон ки худи араб-
ҳо эътироф мекунанд, назар ба аҳамияти таърихӣ онҳо му-
қаддамтар аст. Рисолаҳои Соҳиб аз таҳияти ғалабаҳои ҷанг,
ёрлик ва инъомномаҳо ба унвони мансабдорони гуногуни
давлатӣ, насихати амалдорон, муқотибаҳо бо дӯстон ва ода-
мони гуногун, латифаву мутоибаҳо ва аз панду насихатҳо
иборатанд. Аз ин рисолаҳо доир ба таърихи ҷанг ва муно-
сибатҳои давлатии Оли Буя ва Сомониён маълумотҳо пайдо
кардан мумкин аст.

Тамоми рисолаҳои Соҳиб соҳти муайяне доранд. Дар ав-
вали онҳо муноҷот ва наъти пайгамбар оварда мешавад.
Пас Соҳиб ба мадҳи ҳукмрони Буя ё шахсе, ки рисола ба ӯ
равона карда шудааст, мегузарад. Соҳиб ба намояндагони
сӯлолаи Буя бо лақаби фаҳрие, ки аз тарафи халифа дода
шуда буд, (монанди Фаҳруддавла, Муайидуддавла, Азудуд-
давла ва ғайра) муроҷиат мекунад. Худашро бошад, бо ла-
қаби **абд** (банда) зикр мекунад. Рисола, агар дар он аз ягон
ғалабаи калони ҳарбӣ сухан нарафта бошад, одатан бо дуои
лайри мухтасаре анҷом меёбад.

Соҳиб дар назди ҳокимони Оли Буя обрӯи баланд дошт.
Чунончи, нақл мекунанд, ки хангоми ба Ҳамадон наздик
расидани ӯ Азудуддавла ба пешвозаш аз шаҳр берун баро-
мада будааст. Соҳиб дар пешни шуарон муосир қадру ман-
залати баланде дошт. Шоирон аз ҳар як ҳукмрони Оли Буя
дида бештар ба ӯ мадҳияҳо бахшидаанд. Масалан, дар вак-
ти бо ташаббуси Соҳиб дар Исфаҳон сохта шудани қасре
даҳҳо шоирон ўро мадҳу сано гуфтанд.

Дар марги Соҳиб бисёрни шоирон, аз ҷумла: Абулқосим Исфаҳонӣ, Абулфач б. Майсара, Абӯсаид ар-Рустамӣ, Абулфайёзи Табаристонӣ ва дигарон марсияҳои пурсеҷу алам навиштаанд.

Дарбори вузарои Оли Буя ҷои ҷамъомади шоирон, адибон, олимони буда, ҳуди Ибн-ал-Амид, Зулкифоятайн ва Соҳиб, инчунин ҳокимони Оли Буя низ тарафдори илму маданият ва дӯстдорони китоб буданд ва дар дарбори худ китобхонаҳои бузург ташкил карда буданд. Яке аз онҳо китобхонаи ҳуди Соҳиб буд, ки дар вақти аз тарафи Маҳмуди Ғазнавӣ фатҳ гаштани шаҳри Рай сӯзонда шуд. Мувофиқи маълумотҳо, танҳо китобҳои ҳуди Ибн-ал-Амид бори 100 шутур будааст.

Аз руи маълумоти Макдисӣ дар китобхонаи Азудуддавла, ки дар Шероз воқеъ гашта буд, ҳамаи китобҳои то замони у таълиф шуда нигоҳ дошта мешуданд.

Аз руи маълумоти маъхазҳои муътамад равшан мешавад, ки дар он замон бисёр китобхонаҳои калон мавҷуд будаанд. Чунончи Ибни Мискавейҳ менависад, ки пас аз ҷалубияти исёни шохзодаи Буя—Ҳабашӣ, ки қароргоҳи у дар Басра буд, дар қатори матоъҳои дигари гаронбаҳо, китобҳои ӯро низ бо 15 ҳазор чилд китоб ғанимат гирифтаанд. Ғайр аз китобхонаҳои бузург дар Бағдод, Форс, Исфаҳон ва шаҳрҳои дигар дорулилмҳое буданд, ки шоирон, адибон ва олимони гуногун он ҷо ҷамъ омада, дар байни худ мушоираро баҳсу мунозира мекарданд.

Бисёрни ин дорулилмҳо дар назди китобхонаҳои калон мавҷуд буданд ва ҷимратҳои махсус доштанд. Чунончи, китобхонаи Азудуддавла дар Шероз, китобхонаи вазир Собир б. Ардашер дар Бағдод (соли 933—934 таъсис ёфта буд).

Ибн-ал-Амид, Зулкифоятайн ва Соҳиб Исмоил б. Аббод бо фаъолияти ҷамъиятӣ—сиёсӣ ва адабии худ ба инкишофи адабиёт таъсири бузург расониданд. Шоироне, ки аввал дар доираи адабии Ибн-ал-Амид ва Зулкифоятайн ҷамъ шуда буданд, дертар дар доираи адабии дарбори Соҳиб гирд омаданд. Чунон ки дар аввали ҳамин боб гуфта шуд, адабиётро, ки дар мулкҳои Оли Буя ба забони арабӣ ба вуҷуд омада буд, фақат бо кайду шартҳои ҷиддӣ ба адабиёти форсӣ мансуб кардан мумкин аст. Оид ба ин масъала фикри Зухайрӣ хеле ҷолиби диққат аст. Вай менависад, ки адабиёти доираи адабии сулолаи бувайҳиён зоҳиран бо забони арабӣ таълиф шуда бошад ҳам, рӯҳан адабиёти форсӣ буд, маншаи илҳомӣ шоирони ин сулола на нимҷазираи Арабистон, балки кӯҳсор ва манзараҳои сабзу хурраи Эрон буд.

Дар асри X дар адабиёти Эрони Ғарбӣ муборизаи шадиди идеологӣ равшан намудор буд, ки ин мубориза дар

таҳти шиорҳои динӣ ва дар зери пардаи рақобати байни аҳли шиа ва суннат ҷараён дошт. Аз ин чунин хулоса намебарояд, ки шиитӣ манфиати гурӯҳҳои эронӣ ва суннитӣ манфиати мардумони арабро ҳимоя мекарданд. Дар доираи ҳар ду гурӯҳ ҳам намояндагони қавму халқҳои гуногун буданд. Масалан, шоири барҷастаи араб Шариф ар-Рази (360/970—406/1016) шиамазҳаб буд ва дар айни замон дар байни эронӣ Бадеуззамон ал-Ҳамадонӣ (358/969—398/1007) аз аҳли суннат буд. Шоирони шиамазҳаб дар ашъори худ авлоди набӣ—Муҳаммадро таърифу тавсиф намуда, дар мазаммати душманони онҳо — умавӣ ва душмани хилофат Абдуллоҳ бини Зубайр, инчунин дар мазаммати аббосӣ ҳаҷвияҳо менавиштаанд. Дар ин бобат ҳуди Соҳиб шахси ғазол буд, ки мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дар мадҳи асҳоби набӣ, имоми ҳаштум Алӣ Ризо (147 х., 765—202 х./818) қасида гуфта ва дар мазаммати душманони онҳо — умавӣ ҳаҷвия навиштааст.

Дар аҳди Оли Буя дар Бағдод ҷашн гирифтани идҳои мазҳаби шиа ба тарзи расмӣ ҷорӣ гардид. Ҳатто бо амри Муизуддавла рӯзи имом Ҳусайнро қайд намуда, асҳоби пайғамбарро (саҳоба) дашному маломат мекарданд. Ин гуна майлҳои мазҳаби шиа дертар дар давраи инқирози салтанати Оли Буя низ дар назм равшан намудор мешуд.

Яке аз пайравони мутаассиби мазҳаби шиа Соҳиб б. Аббод буд, ки ӯ дар исботи ҳуқуқи хилофат ва имомати Али Абӯ Толиб китоби махсусе таълиф кард. Диққатангез аст, ки аз ду намояндаи доираи адабии Соҳиб яке Абӯбакри Хоразмӣ тарафдори маслаки шиа буд ва дар ҳаҷви аббосӣ, марвоӣ, авлоди Абдуллоҳ бини Зубайр ва ҳамаи онҳое ки ҳуқуқи хилофати тарафдорони Алиро инкор мекарданд, ҳаҷвияҳо навишта буд; дигаре — Бадеуззамони Ҳамадонӣ аз аҳли суннат буд ва бо шиамазҳабон мунозира дошт ва дар ҳаққи Абӯбакри Хоразмӣ 45 байт ҳаҷвия навишта буд. Ҳамаи ин нишон медиҳад, ки ҳукамо ва вазарони Оли Буя нисбат ба мазҳабҳои гуногун сиёсати як дараҷа бетарафонаро пеш гирифта буданд. Майл ва оҳангҳои шиа аз ашъори ал-Ғувайрӣ низ равшан намоён аст, ки ӯ ба номи ҳуди, пайғамбар, Алӣ, Фотима ва шаҳидони дашт Қарбало қасам ёд мекунад.

Таъсири мазҳаби шиа дар эҷодиёти **Меҳёри Дайламӣ** (с. в. 428/1037) хеле равшан намудор аст. Меҳёри Дайламӣ бисёр қасидаҳои ҳудро дар наъти набӣ, Алӣ ва авлоди онҳо, инчунин дар мадҳи Шариф ар-Рази навиштааст.

Шеърҳои Меҳёри Дайламӣ аз ҷиҳати ғояву мундариҷа, нафосат, санъати бадеӣ ва парвози фикри шоирона ба пояи шеърҳои шоири барҷастаи араб—Шариф, устоди ҳуди Меҳёр, нарасида бошад ҳам, лекин дар ашъори ӯ бисёр байту

мисраъҳое ҳастанд, ки шоир муҳаббати поки воқеиро бо ҳиссиёти баланд суруда, доир ба тақдири инсонӣ андешаҳои амиқи файласуфона меронад. Ин оҳангҳо махсусан аз баъзе марсияҳои шоир садо медиҳад.

Дар адабиёти ин давра муборизан идеологӣ, ғайр аз майлонҳои **шиа** дар зери шиори **шуубия** низ давом мекард. Дуруст аст, ки муборизан равияи шуубия монанди асрҳои VIII—IX дар асри X он қадар нуфузи калон надошт, чунки эронӣён дар идоран ҳилофат ва соҳаҳои дигари давлатӣ тадриҷан нуфузи иштироки арабҳоро маҳдуд мекарданд. Шиорҳои шуубия дар асри X бештар дар адабиёт намудор мешуданд ва тарафдорони ин равия фикрхоёро таблиғ мекарданд, ки оғро шуарои тоисломии араб дар фахрҳои худ ифода кардаанд. Аз ин ҷиҳат як байти шоири исфаҳонӣ—Абӯсанд ар-Рустамӣ, маддоҳи Соҳиб хеле ҷолиби диққат аст.

إذا انسيوا كنت من آل رستم
ولكن شعري من لري بن غالب

Ҳастам аз авлоди Рустам чун насаб пурсанд маро,
Ғашта лекин пайрави Лўъайини Ғолиб назро.

Қайд кардан зарур аст, ки бисёр шоирони шиамазҳаби асри X ба ақоиди шуубия назари манфӣ доштанд. Соҳиб б. Аббод, ки шиан мутаассиб ва ҳомии анъанаҳои қадими эронӣ буд, бо шуубиён баҳсу мунозира карда, даъвоҳои онҳоро рад мекард ва даъвои насаби алаві менамуд. Дар ҷавоби шуубиён, ки арабҳои бадавиро дар ҷаҳолат ва пасмондагӣ мазаммат менамуданд, Соҳиб одатҳои зардуштиро маломат мекард, ки ба ҳешовандони наздиқашон хонадор мешуданд.

Як навъ ранги дигари шуубияро дар эҷодиёти Меҳъери Дайламӣ мебинем, ки вай ҳарчанд дар осори худ ба гузаштагонӣ бузурги Эронӣ бостон ҳусни таваҷҷӯҳ дошта бошад ҳам, бо вучуди он, авлоди пайғамбарро аз онҳо беҳтар мешуморад.

Меҳъер дар мадҳи давлати қадими Сосонӣ қасидаи бузурге гуфтааст, ки шоир дар он адолат ва қувваи бошукӯҳи шоҳони Сосониро васф мекунад. Дар айни замон аз ашъори шоир мавзӯҳои анъанавии шоирони араб, таассуроти гуногуни назми давран тоисломро низ пайдо мекунем. Дар қасидаи шӯр номи қаҳрамонҳои афсонавии араб (Ҳотами Той, Каъб, Қаҳтон, Зарими Тамимӣ, Зуварат Яманӣ)-ро дуҷор мекунем. Ҷолиби диққат аст, ки айнан дар ҳуди ҳамин қасида Меҳъер иди Наврӯзро васф намудааст. Меҳъер дар қасидаи дигари худ номи Нӯъмон, Набиға аз-Зубъёнӣ, Қайс,

Муллаваҳ ва шутурҳои таърифи баходурони арабро зикр мекунад.

Дар доираи адабии бувайҳӣ таъсири маданияти Эронӣ қадим на танҳо дар ғояҳои мазҳаби шиа ва шуубия зоҳир мегашт, балки то дараҷаи муайяне дар ситиши ҷашиҳои анъанавии қадими эронӣ, ба монанди иди Наврӯз, Меҳргон ва Сада, ки бо ташаббуси зиёриён ва бувайҳӣ аз нав барқарор шуда буд, намудор мешуд. Ин ҷашиҳо ба мисли идҳои мусулмонӣ бо тантана ва тайёрии бузург пешвоз гирифта мешуданд, шоирон ба шарафи ин идҳо дар мадҳи вазиру ҳокимон, инчунин дар мадҳи арабҳо ва халифони замон қасидаҳо мегуфтанд.

Ситиши анъанаҳои ҳам Эронӣ қадим ва ҳам мусулмониро дар ашъори Ибни Мискавейҳ пайдо мекунем, ки у ҳам дар васфи ҷашии **Меҳргон** ва ҳам дар васфи иди **Қурбон** қасида гуфтааст. Дар ситиши ҷашии Меҳргон аз шоирони он давра Ибни Бобак, Абӯбакр ал-Форисӣ, Абул Хусайн ал-Ғувайрӣ, Абулқосим ал-Исфаҳонӣ ва дигарон низ қасидаҳо навиштаанд.

Ҷашии дигари бузурги эронӣ, иди Наврӯз — иди баҳор буд. Чи тавре ки Саолибӣ менависад, Соҳиб б. Аббод иди Наврӯзро бо шукӯҳи бузург истикбол мекард ва хангоми он дар дарбори вазир қадаҳҳо аз май пур мешуданд ва лавҳаҳои рангорангро бо тасвири баҳор ба ӯ пешкаш мекарданд. Одатан дар қасидаҳо васфи Наврӯз бо тасвири манзараҳои рангоранги табиат зинат меёфт ва шоир хонандаро ба хурсандӣ ва хушнудии зиндагӣ даъват менамуд.

Ба адабиёти доираи бувайҳӣ ба ҷои оҳангҳои назми бадавӣ, ки аз тасвири сахрою регзорҳои беоб, ахволи ошӣки аз қабилани маъшука дурафтада, қорвони ба биёбонҳои дуродур сафар карда, садон ҷарас, вухушу паррандаҳо, дарахту буттаҳои биёбон ва ғайра иборат буданд, оҳанги мавзӯҳои дигар — тасвири дашту марғзор ва манзараҳои басо зебои табиати Эрон дохил шуданд. Дар ҳақиқат Зухайрӣ дуруст мегӯяд, ки тасвири борон дар қасидаи арабҳо аломати хушнудии бузург бошад, барои шоирони доираи адабии бувайҳӣ чандон завқовар набуд. Зеро ки аҳоли дар водӣҳои обшори Эрон ба ин саховати табиат монанди мардумони сахроҳои Арабистон эҳтиёҷи зиёд надоштанд.

Албатта, мо ҷараёни таракқиёти назмро фақат бо шароити ҷуғрофӣ вобаста карданӣ нестем. Шубҳае нест, ки ба таракқиёти ин адабиёт бисёр омилҳои дигар низ таъсир карда буданд. Аммо бо вучуди ҳамин инкор кардан мумкин нест, ки дар тасвири табиат ба шоир муҳите, ки ӯро фаро гирифтааст, таъсири калон мерасонд. Дар эҷодиёти шоирони он давра лавҳаҳои аҷибӣ ҳодисоти табиат (ҷунончи, бо-

риши борон, раъду барқ) бо махорати баланде тасвир шудаанд.

Дар назми шоирони доираи адабии Оли Буя тасвири баҳор — эҳёи табиат, шукуфтани боғу марғзор, ҳамчун навиди чашни Навруз тасвир мешуданд. Абулхусайн ал-Ғувайрӣ дар мадҳи Соҳиб б. Аббод қасидае навишта, фасли баҳорро бағоят зебо ба калам овардааст. Аммо дар ин қасида тасвири борон, ки ба табиат ҳусни наве зам мекунад, тамоман аз байн меравад, ки ин ҳолат бар назми бадавӣ ҳеле хос буд.

Дар назми доираи адабии бувайҳиён бо ҳиссиёти баланди шоирона васф кардани боғу марғзор, гулу меваҳо низ мавзӯи нав буд. Дар насби қасидаҳо ҷои тавсифи дарахти хурморо лиму, себу анҷир, анору бихӣ ва шафтолу гирифт. Ин меваҳо на танҳо мавзӯи назм, балки предмети тасвири бадеи ва ташбеҳоти шоирон гаштанд. Ҷунончи, шоир ас-Сулаими афлесунро ба дӯшиза монанд мекунад. Дар ашъори шоирон тавсифи меваҳои гуногун сурати маъмулӣ гирифт. Шоирон барои барҷаста ва санъаткорона тасвир кардани онҳо байни худ мусобиқа мекарданд.

Саолибӣ ҳикоят мекунад, ки рӯзе Ибн-ал-Амидро лимӯе тӯхфа оварданд. Вай дар васфи ин лимӯ шеър навишт ва шоирони ҳозирро даъват намуд, ки дар пайравии ӯ шеър гӯянд ва панҷ шоир ҷавоб навишт.

Мавзӯи дигари шоирони доираи адабии бувайҳиён тасвири дарёву наҳрҳо буд. Ҷунончи ғурриши дарё ба гулдурӯси раъд, аз насими сахарӣ мавҷзании рӯи об ба тӯрҳои зирех, акси моҳи шабона дар рӯи об ба шамшер монанд карда мешуд. Зухайрӣ менависад, ки шоирони ин донра на танҳо об, балки тамоми ҳодисаҳои табиӣ, ки ба онҳо дарё вобаста буданд, тасвир кардаанд. Онҳо зебоии сарбандҳо, руду наҳр ва ҳаракати киштиҳоро ҳеле моҳирона тасвир кардаанд.

Оҳанги салҷиёт (назми барфӣ), ки дар адабиёти ин давр ҳеле ривож ёфта буд, низ ба иқлим ва муҳити Эрон вобастааст. Дар дарбори халифаи Аббосӣ аз барфу ях барои сард нигоҳ доштани об ва май истифода мебарданд. Тавсифи барф ханӯз дар ашъори Соҳиб гоҳе ба назар расад, шоир Исмоилӣ дар васфи он қасидаи томе навиштааст. Намунаи бехтарини **назми салҷия** шеърҳои дар бораи барф навиштаи шоир Абӯ Абдуллоҳ Рӯзборӣ мебошад.

Дар назми арабизабони асри X **жанри луғаз** ҳеле маъмул буд. Шоире набуд, ки дар ин жанр шеър нагуфта бошад. Ҷунончи, Меҳёри Дайламӣ дар сифати давот, шатранҷ, нақора, устурлоб, шамол, наҳл, мили сурмакашӣ, сурма, тарозу, дирам, Дуббӣ Асғар (ситораи Ҳафтододарон), осмон ва ангушт луғаз гуфтааст. Дар ин жанр бисёр шои-

рон, аз ҷумла Ибни Хинду, Дабей Абулфайёз, Табарӣ ва ғайраҳо шеър сурудаанд.

Зухайрӣ адабиёти асри X ва ибтидои асри XI-ро ба **адабиёти дарборӣ ва халқӣ** ҷудо карда, дар айни замон хусусиятҳои ҳоси мавзӯӣ ва услуби онҳоро муайян мекунад. Назми адабиёти дарборӣ хеле тумтароқ ва пурдабдаба буда, доираи мавзӯи он бо таърифу тавсифи ишратпарастӣ, бадахлоқӣ, маю шохидбозӣ ва ғайра маҳдуд мешуд. Мавзӯи ашъори намояндагони **адабиёти халқӣ** бештар аз тарғиби ақидаҳои инсонпарварӣ, масъалаҳои тарбиявию ахлоқӣ, фалсафӣ, шикоят аз қисмат, бахти вожгун иборат аст. Осори намояндагони адабиёти халқӣ бо услуб, барҷастагии фикр, соддаву фаҳмони худ аз адабиёти дарборӣ фарқ мекунад, дар маҳсули адабии онҳо таърифу тавсифҳои ғавқуллода ва ғароқҳои дур аз ақл вучуд надоранд.

Мавзӯи намояндагони адабиёти дарборӣ ба ду қисм ҷудо мешуд: 1) Талаб ва тамаъкорӣ. 2) Шикоят аз қисмат (оҳангҳои пессимистӣ).

Яке аз хусусиятҳои **назми дарбории** ин давра таърифу тавсифи таомҳои гуногун буд, ки шоирони дарборӣ дар тавсифи онҳо қасидаҳои том мебахшиданд. Ибни Мискавейҳ бошад, оид ба таомҳо рисолаи махсусе навиштааст. Намояндагони табақаи ашроф таомҳои лазиз ва анвои мевахоро ба якдигар тӯҳфа мекарданд, дар васфи онҳо қасида мехонданд ва ба қасидаҳои ҷавобҳо меғуфтанд. Дар «Ятиматуд-даҳр»-и Саолибӣ аз ин ҳел шеърҳо бисёр намуна оварда шудааст. Шоир Ибни Абдулазиз ба дӯсти худ ғӯшти мурғ, лубӣ ва бодинҷонро тӯҳфа фиристода, баробари ҳамин дар тавсифи онҳо шеъре низ равона мекунад.

Дар адабиёти дарбории Оли Буя жанри дигаре, ки ба номи **ал-мучун** (المجون) машҳур буд ва аз алфози кабеҳу тасвири шаҳват ва ҳиссиёти пасти инсонӣ иборат буд, низ вучуд дошт. Мардум дар аҳди ҳукмронии бувайҳиён ба аҳкоми қонунҳои исломӣ чандон риоя намекарданд. Дар адабиёт таърифу тавсифи канизакҳо, раққосаҳо, маъшуқа ва шохидон хеле бисёр дида мешуд.

Ҳатто намояндагони аҳли дин — рӯҳониён ҳам, аз ҷумла, қозии намоёни вақт Ибни Халлод ва ат-Танӯҳӣ аз қушоду равшан ҳимоя кардани он бадахлоқиҳо, ки мувофиқи ҳукми шарият гуноҳи азим ҳисоб мешуд, ҳазар намекарданд.

Зухайрӣ ба қатори намояндагони адабиёти халқӣ Ибн-ал-Ҳаҷҷоҷ ва Ибни Сакратро дохил кардааст. Вай ба ин гурӯҳ Абӯдулаффо низ дохил мекунад. Ин шоир дар мадҳи Бану Сосон — мазҳаби гуруҳи махсуси одамоне, ки ба маоши ноҷиз қаноат карда, ҳеч гоҳ ба роҳи фиребгарӣ, дуздӣ, соилӣ

ва айёри нарафтаанд, касидаҳо гуфтааст. Дар ин касидаи дуру дароз ғайр аз шикваю нолаҳои бадбахтӣ, шоир аз ҳаёти озод ва зиндагии лоқайдонаи худ фахр мекунад.

Оҳангҳои шикаҷат аз қисмат, ҳаёти вазнин ва тангдастӣ на танҳо дар байни шоирони равияи халқӣ пахн шуда буданд, балки дар байни ҳамон шоироне, ки эҷодиёти худро ба мадҳу санои табақои доро бахшидаанд, низ дида мешуд. Чунончи, барои мисол ашъори Ибни Абдулазизро, ки мадҳи Соҳиб ва Кобус б. Вушмгир буд, нишон додан мумкин аст. Ҷаҳонбинини ин шоир ниҳоят маҳдуд аст. Вай ҳамчун мусулмони комил ба ризки ҳудо қаноат накарда, хомиёни давлатмандро дар тамаи тӯхфаю ҳадьяҳо мадҳу сано мекуфт. Аз бисёр шеърҳои Ибни Абдулазиз бадбахтии ҳуди ӯ намоён бошад ҳам, лекин бо вучуди ҳамин вай дар шеърҳои ахлоқ ва қонунҳои ҷамъияти замонашро хеле равшан тасвир намудааст ва бо ҳамин фарқи байни дороён ва аҳли меҳнаткашро нағз нишон дода тавонистааст. Шоир дар баъзе шеърҳои худ инсонро ба зиндадилӣ, ҳаётдӯстӣ ва ғанимат доништини умр даъват намуда, дар айни замон бинои ин дунёро бо қару ғзаб маломат мекунад.

Шоир Абулвоҳид Абулқосими Исфаҳонӣ, ки пас аз Райро фатҳ кардани Султон Маҳмуди Ғазнавӣ мадҳи ӯ шуда буд, одамони молпараст ва ҳирсу дороиро саҳт мазаммат менамуд ва дар бораи асли моҳияти давлатмандӣ муҳокимаҳои фалсафӣна меронд.

Дар ашъори Абӯдулаф бошад, ба муқобили такдиру қисмат (замон ва аҳли он) эътирози аз ин ҳам саҳттар ва қатъитарро мебинем.

Зухуроти пессимизм дар назми шоирони доираи адабии Оли Буя тасодуфӣ набуд. Пессимизм на танҳо ба қисмати бад ва бахти воҷуни шоирони ҷудогона вобаста буд. Сабаби ин дар он буд, ки аксарияти ҷамъият аз шукӯху ҳашамати қасрҳои шохона ва бенавоию бечорагии қисми зиёди аҳоли норозӣ буданд. Вақте ки шоирон ба аҳволи вазнин меафтаданд (чунончи зиндонӣ мешуданд), пас ҷашмони ҳақиқатбини онҳо қушода мешуд ва ҳодисаҳои гирду атрофро, ки дар вақти озодӣ дида наметавонистанд, фаҳмида мегирифтанд. Мисоли барҷастаи чунин тағйиротро дар эҷодиёти Зулқифоятайн мебинем. Шоир дар давраи аввали умри кӯтоҳаш як миқдор шеърҳои оптимистӣ суруда бошад, пас аз зиндонӣ шудани худ марсияҳои ҳузновар гуфтааст. Ҳамин гуна тағйиротро дар ҳабсияҳои Абӯ Исҳоқ Собӣ низ дида метавонем.

Шоир Меҳёри Дайламӣ ҳам дар бораи ҳодисаҳои зиндагӣ бо як тарзи ба худ хос чунин навиштааст:

Ин аҷузи пурнасл шавҳар дорад бешумор,
Ҳар яке з-ин шавҳарон дар насл додан бе мисол.

Дар ин ҷо мо бори дигар ҳамон **санъати ташхисро**, ки дар назми асри X маъмул буд, дида метавонем.

Дар асри X дар Эрони Ғарбӣ баробари инкишофи назми арабизабон, насри арабӣ ҳам раванг ёфта буд. Айнан дар ин давр жанри **«Мақомот»** ба вуҷуд омад, ки асосгузори он **Бадеуззамони Ҳамадонӣ** буд. Жанри «Мақомот» аз ҳикоятҳои хурди алоҳидаи мустақил иборат буда, ходисаву воқеаҳо ба амалиёти як қаҳрамон вобастааст. Ба фикри Зухайри, Бадеуззамон бо маҷмӯи ҳикояҳои худ пояи жанри «Мақомот»-ро гузошта бошад ҳам, аммо Ибн Дурайд **санъати сачъро** аз вай пештар кор фармудааст.

Мувофиқи ақидаи мутахассисони таърихи адабиёти араб «Мақомот» ҳамчун жанр таҷассуми эътирози қисми муайяни табақаҳои ҷамъияти нисбат ба сохти мавҷуд буд, ки бо назми халқӣ дар як қатор меистод. «Мақомот» — жанри ниҳоят мураккаб аст. Дар он санъатҳои гуногуни лафзӣю маънавӣ, латифаву мутоибаҳои адабӣ, тобишҳои гуногуни қалимаҳо ва дигар санъатҳои бадеи ниҳоят бисёр кор фармуда мешуд ва ҳамаи ин бо насри мусаччаъ ороиш меёфт. Зухайри ва Фахурӣ ин ҷараёни адабиро «адабиёти бенавоӣ ва талабу тамаъкорӣ» номидаанд.

Қаҳрамони «Мақомот»-и Бадеуззамони Ҳамадонӣ марди доно, олим, адиб ва ҳозирчавоб — Абулфатх Искандарӣ буда, ӯ ризки худро маҳз ба ақлу заковат ва қордоннаш мегузаронад. Ин қаҳрамон ба дунё дилбастагӣ надорад, фикру ақидаи ӯ дар бораи ин дунё бо шеърҳои пессимистии бисёр шоирон ҳамоҳанг аст. Вай дар бораи давлату дорой муҳокимаҳои фалсафӣ меронад.

Мақомот—жанри хоси адабиёти араб аст ва аз ин сабаб аст, ки вай минбаъд дар заминаи ҳамин адабиёт инкишоф ёфт. Дар адабиёти форс-тоҷик бошад, танҳо **Ҳамидиддини Балхӣ**⁸ дар ин жанр асар таълиф намудааст.

Яке аз хусусиятҳои адабиёти асри X дар наср авҷ гирифтани жанри афоризм (ҳикам—ҳикматло) буд. Чунон ки гуфта будем, адибони барҷастаи он замон ибораҳои рехта, зарбулмасал ва суханони ҳикматнокро хеле рехтаву пухта кор фармудаанд, ки онҳо чун афоризм дар байни мардум интишор ёфтанд.

Дар поён аз афоризмҳои Абӯбақри Хуразмӣ чанде мисол меорем. **عرواى كثيرة الخطاب والمكل لعة كثيرة الطلاب**
الذ بها

Тарҷумааш:

Чаҳон—арӯси шавхарони бисёр ва подшоҳӣ — моли қардорони бешумор⁹.

Ҳақ ҳамеша барқарор аст, гарчанде ҷоҳилон ба он иқрор

нестанд, рӯз ҳамеша рӯз аст, гарчи дар чашми кӯрон наму-
дор нест.

Узри бемавкӯе гуноҳ аст ва такаллуфи носамимона бои-
си یتоб аст¹⁰.

Давон ба ғайри ҳочат беморӣ орад ва дар вақти ҳочат
шифо расонад.

Адабиёти арабзабони асри X Эрони Ғарбӣ бидуни таҳ-
қиқи эҷодиёти Қобус б. Вушмгир мукаммал нахоҳад шуд.
Аммо дар ин ҷо ашъори уро ба ду қисмати алоҳида ҷудо на-
муда таҳлил кардан ба мақсад мувофиқ намебуд. Бинобар
ин лозим меояд, ки дар боран эҷодиёти ӯ дар боби адабиё-
ти забони форсии ин давр таваккуф намоем.

АДАБИЁТИ ФОРСИЗАБОН

Шоирони табаристон ва гургон. Дар Эрони шарқӣ адабиё-
ти форсизабон дар Бухоро ва дар ғарб адабиёти арабизабон
дар Исфажону Шероз марказият ёфта буданд. Аммо адабиё-
ти форсизабони Эрони Ғарбӣ чунин марказ надошт.

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи адабиёти форсизабони
Эрони Ғарбӣ дузабонӣ буд (шоирони дузабонро зул-лисо-
нагайн меномиданд). Яке аз намоёндагони барҷастаи шои-
рони дузабона ҳокими Табаристон ва Чурҷон Қобус б. Вушм-
тири Зиёри (976—403/1012) буд, ки дар натиҷаи зарбаи
Оли Буя борҳо мулкҳои худро тарк намуда фирорӣ шуда
буд. Қобус ба равиҷи илму адаб ғамхорӣ мекард, Берунӣ,
ки муддате дар сарои ӯ умр ба сар бурда буд, «Осор-ул-
боқия» и худро ба номи у таълиф кардааст. Рисолаҳои бисё-
ре, ки аз тарафи Яздодӣ ном шахс тахти унвони «Қамол ал-
балоба» тақрибан дар байни солҳои 402 ва 410—420 хичрӣ
гирд оварла шудаанд, ба калами Қобус тааллуқ доранд¹¹
Қисмати то замони мо махфӯз мондаи «Қамол ал-балоба»
аз 41 рисола иборат буда, 31-тои он ба ҳуди Қобус тааллуқ
дорад. Даҳ рисолаи дигар — ҷавоби Ҳилол ас-Собӣ ба Қо-
бус аст. Рисолаҳои Қобус ба номи вазири Хуросон Утбӣ, ба
вазирӣ номаълуми Хуросон, ба Абдуллоҳ б. Исмоил б. Ме-
кол, Ибн ал-Амид, Алӣ б. Фазл барин арбобони маъруфи таъ-
рихӣ муосири муаллиф навишта шудаанд. Ба воситаи «Таъ-
рихи Яминӣ»¹² рисолаи ба пайғамбар ва асҳоби ӯ бахшидан
Қобус низ то замони мо расидааст.

Қобус дар жанри маълуми замонаш — панду хикматҳо
(хикам) ҳам қуввазӯмон кардааст, ки намунаҳои он дар ки-
тоби Саолӣи «Ятимат-уд-даҳр» дарҷ гардидааст.¹³

Шеърҳои ба забони арабӣ навиштаи Қобус аксаран аз
ҷиҳати услуб ба афоризмҳо наздик ва сар то по пандомӯзо-
на аст. Ин шеърҳоро аз руи мазмун ба жанри суханони
пандомӯз ва таъбирҳои он мансуб кардан мумкин аст.

Қобус мукотибаҳои худро ҳам дар шакли рисолаи мансур ва ҳам дар шакли манзум менавишт, монанди шоирони замонаш бо намояндагони олами шеърят, ба монанди Абубакри Хоразмӣ, Соҳиб б. Аббод — дар мактубҳои худ мушоира мекард.

Баъзе шеърҳои форсии Қобус низ мазмунӣ пандомӯзона дорад. Намунаи он шеъри зерин аст, ки бо санъати ҷамъу тақсим навишта шудааст:

Кори ҷаҳон саросар оз аст ё ниёз,
Ман пеши дил биёрам озу ниёро.
Ман бист ҷизро зи ҷаҳон баргузидаам,
То ҳам бад-он гузорам умри дарозро.
Шеърӯ сурудӯ рӯдӯ маи хушгӯворро,
Шатранҷӯ нарду сайдғоҳӯ юзӯ бозро,
Майдонӯ гӯйӯ борғоҳӯ размӯ базро,
Аспӯ силоҳӯ ҷудӯ дуою намозро.

Қисми дигари ашъори форсии Қобус — шеърҳои ишқӣ мебошад. Аз намунаи ашъори ошиқонаи ӯ шеъри зеринро овардан мумкин аст, ки дар он ҳамон санъати ҷамъу тақсим кор фармуда шудааст:

Шаш ҷиз дар он зулфи ту дорад маъдан:
Печу гиреҳу, банду ҳаму тобу шикан.
Шаш ҷизи дигар нигар, ватаншон дили ман,
Ишқу ғаму дарду қурму тимору ҳазан.

Ин мисраъҳо аз ҳайси сабқу услуб шеъри машҳури Дақиқиро ба хотир меоранд, ки ду байти аввали он ин аст:

Дақиқӣ чор хислат баргузидаст
Ба гетӣ аз ҳама хубиё зиштӣ:
Лаби ёқутрангу нолаи ҷанг,
Маи хушрангу дини зардҳиштӣ.

Аммо аз ҷиҳати мазмун шеъри Қобус аз шеъри Дақиқӣ фарқ дорад: дар шеъри Қобус шеър, суруд, рӯд, май, шатранҷ, нард, сайдғоҳ, юз, боз, майдон, гӯй, борғоҳ, разм, базм, асп, силоҳ, ҷуд, дуо, намоз ҳамчун ифодаи шуглу аъмоли феодалони он замон оварда шудаанд.

Ва ё рубоии дигар:

Гул шӯи нишот омаду май мири тараб,
З-он рӯй бад-ин ду мекунам зини талаб.
Хоҳӣ, ки дар ин бидонӣ, эй моҳ, сабаб,
Гул ранги рӯҳат дораду май таъми ду лаб.

Илова бар он ки худи Қобус ҳамчун шоирӣ номӣ шинохта шуда буд, дар атрофи ӯ як гурӯҳ адибони маъруф ҷамъа омада буданд. Гузашта аз ин, бисёр шоирони бувайҳӣ шеър-

ҳои худро ба номи ин ҳокими адабиётдӯст таълиф мекарданд ва ё бо ӯ мукотиба доштанд. Қозӣ Абӯ Башар ал-Чурҷонӣ, Қозӣ Абуҳасан б. ал-Абдулазиз, Абӯбакр ат-Табарӣ, Абумансури Саолибӣ, Абӯбакри Сарахсӣ, Қачарии Чурҷонӣ бошанд, мадехасароёни ӯ буданд. Ғайр аз ин, набераи Қобус амир Кайковус низ шеър мегуфт. Муҳаммад Авфӣ як рубоии уро дар тазкирааш дарҷ кардааст, шеърҳои дигарашро низ ҳудаш ба «Қобуснома» дохил кардааст.

Дарбори Қобус ва халафони ӯ ҷамъомадҳои бисёр шоирони асри X ва ибтидои асри XI шуда буд. Аз ин рӯ метавон бо боварии комил ба ҳулосае омад, ки он вақтҳо дар Табаристону Гургон доираи адабӣ вучуд дошт (инро зотан тазкираҳои араби низ тасдиқ мекунанд). Вале аз он сабабе, ки маълумоти маъхазҳо ҳануз пурра омӯхта нашудааст, ҷиҳатҳои характерноки ин доираи адабиро муайян кардан душвор аст.

Яке аз симоҳои намоёни доираи адабии Қобус шоири дузабона **Абӯбакр Муҳаммад б. Али Хусравӣ** буд¹⁴, ки бахшида ба Қобус, Соҳиб б. Аббод, Абулқосим Муҳаммад Симҷури мадҳияҳо навиштааст. Дар насиби мадҳияи ба Соҳиб бахшидаи ӯ чунин образҳо:

«Зери лаб—андар Масех пинҳон,
Зери миза—андар Накиру Мункар»

аз санъатҳои ҷавулоддаанд, ки дар адабиёти асри X хеле кам дучор меояд.

Бадеуззамон Фурузонфар кайд кардааст,¹⁵ ки Хусравӣ аввалин шоир аст, ки дар назми ӯ аҳкоми ҳикматомези ҷалсафӣ бо образҳои бадеӣ омехта ҷаштаанд ва қиёсҳои зерини ӯ дар танқиди ҷалсаф дар микъёси адабиёти форс назире надорад. Дар ин қиёс ҷарҳи ҷалсаф қотиб номида шудааст.

Эй басо хаста к-аз ҷалсаф бинам,
Бе силоҳе ҳамеша афғор аст.
В-эй басо баста, к-аз навоҳи ҷарҳ,
Банд пинҳонӣ у ғириғор аст.
В-эй басо қуштагон, ки ғардуиғор,
Надавад ҳуно қушта бисёр аст.

Ин ҷо тасвири бадкирдории ҷалсаф дар санъати мутобақа сохта шудааст (бе силоҳе ҳамеша афғор аст, надавад (нарезад) ҳуно қушта бисёр аст ва монанди ин).

Хусравӣ инчунин дар бораи ҳақиқати илоҳӣ шеър навишта, дар он ба муқобили ақидаи ба шакли одам тасаввур кардани худо баромад кардааст, ки ифодаи боз ҳам барҷастаю **муъҷазӣ** ин фикро дар Фирдавсӣ дучор мекунем: («Ба бинандагон офаринандаро, Набинӣ, маранҷон ду бинандаро»).

Мар худовандро ба ақл шинос,
 Ки ба тавҳид ақл нобиноост.
Офаринандаро набояд ваҳм.
 Гар ба ваҳм—андар овареш, хатост.
 Ваҳми мо ёри чавҳару араз аст,
 В-ин ду бар кирдугор нозебост.
 Қайф гуфтан хатост эзидро,
 Қайф чун бошадаш, ки бе иқфост.
 Нест монанди ӯ, мапурс, ки чист,
 Номакониғиро мағӯ, ки кучост.

Дар ашъори Хусравӣ гоҳо мавзӯи танқиди иҷтимоӣ ба назар мерасад. Чунинчи, китъаи зерини ӯ дар бобати тазоҳури афкори танқиди-иҷтимоӣ ба кулلى бо шеъри машҳури Шаҳиди Балхӣ («Донишу хоста аст наргису гул»)¹⁶ ҳамоханг гардидааст.

Чаро ин мардуми донову зираксору фарзона,
 Ба темору азоб—андар або давлат ба пайкор аст.
 Агар гул қораду садбарг або зайтун, зи баҳти ӯ
 Бар он зайтуну он гулбун ба ҳосил ханчаку хор аст.

Ин оханг дар назми асри X васеъ паҳн шуда буд ва аз вазъияти нгувори худ норозӣ будани аҳли адаби он замонаро ифода мекард.

Осори шоири дигари Гургон — **Абӯзирои Чурчонӣ** низ ранги фалсафи дорад. Ӯ дар шоири бо Рӯдакӣ даъвои ба-робарӣ карда мегуяд:

Агар ба давлат бо Рӯдакӣ на ҳамсонам,
 Аҷаб макун сухан аз Рӯдакӣ на кам донам
 Агар ба кӯрии чашм ӯ биёфт гетиро,
 Зи баҳри гетӣ ман кӯр буд натвонам.
 Ҳазорьяк з-он- к-ӯ ёфт аз атон мулук,
 Ба ман диҳӣ, сухан ояд ҳазор чандонам.

Абӯзироа баъд аз вафоги Рӯдакӣ ба Бухоро омада, дар мадҳи Сомониён қасидаҳо гуфта бошад ҳам, вале, зоҳиран, дар ҳаёти шахсӣ ба маҳрумиятҳои зиёди моддӣ дучор шудааст. Инро баъзе шеърҳои дар рӯҳи пессимистӣ навиштаи ӯ тасдиқ мекунанд:

Ҳар он кас, ки набошад зи ахтараш иқбол,
 Бувад ҳама ҳунари ӯ ба халқ номақбул.
 Шӯчоаташ ҳама — девонагӣ, фасоҳат — хашв.
 Сухан — газофу қармӣ — фасоду фазл—фузул.

Дар китъаи зерини шоир низ нобоварӣ ба қувваи инсон аз ӯ нотавонии ӯ дар назди тақдир ифода ёфтааст:

Чӣ пӯшӣ чавшани ғафлат, ки рӯзе
 Ту бошӣ тири меҳнатро нишона.
 Амал бо умрат андар неҳ ба меёри.
 Нигаҳ кун, то кучо гардад замона!

Шоир Камарии Чурчонӣ санъати шеърнависиро хеле хуб аз худ карда буд, ки дар ин бобат парчаҳои зиёди осори ӯ аз «Тарҷумон-ул-балоға»-и Родуёӣ далели равшан аст.

Камарии Чурчонӣ дар баъзе шеърҳои худ дар бобати қор фармудани санъатҳое, ки шеърро аз ҷиҳати оҳангу шакл ниҳоят зебо мекунад, маҳорати қомиле зоҳир менамояд, ки инро мо дар ашъори шоирони асри X қамтар мебинем. Як байти ин қабил шеъри Қамарӣ дар боби санъати тарсеъ дар «Тарҷумон-ул-балоға»-и Родуёӣ оварда шудааст:

Улӯ тахтат, қуфу бахтат, фарӣ қорат, парӣ ёрат,
Қажин мушкин, гузин маскан, қарин ҳубон, муин яздон.

Дар ин ҷо шоир аз санъати тарсеъ (улӯ—қуфу, тахтат—бахтат, фарӣ—парӣ ва ҳоказо) истифода намудааст.

Ашъори Қамарии Чурчонӣ аз ҷиҳати забон, образ ва мазмунӣ худ аз назми доираи Оли Буя дида, бештар ба назми Хӯросону Мовароуннаҳр наздик аст. Мазмуну афкори ахлоқӣ-фалсафии шеърҳои ӯ, ки бо ашъори дар ин мазмун навиштаи Рӯдакӣ ва Абӯшукӯри Балхӣ хеле наздик аст, ин гуфтаи моро собит менамояд. Ҷунончи, шоир оид ба мавзӯи ташаккули фарди инсонӣ сухан ронда, ҳатто истилоҳоти фалсафии ин шоирони номбурдари ба қор мебарад:

Бе ҳунар давлат поянда набошад бас дер,
Давлат он бошад поянда, ки ёбӣ ба ҳунар.

Тасаввуроти фалсафии Қамарӣ дар бораи офариниши ҷаҳон ки бо суханони ҳикматомез ва зарбулмасалҳои халқӣ омехта гашта ба ранги бадеӣ намоён мешавад, низ ҷолиби диққат аст:

Ҷаҳони мо ба масал май шудасту мо—майхор,
Ҳушиш баста ба талхиву хурраи—ба хумор.
Ҷаҳони мо баду нек аст, бадаш беш аз нек,
Гул эҷ нест абе хору ҳаст бе гул хор.

Ба либоси шеър ороستاني зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ дар назми асри X хеле интишор ёфта буд ва Қамарӣ низ ба ин таваҷҷӯҳи қалон дорад. Маҷҳияе, ки шоир ба Қобус бахшидааст, аз нуқтаи назари таркиби образҳои худ диққатангез аст: дар насиби ин қасида (танҳо насиби он маҳфуз мондааст) Қамарин Чурчонӣ як силсилаи томи маҷозҳои анъанавиро фароҳам овардааст, ки баъдҳо дар назми классикӣ вирди забони шоирон шуд: «алиф ба қомат», «шмаш даҳон», «пунаш зулф», «бунафша—ҷаъд», «рух—лола», «занах—насрин».

Буте, ки сачда барад пеши рӯи ӯ бути Чин,
Ҳаёли ӯ бувад андар бичинти хур-ул-ин.

Алиф ба қомату мимаш даҳону нупаш зулф.
 Бунафша чаъду ба рух лолаву занах насрин.
 Ба зулфаш—андар мушку ба мушқаш—андар **хам**,
 Ба чинаш—андар тобу ба тобаш—андар чин
 Миёни ҳалқаи зулфаш муаллақ аст дилам,
 Мисоли он ки миёни ғалак ҳавову замин.
 Зи бодаи лаби у талхӣ аст уҳдаи ман,
 Раво бувад, ки бувад галх май бех аз ширин.
 Хирад ситад зи ман у чун шах аз муинид чон,
 Дилам кашад зи ман у чун шах аз гафи май кин.

Муҳаммад Авфӣ шоири Табаристон **Абӯлайси Табариро** ба доираи шоирони ғазнавӣ дохил кардааст, вале дар қучо гузаштани ғаъолияти шоирини ӯ маълум нест, дар маъхазҳо мамдӯхони ин шоир нишон дода нашудаанд, танҳо Ризоқулиҳон Хидоят дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» мегӯяд, ки шоир дар Табаристон таваллуд ёфта, дар ҳамон ҷо вафот кардааст. Аз насиби як қасидаи шоир, ки оиро Авфӣ дар тазкираи хуҷ овардааст, маҳорати баланди шоирини муаллиф хувайдоаст. Шеъри мазкур аз аввал то охир бо суҳанбозии калимаҳои «дил», «зулф», «шона» (сапъати илтизом) иншо шудааст.

Дилам миёни ду зулфат ниҳон шуд. Ӯй маҳруӣ
 Зи баҳри он ки зи чашмат ҳаме бинарғезад.
 Пабинӣ он-к чу ту зулфро ба шона занӣ,
 Сари ду зулфи ту дар шона медаровезад
 Дили ман аст, ки бо шона корзор кунад,
 Дар он миёна аз ӯ бодӣ мушк мебезад.
 Ҳаме битарсам, к-ӯро бӯрӯн барад зи миён.
 Чу дид чашмат, з-ӯ растхез барғезад.
 Аз он қибал ҳама шаб мустаманди ту Бӯ Лайс,
 Ба хой-хой ҳаме хун зи дидагон резад,
 В-агар бихуспад як чашми заҳм вақти саҳар,
 Насими зулфи ту он хуфгаро баранғезад
 В-агар бубинад ғаммози ғамзаи ту дилам,
 Ҳалоки чон бувад, ар чон аз ӯ бинарғезад.

Як қасидаи ғалсафӣ, ки аввали он дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» оварда шудааст, низ ба Абӯлайс нисбат дода мешавад:

Чист ин вожғунатабъ ғалак —
 Гоҳ девест зишту гоҳ малак?
 Зи бас ин нурғазофа қисмати ӯ,
 Аз ҳақиқат дилам кашиди ба шак.
 Бохирад з-ӯ нишаста, тақья зада,
 Зери дебои зар-ш ҳаззу фанак.
 Бохирадро зу ба хӯру ба ҳоб
 Аз бараш оташ асту зер ҳунак.
 Гуй ар даҳр гардари ду кунад,
 Инчунин дод кай бувад, вайҳак!
 Дарак-ӯл-асфал—аст чон умед,
 Ба дарз мард кай расад зи дарак?
 Некбахтӣ чу обу ман самакам,
 Ӯ зи ман дур чун само зи самак.
 Дарьёб аст, то кай ин ғила з-ӯ?

Ба ҷаҳон дам мазан зи «лӣ»—ву зи «лак».¹⁷
Фалак аз табъ барнагардаду гу
Бе такаллуф гила макун зи фалак

Ин ҷо тасвири манзараи ҷамъияти инсонӣ аз зери ка-
лами шоир ба як ранги ҳеле хузнавар бадар омадааст. Дар
пайравии шоирони асри X Абулайс мавзӯи ба «тавонга-
ри ҷоҳил» муқобил гузоштани «олими бенаво»-ро
инкишоф медиҳад. Вале набояд фаромӯш кард, ки дар ада-
биёти асри X ғайр аз ин, умуман муқобилгузори образҳои
«бенаво—тавонгар» (бидуни истеъдоди ақлию дониш-
и оҳанги номехрубони тақдир ифодаи бадии худро ёфтааст.

Ризоқулихон шоир Фасеҳии Ҷурҷониро ҳам аз ҷумлаи
мадҳасароёни Қайковус мешуморад. Муаллифи «Ҳафт ик-
лим» «Вомиқу Узро» ном дoston доштани ин шоирро зикр
мекунад, ки аз он фақат чор байт маҳфуз мондааст.¹⁸

Шоирони Рай ва Исфаҳон. Дар байни шоирони Рай Абул-
фатҳ Пиндори Розӣ (с. в. 402/1011) мақоми махсусе дорад.
У ҳам ба араби ва ҳам ба форси шеър мегуфт. Пиндор ин-
ҷунин ба лаҳҷаи табаристонӣ (мувофиқи маълумоти баъзе
сарчашмаҳо, ба лаҳҷаи розӣ) шеър мегуфтааст.

Пиндор маддоҳи Маҷдуддлавлa (997—1029) буда, Соҳиб
бинни Аббод низ аз ҳомиёни ӯ буд. Ҳочӣ Халифа дар «Қашф-
уз-зунун» менависад, ки Пиндор «Мунтахаб-ул-фурс» ном лу-
ғати тафсири тартиб дода буд. Монанди намояндагони ди-
ғари назми асри X форсу тоҷик, оҳанг ва мавзӯи асосии шеър
ҳои Пиндор тараннуми ҳисси хурсандии инсон ва лаззати
ҳаёт аст. Ин мавзӯ дар ашъори ӯ ба воситаи тавсифи май
ё маъшуқа ифода ёфтааст.

Май фаро овар, ки баҳра мебарӣ,
Май—нишотафзон шодиварӣ.
Ҳар киро, ки май набув шодӣ набув
Ин ҷаҳонро хурраи бо май дарӣ
Авлаҳон гуянд, к-ин май би ҳаром,
Менадонанд ҳаром аз ҷи дарӣ.

Пиндор дар лаҳҷаи табаристонӣ шеърҳои ҳазломез ҳам
дошт, ки гоҳо мазмуни онҳо аз доираи одоб берун мебаро-
мад.

Ба шаҳри Рои ба минбар— бар яке рӯч
Ҳама кут вонзак з-ин харзалой,
Қи ҳафт аъзон мардом рӯчи маҳшар,
Дихад бар кардаҳои худ гувой.
Зане бар она мезад дасту мекут.
«Басо жоҷо, ки та он рӯч ҳой».

Дар ин китба, ҳарчанд ба тарзи бешармона бошад ҳам,
мавзӯи хурсанди ва лаззати ҳаёти «ин дунё» акс ёфтааст.

Шоир дар рубони дигари машҳури худ низ ҳамин мавзӯро
ифода намулдааст:

Аз марг ҳазар кардан ду рӯз раво нест,
Рӯзе, ки қазо бошаду рӯзе, ки қазо нест
Рӯзе, ки қазо бошад, кӯшиш надиҳад суд,
Рӯзе, ки қазо нест, дар ӯ марг раво нест.

Чунин тарзи муҳокимаронии софистиқӣ дар мавзӯи шеър,
чунон ки маълум аст, баъдҳо дар рубоиёти Хайём хеле ин-
кишоф ёфт. Пиндор дар ин ҷо калимахоеро ба кор бурда-
аст (қазо, рӯз), ки дар рубоиёти Хайём ниҳоят бисёр дида
мешавад. Оҳанги фалсафии лирикаӣ Пиндорро дар рубоии
зерини ӯ, ки оиро ба Хайём ҳам нисбат медиҳанд, равшан
мушоҳида кардан мумкин аст:

Бо бат мегуфт моҳие бо табу тоб!
«Ғам нест—ба чун рафта боз ояд об».
Бат гуфт, ки «ман қадид ғаншам, ту қабоб,
Дунёе паси марги мо чи дарёе, чи сароб!

Пиндор дар ақидаҳои динӣ ва сиёсии худ, чун аксарияти
шоирони Эрони Ғарбӣ, пайрави шиа буд.

Рай ватани мадеҳасарой ва сарояндаи ишқ **Ғазоирии Ро-
зӣ** аст. Ғазоирӣ, ки шоири дарбори Оли Буя буд, дар айни
заҷон ба Маҳмуди Ғазнавӣ низ қасидаҳо навишта мефири-
стод ва аз ӯ инъомҳои зиёде мегирифт¹⁹.

Дар асоси маълумоти баъзе маъхазҳо чунин ривояте паҳн
шуда буд, ки Ғазоирӣ гӯе ба Ғазна омада будааст ва ин ҷо
дар байни ӯ ва Унсурӣ низоъ рӯй дода будааст. Аммо тад-
қиқоти минбаъда беасосии ин ривоятро ба хуби собит на-
муд²⁰.

Ғазоирӣ бахшида ба Маҳмуди Ғазнави барин ҳукмронии
мутаассиби суннимазҳаб, ки аҳли шиаро бераҳмона таъкид
мекард, мадҳияҳо навишта бошад ҳам, дар эътиқоди худ
пайрави мазҳаби шиа буд.

Дар шеърҳои Ғазоирӣ тараннуми ишқу муҳаббат низ
мавқеи калоне дорад. Шеърҳои дар ин мавзӯ навиштаи ӯ
бо санъати баланд ва образҳои тақрорнашавандан худ хо-
нандаро мафтун мекунанд.

Мутрибе хубрӯю барбати ғ
Чу яке кузпушт ошики пир
Нолаи ширхор дорад, лек
Ба қанор—андарун нахӯҳад шир.

* * *

Чоми май овард бомдод ба ман дод,
Он-к маро бо лабон-ш кор ғитодаст
Гуфтам: «Меҳр аст?» Гуфт: «Меҳраш парвард».

Гуфтам: «Моҳ аст?» Гуфт: «Моҳаш зодаст».
Бода ба ман доди аз латофат, гуфтам
«Чом ба ман дод, лек бода надодаст».

Ғазонри дар ҷои дигар ташбеҳи анъанавӣ (накҳати зулф-
насимии сахарӣ)-ро хеле моҳирона кор фармудааст:

Насими ду зулфайни ӯ бигзарад,
Биёмехта бо насими сабо.
Чӣ гуям, чу бигашт у, гуямаш
Ало ё насим ас-сабо, мархабо.

Ғазонри ба маънои томи сухан шоири оригиналист, ӯ бо
шеърҳои худ ба инкишофи забони шеърӣ форс-тоҷик саҳ-
ми арзандае гузоштааст. Дар тасвири бадии худ Ғазон-
ри ташбеҳи истиораҳои анъанавиро бо муваффақият ба кор
мебарад. Чунон ки дар васфи май мегӯяд:

Чун сими пок мағзаш, чун зарри зард пӯст,
Рангаш чу ранги ошику бӯяш чу бӯи дӯст.

Ба тасвири мавзӯи анъанавии осмон ва замин бошад, шо-
ир бо истифодаи лугатҳои одди тамоман як ранги тозае ме-
бахшад:

Зи диноҳ чун беду абри сапед,
Замини гашта заррину симин само.

Дар байти зерин шоир дар тасвири ҷаҳиши барқ санъати
ташхисро ниҳоят хуб кор фармудааст:

Чу барқ аз меғ бидрахшад, ту пиндорӣ: яке зангӣ
Зи хиргоҳе ба хиргоҳе дағонад пореае аҳгар.

Чунин усули тасвир, яъне ташхис, дар назми дигар шоиро-
ни бувайҳӣ низ дида мешавад.

Боз чунин тасвири лавҳаи табиат, ки дар он шоир ҳар
як гиёҳи киштзорро ба найза ва аз бод ба ҷунбиш омадани
барги гулҳоро ба ларза ва ташидани дили душманони сар-
замини худ ташбеҳ намуфтааст, аз нуқтаи назари образи ба-
деӣ қобили диққат мебошад:

Эй баҳори доду дин, омад ҳуҷиста навбаҳор,
Бустони подшоӣ қард ҳамчун Қандаҳор.
Обдода хишти пӯлод аст пиндорӣ гиёҳ,
Қас нағонад чун буғинад киштзор аз хиштзор.
Лола бинӣ ларз-ларзон чун дили бадхоҳи мулк,
Ниме андар хун ғарику ниме андар зери қор.
Шоҳ ҳарчандон, ки бинӣ нур дорад бар ҷабин,
Роҳ ҳарчандон, ки бинӣ ҳур дорад дар қанор
Дӯш то шабғаҳ марворид борида осмон,
Лоларо бар тоҷ борида суманро—бар савор.

Ин ки ҳар рӯз асту роғу боғ, кӯҳу дашту дар
Зумраду марҷону фируза ба шоху барғу бор.

Ғазоири ҳатто ангишти сиёҳ ва дар оташ сухта истодани
онро ба чашми шоири мушохида намуда, ин ходисаро ба ҳо-
латҳои гуногуни руҳии ошиқ монанд мекунад.

Сиёҳ ангишт чун рӯзи ҷудон
Миени оташе чун доғи ҳичрон
Сиёҳ аҳгар миени оташи сурх
Чу чашми дардманд аз дур тобон.

Мӯҳсини Қазвинӣ ва Масъуди Розӣ. Ин ду таъ аз ҷумлаи
шоирони Рай буда, пас аз шаҳро забт кардани Маҳмуди
Ғазнавӣ аз маддохони ин султон шуданд. Масъуди Розӣ дар
мадҳи султон Масъуд (1030—1041) қасидаҳо навишта, шу-
ҷоат ва далерии уро васф менамуд ва мамдуҳи худро даъ-
ват мекард, ки душманоиро ҳарчи зудтар побуд созад, ва-
гарна ин морон—бадхоҳон аждаҳо хоҳанд шуд. Дар фар-
ҳанги шеърӣ ӯ образҳои анъанавин «дурри ятим», «ғолия»,
«хол», «нуқта зи мушк», «ориз», «тахтаи сим» ва ҳатто мав-
зӯи «Аз ман ҷудо шудиву нашуд ишқи ту ҷудо», ки аз қа-
били мавзӯҳои маъмули лирикаи пешина аст, ба назар ме-
расанд. Дар ашъори Масъуди Розӣ оҳанги қадимаи адаби-
ти форс—тасвири меваҳои гуногунро мебинем. Чунончи шоир
себро ин тавр таъриф кардааст:

Занаҳдонҳои туркон аст гуи
Фарози шох — бар он себӣ хандон
Мағоке дар миени ҳар яки он-к,
Чу он ҷоде ки бошад бар занаҳдон

Дар васфи анор:

Чу ҳуққа буссадин, пур гавҳари сурх
Бӯбни овехта аз шох марҷон.
Қафида чун даҳон, ширу дона-ш
Бад-ӯ—дар ҳамчу хунолуда дандон

Агар муосири Масъуди Розӣ Меҳёри Дайламі анорро
модари боқира номида, санъати истиҳоран тазодомезро ба
кор бурда бошад, Масъуд дар васфи ин мева аз дигар воси-
таҳои бадеӣ—ташбеҳҳо «ҳамчу лунолуда дандон», «чун да-
ҳон», «Чу ҳуққа» ва маҷозӣ («марҷон»-ро ба ҷои анор) ис-
тифода мекунад. Маҷозҳои Масъуди Розӣ ниҳоят равшан ва
барҷастанд, Меҳёр бошад, бо ташбеҳоти ғайримукаррарӣ
ва ҷасорати тасвири шоирона хонандаро мафтун мекунад.

Шоири дигари Рай Мӯҳсини Қазвинӣ низ дар ифодаи ҳа-
мон мавзӯ, яъне шоирона васф кардани меваҳо воситаҳои
аҷибу тоза ва муҳталифи тасвироти бадеиро ба кор меба-
рад. Ӯ мурудро ин тавр таъриф мекунад:

Нек монад зи бар сус амруд
Ба синони муборизи нуркин
В-он фуру су-ш ҳамчу нофи буте,
Ки бувад солу мох машкогин.

Мӯҳсин дар як рубоии худ аз ҳосиятҳои ба ҳам зидди шароб (обу оташ) истифода бурда, санъати тазодро хеле моҳирона кор фармудааст:

Оташ тиди ки бошаданг об ниқоб,
Эмин шуда об з-оташу оташ зи об
Бингар ту бад-ин шаробу он чоми шароб,
То оби фасурда бинго оташи ноб.

Васфи ишқу муҳаббат, шароб, ҳаргуна меваҳо—ин мавзӯи осори боқимондаи шоирони Раи мебошад. Бо вучуди ин, агар аз рӯи эҷодиёти Ғазоирӣ ҳукм кунем, қасида дар назми ин шоирон жанри асосӣ будааст. Вале, мутаассифона, аз ашъори ин шоирон танҳо порчаҳои алоҳида маҳфуз мондаасту бас. Ин ҳолат ба мо имкон намедихад, ки дар бораи мавзӯ ва тамоюли ғоявии назми онҳо тасаввуроти равшане ҳосил намуда, ба хулосаҳои қатъӣ оем.

Порчаҳои шеърӣи шоирони дигари Раи Мансури Мантиқӣ нисбатан бисёрғар то замони мо расидаанд²¹. Мансур аслан аз Раи буда, аз доираи адабии Соҳиб буд ва дар қасидаҳои ӯро бо игрок ва муболиғаи том мадҳ мегуфт:

На бе амни у адл бинад ҷаҳон,
На бе рои у мулк дорад низом.

Мансури Мантиқӣ дар яке аз қасидаҳои худ бо шоирони Ғазнавӣ, ки ба муқобили идеализацияи достони қаҳрамонии Фирдавсӣ «Шоҳнома» мубориза мебаранд²², ҳамовоз мешавад. Шоир дар таърифи мамдӯҳи худ меғӯяд

Кучо камтарин бандагонаш чу Бежан,
Фузун дорад у ҷокар аз Тусу Навзар

Дар асри X жанри қасидаи «пирӣ» хеле паҳн шуда буд ва беҳтарин намунаи он аз Рӯдакӣ ва Қисоӣ боқи мондааст. Мансур низ ин жанро инкишоф дода, онд ба мавзӯи пирӣ ду қасидае навиштааст, ки дар байтҳои алоҳидаи он ҳатто оҳанг ва образҳои тасвири Рӯдакӣ такрор шудаанд, чунончи:

Шуд он маваддату он дустиву он айём
Ки бар муроди дини ҳеш мениҳодам гом

Дар ин қасида Мансури Мантиқӣ аз мавзӯи бадбахтии шахси берун баромада, аз офариниши олам норозигӣ баён мекунад, зиндагии инсон ва беадолатиҳои инчимоиро бо муҳокимаҳои фалсафӣ ба миён мегузорад:

Ба рӯзгор фӯзунтар шавад дарахт ҳаме,
Маро камист ба ирӣ ҳаме дар ин ҷангом
Киро хушар бифазоят, чаро бикӯхад мол
Агар на з-ин ду яке ҳаст бар ҳаким ҳаром?

Ин ҷо байти дуввум бо шеъри Шаҳиди Балхӣ («Донишу хоста аст наргису гул») комилан ҳамоханг аст. Дар қасидаи дуввуми Мансур бошад, мавзӯи бар хилофи хоҳиши инсон гардиш кардани айём илбиқоси худро ёфтааст.

Ба рузи давлат кин аз замона ҷустам боз,
Кунун замона зи ман боз ҷуст яксара кин.
Асири он шудаам, кӣ асир буд маро,
Бад-он замона ҷунон буд, бад-ин замон ҷунин

Дар байни шоирони Эрони Ғарбӣ аз осори адабии Мансур порчаҳои нисбатан калоне дар даст дорем ва аз ин рӯ онд ба услуб ва баъзе хусусиятҳои вазни ашъори ӯ сухарондан мумкин аст. Ҷунон ки ишорат рафт, қасидаҳои «пирӣ»-и Мансури Мантиқӣ чи аз ҷихати мавзӯӣ ва чи аз ҷиҳати оханги худ ба шеърҳои дар ин мавзӯӣ эҷод кардаи Рӯдакӣ ниҳоят наздиканд. Ин даъворо дар шеърҳои ҳар ду шоир фаровон қор фармуда шудани образҳо ва ифодаҳои бо ҳам монанд собит мекунад: «басо шабо» «маро ҷудӣ салотину меҳтарони замин», «сарои заррину девор буду симини бом», «ману ҷаҳон ду ҳамолу қарини сохтаҳӯй — хирад асири ҳаво гаштаву дил оми ду ҷашм», «кунун ба сони камон аст сарв қомати ман — кунун ба сони каманд аст рӯи ман пурчин» ва ҳоказо.

Дар шеърҳои Мансур калимаи «асир» бисёр ва дар маъноҳои гуногун дучор мешавад. Дар байти зерин шоир оғро ба ду маънӣ овардааст:

Маро асиргирифта буге гирифт асир,
Шигифт нест, ки нахирҷӯй шуд нахҷир.

Дар китъаи машҳури Мансури Мантиқӣ:

Яке мӯй бидуздидам аз ду зулфат,
Чун зулф задӣ, эй санам, ба шона.
Ҷунон-ш ба сахтӣ ҳамекашидам,
Чун мӯр, ки гандум кашад ба хона
Бо мӯй ба хона шудам, падар гуфт
Мансур, қадом аст, з-ин дугона?

ки Бадеуззамони Ҳамадонӣ бо хоҳиши Соҳиб б. Аббод онро ба арабӣ гардонида буд, ифодаи «чун мӯр, ки гандум кашад ба хона» ба назар мерасад, ки ҷунин образи мӯрро қариб айнан дар Фирдавси низ мебинем («маёзор мӯре, ки донакаш аст»).

Васфи май дар адабиёти асри X ҷи дар Шарк ва ҷи дар Эрони Ғарбӣ яке аз мавзӯҳои асосӣ буд, ки аз намунаи он:

«Модари май»-и Рудаки, қасидаи дар таърифи маи навҷи-
таи Башшори Марғазиро хогиррасон қардан қифоя аст. Аз
шоярони Рай дар ин мавзӯ Ғазоирӣ, Муҳсини Қазвинӣ,
Пиндори Розӣ шеърҳо эҷод кардаанд. Ба ин ғуруҳ Абӯ Аб-
дулло Ҷунайдиرو низ, ки ҳам ба араби ва ҳам ба форси шеър
менасишт, дохил қардан мумкин аст. Ин шоир дар як ба-
ти қитъаи ҳуд, ки дар васфи маи навҷиштааст, санъати та-
зод ва таҷассусро ба қор мебарад:

Шир аст гизон қудакӣ хурд,
Шира (а)ст гизон марҷуми шир.

Бино ба сабаби ноқисии материалҳои зарурӣ онд ба наз-
ми форсии ду маркази адаби (Гургон—Табаристон ва Рай—
Исфаҳон) таҷо ба баъзе мулоҳизаҳои тақриби омадан мум-
кин аст.

Пеш аз ҳама як хусусияти ин назмро бояд қайд намуд:
назми ин ду маркази адаби аз нуфузи забони араби барома-
да, бештар ба назми форси-дарии Хуросону Мовароуннаҳр
наздиқ мешуд. Назми Эрони Ғарбӣ аз нуқтан назари маҳор-
рати шеърӣ (маҳусусан шакли он) ба назми Шарқ наздиқ
мешавад. Вай аз қадимҳои аввалини адабиёти асри IX, ки
бо адабиёти араб то андозае алоқаманд буд, хеле пеш рафт-
та, бо мазмун ва образҳои ҳуд ба дараҷаи эҷод бо назми
арабизабони буванҷӣ ва ба воситаи он бошад, бо ҳуд ада-
биёти араб вобаста буд.

Насри форсӣ. Насри форсии Эрони Ғарбӣ нисбат ба назм
бештар характери миллии дошт (агар ҳамин тавр гуфтан чо-
из бошад). Насри арабии ин ҷо аз заминаи форсӣ тамоман
дур буда, инкишофи он бо таърихи минбаъдаи насри уму-
миараб саҳт вобаста мешад ҳам, аммо насри форсӣ бо ада-
биёти паҳлавии тоҷилоӣ алоқан ҷудонашаванда дошт ва
дар ташаккули жанру услуби насри адабиёти форсӣ таъси-
ри муфиде бахшид.

Марзбоннома. Муаллифи «Марзбоннома», мувофиқи таъ-
кики Муҳаммад Қазвинӣ, ва ин ки Марзбон б. Рустам б. Шер-
вин (чунон ки дар «Қобуснома» зикр шудааст), балки Марз-
бон б. Рустам б. Шаҳриёр ибн Шервин б. Рустам б. Сухроб
б. Бог б. Шопур ибн Комус б. Қубон аст.²³

Ин муаллиф муосири Қобус ибн Вушмгир (976—1012)
мебошад. Фирдавсӣ баъди нисон ҳуд бо Султон Маҳмуд дар
хонаи ҳамин Марзбон панҷонда шуда буд.

Асари дигаре, ки аз «Марзбоннома» ёдоварӣ намудааст,
«Таърихи Табаристон»-и Ибн Исфаҳиёр аст. Матни аслии
«Марзбоннома», ки бо шеваи табаристонӣ навишта шуда буд,
аз байн рафтааст ва ҳоло ду нусхаи форсии аз нав қор қар-
дашудан ин асар мавҷуд аст. Нусхаи якум дар соли 598—1002
аз тарафи Муҳаммад б. Ғозӣ ал-Матявӣ ном шахсе қор қар-

да шуда, бо номи «Равзат-ул-укул» маъруф аст. Тахминан пас аз даҳ ё бист сол матни аслии «Марзбоннома»-ро бори дигар Саъиддин ал-Варовинӣ ба форсӣ тарҷима кард. Ин мутарҷим аз муқаррабони Рабибиддин—вазирӣ ҳоими Озарбойҷон ва Аррон атобак Ӯзбек б. Муҳаммад б. Илдиғиз (1210—1226) буд. Хамин тарҷума дар таърихи адабиёт бо номи «Марзбоннома» шӯҳрат ёфт.

«Равзат-ул-укул» бо адади бобҳои худ, тартиби ҳикояҳо аз «Марзбоннома» хеле фарқ мекунад. Дар он иловаю ихтисорот ҳаст ва ҳаҷмаш ҳам аз «Марзбоннома» ду баробар зиёд аст. Боби хотимавии «Равзат-ул-укул», яъне боби ёздаҳум дар «Марзбоннома», ки аз 9 боби асосию як боби иловагӣ иборат аст, дида намешавад. Чунон ки Муҳаммад Муин муқаррар намудааст, боби IV «Марзбоннома» аз нақли «Matikan-i Fyran»-и паҳлавӣ иборат аст. Матни «Марзбоннома», ки онро Муҳаммад Қазвинӣ ба таърифи расонидааст, дар асоси шаш нусха тайёр карда шудааст, ки қадимтарини онҳо соли 762/1360 китобат шуда, дар музей Британия мақфӯз аст. «Марзбоннома» (тарҷимаи Варовинӣ) ба шакли мухтасар ба арабӣ гардонида шуда, соли 1277 ҳиҷрӣ дар Қоҳира нашр гардид, ки онро наشري интиқодӣ шуморидан мумкин нест. Забони «Марзбоннома» холо хеле қушна шудааст.

«Марзбоннома» асари насрӣ ва аз ҷиҳати жанр «кисса дар касса» буда, мазмуни он «Қалила ва Димна»-ро ба хотир меорад. Сӯхбатҳои байни шоҳу шоҳзода дар мавзӯҳои панду ахлоқи бо овардани мисолҳо ва ривоятҳои гуногун таъвият дода мешавад.

«Қобуснома». Намунаи дигари насри форсӣ дар Эронӣ Фарбӣ «Қобуснома»-и Ӯнсурӯлмаолӣ Қайқовус мебошад, ки муаллиф китоби худро ба шарафи бобояш Қобус б. Вушмгир хамин тавр номидаст²⁴. Дар асоси санае, ки дар нусхаи қадимтарини ин асар ҳаст, то вақтҳои охир чунин ақидае вучуд дошт, ки асар соли 475/1082 таълиф шудааст. Аммо дар вақтҳои охир Маҷиддин Бадавӣ дар монографияи худ ба маълумоти таърихи Ибни Исфандиёр, Хондамир ва ғуфтаҳои тадқиқотчиён таъия намуда, ин даъворо рад кард. Дар ҳақиқат ин таърихнависон ва тадқиқотчиён вафоти муаллифи «Қобуснома» Қайқовусро соли 462/1069—70 нишон додаанд, бинобар ин Бадавӣ пеш аз санаи 462 таълиф ёфтани китобро тасдиқ намуда, дар асоси чунин тахмин, ки пайдо шудани санаи 475 натиҷаи ҷойивазкунии рақамҳои санаи 457 аст, тақлиф намуд, ки санаи охирин соли таълифи китоб ба ҳисоб гирифта шавад.²⁵ Вале ин ақидаи ӯро Муиниён рад кард ва ба далелҳои зерин дар соли 475 таълиф ёфтани китобро исбот намуд.²⁶

1. Дар «Таърихи Табаристон»-и Ибни Исфандиёр соли

зафоти Қайковус дар ҳамон бобе қайд шудааст, ки онро на худи муаллифи китоб, балки каси дигар ҳамчун илова навиштааст.

2. Муаллифи «Қобуснома» амири Ганча Фазлун Абул Асворро (с. в. 459) ҳамчун шахси дар қайди ҳаёт буда зикр мекунад, бинобар ин на санаи 457 ва на 462-ро соли таълифи китоб гумон кардан ба ҳақиқат мувофиқ нест.

3. Муаллифи «Қобуснома» имом Абулхасан ал-Воҳидиро (с. в. 468) ҳамчун шахси марҳум зикр мекунамд, ки дар ин сурат, табиӣ, китоб танҳо баъд аз ин сана навишта шуданаш мумкин аст.

Бадавий ба маъхазҳои асрҳои минбаъда тақия мекунад, Муиниён бошад, дар исботи нуқтаи назари худ бевосита ба худӣ матни «Қобуснома» муроҷиат намуда, аз он далелҳои раднашаванда меёбад. Ин аст, ки ақидаи ӯ қобили қабул шуда метавонад.

То ба наздикӣ нусхаи хаттии дар даст доштаи Саид Нафисӣ, ки соли 750/1349—50 китобат шудааст, нусхаи қадимтарин ҳисобида мешуд. Вале дар солҳои баъди ҷанг олими америкоӣ Фрай як нусхаи «Қобуснома»-ро пайдо кард, ки дар он таърихи китобат 27 ҷумодиолаввали соли 483/29 июли соли 1090 қайд шудааст, Фрай ҳатто тайёр буд ин нусхоро ҳамчун дастхати худӣ Қайковус ва ё ҳеҷ набошад, дар замони муаллиф китобатшуда ба қалам диҳад. Пайдо шудани ин нусха воқеаи ғайри ҷашмдошт гардид. Бар замми ин, дар китоб 109 миниятюра мавҷуд аст, ки ҳамчун қадимтарин намунаҳои санъати миниятюрии форс шинохта шуд. Фрай дар мақолаҳои худ байни ин миниятюраҳо ва гасвирҳои зарфҳои ҷинии давраи салҷуқиёну деворҳои Лашкари Бозор (Афғонистон) дар давраи ғазнавихо бисёр умумиятҳо пайдо кардааст ва ба фикри ӯ, услуби умумии ин миниятюраҳо санъати миниятюрии даврҳои охириини сосониёро хотиррасон мекунад.

Вале ҷанде нагузашта олими эронӣ Мучтабо Миновӣ мақолаҳою далелҳои Фрайро зерӣ танқид ғирифта қариб ҳаммаи ҳуҷҷат ва асосҳои Фрайро дар бораи муътабарии дастхатти пайдокардааш рад намуд ва исбот кард, ки он ба ҷуз сохтакории асрҳои охир дигар ҷизе нест²⁷. Далели асосии Миновӣ он аст, ки дар нусхаи Фрай калимаҳои паҳлавӣ, ҷунон ки дар «Сабқшиносӣ»-и Муҳаммад Тақӣ Баҳор дида мешавад, дар шакли вайрон оварда шудааст.

Миновӣ дар айни замон нишон дод, ки нусхаи қадимтарини дастхати «Қобуснома» дар китобхонаи Фотеҳ дар Истамбул таҳти рақами 5297 нигоҳ дошта мешавад.

«Қобуснома» дар Эрон ва Ҳиндустон ҳашт маротиба нашр гардидааст, онро ба бисёр забонҳои шарқ (туркӣ,

тоторӣ) ва ғарб (англисӣ, франсавӣ, немисӣ), инчунин ду бор ба русӣ тарҷима кардаанд.²⁸

Оид ба ҷаҳонбинии муаллифи «Қобуснома» Э. Браун ва А. Е. Крымский тадқиқоте намуда, ихтилофот ва зиддияти ақидаҳои ӯро қайд кардаанд.²⁹ Вале танҳо Е. Э. Бертельс ба мазмунӣ ин асар баҳои ҳақиқии таърихӣ дода, сабабҳои ноустуворӣ ва зиддияти афкори Қайковусро аз вазъияти нугувори онвақтаи аристократияи қадимаи эронӣ ҷустуҷӯ намуд: онҳо, аз як тараф, ба анъанаҳои тоисломии халқи худ ва шуубия тавачҷӯҳои зиёде доштанд, вале аз тарафи дигар, маҷбур буданд бо ҳилофат ва маҳсусан бо ҳукмронии туркӣ ҳамаша ғояи тозагии исломро дастгирӣ карда меомаданд, муросо кунанд.

Е. Бертельс инчунин характери ашрофона доштани ҷаҳонбинии Қайковус, нисбат ба ҳунармандон, деҳқонон ва ҳатто ҷанговарони оддӣ беэътиноӣна нигоҳ қардани ӯро нишон дода, дар айни замон қордонӣ ва пуртаҷрибагии муаллифро қайд мекунад. Қайковус ҷунин мешуморид, ки аслизодагон низ дар вақти зарурат бояд бо меҳнати худ рӯзӣ ба даст оваранд. Е. Бертельс инчунин таъкид мекунад, ки дар «Қобуснома» мафҳуми ватан ва ё ягон ишорае оид ба ҳисси ватандӯстӣ нест ва тақводории муаллиф риёкорона аст.

«Қобуснома» ёдгории пурқимати адабиёти форс аст, ва дар инкишофи минбаъдаи ин адабиёт таъсири қалоне гузошт. Бадавий дар байни «Қобуснома» ва дигар ёдгориҳои адабиёти форс («Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ, «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдӣ, «Насихат-ул-мулк»-и Ғаззоли, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Қабили ва Димна») умумият ва мушобихатҳои бисёреро мебинад. Чунон ки ӯ муайян кардааст, дар 24 боби «Қобуснома» 53 ҳикоят, ривоят, рамзу тамсилҳо ба тарзи пароканда дарҷ гардидаанд, дар 20 боби боқимонда бошад, ҷунин ҳикоятҳои тамсилӣ нестанд. Дар 10 ҳикоят иштироккунанда шахси номаълум аст (шояд ин образро ҳуди муаллиф бофта бошад), дар 5 ҳикоят сухан дар бораи ҳуди муаллиф меравад, дар 41 ҳикояти боқимонда бошад, Қайковус дар бораи ашхоси таърихӣ замонаш сухан меронад.

Дар тамоми «Қобуснома» ҳамагӣ 48 байт шеърӣ форсӣ ва як байт шеърӣ арабӣ оварда шудааст. Аз ин шеърҳо 2 байт аз Абӯшуқри Балхӣ, 1 байт аз Асқадӣ, 1 байт аз Фаррухӣ, 1 байт аз Қамарии Ҷурҷонӣ, 11 байт аз шоирони ба мо номаълум ва 31 байт аз ҳуди Қайковус мебошад.

Услуби «Қобуснома»-ро Е. Э. Бертельс ин тавр муайян кардааст: «Матни асарро хонда истода, кас пай мебарад, ки ин суханпардозии хушқухолӣ набуда, балки маслиҳатҳои самимонаи марди донишманду пуртаҷриба ба фарзанди худ мебошад». Бадавий инчунин қайд мекунад, ки забони «Қо-

«Нуснома» хеле содда аст, дар он санъати сачъ ва мутарради-фот кор фармуда нашудааст ва дар матни китоб бисъёр оят-ҳои Куръон, ҳадисҳо ва зарбулмасалҳо оварда шудааст.

Достонҳои қаҳрамонӣ. Дар Хуросон ва Мовароуннаҳр дар асри X як силсила достонҳои қаҳрамонӣ эҷод карда шуда буд³⁰. Вале то солҳои охир чунин ақидае ҳукмфармо буд, ки ғўё Эрони Ғарбӣ ин гуна достонхоро надошт. Вале профес-сор А. Н. Болдырев бо як қатор мақолаҳои нашркардаи худ ин даъво ро қомилан рад намуд ва мо дар зер мазмунӣ яке аз ин мақолаҳои ӯро, ки ҳанӯз ба табъ нарасидааст, дарҷ мекунем:

1. Аввалин касе, ки афсонаҳои қадиман халкиро ба тартибӣ муайян даровардааст, Рустам Ларичонӣ мебошад, ки дар дарбори ҳокими Исфаҳон Абӯ Тоҳир Шамсуддавла (997—1020) ба сифати муаррихи дарбори хизмат мекард. Маҷмӯаи тартибдодаи ӯ ривояту достонҳои халқӣ ва таърихи гузаштаре аз Қайюмас то замонӣ ҳукмронии Шамсуддавла дар бар гирифта, иборат аз чанд ҷилд дар ҳаҷми 500 ҷафтар буд.

2. Дигар бор ин афсонахоро Пирузон бо фармони ҳокими Исфаҳон ва Язд Шамсулмулк Фаромурз (1041—1051) кор карда баромад.

А. Болдырев дар асоси муқоисаи порчаҳои маҷмӯаи Пирузон, ки дар «Нузхатномаи Алоӣ» оварда шудааст ва порчаҳои дахлдори «Шохнома»-и Фирдавсӣ ба хулосае омад, ки дар байни таърихҳои достонҳои қаҳрамонӣ чӣ шарқ ва чӣ қисми ғарбии Эрон тафовутҳои ҷиддӣ мавҷуданд.

«Нузхатномаи Алоӣ» ҳамагӣ дар ду нусха (Готта ва Бодлеан) то ба мо расидааст ва наشري танкидин ин ёдгории ғарибҳо дар тадқиқи достонҳои қаҳрамонӣ бисъёр масъалаҳои норавшанро ҳал карда метавонист.

Таърихи адабиёти асри X ва ибтидои асри XI Эрони Ғарбӣ ҳанӯз кам омӯхта шудааст. Сабаби ин, аз як тараф, нисоят кам будани осори боқимондаи адабиёти ин давр бошад, аз тарафи дигар номуқаммалӣ усули тадқиқотист, ки то ҳол принципи пурра ва содда тавсиф намудани матери-алро муайян накардааст. Барои таҳқиқи ҳама тарафҳои ада-биёти асри X форсу тоҷик, пеш аз ҳама, зарур аст, ки тамоми осори боқимондаи асрҳои мазкур ҷамъ карда шавад ва дар асоси таҳлиқи намудани он бо адабиёти форсизабони Хуросон ва Мовароуннаҳр, инчунин дар асоси тадқиқи ваъҷияти иқ-тисодӣ ва сиёсӣ он давр ба тарзи ҷиддӣ омӯхта шавад.

Бо вучуди ҳамаи дар асоси тавсифи муҳтасари ин ада-биёт, ки дар боло дода шуд, ба ду хулоса омадан мумкин аст:

1. Назми арабизабони Эрони Ғарбӣ аз ҷиҳати шакл ва таъсири адабиёти араб монда бошад ҳам, вале аз ҷиҳати оҳангу мавзӯ бо муҳити сарзамини Эрон алоқаманд буд (манзараи табиат, шуубия, шиа ва ғайра).

2. Назми форсизабони ин ҷо бо назми арабизабон ва ҳам форсизабони Мовароуннаҳру Хуросон алоқаманд буд, аммо муносибати ин адабиёт бо адабиёти форсизабони Мовароуннаҳр ва Хуросон бештар ва мустаҳкамтар буд.

АДАБИЁТИ АСРИ XII

(Давран ҳокимияти салҷуқиҳо)

Дар китоби Е. Э. Бертельс «Таърихи адабиёти форсу тоҷик» сайри мухтасари таърихии ҳаёти иқтисодӣ-сиёсии асри XII, ки бо ҳукмронии сулолаи салҷуқиён вобаста аст, дода шудааст.

Е. Э. Бертельс инчунин дар бораи инкишофи адабиёти ин давра ҳам дар дарбор ва ҳам берун аз дарбор муфасссал таваккуф намудааст. Аммо ин боб ба сабаби вафоти муаллиф нотаомон мондааст ва бисёр масъалаҳои ҳаёти адаби-маданӣ ин давра дар он боб акс наёфтаанд¹.

Пеш аз он ки мо баъзе аз ин масъалаҳоро ин ҷо шарҳ диҳем, меҳочем ҳамоно фикри Е. Э. Бертельсро, ки дар аввали боби даҳум гуфта буд, такрор намоем. Адабиёти ин давр, ки бо ҳукмронии салҷуқиён вобаста аст, ҳам аз ҷиҳати тӯли замон (аз нимаи дуввуми асри XI то аввали асри XIII), ҳам аз ҷиҳати вусъату бисёрӣ доираҳои адаби ва ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва мазмуни ғуноғуни мероси адаби аз давраҳои бузургтарин ва мураккабтарини таърихи адабиёти форсу тоҷик аст.

То имрӯз бисёр осори намоёндагони адабиёт ва маъхазҳои таърихӣ адабӣ ба ҷоп расидааст, оид ба эҷодиёти шоир ва нависандагони номӣ ва баъзе масъалаҳои адабӣ фалсафии ин давр асарҳои нуқулмати илмӣ-тадқиқотӣ навишта шудаанд. Аммо бо вучуди ин, адабиёти ин аср ҳанӯз пурра тадқиқ нашудааст, бисёр масъалаҳои тараққиёти ҳаёти адабии ин давр поравишан аст, осори бисёр шоиру нависандагони машҳурӣ гумнон ба таъъ нарасидааст.

Аз ин сабаб аст, ки дар бисёр китобҳои таърихи адабиёти форсу тоҷик, ки ҳам дар Иттифоқи Советӣ ва ҳам дар хориҷа таълиф шудаанд, обзори мукамал ва муфасссали ҳаёти адабии ин давр ғайра аз намунаҳои худ муаллифон ҳам ҳанӯз ин вазифаро дар назди худ нагузоштаанд. Назар ба дигар асарҳои таърихи адабиёти ин давр дар ҷилди дув-

вуми китоби олим Эрон Забехулло Сафо «Таърихи адабиёт дар Эрон» хеле муфассал ва мукаммал дода шудааст². Ин чилд, ки зиёда аз ҳазор саҳифа аст, таърихи адабиёти нимаи дуввуми асри XI ва тамоми асри XII, яъне адабиётро, ки дар давраи ҳукмронии сулолаи Салҷуқӣ ба вуҷуд омадааст, дар бар мегирад. Муаллиф дар китоби худ онд ба ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ, вазъияти ҷамъиятии ин давр муфассал таваккуф намудааст. Тарҷуман ҳоли 80 нафар шоирро бо намунаи ашъорашон овардааст. Дар бораи 63 асари мансури забони форсӣ, ки дар масъалаҳои ғуноғунӣ илмӣ-таърихӣ, иҷтимоӣ ҳамчун асарҳои бадеи навишта шудаанд, бо тарҷуман ҳоли муаллифонашон маълумот додааст.

Аммо бо вуҷуди ин, тафсилот, масъалаи таҳлили адабӣ аз ҷиҳати назари иқтисодӣ мазмунӣ ғоявӣ ва сабаку услубӣ бадеӣ дар адабиёт дар китоби муаллиф хеле ноқис аст. Дар қисми энциклопедӣ шоирон (саҳ. 370—877) Забехулло Сафо, ғуфтаи мумкин аст, ба принципи тазкира пайравӣ кардааст: дар аввал (албатта назар ба тазкираҳои гузашта хеле муфассал) дар бораи тарҷуман ҳоли шоир маълумот оварда, пас аз осорин ба ҳаҷ танқиду таҳлил намунаҳо меорад.

Ниҳоят, муаллиф, ки номи китобаширо «Таърихи адабиёт дар Эрон» гузоштааст, ин адабиёти бузурги ғуноғунмиллатӣ якзабонаро сирф эронӣ медонад ва аз ин сабаб ба саҳми халқҳои дигар, ки ба мазмуну услуби ин адабиёт дохил намудаанд, дуруст диққат накардааст.

Он чӣ ки мо мехоҳем маълумоти Е. Э. Бертельсро пурра-тар кунем, баъзе мулоҳизаҳоест онд ба мавзӯи адабиёти ин давр.

То нимаи асри XII, яъне то замони пойдории Салҷуқӣ-и бузург, дар адабиёти ин давр ҳаҷм ва нуфузи назми дарборӣ, ки асосан мазмунӣ мадҳавӣ дошт, хеле зиёд буд. Дар ҷаири асосии ин назм—қасида иқтидор ва шуқуҳи давлати бузурги салҷуқӣ ситоиш карда мешуд. Ин равияи умумӣ, албатта, фақат ба майлу ҳоҳиши ҳуди шоирон вобаста набуд, балки як тазоҳуроти сиёсате буд, ки ҳукмронҳои салҷуқӣ ва ашрофи маҳаллӣ дар соҳан маданият қорӣ меҷамуданд.

Ҳукмронҳои салҷуқӣ, ки давлати бузурги ҳудро дар сарзамини пештараи ғазнавиён бунёд карда буданд, қушиш мекарданд, ки барои мустақкам намудани пояи давлати худ аз адабиёт пиз истифода баранд. Бинобар ин онҳо ҳам ба ривҷи доираи адабии дарбор ба маъниати худ ғамхори мекарданд.

Дар бисёр тазкираҳо нақл карда шудааст, ки вақте ки султон Санҷар барои ғиёбат кунандаи Отсизин ҳоразмӣ қалъаи Хазорасбро муҳосира намуд, дар ин муҳорибаи сиёсӣ ва

амалиёти ҳарби ду шоир бузурги ду ҳукмрон яъне Анварӣ аз тарафи Санҷар ва Рашидиддини Ватвот аз тарафи Отсиз -- бо калами худ иштирок карданд⁵. Ҳаҷвияҳои ба ҳамдигар навиштаи ин ду шоир ҳаҷвияҳои шахси набуд, балки дастгирӣ ва тақвияти сиёсати ин ду ҳукмрон буд.

Ҳукмронҳои салҷуқӣ на танҳо аз қувваи назм, балки аз дониши дипломатӣ ва қобилияти сиёсатмадории шоирони дарбори худ низ ҳамоно истифода мебарданд. Маълум аст, ки Санҷар шоирӣ номи дарбори худ Адаб Собирӣ Тирмизиро барои муътадил кардани муносибатҳои сиёси ба дарбори Отсиз (эҳтимол ба сифати сафири ғайрирасмӣ бошад) фиристода буд. Ин хидмати давлати барои шоир ба як тарзи ғайрӣ анҷом ёфт: Отсиз Адиб Собирро ба тўҳмати ҷосусӣ ба оби Аму партофта кушт.

Дар чунин шароит доираи мавзӯи адабиёт, махсусан назм, ҳама маҳлуд ва танг буд. Қасида аз мадҳи маҳз иборат буд. Баъзе шикоятҳо, ки характери шахсӣ дошт, гоҳо дар зимни мадҳ ва бештар дар ташбиб оварда мешуд. Шоир танҳо дар ташбиби қасида як қадар озод буд ва ба оҳангҳои лирикӣ анъанавӣ — тасвири табиат, тавсифи маҳбуба, васфи маю майгусори рӯчӯ мекард. Мавзӯи ахлоқӣ (дидактика) ва фалсафаи дунявӣ ба дараҷаи нест буд.

Аз ин дуст, ки қасидаҳои шоирони барҷастатарини ин давр (Муиззӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Рашидиддини Ватвот) бо санъати баланди худ хонандаро мафтун кунанд ҳам, аз ҷиҳати мазмун ӯро ба ҳаҷгон оварда наметавонанд.

Пас аз марги Санҷар (с. 1156) аз байн рафтани давлати мугамаркази салҷуқӣ ба инкишофи ҷараёни адаби бетаъсир намонд. Бо инкирози дарборҳои пурҳашамати салҷуқӣ доираҳои адаби низ ба ҳар ҷуло пароканда шуда ва таъсири пештараи сиёсати давлатӣ ба адабиёт суст шуд. Ҳокимони ҷурде, ки ба мулкҳои хурд соҳиб шуда, беист байни худ барои ғанимату сарват (на барои таъсиси давлати марказиятёфта) ҷанг мекарданд ё ба адабиёт ҳавас надоштанд ё ҳавас дошта бошанд ҳам, аз он танҳо барои қонеи кунанидани завқи бадеӣ ва ҳисси худпарастӣ аз назм истифода мебарданд.

Ба ҳамин тариқ, аз байн рафтани давлати мугамаркази салҷуқӣ инкишофи адабиёстро суст накард, балки баръакс, назмро аз фишори маънавии дарбор озод кард ва бо ҳамин ба ривожу раванги он мусоидат намуд. Тараққиёти адабиёти ин давр (печман дуввуми асри XII) на ба ҳисоби ҳаҷм микӯси он, балки пеш аз ҳама ба ҳисоби васеи шудани доираи мавзӯ ва амиқтар гардидани мазмунӣ назм сураг гирифт.

Шоирон дар ин давр (чунончи, Анварӣ дар охири умрани, Заҳрин Форёбӣ, Асириддини Аҳсикатӣ, Сайфӣ Исфавӣ

ранг) дар дарбори ягон ҳоким набанд набуданд. Онҳо ё б. иллати ранчише ё бо хоҳиши худ метавонистанд даргоҳи як ҳокимро тарк гуфта, ба даргоҳи ҳокими дигар раванд. Чи тавре ки дар замони султон Маҳмуди Ғазнави буд, барои ин «густохӣ», ягон ҳокими мутлақ набуд, ки чунин шоирро як умр дар ҳар ҷо таъкиб кунад.

Инак, ҳамин озодии нисбии шоир ба васеъ шудани дони раи мавзӯ ва мазмуни назм сабаб шуд. Бубинем, ки ин тавсияи мавзую мазмун аз ҷи иборат буд.

Назми мадеҳавӣ дар ин давр ҳарчанд мавқеи калон дошта бошад ҳам, мазмуни он ба воситаи мафҳумоти илмӣ-фалсафӣ бой шуд. Шоирони ин давр, ки дар илмҳои гуногуни табиӣ ва фалсафӣ дониши бузург доштанд, дар зимни мадҳи мамдӯх аз бисёр масъалаҳои илмӣ баҳс мекарданд, назарҳои пешқадамонаи фалсафии худро онд ба сохти дунё ва ҷамъият баён мекарданд.

Дар назми ин давр (махсусан дар китъа, рубой ва ғазал) танқиди «Замон ва аҳли он», яъне танқиди уламони расмӣ ва намояндагони мутаассиби дини расмӣ, ҳагто баъзан танқиди нобаробарии иҷтимоӣ як ранги умумӣ гирифт. Шоирон дар ин танқидҳо ба дараҷае беибо ва далер буданд, ки ҳатто дар мадҳияҳои худ аз ин кушодагӯӣ худдорӣ намекарданд.

Ин танқид ба муқобили шоироне, ки назмро бо мадҳияҳои хушку ҳолӣ паст карда буданд ва аз назм ғайр аз ғарази шахсии модди, дигар ғояҳои олиро пайравӣ намекарданд, низ нигаронида шуда буд. Ин танқид фақат бо мазаммати ниғуна шоирон маҳдуд нашуда, балки ба дараҷаи танқиди назми мадеҳавӣ, расида буд. Мазаммати шеърӯ шоирӣ дар Анварӣ, дилсардии Заҳири Форёбӣ аз қасидасароӣ — ҳамоно тазоҳуроти нафрати умумие буд, ки дар он давр нисбат ба назми мадеҳавӣ маҳз дар дили шоирон пайдо шуда буд.

Дар эҷодиёти шоирони ин давр мавзӯи ахлоқ, яъне тарғиби ҳислатҳои неки инсонӣ дар зиндагӣ ва ҷамъият мавқеи калон дошт. Ин мавзӯ ҳама дар қасида, ҳам дар китъаҳои ҷудогона ё ба воситаи байтҳои пандомӯзона ё бо овардани масал ва ҳикоятҳои хурд ифода меёфт. Намунаҳои бехтарини фикрҳои ахлоқиро мо дар ашъори Анварӣ мебинем.

Ғайр аз ин, баъзан шоирон бо ҷасорати тоҷ дар қасидаҳои худ масъалаҳои давлатдорӣ ва сиратҳои неки инсониро ба як тарзи пандомӯзона ба мамдуҳи худ талқин мекарданд. Мисоли чунин як қасида дар боби Заҳири Форёбӣ оварда шудааст. Ин назар ба он вазъияти пештара, ки шоирони қасидасаро ҳар як иқдоми ҳокими мамдӯхро — ҳарчанд ба разолату хунҳорӣ наздик бошад ҳам мадҳу ситонш мекар-

данд, кадами чиддие ба пеш буд ва дар афзоиши таъсири тарбиявии адабиёт роли калон бозид.

Дар назми ин давр **мавӯи лирикӣ** низ хеле вусъат ёфт. Лирика дар назми асри гузашта ва аввали ин қарн бештар бо мадеҳа вобаста буд ва аксар дар ташбиҳҳои касида ҳамчун дебочаи мадҳу ситоиши мамдӯх оварда мешуд. Дар ин давр тараннуми ишқи инсонӣ ва ҳиссиёти бузургу олии хеле тавсия ёфт ва аз вобастагии назми мадеҳавӣ озод шуд. Ин бошад, ба инкишофи жанри ғазал—шакли асосии лирикаи ишқӣ замина ҳозир кард. Аз ин ҷост, ки ғазал дар ин давр дар эҷодиёти қариб ҳамаи шоирон мавқеи калон дорад.

Таълимот ва ғояи **тасаввуф**, ки дар ин аср ниҳоят ривож ёфта буд, аз мавзӯҳои асосии назм гардид. Ғайр аз инкишофи адабиёти сирф сӯфиёна, ки бо эҷодиёти **Саной** ва **Ағтор** марбут аст, таъсири ғояҳои сӯфиёна дар назми бисёр шоироне, ки ба тасаввуф бевосита тааллуқ надоштанд (чунинчӣ, дар эҷодиёти Хоконӣ, Асириддини Лхсикатӣ), ниҳоят равшан дида мешуд.

Ин шоиронро тарғибкунандагонӣ таълимоти тасаввуф гуфтан душвор аст. Таълимоти эклектикий суфизм, ки ба исломи расмӣ ва ортодоксалӣ гоҳо чун эътирози сахте муқобил гузошта мешуд, дар дили он шоирон, ки аксаран касоии пешқадами замони худ буданд, як ҳусни тавваҷҷӯх пайдо мекард ва ҳамчун яке аз чараҳои идеологии он замон бо ҷаҳонбинии онҳо таъсири мусбат дошт.

Оҳангҳои риндона ва озодонаи ғазалиёти Асириддини Лхсикатиро дар ҳеҷ сурат тарғиби тасаввуф гуфта наметавонем. Ин оҳангҳо баъзе фикрҳои пешқадамонаи шоир, майлҳои озодихоҳии шахсии ӯро пурратар ва пуртаъсиртар ифода мекарданд.

Ин буд он мавзӯҳои асосие, ки дар назми нимаи дувуми асри XII равшан намудор гаштанд ва мазмуни ғоявии адабиёти ин давро гашкил доданд. Ба ҳамин тариқа, назми дарборӣ, махсусан қасидаҳои мадеҳавӣ, дар ин давр таъсири мақоми пештараашро гум кард ва ин ба инкишофи адабиёт нақши мусбаде гузошт.

Адабиёт
илмӣ ва
наصري бадеӣ

Реакцияи динӣ-клерикалӣ, ки дар асри XI ҳукмфармо буд, дар асри XII боз ҳам пурзӯртар шуд ва ин ба инкишофи илмҳои табиӣю фалсафӣ монеъ гардид.

Афкори назарии ӯламон дин бештар ба муҳофизати таассуботи мазҳабӣю фирқавӣ, ба шарҳи таъини илми калом, тафсири ва ҳадиси нигаронида шуда буд.

Дар мадрасаҳои бисёре, ки дар ин аср дар шаҳрҳои гуногуни шарқ бино ёфта ва аксари онҳо шўхрати калон пайдо карда буданд, программаи дарсҳо аз омўхтани илмҳои динӣ, сарфу наҳви арабӣ, мантиқ ва баъзан илми тиб иборат

рат буд. Илмҳои табино фалсафи, риёзиегӣ ҳайат, ки чанд вақт пеш ниҳоят зиёд таракқӣ карда буданд, дар мадрасаҳо ба тарзи расмӣ ҳеҷ омӯхта намешуданд.

Идеалҳои динӣ ислом ва намоёндогонӣ фалсафаи идеалистӣ ба муқобили материализми фалсафаи Юнони қадим (ҳикмати Юнон), ки дар Шарқ таъсири бузурге дошт, ба муқобили илмҳои риёзӣ табиӣ, ки ба кашфи қонунҳои табиққӣ ҳодисаҳои табиат хидмат менамуд, ба муқобили фалсафаи Абӯ Алӣ Сино муборизаи сахт мебуданд. Яке аз мухолифони барҷаста ва ҷорикунандаи фалсафаи материалистӣ ва рақиби ғоявии Абӯ Алӣ Сино — **Абӯ Ҳомид Ғаззоӣ (с. в. 1111) буд.** Вай дар асарҳои бузургтарини худ «**Таҳофутулфалосифа**» («Бар зидди файласуфон»), «ал-Мункиз мин аз-зиллол» («Наҷот аз ҳато»), «Эҳёулүлүм» («Аз нав зиндашудани илмҳо») фалсафаи материалистони юнониён ва Абӯ Алӣ Синоро рад намуда, идеологияи динӣ-идеалистиро таъриб мекунад.

Таъкибот ва ҳуҷум ба муқобили фалсафаи материалистӣ чунин тавсия ва ранги умумӣ гирифта буд, ки ҳатто баъзе шоирони пешқадами он давр низ ба ин фалсафа назари манфӣ доштанд ва ин муносибати худро дар шеърҳои худ ошкорона ифода менамуданд. Ҳоконӣ навиштааст:

Фалсафа дар суҳан маёмеzed,
В-онгаҳе номӣ он чадал маниҳед,
Нақди ҳар фалсафӣ кам аз филсест,
Филс дар қисаи амат маниҳед.

* * *

Фалсафи дин мабош Ҳоконӣ,
Ки салоҳи маҷус беҳ аз он аст
Ин ҷу тӯтӣ бувад муҳавасу он
Чӣ хурӯсе, ки табъаш эҳсон аст

Саной низ гуфтааст:

Шароби ҳикмати шаръӣ хӯрад андар ҳарими дин,
Ки маҳруманд аз ин ишрат ҳавасгӯёни юнонӣ
...Бурӯн кун тавқи ақлони, ба сӯи завқи имон шав
Чӣ бошад ҳикмати Юнон ба пешн завқи имонӣ!

Таъсири идеализми динӣ—клерикалӣ ва таассуби мазҳабӣ инкишофи илмҳои табиӣ ва фалсафиро ҳарчанд суст карда бошад ҳам, аммо мавҷудияти онҳоро, ки анъанаи бузургӣ таърихӣ доштанд, тамоман аз байн бурда натавонист. Ин илмҳо ҳарчанд дар мадрасаҳо ба тарзи расмӣ омӯхта намешуданд, аммо осори бузургӣ ин илмҳо бокӣ буданд ва олиму шоирони машҳури ин замон берӯн аз программаи мадраса ин илмҳоро дар назди мутахассисони номӣ меомӯхтанд ва ба ҳубӣ аз худ мекарданд. Ба шарофати ин олимони соҳаи

илмҳои табию риёзӣ ва фалсафи дар ин давр каме пеш мерафт ва дар ин мавзӯ чандин асарҳои илми таълиф гардиданд.

Аз олимони бузургтарини ин давр, ки ба инкишофи унсурҳои материалистии фалсафа ва илмҳои риёзӣ ва табиӣ хидмати бузург кардааст, **Абулфатҳ Умар б. Иброҳим ал-Хайём** аст, ки дар адабиёт ба Умари Хайём машҳур гардидааст. Умари Хайём дар масъалаҳои табиӣ, ҳасти ва моҳияти он, дар ҷабру муқобала (алгебра), оид ба муайян намудани вазни воҳиди унсурҳои кимиё ва ғайра чандин рисолаҳо навишта, баъзе рисолаҳои Ибни Синоро ба форсӣ тарҷума ҳам кардааст.

Олими дигар **Баҳоуддин Абӯбакр Муҳаммади Марвази** (с. в. 583/1139), ки дар дарбори Отсизн Хоразми хидмат мекард, оид ба ҷуғрофия ва риёзиёт бисёр асарҳо таълиф карда буд. Аз ҷумла, китоби у «Мунтаха-л-идроки фӣ тақсими-л-афлоки» дар илми ҳайат навишта шудааст.

Абулфатҳ Абдурахмон ал-Мансур ал-Хозини дар илми нучум (астрономия) «Зиҷ ас-Санҷари» ва «ал-Муътабар ас-Санҷари», дар фалсафа китоби «Мизонул-хикмат»-ро таълиф намудааст. **Абулҳасан Алӣ б. Зайди Байҳақӣ** (с. в. 565/1170) **Абулаббос Фазл б. Муҳаммади Лавкарӣ**, **Шарафуддини Тусӣ** (с. в. 609/1213) низ аз олимони машҳури фунуни риёзи ва табиӣ ин аср буданд.

Шарафуззамон Муҳаммади Айлоқӣ (с. в. 536/1142), ки дар илми тиб аз олимони забардасти ин аср буд, дар фанни табобат «Ал-фусул ал-Айлоқия» ном китоби муътабаре таълиф намудааст. **Ибн Абӣ Содиқ** ва шоғирди ӯ **Сайид Исмоили Ҷурҷонӣ** низ аз олимони машҳури соҳаи тибӣ ин замон буданд.

Аз файласуфони машҳур ду намоёндаи бузургро нишон додан зарур аст. Яке аз онҳо **Шаҳобуддин Абулфутух Яхъёӣ Сӯҳравардӣ** аст, ки соли 549/1165 дар Сӯҳравард таваллуд шуда, соли 587/1191 дар Ҳалаб бо таҳрики мутаассибони дин аз тарафи Салоҳиддини Айюбӣ кушта шуд. Сӯҳравардӣ ҳарчанд умри ҷӯҳи динда бошад ҳам, дар соҳаи фалсафа, тасаввуф, хикмати илоҳӣ (метафизика) ба забонҳои арабию форсӣ осори зиёде бокӣ гузоштааст. Сӯҳравардӣ дар бобати аз нав паҳн намудани ғояҳои навафлотунийён (неоплатонизм) ва ба таълимоти тасаввуф мувофиқ намудани он бисёр кӯшиш намуд. Дар таълимоти фалсафии ӯ ғояҳои пеш аз исломии афкори назарии Эронии қадим, махсусан таъсири онин зардуштӣ, нафуси қалон дошт. Аз ин сабаб мутаассибони дини ислом ба муқобили ӯ бархостанд ва ӯро ба қатл расониданд.

Олим ва файласуфи барҷастаи дигар Фаҳриддин Муҳаммади Розӣ (с. в. 606/1210) буд, ки дар фалсафа ва таълиф бисёр асарҳо таълиф намудааст. Фаҳриддини Розӣ низ аз муҳолифони фалсафаи Ибни Сино буд. Аммо у дар радди ақидаҳои ин файласуф на аз доғмаҳои динӣ ислом, балки бештар аз нуқтаи назари фалсафаи идеалистӣ ва далелҳои фанӣ истифода мебард. Фаҳриддини Розӣ дар соҳаи илм низ таълифоти зиёде дошт ва ба «ал-Қонуни» Абӯ Алӣ Сино шарҳи муфасссале навишта буд.

Дар соҳаи илму фалсафа ва таълифи асарҳои динӣ дар ин аср забони арабӣ ҳукмрон буд. Бо вучуди ин бисёр олим ва файласуфон асарҳои муҳимтарини худро ба забони форсӣ низ таълиф мекарданд ва бо ҳамин барои инкишофи забони адабии форсӣ, васеъ шудани доираи истилоҳот ва ибтдороти илмӣ он замина ба вучуд меоварданд. Ғаззоли «Қимматҳои Саодат» ном асари фалсафии худро, ки дар он асосҳои ҷаҳонбинӣро мухтасар баён намудааст, ба забони форсӣ таълиф намуд. Шаҳобуддини Сӯҳравардӣ — «Рисолат-ул-ишқ», «Рисолаи ғайбӣ-ҳақиқатӣ-т-туғфия», «Рисолаи ақлӣ-сурх» ном асарҳои худро ба забони форсӣ навишта, инчунин «Рисолат-ул-тайр»-и («Рисолаи паррандагон») Ибни Синоро ба форсӣ тарҷума карда буд.

На танҳо дар фалсафа, инчунин дар илмҳои риёзӣ ва табиӣ чандин асарҳо ба забони форсӣ навишта шуданд. Аз ҷумлаи ин асарҳо яке «Қайҳоншинохт» («Ҷаҳоншиносӣ») мебошад, ки онро олими машҳур Абӯ Алӣ Ҳасан б. Алӣ Қаттони Марвази (465/1073—548/1154) дар илми нҷум (чи тавре ки худӣ муаллиф мегӯяд, дар илми ситорашиносӣ) таълиф кардааст. Асари дигар ба номи «Қурӯзаи табиӣ» аз тарафи Абӯ Саъд Муҳаммад б. Муҳаммад ал-Ғонимӣ навишта шудааст. Муаллиф дар ҷор боби ин асар ба тарзи суолу ҷавоб аз ҳодисоти табиӣ (ҷунончи, масъалаҳои ҳайвонӣ, наботӣ ва ҷамодӣ) баҳс мекунад.

Дар асри XII дар соҳаи илмҳои адабӣ — балоғат, иншо, луғат, ва бадеъ низ чандин асарҳои пурқимат ба забони арабӣ ва форсӣ таълиф гардиданд. Дар байни онҳо «Ҳадиқ-ус-сирр фи дақиқ-уш-шеър»-и Рашидуддини Ватвот асари муҳиммест, ки дар поёнтарӣ боби ин китоб дар бораи ин шоир муфасссалтар баҳс хоҳем кард. Аз китобҳои муҳимтарине, ки дар илми иншо ба забони форсӣ таълиф шудааст, ду китобро нишон додан лозим аст:

1. «Атабат ул-катаба» — муаллифи он **Мунтаҷабиддин Бадеъ Алӣ б. Аҳмад ал-қотиб Атобак ал-Ҷувайнӣ** — аз муношиёни машҳури девони Султон Санҷар буд. Муаллиф дар ин китоб онд ба санъати навиштани мактубҳои расмӣ давлатӣ маълумот дода, инчунин намунаи бисёр мактубҳои таърихӣ он замонро низ дар китоби худ дарҷ намудааст.

2. «**Ат-тавассул ила-т-тарассул**» — асари Бахоуддин Муҳаммад б. Муайид ал-Бағдодӣ — муншии Алоуддин Текеши Хоразмист. Муаллиф дар ин асар тарз ва намунаҳои гуногуни мактубҳои расмӣ ва ғайрирасмиро, ки дар он замон маълум буд, овардааст.

Хар ду ин асар ҳам на фақат аз ҷиҳати санъати илмӣ, балки аз нуқтаи назари омӯхтани дараҷаи тараққиёти илмӣ балогат ва баён дар он аср аҳамияти ниҳоят калон дорад.

Адабиёти таърихӣ. Дар ин давр баробари инкишофи соҳаҳои гуногуни илм, таълифи китобҳои таърихӣ низ хеле ривҷ ёфта буд. Аксари ин китобҳои таърихӣ, ки асосан ба ҳаёти сиёсии Эрон, Осӣи Миёна бахшида шуда буданд, ба забони форсӣ таълиф ёфтаанд. Баъзе асарҳое, ки дар асрҳои гузашта аз таърихи халқҳои ин кишвар ба забони арабӣ таълиф шуда буданд, низ ба забони форсӣ гардонда шуданд. Баъзе аз ин китобҳои муҳими таърихӣ, ки то замони мо омада расидаанд ва дар омӯхтани ҳаёти сиёсӣ, маданияти он давр аҳамияти хеле калон доранд, ин ҷо зикр мекунем.

«**Муҷмал-ут-таворих ва л-қисас**». Номи муаллифи ин китоб маълум нест. Гумон меравад, ки аз мардуми Ҳамадон ё Асадобод будааст. Муаллиф аз шахсони фозили замони худ буда, махсусан дар таърихи қадими Эрон дониши пурдомонае доштааст. Китоби муаллиф дар 25 боб буда, таърихи халқҳои араб ва эрониро аз замони қадим то аввали асри XII дар бар гирифтааст. «Муҷмал-ут-таворих» махсусан дар омӯхтани давраи қадими Эрон ва барқарор намудани истилохоти қалмаҳои аз байнрафтаи таърихӣ маъхазӣ хеле муҳим аст.

Ин асар дар соли 520/1126 таълиф шудааст.

«**Фурснома**» — муаллифи он Ибн ал-Балхӣ аслан аз Хуросон буд ва дар замони салтанати Маликшоҳ дар пеши ҳокими Форс Хумор-текин ба қорҳои молиявии ин вилоят маъмур буд. Муаллиф асари худро дар солҳои аввали асри XII таълиф намудааст. Асар ба таърихи қадими Эрон, ба давраи салтанати пешдодиён, киёниён, ашкониён ва сосониён, инчунин ба давраи истилои Александри Македонӣ бахшида шудааст. Дар поёни китоб оид ба вазъи сиёсӣ-иқтисодӣ ва ҷуғрофӣи вилояти Форс дар замони зиндагии муаллиф маълумотҳои хеле ҷузъиат оварда шудааст.

«**Роҳат-ус-судур ва оят-ус-сурур**». Муаллифи ин китоб Начмиддин Абӯбаар Муҳаммади Ровандӣ (Рованд мавзеест назди Қожон ва ҷон таваллудӣ ин муаллиф аст) ҷаид мударр дар пеши ҳуқумронҳои салҷуқӣ хидмат мекард ва пас аз инқирози ин хонадон дар соли 1193 ба Осӣи хурд муҳоҷират намуд ва ба хидмати дарбори Ғиёсуддин Қайхусрав даро-

мад. Асари ҳудро, ки ба таълиф ва таълими он чандин сол пеш шурӯ карда буд, ба охир расонд ва ба ҳамин ҳукмрон бахшид.

«Роҳат-ус-судур» асари муфасссал ва пурқимматест, ки ба таърихи сулоли Салҷуқиён — аз аввали таъсиси он то охири салтанати ин ҳонадон — бахшида шудааст. Қитоб ба забони ниҳоят фасеҳ, ки бо порчаҳои манзуми шоирони гузаштаву муосир ва ҳуди муаллиф зинат ёфтааст, навишта шудааст.

«Роҳат-ус-судур» дар «Силсилаи арқофи Гибб» соли 1921 ба таърифи расидааст.

Дар асри XII ду асари таърихӣ, ки дар асрҳои гузашта ба забони арабӣ таълиф шуда буд, ба забони форсӣ тарҷума гардид. Яке аз ин китобҳо «Таърихи Бухоро» ном асари Абубакр Муҳаммад б. Ҷаъфарӣ Наршахӣ буд, ки онро муаллиф дар асри X ба забони арабӣ таълиф кардааст. Ин асар бори аввал дар соли 622/1128 аз тарафи Абӯнасор Аҳмади Қабовӣ тарҷума шуда буд. Ин тарҷумаро соли 574/1175 Муҳаммад б. Зуфар б. Умар аз нав қор карда бо таъбири ба анҷом расонд ва бо ин тарҷума машҳур шуд. Таърихи Наршахӣ чанд бор ҷои санги шудааст ва наъри охири бахтарини онро соли 1318 дар Техрон Мударрис Разаӣ анҷом дод.

Қитоби дигари муҳим «Таърихи яминӣ»-и Абӯнасор Муҳаммади Утбӣ дар асри XI аз таърихи салтанати сулолаи Ғазнавиён ва ҳукуронии Маҳмуди Ғазавӣ (ки унвои яминуддавла дошт) ба забони арабӣ навишта шуда буд. Ин асар соли 603/1207 ба қалами Абӯшараф Носеҳи Ҷарғозқонӣ ба забони форсӣ гардонда шуд.

Асарҳои ғамӣ-фалсафӣ ва таърихӣ, ки ба забони форсӣ таълиф шуданд, барои инкишофи забони адабии форсӣ тоҷик дар насл аҳамияти қалоне доштанд. Ғайр аз он ки муросилоти қорғузори давлати дар ин аср тамоман ба забони форсӣ анҷом мегирифт, забони форсӣ дар соҳаҳои ғуноғуни ҳаёти маданӣ низ нуфузи қалон пайдо кард ва таъсири мақоми пештари забони арабӣ аз байн бурд. Ҳаман ин ба тараққиёти минбаъдаи наъри бадеии форсӣ тоҷик заминаи мустақам ба вуҷуд овард.

Инкишофи наъри бадеии форсӣ тоҷик дар ин давр бо се роҳ ҷараён дошт.

Якум. Муросилоти девонҳои давлатӣ ва байнидавлатӣ. Мазмун ва мундариҷаи муросилоти расмӣ давлати ҷарҷанд ба адабиёти бадеи дахл надошта бошад ҳам, аммо сабақу услуб ва санъати наъри ин муросилаҳо дар ниҳояти бадеият буд. Бисёр мунши ва соҳибдеванҳои борғоҳи султонҳои

салҷуқӣ ва ҳокимони дигар қасони ғозил, адиб ва широнӣ шуҳратманд буданд (Рашидиддини Ватвот, Мунтаҷабиддини Бадеъ, Баҳоуддини Муҳаммад). Онҳо ҳуҷҷатҳои давлатӣ, махсусан мӯросилоти давлатиро бо насри адабӣ, бо риояти санъатҳои тафсирии маънави ва истифодаи порчаҳои манзум тартиб меоғанд.

Донишмандони санъатҳои бадеии калом барои шоирӣ навҷи сандагон ҳар қадар зарур ва лобуд бошад, барои даъво, яъне муншии девоии давлатӣ ба ҳамаи андоза зарур буд. Бесабоб нест, ки Рашидиддини Ватвот дар китоби худ «Ҳадоик-ус-сехр», ки дар мавзӯи бадеӣ шеър навиштааст, дар шарҳи ҳар санъат таъкид мекунад, ки «дабир ё шоир» аз ин санъатҳо чӣ гуна бояд истифода барад. Аз ин ҷиҳат, мӯросилаҳои давлатӣ он замонро, ки дар маҷмӯаҳои махсус ғирд оварда шудааст, аз ҷиҳати сабаку услуб намунаи **насири бадеии он давр** ҳисоб кард.

Дуюм. Асарҳои таърихӣ ин давр ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати сабаку услуб ба дараҷаи насри бадеӣ буданд. Муаррихон воқеаҳои таърихро бештар дар услуби қиссаҳои бадеӣ нақл мекарданд ва дар нақли ин воқеаҳо а. порчаҳои манзум ва санъатҳои илмӣ бадеъ, ки дар шеър ва асарҳои мансури адабӣ маъмул буданд, бисёр истифода мебарданд.

Хулоса, мо дар насри асарҳои таърихӣ ва мӯросилаҳои давлатӣ тамоми воситаҳои бадеиро, ки ба асарҳои насри адабӣ хос буданд, мебинем. Барои равшан шудани матлаб аз ин ду навъи наср ду порча дарҷ мекунем ва ин намунаҳо бо баъзе порчаҳои «Мақомоти Ҳамидӣ», ки поёнтар оварда мешавад ва ин асар аз ҷумлаи насри адабӣ ба шумор меравад, муқоиса карда шавад.

«Ин таҳйият авохирӣ ҷумодиюлоҳира менависам... дар ҳоле ки шукри бории азза исмаҳу вочиб аст ва сипоси эзиди таоло дар он лозим.

Ба ҳар ҳол мар—бандаро шукр беш,
Ки бисёр бад бошад, аз бад батар.

Агарчи бад-он хидмат ниёзи беш дорам, аз шарҳи он ниёз боре бениёзам. Чун тавон донист, ки дар чунин ҳолате ки... подоши сапедқорини сипехри фирӯзакори нилфом рӯзи умедвори ва рӯи бахти ман сиёҳ карда ва ҷирадастии рӯзгори рангомез ба хуни дил бар рух ба ҳар ранги мани беранг зада...» («Ат-тавассул ил т-тарас сул»).

«Ногоҳ дӯсте халқа бар дар зад ва саъде дар хонаи маи овози зӯҳри осониш ва ибоди қушоиш афғанд, сао-

дат маро истикбол кард ва гуфт: «Таҳаррори ризои ту-ро камар бастам ва ба фоли фархунда бо ту пайвастам, аз ин пас маҷоли ихтилолро ба зоҳири аҳволи ту кор нест...» Аз кунҷи идбор берун давидам, башорати мақдами султони олам ... шунидам, ки аз Озарбойҷон ба дор-ул-мулки Ҳамадон расида буд ва аз хасмони ноҳамвор ва бандагони нобакор шадоиди бисёӣ ва мақоиди бешумор дида» («Роҳат-ус-судур ва оят-ус-сурур»).

Сеюм. Насри бадеӣ дар асарҳое, ки ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати сабк бевосита ба адабиёти нафисаи ин давр мансуб буданд, инкишоф ёфт. Шумораи ин асарҳо дар ин давр ҳарчанд бисёӣ набуд, аммо ба вучуд омадани онҳо назар ба адабиёти асрҳои гузашта қадаме ба пеш буд. Дар асри X—XI асарҳои адабии мансур ба вучуд наоманданд. Баъзе «Шоҳнома»-ҳои мансуре, ки дар асри IX ва аввали асри X ба вучуд омада буданд, ба нависандагони асри XI ҳамоно маълум набуданд. Аънаи қасидасарой, ки аз тарафи ҳукмронҳои он замон тақвият меёфт, ба инкишофи адабиёти мансури бадеӣ монеъ мешуд. Хеле ҷолиби диққат аст, ки асарҳои бадеии мансур пас аз шикасти давлатҳои мутамаркази ғазнавиён ва салҷуқиён ба вучуд омад. Ин, албатта, тасодуфӣ нест. Аз рӯи ин факти воқеӣ метавон хулоса кард, ки адабиёти дарбори ба инкишофи жанри насри бадеӣ роҳ наметод. Асарҳои мансури бадеии ин давр дар адабиёти форсу тоҷик барои рағнаки минбаъдаи ин жанр заминае бунёд карданд.

Дар насри бадеии ин давр чор асар ниҳоят ҷолиби диққат аст: 1. «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ. 2. «Қалила ва Димна»-и Абулмаолӣ Насрулло. 3. «Самаки айёр» 4. «Мақомоти Ҳамидӣ». Дар бораи «Синдбоднома» Е. Э. Бертельс дар китоби худ⁴ маълумот додааст. Дар бораи «Мақомот»-и Ҳамидӣ поёнтар дар боби эҷодиёти шоирони ин давр муфасссалтар тавакқуф хоҳем кард. Ҳоло мо ин ҷо аз ду асари дигар маълумоти мухтасар медиҳем:

«Қалила ва Димна». Ин китобро аслан аз забони форсии миёна дар асри VII Ибни Мукаффаъ ба забони арабии тарҷума кардааст ва Рӯдакӣ дар асри X онро ба назм дароварда буд. Аммо назми Рӯдакӣ дар ин аср ҳамоно аз байни рафта ва ба хондани тарҷумани арабии он ҳар кас дастӣ набуд. Аз ин ҷиҳат ба тарҷумани форсии он зарурат ба миён омад ва ин корро Абулмаолӣ Насруллои мушӣ анҷом дод.

Абулмаолӣ Насрулло аз адибони барҷастаи замони худ буд ва дар девони намоёндагони охиринаи сулолаи ғазнавиён, аз ҷумла дар дарбори Баҳромшоҳ (1118—1153) ва Хусравшоҳ (1153—1160) ба вазифаи лабири хидмат менамуд. Вақ

дар байни солҳон 1118—1153, яъне дар вақти ҳукумати Баҳромшоҳ «Қалила ва Димна»-ро аз арабӣ ба забони форсӣ тарҷума кард.

Чӣ тавре ки муаллиф дар муқаддима менависад, мутарҷимони пешина бештар ба шавқангезин ҳикояҳои ин китоб аҳамият дода, ба маъниҳои чуқур ва ҳикмати ин китоб диққат накардаанд. Аз ин сабаб, — менависад, ӯ, — ман ҳар чӣ ки ин маъниҳои чуқур ва ҳикматҳо ояд шарҳу эзоҳ ва тафсил медиҳам. Ба ҳамин тариқ, Абулмаоли Насрулло мундариҷаи умумии асарро нигоҳ дошта бошад ҳам, аммо ба мазмуни он бисёр тағйиротҳо дохил намуд.

Асар бо забони ниҳоят зебо ва нисбатан содда, бо иқтибосии ашъори шоирони гуногун ва ҳуди муаллиф навишта шудааст. Ин асар шӯҳрати ниҳоят калон пайдо кард ва дар вақтҳои охир низ борҳо чоп шудааст. Нашри саҳеҳтари онро дар Техрон Мирзо Абдулазизи Қариб анҷом додааст (чопи дуюм, 1311).

«Қалила ва Димна» дертар ду бор ба забони форсӣ тарҷума ва танзим шудааст: яке дар асри XIV ба қалами Ҳусайн Воизи Кошифӣ бо номи «Анвори Суҳайлӣ» ва дигаре дар асри XVII аз тарафи Абулфазли Муборак ба унвони «Иёри дониш»

«Самаки Айёр». Ин асари бузург маҷмуаи киссаҳои ҳалқист, ки бо саргузашти қаҳрамони асосин он Самаки Айёр ба ҳам пайваста шудаанд. Воқеаҳои ин киссаҳо дар Эрон, Арманистон ва баъзе кишварҳои Араб ба вуқӯъ меоянд. Ин киссаҳоро Фаромурз б. Худодод б. Абдулло ал-қотиб ал-Арҷонӣ аз рӯи ривояти Садақа б. Абулқосими Шерозӣ навишта гирифта ба тартиб даровардааст.

Ин асар дар се мучаллад дар Эрон ба чоп расидааст. Аз рӯи ҳамин чоп ба алифбои имрӯзаи тоҷик низ ду ҷилди «Самаки Айёр» нашр ёфтааст ва дар аввали ҷилди якум рӯчеъ ба муаллиф ва мундариҷаи асар баъзе маълумот низ дода шудааст⁶.

Ҳамидиддини Балхӣ. Аз тарҷуманҳои ҳоли ин нависанда ҳеҷ маълумоти кам дар даст аст. Номи пурраи ӯ Ҳамидиддин Умар б. Маҳмуди Балхӣ аст. Вай муддате дар Балх козиюлқуззот (қозикалон) буд ва аз ин сабаб ба қозӣ Ҳамидиддин низ машҳур аст. Ҳамидиддин аз шахсони фозил ва олимони барҷастаи замон, дар илмҳои фалсафӣ ва динӣ аз саромадони рӯзгори худ буд. Анварӣ Ҳамидиддинро дар шеърҳои бо эҳтироми бузург ёд кардааст ва дар илму фазилат аз мақоми баланди ӯ ситоиш намудааст. Шоир дар як номаи худ ба номи Ҳамидиддин навиштааст:

Ба ҳамду сано чун кунам рои назме,
На душвор гӯям, на осон фиристам
Валекин ба сомӣ чаноби Ҳамиди

Агар вахи бошад, ҳар осон фириштам.
Зи фазлу ҳунар чист, к-он нест уро,
Бигу, то маро гар бувзд он, фириштам.
Ҳама шарм дорам, ки пон малахро,
Сун боргоҳи Сулаймон фириштам

Ғайр аз ин, Ҳамидиддин аз ҳомиёни далери аҳли илму адаб ҳам будааст. Вакте ки авбошони Балх ба Анвари ҳучум ва ўро нобуд кардани мешаванд, шоир аз Ҳамидиддин паноҳ металабад ва Ҳамидиддин ҷасуруна шоирро аз тўҳмат муҳофизат мекунад.

Дигар аз тафсилоти зиндагии нависанда ба мо чизе маълум нест. Вай соли 559/1164 дар Балх вафот мекунад.

Дар «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ ғайр аз «Мақомот» боз номи шаш рисолаи дигари Ҳамидиддин оварда шудааст. Ризоқулихон Ҳидоят дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», маснави «Сафарнома»-ро низ ба номгуи осори ӯ илова намудааст. Аммо ҳамаи ин асарҳо аз байн рафтаанд.

«Мақомот»-и Ҳамидӣ аз бехтарин осори насри адаби он давр аст, ки то замони мо расидааст. Шакли мақомот то замони Ҳамидӣ фақат дар насри араб вучуд дошт ва дар он давр мақомоти нависандагони арабзабон Бадеуззамони Ҳамадонӣ ва Абулқосими Ҳарирӣ шўҳрати калоне дошт. Ҳамидиддин низ «Мақомот»-и худро дар пайравии дамин нависандагони араб таълиф намудааст. Муаллиф ба навиштани асар дар моҳи ҷумодилаввали 551 (июнь—июли 1156) шуруъ намуда таълифи таҳрири онро дар зарфи панҷ-шаш сол анҷом додааст. Зеро дар китоб аз хилофаги ал-Мустафҳид (1160—1171) ҳам суҳан меравад.

Китоби Ҳамидиддин аз мукаддима, 24 мақома ва хотима иборат аст. Доираи мавзӯи китоб хеле васеъ ва гуногун аст. Муаллиф дар мақомаҳои (бобҳои) ҷудогона аз масъалаи ишқ, аз назарияҳои тасаввуф, суннат ва бидъат баҳс мекунад, баъзан ба масъалаҳои зиндагӣ, ҷунончи муносибати оилавии зану шавҳар дахл мекунад, голо ба васфи шаҳрҳои Балху Самарқанд мегузарад.

Тартиби шумора ва номи ҳар мақома ба забони арабӣ навишта шудааст; ҷунончи мақомаи сездахум «Фӣ авсофи-и Балхи» (дар сифати Балх), мақомаи ҳаждаҳум «Фӣ л-мунозарати байн аз-завҷайни» (мунозара дар байни зану шавҳар) ва ғайра.

Муаллиф ҳар мақомаро бо ҳикояи дӯсти худ, ки сифати он дар ҳар боб ба тарзи гуногун оварда шудааст, сар мекунад. Ҷунончи: «Ҳикоят кард маро дӯсте, ки пешрави арбоби вафо буд ва сардафтари аҳволи сафо» (мақомаи шашум) «Ҳикоят кард маро дӯсте ки дар маводдат яди байзо дошт ва дар муҳаббат рои бино (мақомаи чордахум).

Ин ҳикояҳо баъзан сюжет ва устухонбандии томе доранд.

Ҷаъзан бе устулонбандӣ ва сюжети муайян оварда мешаванд.

Амалиётҳои қаҳрамонҳо монанди воқеаҳои афсона ва қиссаҳои ишқию қаҳрамонӣ босуръат ҷараён надорад, аммо характери қаҳрамонҳо, махсусан гуфтугӯҳои байни онҳо барои равшан баён намудани ақидаҳои муаллиф онд ба масъалаҳои ҳар як мақома воситаи хубест. Барои мисол мақомаи сиздахумро, ки дар одоби сафар аст, аз назар гузаронем.

— Ҷавоне аз зиндагии яқранг дилгир шуда ба сафар мебарояд. Чанд фарсанг роҳ мепаёмояд ва баъд ҳис мекунад, ки бе рафиқа сафар кардан маслиҳат набудааст. Бо ин ҳаёл дар сояи дарахте барои осоиш хоб мекунад. Чашм кушода мебинад, ки як пирамарде ҳам он ҷо нишастааст. Бо вай ба гап мебарояд. Пирамард аз азми ҷавон воқиф шуда, пас дар бораи зарару манфиати сафар гап мекушояд. Пас аз муҳокимаву музокираи дуру дароз ҳар ду боз меҳобанд, баъд аз муддате ҷавон чашм кушода мебинад, ки пирамард «Ғоиб бардошта буд ва манзил бигзошта, маълум нашуд, ки ба ҷотам шифофт ё ба сур, ба сайд рафт ё ба кубур». Бо ҳамин ҳикоя ва ин боб ба охир мерасад.

Муаллиф дар ин ҳикоя ба воситаи ҳамин воқеаи хурд ва мусоҳибаандешаи худро онд ба сафар аз нуқтаи назари динӣ, тасаввуф ва зиндагии воқеӣ хеле муфасссал баён кардааст. Баробари ҳамин ӯ бисёр суханҳои ҳикматомӯз ва пандомезона ҳам овардааст. Чунончи: «Роҳро аз ёре ва дарро (яъне хонаро) аз чоре (яъне ҳамсоје) чора набӯвад» «Олами сафар — олами имтиҳон ва таҷрибот аст»; «Эй ҷавон, зинҳор то нахуст даст дар домани ҳамроҳе назанӣ, ӯнд дар арсаҳои сафар манед».

«Мақомот»-и Ҳамидӣ аз аввал то охир ба **насри мусаччаъ** омехта бо насри мураҷҷаз навишта шудааст. Санъати сачъ муаллифро водор намудааст, ки барои вазну кофия шуда аз калимаҳои арабии ниҳоят бисёр истеъмол намояд. Дар натиҷа забони асар хеле душвор ва мушкилфаҳм шудааст.

Ҳамидидин ҳам монанди шоирони муосирӣ худ (махсусан Анварӣ), ки дар назм аз истилоҳот ва мафҳумоти илмифалсафӣ бисёр истифода менамуданд, дар наср лугату ибораҳои илмиро (ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ) бисёр истеъмол намудааст, ки ин ҳам мураккабияи мушкилии насро як бар чанд афзудааст: Чунончи ӯ дар бораи табиат дар мақомаи чорум (онд ба чизҳое, ки ба баҳор мансуб аст) менависад.

«Агар ҳамалу савр бар гардун дуру бориқ аст, гулу нур дар ҷавзо пайдо ва наздик аст, агар мизон ва сунбулаи чарх дур аст, заморон ва сунбули замин қариб-

ун-нур аст... Он ки ин наботи амвоиро нашр тавонад кард ва он ки аз гили сиёҳ гули сафед дамонад, эҳёи ин аҷром ва аҷсом тавонад ва донад. ...Хоксор ва нагунсор бод он ки гӯяд: «Ин аъзои мутафарриқро таркибе не».

Ғайр аз ин, муаллиф ба асари худ шеърҳои арабӣ, ӣбо-ра ва порчаҳои зиёди мансури арабиро ҳам ба қалами худ ва ҳам иқтибосан аз асарҳои нависандагони араб дохил намудааст.

Бо вучуди ҳамин санъати баланди забони «Мақомот»-и Ҳамидиддин аз намунаҳои беҳтарини насри бадеии классикии форсу тоҷик аст. Муаллиф дар тасвири симои қаҳрамонҳо, ҳолатҳои руҳии онҳо, дар тасвири манзараҳои табиат ниҳоят моҳирона аз ташбеҳу истиораҳои шинам ва мучассам истифода мебарад. Чунончи, ӯ дар тасвири манзараи табиати як кишвар чунин навиштааст:

«Хиттае ёфтам дилкушову хуррам, чун рӯи дилором ва боғи Ирам, боғҳои ӯ пур аз чаману чамона ва роғҳои ӯ пур аз навои ҷангу ҷағона, риёзи ӯ пур аз гулу мул, ва хиёзи ӯ рӯкаши биркаи Омул, гӯё аз ҳар даман ёқут ба доман мебаранд ва аз ҳар хоки ағбар гули аёҳар бар сар мекунанд,... ба руи ҷуйбор риёҳини ранг—ранг ва сунбулу насрину настаран танг-танг монанди сими соид бар ҷадвали китоб ва монанди моҳруи баниқоб».

Муаллиф дар ҳикояҳои худ аз ӣбораҳои рехтан содда ва мӯъҷаз, ки ба мақолу таъбирҳои халқӣ наздиканд, хеле моҳирона истифода бурдааст. Чунончи, ӯ тақу дави як занро чунин тасвир мекунад: «як даст дар танӯр ва як даст дар ханӯр, дуди сиёҳ бар орази чун моҳаш нишаста, ва пушти дасти чун булураш аз осеби дег чун шиками самӯр ҷаста». Ҷои дигар: «Ва ман дар боргоҳи ғурбат бо шумо ҳамтору пуд будам ва ба коргоҳи курбат ҳамзоду буд». Дар мавриди бемавқеъ будани гапу ҳаракати як қаҳрамон мегӯяд: «Дасторе ки ба сар бояд дар остин, ва асое, ки дар Самарканд гузоштӣ, аз Хучанд мечӯй».

Дар «Мақомот»-и Ҳамидӣ порчаҳои манзум бо шаклҳои гуногуни худ (ғазал, қитъа, рубой, байт ва ғайра) ниҳоят бисёрҷанба ва аксари онҳо ба забони форсӣ навишта шудаанд. Ин шеърҳо дар мавридҳои муносиб омада ҳам фикри муаллифро таъкият медиҳанд ва ҳам ҳусни умумии насри асарро меафзоянд.

Аз ин шеърҳо маълум мешавад, ки Ҳамидиддин дар назм ҳам маҳорати том доштааст ва бо бисёр роғири и замони

худ ҳамбозӯӣ мекардааст. Шеърҳои Ҳамидиддин назар ба ашъори шоирони он давр бетакаллуф ва хеле содда навишта шудааст. Дар мақомаи чорум, дар тасвири баҳор муаллиф ин шеърро овардааст:

Ҳаво бар гул кунун бинҳод зи зангори бас афсарҳо,
Сабо акнун кашад дар боғ аз шангарф чодарҳо.
Саҳоб акнун биёлояд кафи гулбун ба хинноҳо,
Насим акнун биёрояд руҳи бустон ба зеварҳо,
Ба сони дидан Вомиқ бигиряд абр бар гулҳо,
Ба шакли орази Уро бихандад май зи соғарҳо.
Гул андар ғунча пиндорӣ, ки ҳаст аз лаъл пайконҳо
Бунафша дар чаман гӯӣ, ки ҳаст аз мушк чанбарҳо .

«Мақомот»-и Ҳамидӣ аз намунаҳои бехтарини насри бадеии асри XII аст, ки ба инкишоф ва тақомули минбаъдаи насри бадеии форсу тоҷик таъсири бузург гузошт. Ба ин шохкори адабиёт шоиру нависандагони он давр ҳам баҳои хеле баланд дода буданд. Аз ҷумла, Анварӣ дар як китъаи худ дар ҳаққи ин асар ҷунин навиштааст:

Ҳар сухан, к-он нест Куръон ё Ҳадиси Мустафо,
Аз мақомоти Ҳамидиддин шуд акнун турраҳо
Ашқи аъмо дон «Мақомот»-и Ҳариву Бадеъ,
Пеши он даръёи моҳомол аз оби ҳаёт.
..Аз «Мақомот»-и ту гар фасла бихонам бар адад,
Ҳолӣ аз номантиқӣ ҷазри асам ёбад наҷот...

Шубҳае нест, ки «Мақомот»-и Ҳамидӣ дертар ба таълифи асарҳои насри бадеии Саъдӣ, Ҷомӣ ва дигар намояндагони адабиёт низ таъсири калон гузоштааст.

НАМОЯНДАГОНИ НАЗМИ АСРИ XII

Муиззӣ

Абӯ Абдулло Муҳаммад б. Абдулмалик
Муиззӣ Нишопурӣ аз шоирони пешқа-

дам ва мӯътабари давран салҷуқиёни бузург буд. Соли тававаллуди ӯро аз рӯи маълумотҳои таърихӣ қасдиҳояш охири нимаи аввали асри XI (соли 440/1049) тахмин мекунам. Падари Муиззӣ — Абдулмалик Бурҳонӣ аз шоирони забардасти замони худ ва дар дарбори Алп-Арслон (1063—1072) унвони «амир-уш-шуарой» гирифта буд⁶.

Низомии Арӯзӣ дар «Ҷаҳор мақола» аз забони Муиззӣ нақл мекунад, ки падари ӯ дар аввали солҳои ба тахт нишастани Маликшоҳ (1072—1092) дар Қазвин вафот кардааст ва тарбияи фарзандашро ба султон хавола карда гуфта будааст:

Ман рафтаму фарзанди ман омад халафи ситқ,
Уро ба худову ба худованд супурдам.

Бино ба пакли Муиззӣ, ки дар «Чаҳор мақола» дарҷ шудааст, шоир чанд сол дар хидмати ӯ будааст ва дар ин муддат ӯро факат аз дур меидаасту бас. Дар ин мобайн Муиззӣ ҳамонро аёлманд шуда аз дасткӯтоҳӣ ба қарзу насъя печидааст. «Рӯзе, ки — ҳикоя кардааст Муиззӣ, — фардон он рамазон буд ва ман барои харҷ як пули сиях падоштам, дар ҳамин дилтангӣ ба назди Алоуддавла Амир Алӣ Фаромурз рафтам, ки подшоҳзода, шеърдӯст, аз надимон ва домоди султон буд. Ба ӯ гуфтам: «Зиндагонии худованд дароз бод, на ҳар коре ки падар карда метавонад, писар аз ӯҳдаи он мебарояд. Падари ман каси часур ва далер буд. Султон Алӣ Арслон ба вай эътиқоди зиёде дошт. Аммо ман каси шармгин ва нозуктабъ ҳастам. Як сол хидмат кардаму ҳазор динор қарздор шудам. Ба ман аз султон рухсат биталаб, ки ба Нишопур бозгардам, қарзхоямро баргардонам ва ба чизи боқимонда рӯзгор карда ба дуои давлати султон машғул шавам». Амир Алӣ гуфт: «Рост гуфтиӣ, ҳама тақсир аз мост, дигар ин қор тақрор намешавад. Султон намози шом ба дидани моҳ мебарояд, ту ҳам он ҷо ҳозир шав, шояд рӯзгор мусоадат намояд». Баъд аз ин ба ман сад динор дод, ки харҷи рамазон кунам.

Бегоҳи ман ба пеши ҷодири султон рафтам. Алоуддавла низ ҳамон соат омад ва пеши султон даромад. Пас аз ғуруби офтоб султон бо ғуруҳи пешхидматон берун баромад. Аввал касе ки моҳро дид, султон буд. Вай хеле хурсанд шуд. Алоуддавла ба ман гуфт: «Писари Бурҳонӣ, дар васфи ин моҳи нав чизе бигӯӣ». Ман фавран ин ду байтро гуфтам:

Эй моҳ ҷу абрувони ёрӣ гӯӣ,
Е не, ҷу қамони шаҳриёӣ гӯӣ.
Наъле зада аз зарри аёри гӯӣ,
Дар гӯши силеҳр гӯшворе гӯӣ.

Амир Алӣ бисъёр таҳсин кард. Султон гуфт: «Бирав, аз оҳур ҳар қадом асп, ки хоҳӣ бикушой», Амир Алӣ аспе номзад кард, биёварданд ва ба қасони ман доданд, ки ба се сад динори нишопури арзидӣ. Намози шом ба сари хони султон ҳозир шудам. Дар сари дастурхон Амир Алӣ гуфт: «Писари Бурҳонӣ, дар ин ташифе, ки худованди ҷаҳон фармуд, ҳеҷ нагуфтиӣ, ҳолӣ ду байте бигӯӣ!» ман бар пой ҷастам ва ин дубайти гуфтам:

Чун оташи хотири маро шох бидид,
Аз хок маро бар забарӣ моҳ кашид.
Чун об яке тарона аз ман бишнид,
Чун бод яке марқаби ҳосам бахшид.

Чун ин дубайти адо кардам, Алоуддавла аҳсантҳо кард ва ба сабаби аҳсанти ӯ султон ба ман ҳазор динор фармуд»⁷

Чи тавре ки худи Муиззи мегуяд, Султон аз ин пас ба моҳонаву ротибаи калоне таъин мекунад ва уро аз нади-мони хоси худ қарор медиҳад. Шоир таҳаллули худ «Муиз-зӣ»-ро ҳам аз лақаби султон, ки «Муиз-уд-дунё ва д-дин» («Қувватдиҳандаи дунё ва дин») буд, гирифтааст. Баъд аз ин мартабаи Муиззӣ дар пеши Маликшоҳ хеле меафзояд ва ба у низ унвони амирушшуарой медиҳанд.

Аз тафсилоти зиндагии Муиззӣ баъд аз ин ҳеҷ маълумо-те дар даст нест. Тахмин қардан мумкин аст, ки у то вафо-ти Маликшоҳ хеле осуда ва обрӯмандона зиндагӣ мекард. Дар қасидаҳои ин давраи ӯ мо ҳатто шикоятҳои талхеро, ки шоирони дарбории ин давр ё асрҳои пеш аз ҳасудон ва му-қаррабони шоҳ мекардаид, намешинем. Пояи эътибор ва мартабаи дарбории ӯ ҳамоно чунон мустақкам будааст, ки ҳеҷ кас, на аз шоирон ва на аз дарбориён, ҷуръати ба вай таарруз қардан надоштаанд.

Пас аз вафоти Маликшоҳ, солҳои беназмӣ ва бесарусо-монии давлати салҷуқиён омад. Дар ин замон Муиззӣ ҳам пушту паноҳи мӯътамад надишт. У гоҳ дар Ҳирот, гоҳ дар Нишонур, гоҳ дар Исфаҳон ва шаҳрҳои дигар зиндагӣ қарда дар мадҳи фарзандони Маликшоҳ ва амиронӣ вазирони мух-талифи маҳаллӣ қасидаҳо менавишт.

Аз зиндагии ин давраи Муиззӣ фақат ҳамина қадар маъ-лум аст, ки як сол пеш аз ба тахт нишастани Сапҷар шоир ба тирӣ ногаҳон аз қамонҷастаи султон (ки он вақтҳо ӯ ами-ри Хуросон буд) захмӣ мешавад. Авфӣ дар «Лубоб-ул-албоб» навиштааст, ки Муиззи аз зарбаи ин тир ҳамоно соат ҳалок шуд. Аммо ин гуфтаи Авфӣ дуруст нест, зеро Муиззӣ қаси-даҳои дорад, ки дар шодмонии сӣҳат ёфтаниш аз захми тир навиштааст. Аз ҷумла, дар қасидае гуфтааст:

Миннат ҳудойро, ки ба ҷонам накарда қасд
Тире, ки шаҳ ба қасд наиндохт аз қамон
Якҷанд агар зи ранҷ дилам буд дардманд,
Як сол агар зи дард танам буд нотавап,
Фарҷони қору оқибати хешро сабаб
Фазли ҳудой донаму фарри ҳудойгон

Пас аз ин ҳам дар девони шоир воқеаҳои зикр ёфтаанд, ки то соли 518/1125 ба вуқӯъ омадаанд. Аммо дар қасида-ҳои ин солҳо шоир ҳамеша аз нохушии захми тир шикоят қардааст. Аз ин ҷо ҳукм қардан мумкин аст, ки асари зах-ми ҳалокатобари тир дар ҷисми шоир ҳамчунон боқӣ буд ва ӯ аз таъсири ҳамина ҷароҳат дар солҳои 519 ё 520/1126—1127 вафот қардааст. Санон ҳам дар марсияе, ки ба муноси-батӣ вафоти Муиззӣ навиштааст, ба ҳамина нуқта ишора қардааст:

То чанд муаззони⁸ Муиззӣ, ки худояш
3-ин ҷо ба фалак бурду бақон малакӣ дод.
Чун тирӣ фалак буд қаринаш, ба раҳ овард,
Пайкони малӣк бурду ба тирӣ фалаке дод.

Муиззӣ шоири дарборӣ ва қасидасаро буд, ки тамоми эҷодиёти худро ба мадҳу ситоиши ҳукмронҳои салҷуқӣ, ба пойдор намудани салтанати мутамаркази онҳо, ба тарғибу тақвияти сиёсати давлатии онҳо нигаронидааст. Девони ӯ, ки дар нашри Аббос Иқбол 19 ҳазор байтро дар бар гирифтааст, иборат аз қасидаҳост, ки бо тамоми мазмун ва санъати баланд ба васфи ҳукмронҳои салҷуқӣ бахшида шудааст. Ин қасидаҳо, чи тавре ки дар бисёр шоирони пешина ва баъдина мебинем, на аз рӯи зарурат ва таъмини маоши зиндагӣ, балки бо тамоми самимият ва садоқати як шахси олиурӯбаи дарборӣ навишта шудааст. Муиззӣ мадҳи шукӯҳу салтанати шоҳро на фақат аз вочиботи шахсии худ, балки вазифаю мақсади аввалини шеър медонист. Ин мисраъҳои зерин мегавон гуфт ин фикри шоирро хеле равшан ва мӯъҷаз ифода намудаанд.

Ҳар кас ки нест банди султони рӯзгор,
Уро умеди беҳ шудан аз рӯзгор нест.
Ҳар сирате ки шоҳ накардаст ихтиёр,
Наздики оқилони ҷаҳон ихтиёр нест.
Ҳар шеър, к-он ба номи шаҳаншаҳ нагуфтаанд,
Оро зи ҳикмату зи маонӣ шор нест.

Аз ин ҷост, ки Муиззӣ ҳам монанди шоирони доираи дарбори ғазнавӣ ба тараннум ва таҷассум намудани анъанаҳои қаҳрамононаи миллии форсу тоҷик назари манфӣ дорад. Ин назари манфӣ ҳам дар давраи ғазнавӣ ва ҳам дар замони салҷуқӣ фақат фикри шахсии шоир набуд. Чунин муносибати манфӣ нисбат ба ин анъанаҳо ва аз ин ҷо нисбат ба дostonҳои ҳамосавӣ ифодаи сиёсати ҳукмронҳои мутлақӣ он замон буд, ки назмро барои интишори нуфузи давлати худ истифода мебарданд. Чи тавре ки Фарруҳи

Фасона гашту кӯҳан шуд ҳадиси Искандар,
Сухан нав ор, ки дар нав ҳаловатест дигар

гуфта буд, Муиззӣ ҳам сухани нави назми замони худро дар ситоиши султони мутлақ ва сиёсату давлати ӯ мебинад:

Маҳон фасонаи Афросиёби тӯронӣ,
Мағуӣ қиссан Исфандиёри эронӣ.
Сухан зи ҳусраву султони ҳафт кишвар гӯӣ,
Ки ҳатм гашт бад-ӯ ҳусравии султонӣ.

Ба ин мисраъҳо танҳо аз доираи санъати тазод назар кардан нодруст аст. Зеро Муиззӣ назари манфӣ худро ба

хамосасорой, ки аз гузаштаи қаҳрамононаи ҳаёқ ифодаи
ифтихори милли буд, дар касидаҳои дигараш боз ҳам рав-
шантар баён намудааст:

Чанд гӯянд зи «Шахнома» суханҳои дурӯғ?!
Чанд хонанд хунаҳои фалону беҳмон?!
Сирати шоҳ аён асту дигар ҷумла хабар,
Аз хабар ёд наёранд, кучо хаст аён.

Муиззӣ ин фикри худро инкишоф медиҳад ва дар пор-
чаи зайл гӯё тамоми назми мадеҳавии худ ва замони худро
ба «Шоҳнома» Фирдавӣ тарҷеҳ медиҳад:

Гуфт Фирдавӣ ба «Шахнома»—дарун ҷунон ки хост,
Қиссаҳои пурхичобу фатҳҳои бар абар.
Васф кардаст ӯ, ки Рустам кушт дар Мозандарон
Гандапири ҷодуву деви сафеду шеро нар.
Гуфт, ҷун Рустам бираст аз зарбаи Исфаандиср,
Боз гашт аз ҷангу ҳозир шуд ба назди Золи Зар.
Зол кард афсуну Семурғ омад, аз афсуни ӯ
Рустам беҳ шуд, ҷу Семурғ андар у молид пар.
Ман аҷаб дорам зи Фирдавӣ, ки то ҷандон дурӯғ
Аз кучо оварду беҳуда ҷаро гуфт он самар?!
Дар қиёмат Рустам гӯяд, ки «ман ҳасми туам,
То ҷаро бар ман дуруғи маҳз бастӣ сар ба сар»?
Ғарчи ӯ аз Рустам гуфтаст бисёре дуруғ,
Гуфтаи мо рост аст аз подшоҳи номвар.
Мо ҳаме аз зинда гуем у ҳаме аз мурда гуфт,
Они мо як сар аён аст, они ӯ як сар хабар

Тамоми касидаҳои Муиззӣ дар ҳамин рӯх навишта шуда-
анд ва аз ин ҷо шахсияти шоир на фақат ба сифати шоири
қасидасаро, балки ҳамчун шоири дарборӣ, ҳамчун ифодаку-
нандаи манфиатҳои давлати мутамаркизи феодалӣ намоён
мешавад. Аз ин сабаб нуфузу таъсири Муиззӣ ва назми ӯ
дар он замон на танҳо ба воситаи истеъдоди баланди ӯ, ин-
чунин ба дараҷаи зиёде ба эътибори мавқеъ ва мартабаи
дарбории ӯ низ буд.

Бо вучуди ин, санъати баланд ва хусусиятҳои бехтари-
ни назми Муиззиро инкор кардан аз рӯи инсоф нест. Баръ-
акс ин ҷиҳати назм шоирро ба сафи шоирони бехтарини он
замон мегузорад. Аз тарафи дигар, назми Муиззӣ ҳам ба
воситаи санъат ва ҷиҳатҳои бехтарини воситаҳои бадеӣ, ҳам
ба ҳукми мавқеи амирушшуарони у ба равиши умумии забон
ва сабки назми он замон таъсири мусбате гузошт.

Муиззӣ дар назм анъанаҳои бехтарини сабки хуросони-
ро пайравӣ намуд ва онро хеле инкишоф дод. Ин пайравӣ
ва муваффақияти ӯ, пеш аз ҳама, дар содданависӣ ва тарзи
реалистии тасвири бадеи буд. Вай дар тамоми ашъори худ
аз фикрҳои печида ва тарзи баёни пӯшида сарфи назар кар-
дааст. Бо ташбеҳу истисноаҳои равшан, ифодаҳои табиӣ бар-

часта, мақолу масалҳои халқи шоир қасидаҳои пурдабдаба ба вуҷуд овардааст, ҳиссиёти амиқи адибонро ифода карда тавонистааст.

Забехулло Сафо низ ҳамин ҷиҳати назми Муиззиро ба хуби пай бурда навиштааст: «Ҳосияти умдаи шеърӣ Муиззӣ соддагии он аст. Муиззӣ маонии бисёрро дар алфози содда ва ҳолӣ аз тақаллуф адо мекунад... Агарчи дар тағаззулӯғ ва ғазалҳои ӯ таровати тағаззулҳои Фарруҳӣ дида намешавад, лекин ба ҳар ҳол кушише, ки ӯ дар сурудани ғазалҳои нағз ба қор бурда, мусалламан василаи муассире дар пешрафти фанни ғазалсароӣ шудааст. ... Муиззӣ дар таркиби алфоз хеле бештар аз шоирони дигари авохирӣ қарни панҷум ва авонии қарни шашум таҳти таъсири лаҳзаи умумин асрӣ ҳуд қарор гирифтааст».

Барои мисол ташбиҳе аз як қасидаи Муиззӣ ин ҷо дарҷ кардан кофист, ки қариб ҳамаи тағаззулоти ӯ дар ҳамин сабақ ва дар ҳамин ҷӯшу ҳаяҷон навишта шудаанд:

Будам миёни халқ яке марди порсо,
Қаллон қарда наргиси ҷаммоши ту маро.
Аз ғамзан ту дар дилам афтода васваса,
Бо васваса ҷи гуна тавон буд порсо.
Парҳез қарда будаму савганд хурда низ,
Қ-аз баҳри коми дил нашавам фитнаи бало.
Азбаски қард ҷаҳми ту найрангу ҷодуй,
Парҳези ман ҳадар шуду савганди ман ҳабо
...Ғар ошност бо сари зулфи ту дастӣ ман,
Шояд ки ҳаст ишқи ту бо ҷонам ошно.
То ишқи ту раҳо накунад ҷони ман зи даст,
Ман қай қунам даст зи сари зулфи ту раҳо.
Додам ҳар он ҷӣ доштам андар баҳони ту,
То баҳравар шудам зи ту аз музду аз баҳо.

Баробари соддагии забон ва равоии сабақ дар шеърҳои Муиззӣ гоҳо печидагии ва пӯшидагии фикр, ташбеҳу истиороти дур аз фаҳм, истеъмоли истилоҳоти мафҳумоти илмиву фалсафӣ, ки дар ин аср махсуси назми Абулфараҳи Рӯӣ ва Масъуди Саъди Салмон буд, низ дида мешавад. Ин хусусият бештар дар қасидаҳои Муиззӣ, ки дар ваъзу насихат ва мавзӯҳои фалсафӣ навишта шудаанд, ба назар мерасад. Ҷунончи ӯ дар мазаммати носозии ин дунё навиштааст:

... Ҷӣ гӯӣ андар ин саргашта пилон,
Муаллақ дар ҳаво бо кӯсу тундар.
Ғаҳе лошанда бар қуҳсор кофур,
Ғаҳе боранда дар гулзор ғавҳар.
Ҷӣ гӯӣ андар ин меҳробу мубад,
Қи хонандаш ҳаме рахшанда озар?
... Ҷӣ гӯӣ андар ин торик марказ,
Қ-аз ӯ ҳезад наботу ғавҳару зар,
Ғирифта сад ҳазорон қолбадро,
Ба дарду доғ дар огушу дар бар.

... Худованде—нигаҳбону нигаҳдор,
 Худованде—тавонову тавонгар,
 На масъулу на маҳдусу на муҳлас.
 На маъмуру на маҷбуру на муҷбар.
 На андар зоти ӯ таълифу таркиб,
 На андар наъти у аърозу ҷавҳар...

Ҳамин хусусияти сабки умумии пазми Муиззиро шоирони баъдинаи асри XII низ ҳамоно пай бурдаанд. Забехуло Сафо байти зерини Анвариро овардааст.

Қас донам аз ақобири гардакшони назм,
 К-уро сареч хуни ду дсвон ба гардан аст.

Анварӣ дар ин байт Муиззиро таъна намудааст, ки шеърҳои худро ба пайравии (агар сирқат—плагиат нагӯем) девоии ду қас навиштааст. Ин ду танро гуруҳе Абулфараҷи Рӯӣ ва Масъуди Саъд ва гуруҳи дигар Фарруҳӣ ва Ҳусроӣ доништаанд. Албатта, ба қавли Анварӣ, Муиззиро ба сирқа-плагиат айбдор қардан ноҷозифист. Аммо агар ӯ дар назми Муиззӣ нақши Фарруҳӣ (тарзи баёни сода, сабки сахлӣ мумтанеъ) ва Ҳусроӣ Абулфараҷу Масъуди Саъдро (печидагӣ ва пӯшидагӣ маъно) дида бошад, хато накардааст.

Бо вучуди ин, сабки умдан Муиззӣ ҳамон сабки шоирони асри X ва аввали асри XI буд, ки дар таърихи адабиёт бо соддабаёнӣ ва образҳои бадени реалистии худ маъруфанд.

Дар сабк ва санъати назми Муиззӣ боз як хусусияти дигареро, ки пеш аз ӯ дар шоирони сабки хуросонӣ қам дида мешуд ё ҳеҷ мустақмал набуд, нишон додан зарур аст. Шоир дар бисёр қасидаҳои худ ба шакли зохирии шеър, ба суҳанбозӣ ва ибораторӣ майли зиёде дорад. Вай қўшиш мекунад, ки бо маҳорати суҳандонӣ дар як шеър ибора ё қалмаҳоро такрор намуда, тамоми тобишҳои маънавии онҳо, маъқеу мақоми истеъмоли онҳоро пурра истифода намояд. Чунончи, ӯ менависад:

Аз он дандони чун парвин маро шуд дида пурпарвин,
 В-аз он рӯхсори чун наsrин маро шуд дида чун наsrин
 Раво бошад, ки наsrин хезад аз наsrин ба таъ андар,
 Валекин қай раво бошад, ки парвин хезад аз парвин.
 Агар бинмояд он дилбар ба Чину Ҳинд як соат,
 Бӯрида зулфи ҳам дар ҳам, шикаста ҷаъди чин дар чин.
 Шавад чун ҷаъди ӯ пурчин, шавад чун зулфи ӯ пурхам,
 Рӯхи суратгарони Ҳинду пушти бутгарони Чин.

Ин шеърро бо порчаи лирикӣ, ки болотар оварда будем, муқояса кунед. Он шеър бо мазмунӣ баланди лирикӣ ва тарзи баёнӣ равшан зуд ба қалби хонанда ҷо мегирад. Дар ин порча хонанда санъати суҳандонӣ ва ибораорони шоирро ба ҳубӣ мебинад, аммо ҳам таъсир ва ҳам мазмунӣ лирикӣ

он хеле суи ас. Дар девони шоир касидаҳое ҳастанд, ки аз сар то охир бо санъати **илтизом, тарсеъ, лаффу нашр** навишта шудаанд. Чунончи, 51 байти касидаи зерини шоир бо санъати **лаффу нашр**, ки маънито мазмунӣ шеърро маҳдуд мекунад, навишта шудааст:

Ҳамеша бар гулу настри ду зулфи он буту дилбар,
Яке қорад ҳаме сунбул, яке борад ҳаме анбар.
Ба сони чанбару чавгон ҳақидастанд ҳар соат.
Яке бар маҳ занад чавгон яке бар гул кашад чанбар.

Чуниин шеърҳо дар эҷодиёти Муиззӣ як ё дуто тасодуфӣ дучор намешаванд, балки ҳамчун қонун ва саликаи сабқу услуби эҷодии ӯ равиҳои махсусеро ташкил намудаанд. Ин равиҳои санъати маҳзи шеър ба тавассути эҷодиёти Муиззӣ дертар дар назми Рашидиддини Ватвот ва Абдулвосеи Ҷабалӣ ниҳоят инкишоф ёфт.

Муиззӣ дар мазмун ва мундариҷаи назм чизӣ навет дохил нақардааст. Эҷодиёти ӯ инъикоси оҳанг ва мавзӯоти адабиётӣ мадеҳавии дарборӣ буд, ки дар асри XI ниҳоят пурқувват шуда буд. Бо вучуди ҳамин эҷодиёти ин шоири пурмаҳсул дар таърихи адабиёт аз ду ҷиҳат аҳамият дорад.

Аввал он ки Муиззӣ дар доираи адабиёти дарбор, ки услуби баланд ва ғумтароки назиро мебарварид, сабқу забони содаи адабиёти асри X ва нимаи аввали асри XI-ро бо муваффақият давом ва инкишоф дод. Аз тарафи дигар, санъат ва забони шеърро бо образҳои нави реалистона, алфоз ва луғати забони ғуфтуғӣ, бо унсурҳои адабиёти даҳони халқ боӣ гардонд.

Адиб Собир
Тирмизӣ

Шаҳобиддин (лақаби шоир) Собир (номи ӯ) б. Исмоили Тирмизӣ таҳминан дар нимаҳои асри XI таваллуд ёфтааст. Ҳарчанд вай ба Тирмизӣ машҳур бошад ҳам, аммо таъкиранивисон дар таъини зодгоҳи ӯ ихтилоф доранд ва баъзе ӯро дар Бухоро таваллуд шуд ғуфтаанд (Давлатшоҳ) ва баъзе ғуфтаанд, ки аслан аз Тирмиз аст ва дар Бухоро нашъу намо ёфтааст. Аммо дар шеърҳои худӣ шоир ишорае ба бухороӣ будани ӯ нест ва дар ҷанд ҷой аз Тирмиз, ҳамчун зодгоҳи худ ишора қардааст, чунончи:

Зи Тирмиз бад-ин сӯ чунон омадам,
Ки бадғавҳаре назди богавҳаре.

Шоир дар адабиёт ба номи Адиб Собир машҳур аст. Меғуянд, ки падари ӯ низ ба Адиб Исмоил машҳур будааст ва ин лақаб низ аз падар ба ӯ гузаштааст. Аммо шоир дар шеърҳои хам «Собир» ва хам «Адиб»-ро чун таҳаллус меоварад ва ин шохиди он аст, ки «Адиб» лақаби (таҳаллуси) адабии ӯ низ будааст:

Инак Адиб аз сари ихлосу эътиқод,
Бо ин ки нест санъати ӯ шеърӯ шоирӣ,
Эдар эй Қаъба шеър фиристода дар санот,
В-арна на ҳар дареву санон на ҳар саре

* * *

Агарчи бошам аз пеши ту ғоиб,
Бувад бар дил маро зикри ту ҳозир,
В-агар чи дар ҳаводис сабр бехтар,
Наям бе ту чу номи хеш **Собир**.

Аз айёми ҷавонӣ ва зиндагонии минбаъдаи Собир маълумот хеле кам аст. Баъзе лаҳзаҳои ҳаёти ӯро аз маълумоти тазкираҳо ва ашъори худӣ шоир мӯайян намудан мумкин аст. Шоир дар синни ҷавонӣ (охири солҳои 80-уми асри XI) аз Тирмиз ба Ҳирот омада дар мадрасаи Низомияи он ҷо таҳсил кард. Аз шеърҳои ӯ ҳукм кардан мумкин аст, ки шоир дар таййи ин таҳсилот бисёр илмҳои расмӣ замони худ—фалсафа, табиёт, ҳикмат, риёзиёт, забон ва адабиёти арабро аз худ намуздаст ва аз ин ҷо на фақат чун шоир, балки ба сифати олими намоён ҳам ном бардошта буд.

Баъд аз фаро гирифтани илму дониш ва интишори шӯҳрати шоирнаш ӯро ҳокими Хуросон Абулқосим Алӣ б. Қаъфар ба Нишопур даъват намуд. Собир чанд муддат дар ин ҷо зиндагӣ кард ва бо доираи адабии Марв, ки дар атрофи дарбори Султон Санҷар ҷамъ омада буд, низ робита пайдо намуд. Қасидаҳои баланду обдори шоир зуд диққати Султон Санҷарро ҷалб кард. Маълум нест, ки Санҷар Адиб Собирро ба Марв таклиф кард ё на, ва агар таклиф карда бошад, шоир ба Марв кай рафт ва чанд вақт дар он ҷо истод. Ба ҳар ҳол аз воқеаҳои минбаъда маълум мешавад, ки Адиб Собир на фақат аз шоирони дарборӣ, балки аз муқаррабони наздиктарини султон Санҷар шуд. Султон дар шахси ӯ на танҳо шоири беҳамто, инчунин каси ботадбир ва лоиқи арбоби давлатиро низ меид.

Дар ин солҳо байни султон Санҷар ва Отсизӣ Хоразмшоҳӣ (1127—1156) бисёр ҷанг мешуд ва Хоразмшоҳ пас аз ҳар бори мағлубият ва итоати забонӣ, дере нагузашта боз ба муқобили Санҷар хуруҷ менамуд. Чи тавре ки Ҷувайнӣ дар «Таърихи ҷаҳонқушо» менависад, Санҷар Адиб Собирро ҳамчун сафири расмӣ худ ба Хоразм фиристод ва ӯ чанд муддат дар ин ҷо истиқомат намуд. Ба назари мо, хидмати Собир дар мӯътадил намудани муносибатҳои ин ду ҳукмрон кам набуд.

Истиқомати ӯ дар пеши Отсиз дар синни пирӣ буд, ки ӯ дар яке аз қасидаҳои ба Хоразмшоҳ бахшидааш аз мусибату малолӣ пиронсолӣ менамояд:

Хусраво, пирию заъфанд омада меҳмони ман,
 Сад бало бар чони ман з-ин ҳар ду меҳмон омада
 Ӯзри истикболи ман битанр. К-аз пирию заъф,
 Дар тау дар чони ман сад гуна хирмон омада

Адиб Собир дар баъни шоир ва адибони доираи адаби Хоразм ҳам мақоми баланде меирад, бо Рашидиддини Ватвот — шоир ва мушфи дарбори Хоразмшоҳиён дӯст мешавад, Рашидиддин дар мадҳу ситонши фазлу шеъри ӯ қасидаҳо менависад. Аymo дар паси ин ҷхтирому шӯҳрат бадбахтии бузурге низ дар камии буд.

Отсиз аз баъни авбошону дуздони каллабури Хоразм д-нафарро ба пул харид ва ба онҳо фармуд, ки ба Марв рафта султон Санҷарро қатл кунанд. Ин дуздон мебоист рузи ҷумъа, вақти ба масҷиди ҷомеъ омадани султон уро ба корд зада мекуштанд. Аз ин қасди ҷупини Отсиз Собир воқиф шуд ва расми ин ду таи дуздиро ба қоразе кашида ба воситаи пиразане ба Марв, ба султон Санҷар расонд. Санҷар зуд ин дуздонро ҷустуҷу намуда ёфт ва зуд ба қатл расонд. Отсиз аз ин корн Собир хабар ёфт ва фармуд, ки дасту пой ӯро баста ба Аму-даръе андозанд. Ба ҳамин тариқ, зиндагии ин шоири бузург бо як ғочии ғайри қобили тасвио катъ ёфт. Ин воқеаи мудҷиш дар байни солҳои 538/1144—542/1148 ба вуқуъ омад.

Адиб Собир аз шоирони пешқадамтарини замони ҳуд буд, ки аз ҷиҳати ҳаҷи ва санъати баланди мероси адабияти дар қатори Муиззи, Масъуди Саъди Салмон, Рашиди Ватвот бариш намояндагони бузурги адабиёти он аср меистод. Ҳуди Собир дар як қасидааш ба мақому мартабаи назмаш фахр карда, ба ҷуз Муиззӣ ва Саъди Салмон шоирони дигарро муқаддамтар аз ҳуд наметонад.

Ба аҳли ҳуд шуароро тақаддуме наниҳам,
 Ба ҷуз Муиззиро Масъуди Саъди Салмонро

Рашидиддини Ватвот, ки аз бузургтарин намояндагонн шеърӣ адаб ва суҳансанҷу шеършиноси он давр буд, ба назми баланд ва илми нурдоманаи Адиб Собир қасидаҳо баҷида, уро таърифу ситонш кардааст

Эй Собир, он сипехри суҳан, он ҷаҳони фазл,
 Эй қаъбаи афозили ашғи кун ту!
 То гуи назму наср ба мандон ғиғандан,
 Ҷавғони ҳеч қас нарабудаст гун ту
 Меҳри ту ҷуям аз дилу ҷону набод шод
 Он қас, ки нест аз дилу ҷон меҳрҷун ту
 Ҷонам зи ҳаҷри руи ту дар андуҳ асту бас,
 Эй сат ҳазор шодиву роҳат ба руи ту
 Ман мадҳгӯи ту шудаму з-ин туро чи фахр,
 Қилмиз оламест ҳама маҷлағун ту

Анварӣ, шоири забардасти дарбори Санҷар низ худро дар шеър ба мартабаи Саной гузорад ҳам, аммо эътироф мекунад, ки аз Адиб Собир пасттар меистад:

Ҳуссаҳо дорам зи нуқсон аз ҳама навъе, валек
З-ин яке оваҳ, ки наздики ту марди шоирам.
Ин ҳама бигзор бо шеъри мучаррад омадам,
Чун Саной ҳастам, охир, гар на ҳамчун Собирам

Нусхаҳои девони Адиб Собир дар китобхонаҳо мавҷуд бошад ҳам, аммо то ба қарибӣ чоп нашуда буд. Соли 1953 (1331 ш.) девони шоирро Алӣ Қавим дар Техрон ба таърифи расонд. Дар аввали девон дар шарҳи ҳол ва ашъори ӯ ба қалами ҳамон шахс муқаддимае низ навишта шудааст. Девони мазкур ҳар чанд ба тарзи интиқодӣ аз рӯи чанд нусхаи хаттӣ тартиб дода шуда бошад ҳам, аммо тадқиқотҳои минбаъда нишон доданд, ки ин нашрро чопи муқаммал ва бенуқсонӣ осори Собир доништан мумкин нест⁹.

Қисми асосии девони Собир аз қасидаҳои иборат аст, ки дар мадҳи Алоуддавла Отсизӣ Хоразмшоҳ, Малик Санҷар, ҳукмрони Нишопур Абулқосим Алӣ б. Ҷаъфар ва дигар шахсони олиурӯи дарборӣ гуфта шудаанд. Мазмунӣ ин қасидаҳо аз мадҳҳои муосирони ӯ фарқ намекунад: Собир кӯшидааст, ки мамдӯҳи худро ҳар қадар мумкин аст, бо муқобилаҳои том, санъатҳои баланди қалами бадеӣ мадҳ намояд.

Аммо дар зимни ин қасидаҳо Собир бисёр фикрҳои ахлоқиву тарбиявӣ, панду насиҳат ва ҳатто баъзан оҳангҳои иҷтимоиро низ дохил намудааст. Ғайр аз ин, бо таъсири қасидаҳои сӯфӣнаи Саной ва баъзе қасидаҳои дар ҳамин рӯҳ навиштаи Муиззӣ мо дар эҷодиёти Собир қасидаҳои низ дучор мекунем, ки бо оҳанги пессимизми зӯҳдпарварӣ ва хилватгузӣ навишта шудаанд. Аммо вақте ки қас қасидаҳои ташбеҳ ва ғазалҳои лирикии шоирро дар васфи маю шароб, хурсандии зиндагӣ, нашои васли ёр, тасвири баҳор ва ғайра меҳонад, ба ҳулосае меояд, ки чунин қасидаҳо инъикоси тамоми ҳаётини шоир нест, балки аксари онҳо дар айёми пири ё кӯфтагии зиндагӣ навишта шудаанд Чунончи:

Ҷавр аз ин барқашида айвон аст,
Ки дар ӯ муштарику кайвон аст.
Дами сарде, ки мекашад мардум,
Ҳама з-ин барқашида айвон аст
Одамизодро дар ин айвон,
Ҷавр анвоу ранҷ алвон аст.
...Зиндагиро завоҷ дар пеш аст,
Зиндан безавоҷ яздон аст.
...Тӯшан ту на кӯзан об аст,
Тӯшан ту на суфраи нон аст—
Зӯҳду инсофу тоату тақвист,
Илму имону адлу эҳсон аст.

Дар ашъори Собир мазмуни лирикӣ, яъне тараннуми ишқи олии инсонӣ, васфи тимсоли поки ишқ, ҳисси некбинонаи зиндагӣ мавқеи ниҳоят муҳим дорад ва ин мавзӯъ асосан дар ташбиб, ғазал (ҳарчанд жанри ғазал ба мафҳуми имрӯза дар эҷодиёти ӯ кам аст) ва рубоиёти ӯ ифода ёфтааст. Ин эҳсосоти баланди лирикӣ ҳам дар ашъори ҷавононаи ӯ ва ҳам дар шеърҳои солҳои пириву афтодагӣ қариб як хел ҳис карда мешавад. Шоир ин мисраъҳои пурҷӯшро, ки ишқ, ҷавонӣ аз онҳо метарованд, ҳатто дар Хоразм, ки пиронсолӣ ӯ он ҷо гузаштааст, низ навиштааст:

Молу ҷамолу хуррамиву сӯхбату шабоб,
Ишқу висолу беғамиву ишрату шароб,
Шугле бувад ба вачҳу нишоте бувад ба шарт,
Айше бувад ба расму мурода бувад савоб.
Эй он ки бо шабобу шаробиву гуши ту,
Ҳам лаҳни ҷанг дораду ҳам нагман рубоб,
Гар гулистони орази маъшук пеши туст,
Аз гардиши замона туй дар гулу гулоб.
Аз рӯҳ соз қосиди маъшукро нисор,
В-аз бӯса деҳ суоли дилоромро ҷавоб.
Ҳоку висоқи ту ҷаману сарву савсан аст,
Саҳни сарои ту фалаку моҳу офтоб.
Дар кӯи дӯстон, ки бувад даҳшати фирок
Бар рӯи дӯстӣ ҷӣ қунад ҳайбати ниқоб.
Ҷон парварон ба савсани озода обдор,
Дил тоза кун ба наргиси маҳмури нимҳоб.

Лирикаи Собир баробари самимият ва ҳарорати баланд, бо як забони соддаву раван, сабки дилнишин, ибораҳои оддӣ ба гуфтугӯи мардум наздик, мазмунҳои баланд бо ифодаву иборатҳои рехтаву фаҳмо навишта шудааст. Ин таъсир ва завқи бадеии шеърӣ ӯро меафзояд. Худи шоир низ борҳо мегӯяд, ки зебоии назм на дар суҳаноронию лафзбозӣ, на дар овардани санъатҳои муғлаку тумтароқ, балки пеш аз ҳама дар равонӣ ва ҳиссиёти баланди худи шоир аст. Чунони, вай гуфтааст:

Назми равон зи оби равон синаро беҳ аст,
Шеърӣ равон зи ҷону равоне ғудохтааст.
Нодон ҷӣ донанд, он ки суҳандон ба гоҳи назм,
Ҷонро ғудохтаасту аз он шеър сохтааст.

Адиб Собир аз ҷиҳати соддагӣ ва барҷастагии образҳо, аз ҳайси забон ва сабки равони шеър аъҷабани шоирони асри X ва аввали асри XI (Рӯдакӣ, Диқикӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ)-ро давом додааст. Дуруст аст, ки дар баъзе ғазал ё қасидаҳои ӯ осори шаклпарастиро дар суҳанбозӣ ва лафзорой мебинем. Аммо асоси сабку услуби назми Собирро ин санъатҳои лафзӣ муайян намекунанд, балки ҳамоно равию услуби назме буд, ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр то ав-

али асри XII ҳукмрон буд ва Собирро яке аз намояндагон
и пешқадами ин равия ҳисоб кардан мумкин аст. Чи тав
ри ки ҳудаш меғӯяд:

Гар нестам ба шеър Дақиқиву Фарруҳӣ,
Ҳастам кунун мукаддимаи қорвони ҳеш

**Рашидиддини
Ватвот**

Номи ин шоир Муҳаммад ва лақабаш
Рашидиддин аст. Дар шеър низ ҳамоно
Рашид ё Рашидиддин таҳаллус мекар-
дааст, ки муосиронаш ўро бо ҳамин ном дар шеърҳои худ
зикр кардаанд. Азбаски вай дар давлати Хоразмшоҳиён маъ-
мури қорҳои дарборӣ буд, ба ў унвони «Саъдулмулк»-ро
(«бахти мулк») низ дода буданд. Рашидиддин ҷуссаи ниҳоят
хурд ва наҳифе дошт, бинобар ин ба ў «ватвот» (шабпарак,
муши паррон) лақаб дода буданд ва дар адабиёт бо номи
Рашидиддини Ватвот машҳур гашт.

Дар хурдии ҷуссаи ў хатто чунин латифае паҳн шуда
буд. Вақте ки Санҷар соли 1148 барои фурӯ нишондани ху-
руҷи Отсизӣ Хоразмшоҳ Ҳазораспро муҳосира намуд, Ан-
варӣ дар рикоби ў буд ва як рубой навишта бо тир ба Ҳазо-
расп фиристод:

Эй шоҳ, ҳама мулки замин ҳасби тӯрост,
В-аз давлату иқболи ҷаҳон касби тӯрост.
Имрӯз ба як ҳамла Ҳазорасб бигир,
Фардо Хоразму сад Ҳазорасб тӯрост.

Ватвот, ки дар Ҳазорасп буд, ба Отсиз мурочиат карда ин
байтро навишт ва ба тарафи Санҷар фиристод

Гар ҳасми ту, эй шоҳ, бувад Рустами гурд,
Як ҳар зи Ҳазорасби ту натвонад бурд.

Санҷар, ки аз ин «ғустохии» Рашидиддин саҳт ранҷида
буд, пас аз забти Ҳазорасб фармуд, ки шоирро дастгир кар-
да пора-пора кунанд. Вазири Санҷар Мунтахабиддин қаси
фозил ва илмдӯст буд, рӯзи дигар пеши султон омада арз
мекунад: «Ватвот як мурғи хурди лоғар аст, ўро пора-пора
кардан мумкин нест, агар шоҳ иҷозат диҳанд, ўро дупора
кунам». Санҷар аз ин мутоиба завқ карда, гӯё Рашидиддин-
ро афв намудааст.

Ҷой ва соли таваллуди Рашид маълум нест. Вай дар ҷа-
вонӣ дар мадрасаи Низомияи Балх таҳсил намуд ва аксар
илмҳои он замон, махсусан илми адаб ва баён, фалсафа ва
қаломро ба ҳубӣ аз худ кард. Пас аз ин ў ба Хоразм мера-
вад ва ба дарбори Хоразмшоҳиён роҳ меёбад. Ба ҷӣ муно-
сибат ва қадом сол ба хидмати Хоразмшоҳиён дохил шуда-
ни Рашидиддин маълум нест. Дар баъзе қасидаҳои, ки дар

мадҳи Отсизи Хоразмшоҳ (1127—1156) навиштааст, аз хизматҳои сисолааш сухан меронад:

Худойгоно, сӣ сол мадххони туам,
Зи мидҳати ту шудам дар хама ҷаҳон машхур.

Аз ин ҷо тахмин кардан мумкин аст, ки вай ба хидмати хоразмшоҳон дар аввали солҳои бистуми асри XII дохил шудааст. Ётибор ва мартабаи шоир дар пеши ин хонадон ҳукмрон хеле калон буд: ғайр аз он ки ӯ аз шоирони пешқадами дарбор буд, боз вазифаи котиби махсус ва вазир расоили (канцелярия) дарборро иҷро мекард.

Дар замони ҳукмронии ҳамин шоҳ Рашидиддин ба тӯҳмати як гурӯҳ ҳасудон ва муқобилони худ чанд вақт аз хидмат дур карда шуд, аммо дере нагузашта (тахминан дар солҳои 1154) боз ба хидмати Отсиз омад. Вай то охири умраш дар хидмати Хоразмшоҳиён буд. Соли вафоти ӯ дар таърих ва маъхазҳои таърихӣ байни солҳои 573/1178—578/1183 қайд шудааст.

Қисми зиёди мероси манзуми Рашидиддини Ватвот ақсидаҳое иборат аст, ки дар мадҳи Отсизи Хоразмшоҳ, ва зирони дарбори ӯ, султон Санҷари Салҷуқӣ ва дигар арбобони давлат гуфтааст. Ғайр аз ин, дар девони ӯ газал, рубоӣ ва қитъаот низ дида мешавад, ки асосан характери лирикий доранд ва ишқро тараннум кардаанд.

Дар ашъори Рашидиддин ғайр аз мадҳу ситоиши тумтароки ҳукмронҳои он замон, фикрҳои ниҳоят пурмазмунӣ фалсафию илмӣ, тарбиявӣ-ахлоқиро мебинем. Вай ҳамчун арбоби намоён ва пешқадами давлатӣ дар ақсидаҳои худ ҳукмронҳои замонро ба адлу инсоф, раиятпарварӣ, обод доштани мулк тарғиб менамуд. Ҷунончи, ӯ навиштааст:

Мар—мулкро ба адл субот асту интизом,
Мар—адлро ба илм зуҳур асту иштиҳор.
Бе адл нест кунгураи мулк муртафеъ,
Бе илм нест қондаи адл пойдор.
Эъломи адлро ба масоӣ баланд кун,
В-арбоби илмро ба аёдӣ нигоҳ дор.

Чун ба ту эзид зумоми ҷумлаи олам сунурд,
Ту ба олам дар тариқи бахшишу некӣ нигар.
Бар халонқ дод кун, зеро ки дар офоқ нест
Назди эзид кас ғиромитар зи шоҳи додгар.
Симу зар дар вачҳи номи нек нех, к-аз рӯи кат
Ҳаст ганҷи некномӣ беҳ зи ганҷи симу зар.

Сабки шеъри Рашидро ба ду тарз муайян кардан мумкин аст. Аз як ҷиҳат, шоир сабку услуби шоирони Хуросон ва Мовароуннаҳрро, ки давоми анъанаҳои шоирони асри X

ва аввали асри XI буд, пеш гирифта буд. Шеърхое, ки ба ин услуб навишта шудаанд, ниҳоят равон, ва таъсирбахшанд: дар ин хел шеърҳои ӯ ҳиссиёт ва самимияти қалби шоир бо самимият ва равонии суҳан ҳамбастагии кулӣ дорад.

Аз ҷиҳати дигар, Рашидиддин ҳамчун назариётчи илми адаб ва намоёндаи барҷастаи фанни иншо дар шеърҳои худ ба кор фармудани санъатҳои гуногуни лафзӣ, истифода намудани тамоми тобишҳои маънавии калимаҳо, суҳанорон ва калимабозии аз ҳад зиёд, махсусан дар истеъмоли санъати тарсеъ ва таҷнис, ниҳоят саъю кӯшиш кардааст. Дар ин хел шеърҳо, гуфтан мумкин аст, ҳарорати шоирии Рашид аз байн меравад ва маҳорати санъатшиносии ӯ дар шеър бештар зоҳир мегардад. Бинобар ин Фурӯзонфар Бадеъ-уз-замон дуруст навиштааст, ки аксари ингуна шеърҳои шоир «...аз маонии дақиқ ва эҳсосоти латиф, ки появу мояи шеъри ҳақиқист ва қимати шеърро бад-он меёри бояд санҷид, ори ва отил монда ва ба ҳеҷ қисм дар дили хонанда таъсир намекунад».¹⁰

Ғайр аз ин, Рашидиддини Ватвот ҳамчун олим ва донишманд дар шеърҳои худ бисёр истилоҳот ва мафҳумҳои илмиро низ дохил намудааст, ки ин ҳол дар ашъори шоирони доираи адабии Хуросон ва Мовароуннаҳри он давр камтар дида мешуд. Чунончи, ӯ шабро дар як қасидааш чунин тасвир кардааст:

Чу аз ҳадиқан минои чархи сақлотун
Нухуфта гашт аломоти сурхи онагун.
Зи нақшҳои ғарибу зи шаклҳои бадеъ
Саҳифаҳои фалак шуд чу саҳфи Ангальюн
Чаноҳи насру силоҳи самок—ҳар ду шуданд
Зи дастӣ чархи мурассаъ ба лӯлуи макнун.
...Шӯи шеърӣ андар саводи зулмати шаб
Чунон ки дар дили ҷуҳрот илми Афлотун¹¹.

Рашидиддин ғайр аз он ки ба забони форсӣ мувофиқи шеър менавишт, дар илми баён, иншо ва бадеъ ба забони форсӣ ва арабӣ бисёр асарҳои мансур низ навиштааст. Аз муҳимтарин асарҳои ӯ китоби «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър» ном дорад, ки онро ба забони форсӣ дар санъатҳои назми форсӣ ва арабӣ таълиф намудааст.

Ватвот дар муқаддимаи ин китоб чунин нақл мекунад: «Рӯзе Отсизӣ Хоразмшӯҳӣ маро назди худ талабид ва китоберо, ки онд ба санъатҳои шеърӣ форсӣ буд ва «Тарҷумо-и-ул-балоға» ном дошт, ба ман нишон дод. Ман китобро гирифта дидам, шеър ва далелҳои дар ин асар овардашударо маъқул наёфтам. Пас шӯҳ ба ман фармуд, ки худам дар санъатҳои шеърӣ форсӣ ва арабӣ китобе таълиф намоям».

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр» ба забони форсӣ таълиф шуда бошад

хам, муаллиф дар он тамоми санъатҳои шеърро, ки дар назми араб ва форс кор фармуда мешуданд, зикр намудааст ва дар бисёр мавридҳо мисолҳои манзумро аз ду забон овардааст. Аммо муаллиф шарҳи санъатҳои шеърро ниҳоят мухтасар додааст. Фикру мулоҳизаҳои ӯ оид ба ин ё он санъат дар китоб қариб дида намешавад. Бо вучуди ин шӯҳрати китоби Рашидиддин ниҳоят зиёд буд ва то солҳои наздик яъне то пайдо шудан ва ба таъъ расидани «Ал-Мӯъҷам»-и Шамсиддин Қайси Розӣ ва «Тарҷумон-ул-балога»-и Родуёӣ аз қадимтарин китобҳои илми бадеъ ба шумор мерафт, ки то замони мо омада расидааст.

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр» дар чопи сангӣ борҳо ба чоп расидааст. Нашри мукаммали он бо муқаддимаи муфасссал, шахру эзоҳот ва таълиқот соли 1308 ш., аз тарафи Аббос Иқбол дар Техрон анҷом гирифтааст.

Асириддини Ахсикатӣ

Дар бораи ин шоир дар баъзе китобҳои таърихи адабиёт ва асарҳои илмӣ маълумотҳои пароканда оварда шудааст. Ин маълумотҳои мавҷуда ё ниҳоят мухтасаранд (С. Айни «Намунаи адабиёти тоҷик»), ё дар баъзе тафсилоти онҳо иштибоҳоти зиёде дида мешавад (Фурӯзонфар, чилди дуввуми «Сухан ва суҳанварон», Забехулло Сафо, чилди дуввуми «Таърихи адабиёт дар Эрон»). Ягона тадқиқоти мукамалтаре, ки дар аҳвол ва ашъори ин шоир ҳоло дар даст аст, муқаддимаест (112 саҳифа), ки ношири девони шоир Рукниддин Ҳумоюн-Фаррух навиштааст¹². Муаллиф аз таъкираҳо ва маъхазҳои таърихӣ («Роҳатуссудур»-и Ровандӣ «Лубоб-ул-албоб», таъкираи Давлатшоҳ, «Хафт иқлим», «Арафот-ул-ошиқин»-и Тақиддини Авҳадӣ, «Хулосат-ул-ашъор»-и Тақиддини Қошонӣ, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ҳидоят) бобҳои ба Асириддин бахшидашударо дар аввали тадқиқоти худ пурра оварда, онҳоро бо факту далелҳои, ки аз осори худ шоир пайдо кардааст, татбиқ намуда тарҷуманҳои ҳоли шоирро хеле тақмил додааст. Ғайр аз ин, дар бораи мазмуни девон, сабку услуби шеъри Асир, робитаи эҷодии ӯ бо муосиронаш ва таъсири ашъори ӯ ба адабиёти асрҳои минбаъда маълумоти тоза низ додааст.

Номи нурраи шоир Абулфазл Муҳаммад б. Тоҳир Асириддин Ахсикатӣ мебошад, ки Абулфазл кунӣ, Муҳаммад ном ва Тоҳир номи падари ӯ будааст. Асириддин лақаби ӯ буд ва бо ҳамин лақаб дар шеърҳо **Асир**, гоҳо **Асирӣ** тахаллус мекард:

Асир рафту шабе бо ту ком таҳл накард,
Ба лаб расид дар ин ғусса ҷони ширинам.

* * *

Он ки шикораи чу Асирӣ бувад,
Дон ки чӣ бар банду ғуссаи омадаст

Зодгоҳи ӯ Ахсикат аст, ки аз деҳоти водии Фарғона буд ва ҳоло ба номи райони Асака дар ҳамин вилоят маълум аст. Шоири бисёрӣ умрашро дар кишварҳои дигар гузаронида бошад ҳам, аммо зодгоҳашро фаромӯш намекард ва ҳатто бо як ифтихор дар ашъораш аз он ёдоварӣ менамуд:

Дард ҳосил кун, ки мумкин нест бе иксии дард
Аз мисии Ахсикатӣ сими Саной сохтан.

* * *

Чун пурсидӣ, бо ту бигӯям, ки киям:
Султони суҳан Асирии Ахсикатиям.

Аз ин сабаб аст, ки номи шоири қариб дар ҳамаи тазкираҳо ҳатман бо иловаи нисбаи ӯ «Ахсикатӣ» омадааст.

Соли таваллуди шоири дар ҳеҷ тазкираи нишон дода нашудааст. Вале Рукниддин Хумоюн Фарруҳ тахмини дуруст кардааст, ки агар аз Хуросон ба Ироқи фирор кардани ӯ дар солҳои 550/1155—551/1156 иттифоқи афтода бошад ва ба қавли худӣ шоири вай дар ин вақт сисола бошад, пас таваллуди ӯро тақрибан байни солҳои 520/1126—522/1128 муайян кардан мумкин аст.

Асириддин таҳсили ибтидоияшро дар Ахсикат гирифта, баъд ба Фарғона меравад ва чанд гоҳе дар ин шаҳр таҳсили худро давом медиҳад. Асириддин бо ин дараҷаи дониш қаноат накарда барои тақмили таҳсилоти худ ба Балх меравад. Балх дар ин замон маркази калонтарини илму маданият ва ҷамъомадгоҳи аҳли илму адаб буд ва Асириддин имконияти пайдо кардани дар илмҳои асосии замони худ монанди риёзиёт, тибу, кимия, нучум, ҳайат, фалсафа ва ғайра дониши басо мукаммале фаро гирад. Дар ҳамин давр вай ба шаҳрҳои Ҳирот ва Марв низ сафар намуд, аммо маълум нест, ки дар ин шаҳрҳо ба чӣ мақсад ва чанд сол умр ба сар бурдааст.

Дар ин солҳо Асириддин ҷавон буд ва чун шоири ҷавон шӯҳрат надошт, зеро аз девони дар мадҳи Санҷар, ки дар бораи ӯ маҷмаи шоиру олимони он замон буд, на қасидае дида мешавад ва на ишорае ҳаст, ки робитаи ӯро бо шоирони дарбори ӯ нишон диҳад.

Дар солҳои 550/1155—551/1156 дар натиҷаи ҷанги қабилҳои ғуз дар Хуросон бетартибӣ ва беназмӣ ҳукмфармо гашт. Султон Санҷар ба асорати ғузон афтод, қатлу ғора ва қуштору торочи қабилҳои ғуз боиси ваҳшат ва харобии ин сарзамин гардид. Асириддин аз бими ҳалоки ҷон ва ин даҳшати пурхатар аз Хуросон ба Ироқи Аҷам фирор мекунад. Дар бисёр тазкираҳо гуфта шудааст, ки Асириддин ба Ироқи ғуё барон бо Ҳоконӣ мулоқот кардан омада бошад. Аммо ин даъвӣ далеле надорад. Аз ашъори худӣ шоири ба

хубӣ маълум аст, ки вай аз Хуросон дар асари ҳамин фитнаҳои ҳалокатовар фирор кардааст ва ҳатто бино ба як ишораи ҳудаш вақти ба Ироқ расидан дар ин ошӯбу фитнаҳо боре дуздон ўро ҳам ғорат карда будаанд

Ларзандаам зи чунбиши ҳар боду бар ҳақам,
Зеро чу шамъи мачлиси шоҳон ситодаам.
Дуздам бараҳна кард бад—он сон, ки гуёе
Ин лаҳза аз машинаи модар бизодаам
Эй он, ки дастгирии афтода расми туст,
Вақт аст—даст гир, ки саҳт уфтодаам

Дар Ироқ вай аввал дар Ҳамадон манзил гирифт ва дар ин ҷо ба дарбори султон Муҳаммади Салҷуқӣ роҳ ёфт. Асириддин дар ин солҳо ба Озарбойҷон низ борҳо сафар карда дар мадҳи атобакони он ҷо бисёр қасидаҳо гуфтааст.

Соли вафоти Асир дар тазкира ва тадқиқоти адабиётшиносон ҳар ҳел — 569 (Фурӯзонфар), 570 («Оташқада»), 577—579 (Забехулло Сафо) нишон дода шудааст. Ҳумоюн Фарруҳ аз рӯи ҳукмронии мамдӯҳоне, ки Асир дар мадҳи онҳо қасида гуфтааст, ба экидаи дуруст омадааст, ки шоир то солҳои 592—93/1196—97 зинда будааст ва эҳтимол ду се сол баъд аз ин, дар синни қариб 80-солагӣ вафот карда бошад.

Девони Асир. Нусхаҳои хаттии девони шоир дар китобхонаҳои маълуми ҷаҳон дида шавад ҳам, то имрӯз ба ҷол нарасида буд. Фақат чанд сол пеш аз ин девони мукаммали шоир дар Техрон ба ҷоп расид. Таҳиййқунандаи ин нашр Рукниддин Ҳумоюн Фарруҳ ҳашт девон ва як ҷунги (мачмӯа) дастнависро бо ҳам муқобала намудааст. Ин девон 5756 байт ашъори шоирро дар бар мегирад ва шумораи абъет аз рӯи жанр ба ин қарор аст: қасида — 4214 байт, ғазалиёт 1361 байт; китаот—557 байт; муфрадот — 24 байт; тарҷеот — 234 байт; рубоӣ—142 байт.

Чӣ тавре ки мебинем, қисми зиёди мероси адабии Асириддинро қасида ташкил мекунад. Қасидаҳои шоир аксар дар ситоиши ҳукмронҳое, ки дар Ироқ ва Озарбойҷон салтанат доштанд, бахшида шудааст. Асир мамдӯҳони худро, монанди бисёр шоирони муосираш дар ниҳоятӣ игроку муболиға, мувофиқи қоидаҳои санъати сухани он замон бо як таҳорати баланд мадҳ гуфтааст. Аммо дар зимни ин мадҳҳои рӯи озод ва лоқайдонаи шоирро равшан ҳис кардан мумкин аст.

Сабаби ин фикрҳои озодона ва баъзе изҳори далеронаи ақида (нисбат ба шоирони қасидасарои гузашта ва баъзе муосиронаш) дар он аст, ки Асириддин низ монанди Заҳири Форёбӣ вобастаи ягон дарбор ва сулолаи ҳукмрон на-

Буд. Шоир дар пеши ягон ҳукмроне чанд вақт қасида ме-
уруд, аммо боз аз вай ё аз атрофиёни ӯ ягон разолате би-
над, зуд тарки онҳо гуфта ба ҷои дигар мерафт. Ба ҳамин
тариқа, ӯ аз солҳои ҷавонӣ то охири умр ҳамеша як зинда-
гии нооромона ва хонабардӯшона гузаронидааст. Ин зинда-
гии талх, ки бештар аз вазъи сиёсии он давр насиби ӯ шу-
дааст, дар қасидаву китъаҳои ӯ ё дар зимни мадҳияҳо ё бе-
осита акс ёфтаанд. Чунончи, ӯ навиштааст:

Кушт маро пойбозии замони шӯх,
Сӯхт маро дастқории фалаки хом.
Зояи сапед аст бози фазл, бад-он мап
Узлати семург ҷустаам зи паи ном.
Хидмати ҷуҳдол кам кунам, ки фузун аст,
Поян нутқам зи кади кӯтаҳи афҳом
Хидмати шохони вақтро ба саодат
Гардани силӣ бибояду лаби дашном

~ * ~

Ин забон Ҳ-андар ин даҳлош ман аст,
Сабаби меҳнату зиёни ман аст.
Дар даҳлонам ҳамеша ҳаст ниҳон,
В-ошқоркуни ниҳони ман аст
Ман бад-ӯ хуррамам, ки дар ҳама ҳол
Асли сармояи дӯкони ман аст.
Малақулмавти ҳар касе пайдоист,
Малақулмавти ман забони ман аст

Шоир гоҳо аз саҳнҳои замон ва бедодиҳои аҳли он ба
дод омада, аз ҷарху гардун шикоят мекунад ва меҳаҳад аз
ин кашмакашҳо дурӣ ҷуста дар гӯшан роҳату қаноат умр
ба сар барад

Рух пурсиришк кун чу фалак вақти шом, аз он-к
Бар ҳаҷри рӯз ашки шафақ низ аҳмар аст
Дар курси меҳру гирдан маҳ бингару бад-он-к,
Бе ин ҳама судои ду ноне муяссар аст
Дар аҳди мо, ки модари роҳат ақим¹⁸ монд,
Шодӣ эн ҳақк рӯн нуҳуфта чу дуатар аст

Қасидаҳои Асириддин харчанд бо услуби назми он аср
умумияте дошта бошад ҳам, аммо тарзи сухан ва сабки ба
худ ҳосе низ дорад. Дар қисме аз қасидаҳояш шоир ҳамчун
олим ва донишманде, ки ба аксари илмҳои он замон воқиф
буд (монанди Анвари) истилоҳоти илмию фалсафиро бис-
ёр кор мефармояд, ташбеҳу истиора ва санъатҳои дигари
шеърро дар доираи мафҳумоти илмӣ ва ҷантиқу тафакку-
рати дақиқу амиқ меорад. Дар ин ҳел мавридҳо мазмун
шеър бисе пӯшида меояд, ҷои хиссиёти баланди шоиронаро
ҷаҳли пурбори олимона мегирад. Чунончи, шоир дар ташби-
би як қасидааш тавсифи баҳорро ба ин тарз овардааст:

Баҳор чун хати батлои кашид бар маншур,
 Сабо калиди басотин ниҳод пеши дабур.
 Чу дуди абр ба мағзи фалак баромад, шуд
 Ба чашми анҷум чархи кабуд ба сурати гур
 ...Саҳоб кавкабае шуд, дар ӯ дурахши дирафш,
 Сипехр мадхинеа шуд — дар ӯ бухори баҳур.
 ...Чу дар кашид зимистон таноби суфраи меғ,
 Чаман гурусна бимонд аз ҷамоли курсии нур.
 Бизод румии оташ зи фаҳми зангиваш
 Чу туркбачан субҳ аз машиман дайчур.
 Кунун зи ҳаҷлаи хумлона дар арусии базм
 Равад ба ҷилвағаи ҷом духтари ангур.
 Муоширон зи алаф зери барфи маргадон
 Чаҳор моҳ ба хона фуру ҳазида чу мур.

Ин тасвири мураккаб ва ниҳоят пӯшидаву мубҳамро ҳар хонанда, бе тааммул ва тафаккури чуқур муҳол аст ки би-фаҳмад.

Аммо Асириддин бисъёр қасидаҳое низ дорад, ки бо ҳиссиёти баланди шоирона, сабки равон, ташбеҳу истиораҳои равшану барҷаста навишта шудаанд ва ин ашъори ӯ аз шеърҳои ба услуби душвор навиштааш ба кулли фарқ мекунад. Ҳатто хонандаро гумоне меояд, ки ин шеърҳо ба қалами як шоир навишта нашудаанд. Аз ин ҷиҳат, яъне аҳайси дар қасидасарой пеш гирифтани ду сабки мухталиф, Асириддин бо муосири худ Заҳири Форъёбӣ хеле наздик аст. Барои намуна ҷанб баёнӣ як ташбиби қасидан Асирро, ки дар васфи шамъ навишта шудааст, аз назар гузаронем

Эй шамъи зардрӯй, ки бо ашки дидай,
 Сархайли ошиқони мусибатрасидай.
 Фарходи вақти ҳеши—месузу мегудоз,
 То худ чаро зи сӯҳбати Ширин буридай?
 Як шаб сипанди оташи ҳичрон шавӣ чи бок?
 Шаш маҳ висоли дӯст на охир ту дидай?
 Гар шӯҳидӣ зи ишк, ҷӣ руҳзард гаштай?
 В-ар ошиқӣ, барои ҷӣ қад баркашидай?
 Ере ба бод додай? Ар не, чаро чу ман,
 Берангу ашкбору низору шамидай?
 Гаҳ бар лаган саворӣ, в-аз шӯъла найзавор,
 Лофе наҷезанӣ, сафи зулмат даридай!

Ғазалиёти девони Асир назар ба қисми қасоид кам бошад ҳам, аммо ин жанр аз ҷиҳати ҳаҷм назар ба шоирони муосираш дар эҷодиёти ӯ ҷои муҳим ва калонро ишғол мекунад. Сабки ғазалиёти ӯ аз сабки қасидаҳояш тамоман фарқ мекунад: ғазалҳои ӯ ниҳоят содда, латиф, бо мазмуни лирикалӣ самимие, ки ишқи поки инсон, хурсандии зиндагӣ, маю майгусориро тарафнам мекунад, навишта шудааст. Дар бисъёр ғазалҳои ӯ вазъи руҳияи шоир дар лаҳзаҳои гуногуни зиндагиаш низ инъикос ёфтааст.

Бисъёр тазкиранависон Асирро аз пайравони тасаввуф донистаанд ва мутаассифона ношири девони ӯ Ҳумоюн Фар-

рух низ, бе он ки ҷадаш мазмуни ғазалиёти шоирро тадқиқ намояд, ин фикри таъкиранивисонро тақвият дода чунин навиштааст: «Асосан саросари девони ӯ машҳун аст аз ишқ ба ирфон ва вусул ба камол ва роҳ ёфтан ба ҳақиқат. Он чи аз осори Асир мустафод аст, Асир шоире ориф аст».

Шиносоии аввалин бо қасидаву ғазалиёти шоир беасос будани ин фикрро зуд нишон медиҳад. Мо дар қасидаҳои ӯ тарғиби тасаввуф ва ваъзу насихатҳои сӯфиёнаро, ки аз мероси Саной барин шоири сӯфӣ равшан аён аст, аслан намебинем. Дар ғазалиёти ӯ бошад, ҳамон лирикаи самими инсонӣ, ки онро ҳатто ба рӯҳи сӯфиёна тавҷеҳ кардан душвор аст, ҳукмрон аст. Магар аз ин қабил ғазалҳо, ки қисми асосии ғазалиёти ӯро ташкил медиҳад, бӯи тасаввуф меояд:

Нимшабон дилбараки ниммаст,
Баҳри сабӯҳи зи барам ҷуст ҷаст.
Бонғ баровард ба шодӣ, ки кӯ
Он ки тилисми дари ғам ӯ шикаст?
Бистад аз ӯ ҷом ба болини ман,
Танг ба бар омаду пешам нишаст.
Гуфт: «Башорат, ки ба иқболи субҳ
Олам аз олоиши зулмат бираст.
Субҳдамон, эй бути хуршедчеҳр,
Май хӯриву хоб кунӣ, хайр ҳаст.»

Ё ин ки:

Ба тан будам имрӯз чун нотаवоне,
Шудам бо рафике сӯи бӯстоне.
Зи ҳар сӯ, ки кардам сӯи лозазоре,
Ба ҳар сӯ, ки кардам назар гулистоне.
Дарахтони бӯстон арӯсону ҳар як
Кушод аз замин лолагун бар баёне.
...Аз ин боғ беҳтар чӣ бошад ба олам,
Ки ҳам ҳаст мустағнӣ аз боғбоне.

Дар девони Асириддин бисёр ғазалҳои ҳастанд, ки онҳоро дар рӯҳи сӯфиёна низ тавҷеҳ кардан мумкин аст, баъзан ғазалҳои ҳам ба назар мерасанд, ки мазмуни сӯфиёнаи онҳо нағз хувайдост. Чунончи:

Чист шартӣ ошиқон? Бо бенавой сохтан,
Салтанатро хоки наълайни гадой сохтан.
Нарди хидмат бохтан бо ёру пас дар дасти ӯ
Хунҳарифӣ пеша кардан бо дағое сохтан.
...Дил чу дар перохани таслим шуд, ёд оядаш
Хиҷмаи солусию далки риёи сохтан.
Бо вуҷуди хоки пои хокпошон, шарт нест
Дидаро бо ваҳшати бетутиёи сохтан.
Дард ҳосил кун, ки мумкин нест бе иксири дард,
Аз миси Аҳсиқатӣ сими Саной сохтан.

Ба тасаввуф пайравӣ доштан ё ба чӣ андоза алоқаманд будани Асирро тадқиқотҳои минбаъда боз беҳтар равшан

хоҳад намуд. Аммо ҳамин чанд мисоли зикршуда ба хубӣ со-
бит менамояд, ки мероси адабии Асирро сар то сар ирфонӣ
гуфтан даъвои беасос аст.

САЙФИ ИСФРАНГӢ

Оид ба ҳаёти Сайфи Исфрангӣ дар сарчашма ва маъ-
хазҳои адабӣ, аз ҷумла дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлат-
шоҳи Самарқандӣ, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулиҳони Ҳи-
доят, «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар, «Ништари ишқ»-и
Ҳусайнқулиҳони Азимободӣ, маълумот дода шудааст. Ин
маълумотҳои мухтасар ва пароканда барои муайян кардани
баъзе лаҳзаҳои зиндагии шоир ёри расонад ҳам, вале ҷара-
ни зиндагии шоирро равшан карда наметавонад.

Доир ба Сайф дар феҳрист ва баъзе асарҳои тадқиқоти
низ ахборот ба назар мерасад. Соҳибони феҳристҳо ба сар-
чашмаҳо ва девони шоир тақъа намуда, аз ҷои таваллуд,
шӯхрати шоирӣ ва мамдуҳони Сайф маълумот медиҳанд.

Дар адабиётшиносии тоҷик, ҳарчанд, ки соли 1926 С. Ай-
нӣ дар «Намунан адабиёти тоҷик» Сайфи Исфрангиро зикр
намуда, диққати муҳаққиқонро ба омӯхтани эҷодиёти шоир
ҷалб карда бошад ҳам, то ба имрӯз ба ҷуз як мақолаи Аб-
дуррауфи Фитрат¹⁴ оид ба Сайф ва эҷодиёти ӯ кори дигари
тадқиқотӣ бурда нашудааст.

Сайфиддин, чӣ тавре ки аз лақабаш маълум мегардад, аз
Исфранг ё Исфранҷ — Исфари ҳозираи РСС Тоҷикистон
аст. Дар қадим шаҳри Исфароро Исфранг ё Исфранҷ ме-
гуфтанд ва ин шаҳр ҳамчун зодгоҳи Сайф машҳур гарди-
дааст.

Доир ба соли таваллуди шоир дар маъхазҳо чизе гуфта
нашудааст. Вале ҳуди шоир бо ин қитъа аз таърихи тавал-
луди худ хабар медиҳад:

Маро модар пас аз таърихи ҳичрат,
Ба соли понсаду ҳаштоду як зод
Ниҳоли умри ман ҳафтоду нӯҳ сол,
Чу тубӣ ҳар замоне навбарӣ дод.

Яъне шоир соли 581 (1175—1176) мелодӣ таваллуд ёф-
тааст. Дар бораи падар, тарбия ва таҳсили Сайф на дар де-
вони шоир, на дар маъхазҳо маълумоте пайдо нашуд.

Аз марсияҳои шоир маълум мешавад, ки ӯ бародаре дош-
тааст:

Бар сари хоки бародар чанд бошам музтариб?
Вақти он шуд то кашад хоки бародар дар барам
Дур набвад гар зи хокаш лолағун рӯяд гиёҳ,
Аз чӣ? — аз ҳунобаҳон дидан хунгустарам

Аз байти дигар маълум мешавад, ки номи бародараш Ша-
ҳоб будааст:

Файзи девони Уторид сояи шеъри Шаҳоб,
Нозири девони қудс иктоъ дорад дар барам

Аз байти зерин маълум мегардад, ки бародари Сайфиддин шоир будааст:

Наизадори сари майдони сухан буд Шаҳоб,
Едгори падару модари ман буд Шаҳоб

Инчунин, Сайф ба шеърӯ шоирӣ ва санъати баланди Шаҳобиддин як қасида ва ду китъа бахшидааст.

Чи тавре ки аз эҷодиёти ҳуди Сайф дида мешавад, ӯ дар як оилаи шахсони бофазлу адаб ба воя расида будааст.

Сайф ба ғаир аз бародар, аз се хоҳараш ёдоварӣ кардааст

То наерад фалак аз нақши бародар ёдам,
Дар суҳо¹⁵ нангараму еди се хоҳар накунам.

Сайф дар як қасида аз насаби худ чунин хабар медиҳад:

Гар фасеҳи ачамӣ хониям ин дурӣ нест,
Вар маро ҷадди ҷаҳорум ба ҳақиқат араб аст.

Маълум мешавад, ки ҷадди ҷаҳорӯми ӯ аз муҳочирони араб буда, дар Мовароуннаҳр сукунат доштаанд. Сайф айёми ҷавониаширо ҳамонро дар тарбия ва ҳифзи падари давлатмандаш хуш гузаронидааст. Дартар аз зуд гузашта рафгони ин айём афсӯс хӯрда менависад:

Дардо, ки зи умр он ҷӣ беҳ буд, гузашт,
Дуде, ки аз ӯ диле наёсуд, гузашт,
Айёми ҷавонӣ, ки баҳори хуш буд,
Чун хандаи барқу аҳди раъд зуд гузашт.

Шоир тарбия ва таҳсили луб гирифта, аз илмҳои замонаш бохабар будааст. Ғайр аз соҳибони тазкирани «Хизонаи омира» ва «Ништари ишк», ҳуди шоир низ аз ҳикмати ашъораи суҳан ронда, аз забонҳои гуногун баҳравар будани ҳудро таъкид мекунад:

Дар сухан тарзи наве дорам, ки ҳаргиз ҳамчун моҳ,
То фалак гардон бувад, кӯҳна нагардад аз нави
Гар ба анҷо пар бифармой задан симургвор,
Аз садон кӯҳи Қоф онро ҷавобе бишнави
Ганҷи ҳикмат зери ҳар ҳарфе ниҳон дорад, вале
Гоҳ туркӣ хонадаш бо аҳл, гоҳе паҳлавӣ

Сайф аз ҷавонӣ ба шеърнависи сар кардааст. Шӯҳрати шоирӣ ва донишмандии ӯ ҳанӯз дар ҷавонӣ баланд шуда буд. Барои ҳамин Сайф, тахминан дар синни 22- солагӣ, ба Хо-

разм ба дарбори Муҳаммад, Хоразмшоҳ даъват карда мешавад.

Соҳиби «Оташкада» дар бораи Сайфиддин чунин маълумот медиҳад:

«...Дар рубъони умр ба хизмати султон Муҳаммад бини Текиш вақте расида, ки хон мушориуллаӣ бо подшоҳи Қарохито муҳориба карда ва фатҳ рӯ дода».¹⁶

Сайф дар Хоразм мадеҳаҳои худро ба Алоуддин султон Санҷар, вазири вай Низомулмулк Муҳаммад бини Солеҳ ва дигар риҷоли давлати ӯ бахшидааст.

Вазъи аҳволи Сайф дар дарбори Хоразмшоҳӣ маълум нест.

Сайф то охири ҳукмронии Алоуддин Санҷар дар Хоразм зиндагӣ накардааст. Бештарини мадеҳаҳои ӯ ба як гурӯҳ садрҳои Бухорову Самарқанд, ки ғумоштагони Хоразмшоҳ будаанд, бахшида шудаанд.

«Сайф мударре ба рафоқати Хоразмшоҳ ба сар бурда ва баъд аз он чанде ба саёҳати Хуросон мутаваҷҷеҳ гашта¹⁷ аст. Шоир пас аз саёҳат ба Самарқанд омада, ба хизмати шайх-ул-исломон дохил шуда, ба мадҳи Ҷалолиддин, Шамсиддин ва Авҳалиддин қасида ва қитъаҳо менависад.

Аҳволи Сайф дар Самарқанд хеле бад будааст, бахилӣ, фитнагарӣ ғаммозӣ шоирони дарбор ва синфи ҳукмрон шоирро фишор меоданд. Ин аз шеърҳои дар ин давра навиштаи ӯ маълум шуда меистад. Шоир дар қасидае, ки ба садр Шамсиддин фириристодааст, аз беқадри ва ҳақирӣ худшикоят карда менависад:

...Мар-маро ҷо нест аз дасти ҷаҳон ҷун барқу абр,
Ғаҳ бихандам хир-хиру ғаҳ-ғаҳ бигирям зор-зор.
Дар паси хармӯҳраи уштурнаҷодон медиҳанд
Ғавҳари назми маро мушти харони говсавор.
Ҷоҷхоёнро басте тарҷеҳ зоҳир мекунад
Дар миёни якдигар бар булбулони ҳақгӯвор.

Шикоятӣ шоир ба Шамсиддин ҳеҷ натиҷае намедиҳад ва ҳаёти ӯ беҳтар намешавад. Сайф дар ду қасидаи ба мулуки Хучанд Ихтиёриддин ва Муншӣ Абдоъ равон кардааш аз аҳволи вазнини худ ва аз беқадрии илму хирад шикоят менамояд.

Сайф ғумон мекунад, ки дар Хучанд аҳволи ӯ хуб мешавад ва барои ҳамин ҳам хоҳиши хизмати Садри Ихтиёриддинро мекунад:

Ғар малик Ихтиёриддин маҳраи базми худ кунад,
Аз мани дурмонда, бар ҳазрати ӯ хабар кунӣ.

Вале пас аз навиштани ин мадеҳа ба Хучанд даъват шудани Сайф номаълум аст. Ҷи тавре ки аз шеърҳои маъ-

дум мешавад, Сайфиддин ба Бухоро рафта, дар мадҳи садр Бурҳониддин ва дигар садрҳо — қозии мутлақ Садриддин, муфтий — Чалолиддин, ноиб Сайфиддин ва қозӣ — Заҳириддин хизмат намуда, мадеҳа ва қитъаҳо навиштааст.

Сайф пас аз инқирози ҳонадони салҷуқӣ, ба мадҳи Амир ӯмед Қутбиддин (1220—1251), ки аз тарафи ҳукумати ҷигарӣ ва муғул ба идораи Мовароуннаҳр таъин шуда буд, ду-се қасида менависад. Шоир аз амир Қутбиддин ё ин ки Ихтиёриддин Ҳабаш аввалҳо каме илтифот дида бошад ҳам, аҳволи ӯ беҳтар нагардидааст.

Дар расадҳои қавакиб ҳеҷ таъсире намонд,
К-Ихтиёриддин Ҳабашро дастн эҳсон бастаанд.

Сайф солҳои охир, аз ҳамду саногӯии шоҳу амир ва садру рӯҳониён даст мекашад ва ба мадҳҳои беҳуда ва бар асос гузаронидани ҳаёти хеш нушаймон мешавад. Зеро бар ивази хизмат ба мамдуҳон, ҳеҷ дӯсти ва рафокат надидааст:

— Умрам ба бод рафт дар ин ҳокдонӣ ғам,
Як орзуи ҳарду ҷаҳонӣ наёфтам.
Чун боду бода мардуми нозукмизочро,
Як ҳамдаме чунон ки ту донӣ наёфтам.

Барои ҳамин ҳам Сайф дар охирҳои умри худ гушанишинӣ ихтиёр намуда, Шайх Сайфиддини Бохарзиро (таҳминан солҳои 648—650 ҳиҷрӣ, 1250—1251 мелодӣ вафот кардааст) устои рӯҳонӣ медонад.

Ба шоир, илова ба бенавоию фақирӣ ӯ ва қадрношиносӣ он ҷамъият, ғочаҳои оштанаш низ, махсусан дар айёми пири, бе таъсир намондааст:

Гар ҷаҳонро ба касе доштаме,
Дар ҷаҳон ҳамнафасе доштаме.
Хештан сӯхтаме аввал, агар
Дар ҳама хона ҳасе доштаме.
Чун ҳарон заҳмати полонкашӣ
Гар дар ин раҳ ҷарасе доштаме..
Қошки бо ҳама бар хони ҷаҳон,
Қосаи бе мағасе доштаме.
Марги ман марги бародар бас буд,
Гар дар ин бӯ ҳавасе доштаме.

Сайф дар як рубоӣ аз вафоти як фарзанди худ низ хабар медиҳад:

Эй бурда нишот аз дили ғамноки падар,
Ғам дода ба ин дили садҷоки падар.
Чун ту рафӣ, ки афканад аз паси ин,
Ҳар сабзаву хор соя бар хоки падар?

Барои ҳамин шоир дар айёми пири танҳо бо фарзандони маънавии худ — ашъораш зиндагонӣ намудааст.

—Агар фарзанди ҷисмонӣ набудам,
Ки ғирад дар ҷаҳон аз номи ман ёд
Маро фарзанди рӯҳонӣ басе хаст,
Ки ҷони ғамзада 3-эшон шавад шод

Дар хусуси соли ғавти шоир дар маъхазҳо фикрҳои гуногун мавҷуданд.

Хусайнқулихон дар «Ништари ишқ» дар хусуси соли вафоти шоир аз рӯи гуфтаи тазкиранависон се санаи гуногунро 573 (1177—1178), 583 (1187—1187), 652 (1254—1255) овардааст.

Соҳибӣ «Оташкада» санаи вафоти шоирро 654 х. (1256 м.) медонад.

Аз тазкиранависон доир ба соли вафоти Сайфиддин гуфтаи муаллифи «Ҳизонаи омира» ва соҳибӣ «Оташкада» ба ҳақиқат наздик аст.

Муаллифони тазкираҳои «Оташкада» ва «Мачмаъ-ул-фуҷаъ» дар 85 солагии дар Бухоро вафот кардани шоирро тасдиқ мекунанд. Ин ба ҳақиқат рост меояд, зеро шоир дар 79 солагии китъае навиштааст. Аз ин ҷо аз рӯи соли таваллудӣ Сайфи Исфаҳанӣ, ки 581 ҳиҷрӣ 1175 мелодӣ аст, соли вафоти шоир тахминан ба 666 ҳиҷрӣ (1260 мелодӣ) рост меояд.

Мероси адабии Сайфи Исфаҳанӣ. Хушбаҳтона, девони Сайфиддин, қариб ба шакли пурра то замони мо омада расидааст, ки 12 ҳазор байтро дар бар мегирад.

Нусхаҳои мукаммали девони мураттаби ӯ дар бештарин китобхонаҳои дунё мавҷуд бошанд ҳам, вале доир ба эҷодиёти ӯ аз тарафи олимони шарқшинос ба ғайр аз баъзе маълумотҳо дар каталогҳо, ҷизе гуфта нашудааст.

Яке аз нусхаҳои бештарини девони Сайф тахти рақами 52 дар захираи дастхатҳои АФ РСС Тоҷикистон нигоҳ дошт мешавад. Девон аз 193 қасида, 160 қитъа, 86 ғазал, 15 тарҷеъ ва 123 рубой иборат аст.

Қисми зиёди ашъори Сайфро қасида ташкил мекунад. Қасидаҳои шоир аз ҷиҳати сохт ва шакл аз қасидаҳои анъанавӣ фарқ надоранд. Аммо онҳоро аз ҷиҳати мавзӯӣ ба қисматҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

1. Қасидаҳое, ки фақат ба мадҳу ситонши мамдӯх бахшида шудаанд.

2. Дар баробари таърифу тавсифи мамдӯх, дар қасидаҳо баъзе воқеаҳои таърихӣ низ зикр ёфтаанд.

3. Инъилқоси лаҳзаҳои ҷудогонаи тарҷиман ҳоли шоир.

а) қасидаҳое, ки шоир дар зимни мадҳу ситонш аз ахлоқи худ хабар медиҳад;

б) қасидаҳое, ки дар он аз шеърӯи шоирӣ худ ғафр мекунад;

в) қасидаҳое, ки Сайф бевосита аз замон ва аҳволи худ шикоят менамояд.

Бештарини қасидаҳои Сайф ташбибдоранд; онҳо ба мавзӯи ишқу муҳаббат, васфи баҳор ва фасли ҳазон, тасвири шаб, осмон ва моҳу ситорагон, ба тасвири субҳи дилкаш, баёни аҳволи худ ва ситониши шеърӯ сухан бахшида шудаанд.

Бештарини қасидаҳои ҳолияи Сайф қисми мадҳ надошта, бевосита аз танкиди замон, баёни аҳволи худ, шикояти пирӣ ва ҷавонии барабасрафта шуруъ мешаванд.

Дар баъзеи онҳо оҳангҳои зӯҳду тарки дунё низ ба назар мерасад.

Қитъаот низ қисми зиёди девони Сайфро ташкил намуда, аксари он ба васфи ин ё он садру амир гуфта шудааст. Қитъаҳо ба ғайр аз тавсифи синфи ҳоким, инчунин дар таърифи ҳунари хаттотии Авҳадиддин, шеърӯ шоирии бародараш Шаҳобиддин ва таърихи таваллуди худ сароида шудаанд. Қитъаҳо ба ғайр аз мавзӯҳои васфу мадеҳа, ба лаҳзаҳои гуногуни зиндагии шоир, инчунин дар ҳаҷв ва танкиди синфи ҳоким иншо шудаанд.

Қисми ками девони шоир аз тарҷеъибораат аст. Тарҷеъҳои Сайф ҳам, мисли қасидаҳою қитъа, ба мадҳи ин ё он шахс бахшида шудаанд. Бештарини тарҷеъҳои шоир ташбибдоранд, ки дар онҳо шоир насими баҳор, манзараи шаб ва субҳ, инчунин аҳволи рӯҳияи худро тасвир менамояд.

Як қисми девони шоир ғазалиёт аст, ки бештар дар мавзӯи лирикӣ навишта шуда, ба ташбибҳои ишқӣ монандӣ доранд.

Ҳеч офат ба гули рӯи чу моҳат марасод,
Чашми бад бар назари чашми сиёҳат марасод
То насӯзад дили ман боди парешонрӯро,
Даст ҳаргиз ба сари зулфи дутоҳат марасод
Эй шуда сурати ту оинаи ҳамдами чон,
Нами хуни ҷигару заҳмати оҳат марасод ..

Ғайр аз ин, дар баъзе ғазалҳои шоир аз аҳволи ҳуди ӯ ва шикояти замон сухан меравад. Шоир дар ғазалиёташ таҳаллуси худро нагузоштааст.

Қисми дигари эҷодиёти шоирро рубоиёт ташкил медиҳад. Мавзӯи рубоиёти Сайф бештар мебошад. Қисми дигари рубоиёти ӯ характери иҷтимоӣ-фалсафӣ доранд, дар баъзе рубоӣҳо шоир аз бадбахтӣ ва айёми ҷавонии гузашта шикоят намуда, шоири шеърдӯзд ва шахсони фиребгарро ҳаҷв мекунад. Инчунин якчанд рубоӣ ба мадҳи садрҳо, шоҳу амирон ва базму саховати онҳо бахшида шудаанд.

Сайф дар ҷанде қасидаҳояш аз насри бадеи худ низ ишора намудааст:

— Дар назму наср лашкари иқбол рондаам,
Дар қалби он ба фаҳр алам даркашидаам.

Аммо маълум нест, ки шоир дар бораи мукотибаҳои худ
сухан меронад ё ягон асари мансури илмӣ ва адабиёро дар
назар дорад. Ба ҳар ҳол аз осори мансури шоир имрӯз дар
дасти мо чизе нест

* * *

Сайфи Исфараңӣ шоири қасидасаро буд ва қисми зиё-
ди эҷодиёти ӯ аз мадҳу ситоиши ҳукмронон, аз ҷумла шо-
ҳони Хоразм, садру амирони Самарқанду Бухоро иборат
аст. Аммо ин чунин маънӣ надорад, ки эҷодиёти Сайф аз-
аввал то охир васфи синфи ҳоким бошад.

Зиндагии шоир дар дарбор на ҳама вақт нағз ва осуда
буд. Сайф ҳаёти худро дар дарбор бадтар аз муфлис ме-
донад

— Ман ба осори нафис дар кӯчаҳои имтиҳон
Назди доноён масеҳу назди нодонон харам
Чун ҳумоям дар ҷаҳон гар хон муште саг диҳад,
Устухоне мерубоям, вақти хочат меҳварам.
Ҳамчу саррофони муфлис бар сари бозори умр,
Зарри боқӣ мефурушам, сими фанӣ меҳарам.

Сайф, ки дар хизмати садру амирон буд, он ҳама пасти-
гарии синфи ҳокимро бо ҷашми худ меид. Вале фoš карда-
ни табақаи ҳукмрон барои ӯ на ҳама вақт осон буд ва ҳатто
хатари марг дошт

Номаворам, ҳама асрор бувад дар дилу ман—
Сарсарӣ, саркаширо нагузорам чу қалам
Ҳоли ман ҳамчу китоб аст аз ин рӯй, ки ҳафт
Ботинам бар суҳан кишта, ба зоҳир абкам

Шоир аз ваҳму осеби замона ва ғавғою мӯҷарои даврон
мисли мурғе дар қафас озодона ҳаракат карда наметаво-
нист:

Ҳамчу мурғи ҷони поконам дар ин танги қафас,
Ҳастатар то мешавам, аз халқ бартар мебарам,
То ба ҳалқам ҳамчу киштӣ гаркан гирдобӣ ғам,
Дасту пое мезанам, то бигзарад об аз сарам
Ҳоби давлатро дили бедор дорам посбон,
То шабеҳун н-овард ғавғои даврон бар дарам

Фитнагарии мунофиқии аҳли дарбор Сайфро рӯҳан азоб
медод. Қашмакашӣ ва ҷангу ҷидоли Хоразмшоҳиён, махсу-
сан хунрезӣ ва гораггарии муғул, мамлакатро хароб карда,
зулму истибод ва беадолатӣ авҷ мегирифт, бозори шеър
адаб қасод мешуд. Ҳамаи ин ба эҷодиёти Сайф, ки шоҳи-
ди воқеаҳои ногувори давр буд, таъсир накарда намонд. Вай
дар шеърҳои аз шикаҷтҳои шахсӣ ба танқиди беназми

амбият мегузорад. Шоир дар баитҳои зерин он манзара
иудҳишро чунин тасвир мекунад

Аз паи дафъи газанди мори захҳокони аҳд
Дар ҳама ганҷи Фаридун мӯҳраи море намонд
Кордорони ҳаводис даст боло кардаанд,
Адл гӯ, бигрез, к-ин ҷо ҷуз ситам коре намонд
Тӯтии шаккарситони нутқ, гӯ «Ором гир,
Қ-андарин нилиқафас ҳангоми гуфторе намонд»
Андалеби нотиқа гӯ. «Гунг шав!» чун ин замон
Дар риёзи офариниш бун гулзоре намонд

Разолат ва беадолатӣ то дараҷае расид, ки Сайф аз ад
л ӯ инсоф ва одамгари ноумед гардида, аз зиндагӣ дилгир
ва безор мешавад:

—Ҳеҷ ҳанчоре нахоҳам ҷустан аз даври фалак
Чун дар осори самовӣ ҳеҷ ҳанчоре намонд

Е ин ки

—Даст даркаш аз ҷаҳон чун дар ҷаҳон коре намонд
Кимӣи мардумиро рӯзи бозоре намонд

Ақидаҳои шоир нисбат ба замони худ дигар шуда меис-
тод. Сайф аввалҳо умед дошт, ки зулму истибод бо иваз
шудани ҳукиронон барҳам хӯрда, зиндагии хуб ва озоишта
барқарор мегардад. Барои хамин ҳам дар ҷанде қасидаҳо-
яш ба тахт нишастани амир ӯ шохро табрик намуда, орзуо
ӯмед ва боварии худро изҳор кардааст

Масалан, Сайф дар мадҳаи ба Бӯбакр бинни Алӣ Са-
кат-ал-мулк Маҷдиддин бахшидааш менависад.

Аз манҷаники фитнаи даврон матарс беш,
Чун шуд асоси ҳисни таваллон ту ҳасин
Аз зулми ҷангҷӯй ба шабгир ҷон бубар
Қ-омад бурун талиаи инсоф бар камин
В-эй оташи фасод, ки боло гирифтаӣ,
Айёми давлати ту ба сар шуд, фуру нишин

Шоир дуруст ва ҳаққонӣ қайд мекунад, ки аз ҷанги шо
ҳон ба мардум ба ғайр аз зарар ғоидае намерасад ва аз
торочгару афсунгарон дармони дард ҷустан хатост.

З-ин шердор бешаи гардун даво маҷӯи,
Қ-аз ҷанги шери шарза навоё наёфт кас
Дармони дард аз дами афсунгарон маҳол
Қ-аз захри мори гурза давоё наёфт кас
Даъвигарони мулк бисе буданду лек
Бар маҳзари нафоз гувоё наёфт кас

Сайфи Исфрангӣ дар баробари танқиди замон, дар ма-
ҷаммати синфи ҳоким, аз ҷумла садру рӯҳониён ва масхара

намудани назарфиребӣ, мастию чоҳпарасти, хасисӣ, сарва
ҷамъкунии онҳо чанд рубоӣ ва китъаҳои ҳаҷвии тезу тун
навиштааст.

Шоир дар ҳаҷви Саид Чалол Малик фиребгарӣ, дуру
ғуӣю фитнагарии ин шахси олимакомро ошкор менамояд.
Сайф барои кушода додани хислатҳои ботинии ӯ сурати э
ҳириашро масҳараомез чунин тасвир мекунад:

Чун мори ганҷ яксон—на мурдаву на зинда,
Чун мирзоди Қошон не нарию на мода

Сайф дар ин шеър, инчунин разилат ва нопокии саид
хоҷагонро ошкоро менамояд.

Гар ту ба Олӣ Ҳайдар нисбат дуруст доӣ,
Римоҳане, ки бошад нопоки покзода.

Шоир Ризоюлмулк барин шахси зарпараст, хасис, рази
лу мардумозорро саҳт мазаммат мекунад:

Ризоюлмулк, эй дидори шумат,
Гарон бо чони мардум чун муфочо
Ба шохӣ мот гашта танг монӣ,
Ки ҳаргиз хонумонат нест пайдо..
Ҳамеша аз ғами золи зари хеш,
На пайдой, на пинҳон ҳамчу анко

Албатта, дар ҳаҷвияҳои шоир, ки ба намояндагони син
фи ҳоким баҳшида шудааст, танкиди шахс ҳам буд, амм
дар баъзеи онҳо аз доираи шахсӣ баромадааст.

Сайф тамоми зарпарастӣ ва мулкҷамъкунии шоҳу ами
ронро масҳара карда меғӯяд, ки пас аз марғ ҳамроҳи худ
чизе бурда наметавонанд:

Эй марғ, чӣ хостӣ зи шохсони қадим,
Қ-аз фарқи ягон-ягон рабудӣ дайҳим
Бе сармоя ба хок гардад таслим,
Дурдонаи султони ҷаҳон Иброҳим.

Дар эҷодиёти Сайфи Исфараңгӣ танкиди шахсони ҷо
хил, шоирони нодону ёвағӯй хеле бисёр аст. Зеро чунин
шахсон дар дарбори садру амирон ба мартабаҳои олӣ ра
сида, шеърро ба дараҷаи пастӣ фуруварда буданд.

Ҳаст хунар шойгон назди хирад ҳар кучо,
Ганҷи маонӣ бувад бадраи он шойгон.
Шеър дар ин рӯзгор нағмаи бӯлбӯл шод даст,
Назди бузургони даҳр наслушу роғгон

Сайф тарафдори санъати баланд буда, дар ашъори худ
онро васф менамуд ва ба шоирони ёвағӯю сохтакор ва хушк
мағз нафрати қалон дошт.

Ҳамчу симобанд қавме тарнамои хушкмағз,
Назди эшон ин-к ман дар шеър аз эшон қамтарам
Шеърашон монда зи хушкӣ ҳамчу киштӣ бар замин,
То зи олам чун сафина ғарқ з-ашъори тарам.
Ширкати ин қавм з-оби зиндагонӣ сер қард,
Лек ҳаргиз кас дар ин маънӣ надорад боварам

Сайф дар баробари ситоиши санъати баланди шеърӣ, инчунин пешаю ҳунарро тарафдорӣ намуда, шахсони беҳунару ғарпастро мазаммат мекунад:

Бо беҳунарон имрӯз оини ҳунар рафтааст,
Эй, дар ҳама фан гашта ҳамчун ду назар як тан
Ту гавҳари он дорӣ зар бахшу ҳунар меҳар,
Ғар беҳунаре бошад зар дӯсту ҳунар душман

Дар қасидаҳои Сайф, инчунин, фикрҳои пешқадам, ташвиқи ахлоқи ҳамида ва неқӯкориҳо мебинем. Шоир шоҳонро ба неқӯкорӣ, адлу инсоф ва хирадмандӣ даъват мекунад:

Ба фазлу базл бимон ном, аз он ки мардумро
Чу монд номи нақӯ беҳтар аз ҳазор ҳалаф
Ба чашми алл назар кун, ки дар саҳифаи даҳр
Чӣ хайр монда ба ҷуз ном ёдгори салаф

Вале Сайф чун шоири дарбор ва маддоҳи садру амирон, бештар маъракаву базмҳо ва майнӯшию бадмастии он чамъро васф менамояд.

Чӣ тавре ки дидем, Сайф ҳар чанд шоири мадеҳасаро ва қисми зиёди эҷодиёташро ба қасиданависӣ сарф карда бошад ҳам, дар вай фикрҳои пешқадам хеле бисёр аст.

Сайфиддин санъати баланди шеърро дар алокаи зич бо мазмун мебинад. Сайф ҳатто аз пурмазмунӣ ва тозагии маъноӣ ашъори худ фахр карда менависад:

Суратнамои оинасон нестам, аз он-к,
Дар таъби ман маонии бикр аст саҷ ҳазор

Дар тазкираҳо ба каломи баланд ва ашъори равону муштози ӯ баҳои калон додаанд.

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар ин ҳусус менависад:

«Девони Мавлоно Сайфиддин дуво даҳ ҳазор байт бошад, маҷмӯъ мулоим ба ҳушор».¹³

Забони ашъори Сайф дар ҳақиқат суфта, калимаҳои арабӣ ва муглаку нофаҳмо камтар истеъмол намудааст.

Сайф баъзан чунон содда ва ҳамафаҳм менависад, ки ашъори ӯро аз эҷодиёти ҳалқ фарқ кардан мушқил мешавад:

Ранги шафақ аз акси руҳи зарди ман аст,
Боди сахарӣ аз нафаси сарди ман аст.
Дар чашми ҳунат ки ҷони ман куштаи ёст
Он сурхияи хуни дилӣ пурдарди ман аст.

Услуги содданигорӣ, махсусан, дар ташбиби қасидаҳо ғазалиёт, рубоӣёт ва тарҷеъҳои шоир бештар буда, дар онҳо хиссиёти баланд ва каломии хуши ўро баръало мушоҳида кардан мумкин аст. Барои ҳамин ҳам ташбиби мадеҳаҳо аз ғазалиёти ӯ қариб фарке надорад.

Шоир дар санъати маънавӣ, дар кор фармудани ташбеҳу истиораҳо қобилияти калони худро ба кор бурдааст. Сайф, махсусан, дар ташбибҳои худ дар тасвири манзараҳои зиндаи баҳор ба таровати он, дар тасвири осмону ситораҳо, дар сарондани ишқу муҳаббат маҳорат ва санъати баланди худро нишон додааст.

Масалан, шоир дар мисраъҳои зерин манзара ва таровату зебоии баҳорро ба назари хонанда таҷассум менамояд:

Чанд он боди баҳорӣ, ки қунад нағҳати он
Дили пажмурдан гулро ба даме зинда чу қон?
Мушқу шамшод нӯҳад дар шикани турраи бед,
Лаълу ёқут қунад аз даҳани ғунча аён!
Ёсумин аз ҳаракоти хушу ширини сабо,
Ҳамчу Фарҳод дарояд ба миён раксунон.
Қалъае соз аз он лолаи Нӯъмон дар кӯҳ,
Ки бувад бораи ӯ з-оташу хандак зи дувон.
Бар сари сабза нӯҳад абр аз-ӯ, афсари дурр,
Бар лаби чӯй диҳад бўса аз-ӯ оби равон.

* * *

Аҳамияти осори адабии Сайф на танҳо дар мазмун, инчунин дар шакли баланди ашъори ӯ мебошад. Дар ашъори шоир санъати ҳубу каломии баланд ва мазмуни амиқро мебинем. Забони ашъори Сайф суфта, нисбат ба баъзе шоирони қасидасарои давраи ҳуд калимаҳои муғлақу нофаҳмро камтар истеъмол мекунад.

Истеъмоли калимаҳои мушқилфаҳмро дар қасидаҳои назаривӣ ва луғатҳои шоир дучор менамоем. Вале қисми ташбиби қасида, ғазалиёт ва рубоӣёти шоир раван ва фаҳмидаишта шудаанд.

Ҳамин ҷиҳатҳои эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ ўро дар адабиёти тоҷик ба сафи шоиру нависандагонии беҳтарин гузоштааст.

ЗАҲИРИ ФОРЪБӢ

Заҳири Форъбӣ аз бузургтарин шоиронест, ки ҳаёти адабии асри XII, гуфтан мумкин аст, бо эҷодиёти ӯ анҷом меёбад. Аммо эҷодиёти пурмазмунӣ ин шоири баландсанъат, мутаассифона, то имрӯз муфасссал тадқиқ нашудааст. Дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти шоир баъзе маълумотро, ки яке аз онҳо саҳеҳ ва дигаре қобили тасҳеҳ аст, аз таъкира ва сарчашмаҳои таърихӣ муаллифони Шарк, аз фехристи нусхаҳои хатӣ

китобхонаҳои ҷаҳон ва китобҳои таърихи адабиёт пайдо кардан мумкин аст.

Маълумоти аввалине, ки аз тазкираҳо бармеояд, ҳамоно чанд сатри мухтасарест, ки Муҳаммад Афвӣ дар «Лубоб-ул-албоб» овардааст.¹⁹ Давлатшоҳи Самарқандӣ ҳамоно аз маъхазҳои дигари ҳаттӣ истифода бурда, ин маълумотҳоро ҳеле пурра мекунад ва тарҷимаи ҳоли Заҳирро назар ба Авфӣ тақмил медиҳад.²⁰

Муаллифони тазкираҳои минбаъда («Оташқада», «Хизо наи омира», «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», «Миръот-ул-хаёл» ва ғайра) ба истиснои нодире асосан ҳамин маълумоти Авфӣ ва Давлатшоҳро такрор кардаанд, магар ин ки гоҳо дар хусуси сабку санъати Заҳир фикру мулоҳизаҳои шахсии худро баён намудаанд.

Тарҷимаи ҳоли Заҳир қариб дар ҳамаи феҳристҳои китобхонаҳои шарқии ҷаҳон оварда шудааст ва нисбатан муфасссалтари он ба қалами Чарльз Рёе²¹ ва Мавлавӣ Муктадир²² тааллуқ дорад. Аммо ҳамаи муаллифони феҳристҳо, аз ҷумла Ч. Рёе, М. Муктадир низ, бе он ки аз девони ҳудӣ шоир дар тарҷимаи ҳоли вай истифодае баранд, фақат бо такрори қавли тазкиранависон қонеъ шудаанд.

Маълумоти тозаро дар бораи Заҳири Форъебӣ бо гасеҳи қавли тазкиранависон ва таҳлили девони ҳудӣ шоир бори аввал Э. Браун дода буд²³. Э. Браун соли таваллуди шоир ва доираи мамдӯҳони ӯро тақрибан муайян намуд. Аммо баҳои ба эҷодиёти шоир додаи ӯ қобили қабул нест (дар ин хусус поёнтар таваққуф хоҳем кард). Адабиётшиноси Эрон Забехулло Сафо дар китоби худ «Таърихи адабиёт дар Эрон» соли валодат ва мусофиратҳои Заҳирро бо муқоисаи ашъори ҳудӣ шоир тақрибӣ муайян намудааст.²⁴ Тадқиқи Э. Браун ва Забехулло Сафо ҳар чанд мухтасар ва ноқис бошад ҳам, аммо баъзе лаҳзаҳои тарҷимаи ҳоли Заҳирро равшан намуд ва нишон дод, ки қавли тазкиранависонро бе ҳеҷ интиқод қабул кардан аслан мумкин нест. Ин аст он сарчашмаи адабиёти муҳимме, ки дар он оид ба Заҳири Форъебӣ маълумоти муфиде дарҷ ёфтааст.²⁵

Дар аксари тазкира ва маъхазҳои ҳаттӣ лақаб, кунья, номи ва нисбати шоир Заҳириддин Абулфазл Тоҳир б. Муҳаммади Форъебӣ сабт шудааст. Дар қасида ва ғазалҳояш шоир бо лақаби худ гоҳо Заҳир ва гоҳо Заҳирий таҳаллус намуштааст:

Яке назар ба Заҳир ар ту илтифот кунӣ,
Алоқаи назар аз рӯзгор бикшояд.

Соли тубӣ ғигандӣ бар Заҳирий, шуд аз он-к
Ташнагон дар зерн тубӣ оби қавсар ёфтанд.

Заҳир дар мавзеи Форъёб, ки дар шарқи Хуросон (қисме аз сарзамини Афғонистони имрӯза) воқеъ гардида буд, таваллуд шудааст.

Шоир дар як ҷо аз падари худ ёдоварӣ мекунад ва аз ин байт маълум мешавад, ки падар ва умуман аҷдоди ӯ қасо-ни фозил ва аз баргузидагони замон будаанд:

Манам, ки бар руҳи гегӣ чу рӯз машхур аст,
Ҳама фазоиلى ҷадду манокиби падарам.
Агар сипеҳр бипӯшад зи рои ман розе,
Чу ҷайби субҳ ҳама пардаҳои ӯ бидарам.

Э. Браун аз баъзе ишораҳои шоир таваллуди уро тақрибан соли 1156 тахмин кардааст. Забехулло Сафо менависад, ки шоир эҳтимол дар миёнаҳои нимаи аввали асри шашуми ҳиҷрӣ (яъне солҳои 1125—1135) таваллуд шуда бошад. Аммо, чи тавре ки мо поёнтар хоҳем дид, тахмини Э. Браун ба назар саҳеҳтар мерасад.

Заҳир таҳсили ибтидоияшро дар Форъёб гирифта, баъд барои давом додани таҳсил ба Нишопур меравад. Соли ба Нишопур омадани Заҳир ҳарчанд аниқ маълум набошад ҳам, аммо онро тахминӣ муайян кардан мумкин аст. Заҳир дар як қитъаи худ ба тӯфоне, ки мунаҷҷимон сар задани онро ба 6. IX. 1186 (29 ҷумодӣ-юс-сонии с. 582) пешгӯӣ карда буданд, ишора мекунад ва дар ҳуди ҳамон ҷо менависад:

Маро ба муддати шаш сол ҳирси илму адаб,
Ба ҳокдони Нишопур кард зиндонӣ.

Аз ин ҷо тахмин кардан мумкин аст, ки вай ба Нишопур эҳтимол солҳои 1177—1180 омада бошад. Аз шеърҳои Заҳир маълум мешавад, ки солҳои таҳсили ӯ дар тангини маоши зиндагӣ мегузашт. Аммо вай бо саъю кӯшиши зиёде ва истеъдоди фитрии худ илму дониши расмӣ он давраи нағз фаро гирифт ва аз саромадони рӯзгор гардид. Ҳуди Заҳир дар мавриде ба илму фазилати фарогирифтааш ишора на-муда навишта буд:

Рукнҳои сарири дониши ман
Ҳамчу аркони олам аст ҷаҳор:
Тозию порсию ҳикмату шаръ,
Ин ду ашъор дорам, он ду шоир.

Заҳир дар Нишопур зиндагӣ карда ба ҳокими ин ҷо Туғоншоҳ баъзан қасидаву ғазалҳо менавишт. Аз ин шеърҳои Заҳир ҳамин қадар маълум мешавад, ки Туғоншоҳ ба шоир камтар илтифот доштааст ва ӯ бо ҳамон бенавой ва муфлисӣ аввал умр ба сар мебурдааст.

Вакте ки мунаҷҷимон (ба ривояте, аз ҷумла Анварӣ ҳам)

дар сентябри 1186 (ҷумодӣ-юс-сонии 582) аз вуқӯи тӯфони пурҳавле пешгӯӣ намуданд, Заҳир дар радди ин фикри ботил рисолае (мактубе) навишта ба шоҳ фиристод. Аммо ба дурустии фикри Заҳир касе эътиное накард:

Зи дасти фока кашидам ҳазор шарбати заҳр,
Ки кас маро зи арақ тар надид пешонӣ...
...Рисолате, ки зи иншои худ фиристодам
Ба маҷлиси ту дар ибтоли²⁶ ҳукми тӯфоне,
Агар дар ин суҳанам шубҳа-т аст, меҳоҳӣ,
Ки аз ҷаридан айём зуд бархонӣ,
Маро чунон ки бувад ҳам маишате бояд,
Ки бе гизо натавон дошт рӯи ҳайвонӣ.

Дар ҳар сурат гуфти Заҳир рост баромад ва бар хилофи пешгӯии мунаҷҷимон ҳеҷ тӯфоне ба амал наомад. Аммо Заҳир дар пеши Туғоншоҳ хор буд ва фазилату дониши у ҳеҷ тақдир намешуд. Заҳир ба Туғоншоҳ руирист менависад:

Он кас ки ҳукм кард ба тӯфони боду гуфт
«Осеби он иморати оӣ кунад хароб».
Таширӣ ёфт аз туву иқбол диду кас —
Дар банди он нашуд, ки хато гуфт ё савоб.
Ман банда чун ба ҳуҷҷаташ ибтол кардаам,
Бо ман чаро зи ваҷҳи дигар меравад хитоб?!

Дар охири соли 1186, яъне пас аз тӯфони ба амал наомада, ҳанӯз дар вақти зиндагии Туғоншоҳ Заҳир Нишопурро тарк мекунад²⁷ ва ба тарафи Ироқ, ки он ҷо низ намоёндаҳои охирини хонадони салҷуқӣ ҳукмронӣ мекарданд, бо саҳеҳтар ба назар мерасад, Заҳир аввал ба Исфохон меояд ва ба мулозамати қозии Исфохон Садриддин ал-Хучандӣ (с. в. 592/1198) дохил мешавад. Аммо Заҳирӣ Форёбӣ дар даргоҳи Садриддин низ пуштибоние пайдо карда натавонист. Дар қитъаву қасидаҳое, ки ба номи Садриддин навишта шудааст, шоир аз бенавой, муфлисӣ, танҳоиву ғарибӣ, хору заҳил шудани фазлу донишаш шикоятҳои талх мекунад:

Охир, эй нури дидаи ислом,
Нек дар рӯи ҳоли ман бингар,
Манам он тӯтне, ки назми марост
Дар мазоқи замона таъми шакар...
Рост як солу ним шуд, ки маро
Дар Ироқ аст ҳукми обишх(в)ар.
Танам аз фока хушк шуд, ки нашуд.
Лабам аз оби ин лағмон тар.
Асбаке дорам аз матон ҷаҳон
Ҳамчу қилқат равон, вале лоғар.
Дар сафар бори ман кашида, вале
Зери полон кунад маро ба ҳазар.

Пас аз ин ба кучо рафтани Заҳир маълум нест. Аз қасидаҳои вай пайдост, ки шоир баъд аз як-ду сол хидмат. Садриддинро тарк гуфт. Эҳтимол вай дар ин солҳо ба шаҳрҳои мухталифи Ироқ сафар намуда бахтозмой карда бошад. Дар девони Заҳир ба ҷуз чанд ҳукмфармоёни маълуми таърихӣ, номи шахсони бисёре зикр шудаанд, ки ҳоло ки будани онҳоро муайян намудан душвор аст. Эҳтимол ин ашхос ҳокимони хурд, амалдорони музофот ва дигар қасонии олирутба бошанд, ки Заҳир дар вақти мусофирати худ бо онҳо мулоқот кардааст ва муддате дар хидмати онҳо будааст.

Аз қасидаҳои ҳуди Заҳир маълум мешавад, ки вай дар Ироқ тахминан 7—8 сол зиндагӣ намудааст. Сафари Заҳир ба Мозандарон ва робитаи ӯ бо ҳукмрони он ҷо Ҳисомиддин Ардашер б. Ҳасан эҳтимол дар вақти истиқомат ва мусофирати ӯ дар шаҳрҳои гуногуни Ироқ иттифоқ афтода бошад. Зеро дар қасидаҳои минбаъдаи ӯ ишорае ба Мозандарон, дида намешавад.

Вазъи маишат аҳволи рӯҳияи Заҳир дар зарфи истиқомати ӯ дар Ироқ ниҳоят вазнин буд. Таъъиранависон (чунончи Давлатшоҳ), ишора мекунад, ки пас аз ба хидмати Қизил Арслон пайвастан, шоир аз ӯ хеле илтифот ва саховатҳо дид. Аммо Заҳир дар қасидаҳои ба Садриддин ва махсусан дар як қасидаи ба Қизил Арслон бахшидааш аз рӯзгори нохуш ва аҳволи танги рӯҳии худ шикоятҳои талх мекунад. Вай ҳатто ба Қизил Арслон барин ҳукмрони намоёни он вақт кушоду равшан аз бадбахтии худ, аз вазъи ҳарачу марачи Ироқ, аз помолии аҳли фазлу ҳунар шиквӣ мекунад:

Маро зи дастӣ ҳунардон ҳешган фаръед,
Ки ҳар яке ба дигар гуна дорадам ношод.
Бузургтар зи ҳунар дар Ироқ айбе нест,
Маро мапурс, ки ин ном бар ту чун афтод
Ҳунар нухуфта ҷу анқо бимонд, аз он ки намонд—
Қасе, ки боз шиносад ҳумойро аз ҳод.
Дилам чи хуни ҷигар хӯрд, то бидониستم,
Ки одамм аз ҷӣ пайдо шуду парӣ зи ҷӣ зод
Валек ҳечам аз ин дар Ироқ собит нест,
Ту хоҳ дар Ҳамадон гиру хоҳ дар Бағдод

Заҳир, ба назари мо, ба мулки атобакони Озарбойҷон пас аз ба тахт нишастани атобак Абӯбакр Нусратиддин (1193—1200) рафт ва ба хидмати дарбори ӯ дохил шуд. Пас аз ин дар қасидаҳои ӯ номе аз Бағдод, Ҳамадон, Исфаҳон ва ғайра муман Ироқ намебинем.

Дар вақтҳои аввал рӯзгори Заҳир дар пеши Абӯбакр Нусратиддин то андозае хуш мегузашт. Аммо ин рафӯҳият ва осудаҳои дер давом накард. Ба шоир ҳар гуна хушо-

мадгӯён ва ғаммозони дарбори тӯҳмат мекарданд ва ўро
пешни Абӯбақр паст мезаданд.

Нахуст раҳ, ки расидам ба дарғаҳат, гуфтам,
Ки «рузгор мусоид шуду замона ғулом».
Се соли дигарам аз баъди он ҷаҳони лаим
Ба тӯҳмати ҳунар афғанд зери нон лиом

Пас аз ин Заҳир се сол аз хидмати Абӯбақр бо сабабе
дур шуда будааст. Эҳтимоли қавӣ ин аст, ки вай дар ҳа-
мин муддат ба мулки шевроншоҳон мусофарат карда ва ба
ҳукмрони он ҷо Аҳтсион Шевроншоҳ қасидаҳо навиштааст,
ки ҳоло дар девони ӯ яке аз ин қасидаҳо маҳфуз мондааст.

Аммо дар он ҷо низ ҳамоно бахт ба ӯ нахандид, ки боз
ба дарбори Абӯбақр муроҷаат намуд ва дар қасидаҳояш аз
ин ғайбати худ маъзарат хост.

Аксари тазкиранависон тасдиқ кардаанд, ки Заҳир дар
охирӣ умраш хидмати дарборро тарк гуфта, дар «узлату
инзиво» умр ба сар бурд. Аммо дар қасидаҳои Заҳир ба ин
ишораи равшане нест. Сабаби ин эҳтимол дар он бошад, ки
вай аз дарбор пеш аз вафоташ ҷанҷ моҳ пештар рафтааст ва
шояд дар ин муддати кӯтоҳ ашъоре нанавиштааст, ки дар
он аз аҳволи зиндагии худ берун аз дарбор ишора намуда
бошад.

Заҳир моҳи рабе-ул-аввали соли 598/декабри с. 1201) дар
Табрез вафот кард. Ўро дар қабристони Сурҳоб, ки мадфа-
ни шoirони он замон будааст, дар паҳлӯи Ҳоконӣ ва Анва-
рӣ дафн карданд.

Мероси адабии шoir. Заҳир дар таърихи адабиёт ҳам-
чун шoirи қасидасаро шухратманд аст. Аммо худӣ Заҳир
дар бисёре ашъори худ аз фазлу донишаш фахр намуда ме-
нависад, ки ӯ баробари назм, насри зебо низ дорад. Ғайр
аз ин, дар боло ишора рафт, ки Заҳир барои радди даъвои
мунаҷҷимон дар масъалаи пешгӯии тӯфон рисолае низ на-
вишта будааст ва ин рисола бешубҳа характери илмӣ дошт
ва бо наср навишта шуда буд. Ниҳоят, худӣ Заҳир дар бисё-
ре ҷойҳо ба илму дониши бузург, ҳатто олимӣ худ ишора
мекунад. Аз ин ҷо ҳукм кардан мумкин аст, ки рисолаҳои
мансури Заҳир, ки имрӯз ба мо нарасидааст, ҳамоно дар
мавзӯҳои илмӣ будаанд.

Худӣ Заҳир бошад, аз шoirи дида бештар даъвои олимӣ
дошт ва борҳо таъкид кардааст, ки шеърро аз рӯи зарураи
менависад, вагарна ба назм нафрати зотӣ ҳам дорад:

Аз раҳи шеър мангарам, ки маро
Дар дил аз илм ганҷхост дафн
Шoirӣ дар мазоқи ҳиммати ман
Безарурат наменавад ширин

Дар ҷои дигар:

Нафрате дошт хотирам аз шеър,
З-он ки ин нуқс мансаби фузалост

Ва ғайр аз ин:

Шаҳриёро ту мангар он, ки имруз
Шеъри ман дар замина муштаҳар аст
Ин ҷаҳаи кун, ки насти доимии маъ
Шеър айб аст, агарчи худ ҳунараст

Аммо тақдирӣ ӯ бар ҳилофи хоҳиши ӯ гардид ва Заҳир дар таърих на ҳамчун олим, балки ба сифати як шоири забардаст боқӣ монд.

Заҳир дар вақти зиндагӣ ба иллати он ки ба шеър ва шеърсароӣ муҳаббат надошт ва тамоми умраш дар сафару оворагӣ гузашт, девони ашъори худро ҳамонро тартиб дода натавонистааст. Пас аз вафоти Заҳир Шамси Сиёсӣ ном шоир девони ӯро гирд овард. Нусхаҳое, ки Ч. Рӯё ва Мавлавӣ Муқтадир дар феҳристҳои худ тавсиф намудаанд, эҳтимол аз нусхаи тартибдодан Шамси Сиёсӣ китобат шуда бошад.

Нусхаҳои хаттии девони Заҳир ҳеле бисёр ва қариб дар ҳамаи китобхонаҳои ҷаҳонӣ дида мешавад. Аммо нусхаҳои қадимтарин ва мӯтамадтарини девони Заҳир кам пайдо мешавад. Соли 1337 (1958) дар Эрон Тақии Биниш бо муқобала ва тасҳеҳи чанд нусхаи хаттиву ҷопӣ матни интиқодии девони Заҳирро ба ҷоп расонид.²⁸ Мунаққид ҳарчанд нусхаҳои қадимтарини китобхонаҳои ҷаҳонро дар ин ҷоп истифода набурда бошад ҳам, девони тартибдодан ӯ аз девонҳои беҳтарине буд, ки мо ба мутолааи он даст ёфтем ва навиштаи мо низ ба матни ин девон қарор ёфтааст.

Девоне, ки Тақии Биниш тартиб додааст, ҳамагӣ аз 3921 байт иборат аст. Қисми калони мероси адабии Заҳирро касида ва қитъаҳое ташкил мекунад, ки бештар ба мадҳи ҳокимон ва амирони он замон бахшида шудааст.

Қасидаҳои Заҳир дар ҳамаи тарзу шаклҳои анъанавӣ навишта шудаанд. Аксари онҳо бо ташбиҳҳои ҳеле дилнишин, ки ба васфи баҳор, маҳбуба, май, шодию хурсандии ҳаёт ва мавзӯҳои дигари зиндагӣ бахшида шудаанд, шурӯъ мешавад.

Дар қисми мадҳия бошад, шоир гоҳо ба ситоиш ва тавсифи пур аз игроку муболиғаи мамдӯх мегузарад ва дар зимни мадҳ аз номусоидии рӯзгор шикоятҳои талху ҷонсӯз мекунад, дар пеши назари мамдӯх носозии замон ва аҳли онро мазаммат менамояд, гоҳо бо ҷуръату далерии ошкор ба панду насихати шоҳу султон мепардозад, баъзан ба тас-

вири ҳаяҷонбахши аҳволи рӯҳияи худ меғузарад ва ғайра ва ҳоказо.

Қисмати на чандон калони девони Заҳир аз қитъаот иборат аст. Шоир дар қитъаҳои худ, ғайр аз мадху ситоиши шахсони баргузидан замонаш, аҳволи рӯҳия, лаҳзаҳои гуногуни ҳаёташ, ҳодисаҳои ҷузъии зиндагии худ ва воқеаҳои он даврро тасвир намудааст.

Ғазалиёт ва рубоӣҳои шоир хеле кам аст²⁹ ва аксари онҳо мазмуни лирикӣ доранд. Дар девони шоир 197 байт шеърҳои арабии ӯ низ оварда шудаанд.

Заҳир шоири намоёни қасидасаро буд. Вай дар қасидаҳои худ гоҳ аз рӯи зарурат, гоҳ аз рӯи самимият бисёр намоёндагонии табақаи ҳукмрони замонашро бо муболиғаву ифрокҳои томи ситондааст. Аммо баъзан ӯ аз мадху ситоишҳои иҷборӣ ва носамимона ба танг меомад. Шоир дар як қасидааш навиштааст:

Қамина пояи ман шоирист, худ бингар,
Қи то чи поя қашидам зи дасти ӯ бедод...
...Ғаҳ лақаб ниҳам ошуфта зангиеро хур,
Ғаҳ хитоб кунам зишт сифлаеро род.

Инак, ҳамин риёкорӣ, дурӯғбофӣ ва зохирпарастӣ дар назм, ки писанди табақаи болонишини он замон буд, гоҳ дар қалби шоир нисбат ба шеърӯи шоирӣ карохат ва нафрати бепоён бедор мекард. Дурусттараш нафрати ӯ на аз шеър, балки аз шоирони маддоҳе буд, ки барои манфиати шахсӣ ва мартабаи зоҳирӣ шуда назмро ба дараҷаи паст бурда буданд. Шоир навишта буд:

Шеър дар нафси ҳеш ҳам бад нест,
Нолаи ман зи ҳиссати шӯракост

Заҳир дар қасидаҳои худ аз носозии рӯзгораш, бечорагиву бенавоияш шиква мекунад, аммо ин шикваҳои вай на барои рафоҳият ва осудагии шахсист, на барои он ки мадҳе гуяду силае ё тӯҳфае ситонад. Вай бо вучуди муфлисию бибизоатинаш ҳамеша баландҳиммат буд, на роҳи осудагии моддӣ, балки роҳи осоиши маънавию рӯҳиро ҷустуҷӯ мекард. Ҳеҳост, ки на танҳо вай, балки монанди ӯ бисёр касони фозилу олим, покҷиҳдонӣ ҳақгӯӣ дар ҷамъият мақоми муносиб дошта бошанд. Гувоҳи ин байтҳои зерини ҳуди шоир аст:

Ба ҳазрати ту, ки пайваста нек бод туро
Намудаам ду-се навбат, ки ҳоли ман чӣ будаст.
Зи айши тира ҳамакардам ин ҳама фаръёд,
На з-он ки қисвати ман атлас аст ё намад аст

Дар ҷои дигар:

Бар остони ту аз баҳри он ниҳодам сар,
Ки аз ҳаводиси даврон маро бувад маъман.
Кунун чу дарди дилу ғусса бар меорад,
Зи баҳри лӯқмаи нон шарт нест ҷон кандан.
Маро чу сар ба ғадой барахна бояд кард,
Раво бувад, ки ғами нон нагирадам доман.

Хеле қобили диққат аст, ки шоир ҳатто баъзан атоҳои шохонаро бо ҳиммати баланд ва маъзарат рад менамуд. Чунончи ӯ тӯҳфаи Нусратиддин барин шоҳи баландмартабаро рад намуда чунин навишта буд:

Агар қабул накардам атот, маъзурам,
Ки пеши рой ту ин нукта ошкор шавад.
Ки абр қатра ба дарё аз он фириштад боз,
Ки то ба вақти дигар дурри шохвор шавад

Шикоят ва норизоияти қасидаҳои дигари шоир низ дар ҳамин рӯҳу оҳанг навишта шудаанд. Аммо ҳамин ҷиҳати муҳими қасидаҳои Заҳирро баъзе шарқшиносҳо нафаҳмидаанд ва ӯро ҳариси молу давлат ба қалам додаанд. Чунончи, Э. Браун дар ҳулосаи таҳлили сатҳин эҷодиёти Заҳир мегӯяд, ки «...аз қасидаҳои ӯ тамоми худписанди, ҳирси давлат ва омодагӣ ба ҳар гуна таҳкиру мунофикии бешармона» падидор аст. Ин иштибоҳи саҳт аз он рӯй додааст, ки Э. Браун моҳияти асли эҷодиёти Заҳирро нафаҳмидааст.

Дар эҷодиёти Заҳири Форёбӣ оҳанг ва ғояҳои тасаввуф, ки дар назми асри XI нуфузи калон дошт, ҳеҷ нақшу таъсире нагузоштааст. Баъзе майлҳои гӯшанишинӣ ва «зуҳҳодӣ», ки дар қасидаҳои солҳои охири шоир дида мешавад, на ташвиқи ақоиди тасаввуф, балки шикояти зиндагии номусониди ӯ мебошад.

Заҳир, албатта, аз таълимот ва ақидаҳои тасаввуф ба ҳубӣ воқиф буд. Ба ин баъзе истилоҳоти суфӣна («хавф», «раҷо») ва ишораҳои у ба ақидаву ғояҳои суфӣна далолат мекунанд. Чунончи, ӯ дар як қасидааш мегӯяд:

Маро бад-ин масали суфӣна ёд омад,
Агар ба хӯрда нагирӣ ту марг ё тартиб..

Аз қасидаву китъаҳои шоир ба ҳубӣ равшан аст, ки ӯ ғайр аз фалсафаи замони худ, махсусан, фалсафаи табиӣ, мантиқ, илми ҳайъат ва нучумро хуб медонистааст ва дар ақидаҳои худ бештар тарафдори таълимоти ҳамаи илмҳо будааст. Худи шоир файласуф ё вазъкунандаи ягон таълимоти фалсафӣ набуд. Аммо дар шеърҳои ӯ мо инъикоси (бо назму тартиби муайяне набошад ҳам) фикрҳои фалсафии замонашро

обинем. Чунончи, шоир дар аксари қасидаҳояш дар бораи фариниши дунё сухан ронда аз «аносири чоргона» (чор нсур—хок, бод, оташ, об) бунёд ёфтани олами воқеиро аъкид мекунад. Ғайр аз ин, шоир ҳарчанд дар банди фикри идеалистии аз нестӣ ба сӯи нестӣ (адам) рафтани дунё бошад ҳам, аммо дар олами моддӣ вучуд доштани як чуниниш — ҳаракати муттасилро таъкид мекунад.

Гетӣ, ки аввалаш адаму охираш фаност,
Дар ҳаққи ӯ гумони саботу бақо хатост.
Бунёди чарх бар сари об аст, аз он қибал
Пайваста дар таҳарруки даврӣ чу осиб.

Дар қасидаи дигар шоир ишора мекунад, ки бо фазлу дониш розхон ниҳонии оламро кашф намудан мумкин аст:

Манам, ки бар руҳи гетӣ чу рӯз машҳур аст
Ҳама фазоиلى ҷадду маноқибӣ падарам,
Агар сипеҳр бипӯшад зи рои ман розе,
Чу ҷайбӣ субҳ ҳама пардаҳои ӯ бидарам

Дар қасидаву китъаҳои Заҳир баробари фикрҳои фалсафӣ, гоҳо нуктаҳои ахлоқиву тарбиявӣ низ дида мешаванд. Ин панду насихатҳоест, ки Заҳир ба мамдӯҳонаш кардааст, го онҳоро ба роҳи адлу инсоф ҳидоят намояд.

Заҳир ба мамдӯҳи худ Алоуддин Музаффар менависад:

Сафаре бас дароз дар пеш аст.
Амали хайр зоди ин сафар аст.
Дод кун, дод кун, ки дорулхулд
Манзили хусравони додгар аст.
Чун бари мардумони комилақл
Ин ҳутоми замона мухтасар аст.
Як саҳифа зи номи нек туро
Беҳтар аз сад хизонаи гуҳар аст.

Ҷои дигар менависад:

Ту ин сипар, ки зи дунё кашидаӣ дар рӯ
Ба рӯзи арзи мазолим чунон бияндоӣ,
Қи аз ҷавоби саломе, ки халқро бар туст
Ба ҳеҷ мазлимаи дигаре напардозӣ.

Танкиду мазаммати беибоёна ва ҳамин панду насихатҳои «густоҳона» буд, ки нисбат ба Заҳир қаҳру ғазаб ва рафрату адовати ҳукмфармоёни он замонро бедор мекард ва шоир дар ҳеҷ ҷо осоишу ором пайдо карда натавониста, дар хориву мазаллат умр ба сар мебурд.

Сабк ва санъати шеърӣ Заҳир. Тамоми тазкиранависон санъати баланди шеър ва санъати беҳамтои Заҳирро таъкид намудаанд. Абдурахмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» навиш-

тааст, ки «тамоми девони ӯ матбуъ ва мақбул аст ба латс фат ва салосат».³⁰

Санъати баланди шеъри Заҳир, пеш аз ҳама, дар умқи маънӣ ва домани мазмуни шеърҳои ӯст. Заҳир на ба шакли зоҳирии шеър, балки ба мазмун ва маънои он диққат меод ва ба ин роҳи пешгирифтааш дар яке аз қасидаҳои ишора мекунад.

Гарчи дар ин шеър як ду қофия зол (ذال) аст
Не ғараз аз шеър қофияаст муҷаррад³¹.

Шоир бештар санъатҳои маънавӣ, махсусан, истиора ва ташбеҳоти дилнишинро бештар қор мефармояд, ки ин ашъори ӯро хеле пурмазмун ва баробари ҳамин ҳаяҷонбахш мекунад. Намунаи бехтарини ин санъатҳои Заҳир ҳамон **ташбиб** ва **тағаззулотест**, ки дар васфи баҳор, шодиву хурсандии зиндагӣ, дар мавзӯҳои лириқӣ суруда шудаанд.

Истиора, ташбеҳот, умуман **образҳои** шоиронаи Заҳир н ҳамеша равшан ва наздик ба фаҳми хонанда аст. Чунки шоир бисёр вақт, ҳатто дар тасвири ҳодисаҳои воқеии зиндагӣ ва баёни ҳиссиёти ишқ аз истилоҳоти илму фалсафа махсусан, аз илми нучум ва ҳайъат ба тарзи васеъ истифода бурдааст. Ташбиб ва мадҳияҳои ҳастанд, ки саропо ба тарзи истиора бо истилоҳоти илми нучум ва ҳайъат, яъне аз нуктаи назари ҳосияти ситора ва сайёраҳои осмонӣ ва мавқеи мақоми фазои онҳо навишта шудаанд. Ҳамаи ин фаҳмидани баъзе байт, ҳатто баъзе қасидаву китъаҳои Заҳирро хеле мушқил мегардонад, магар ин ки хонанда бо истилоҳот ва умуман бо ин илмҳо ошноӣ дошта бошад.

Ин истиораҳои душвор, игроку муболиғаҳои аз ҳад зиёд ашъори Заҳирро аз фаҳму ҳисси хонандаи имрӯза дур мекунад. Албатта, игроқҳои аз ҳадди эътидол берун, ки **ғулу** меғӯянд, эҷоди танҳо ҳуди Заҳир набуда, ба назми ҳамон давр, аз ҷумла ба шеърҳои Анварӣ низ хос буд. Заҳир ҳам дар қор фармудани ин санъатҳо бо ҳамин равию рафтааст ва ҳатто баъзан бар гузаштагону муосирони худ пешдастӣ кардааст. Чунончи, вай менависад:

Эй хусраве, ки гардиши гардун ба коми туст,
Султони ахтарон зи дилу чон ғуломи туст.
...Ашқоли анҷуми фалаку сурати ҳилол
Мисмору наълпораи гардунхироми туст.
Хуршед к-ӯ тақовари майдони олам аст,
Бо саркашиву шӯҳии чун ҷарх роми туст.

Шоир ҳашамати мамдӯхро на ба осмону коинот, балки азамат ва бузургвории фалакро ба мамдӯҳаш ташбеҳ мекунад. Ва ин ҳел ташбеҳҳои пур аз игроқ дар қасидаҳои Заҳир кам нестанд. Заҳир чунин ташбеҳотро як чизи табиӣ ме

донад ва дар ин хусус гӯё хулосатан мегӯяд:

Аз он ки ман ўро масал задам ба сипехр,
Сипехр як сару гардун (?) ба фахр болид.

Заҳир ҳеч гоҳ дар банди тақлиди назми гузаштагон ва муосирони худ набудааст. Вай дар қасидаҳояш на аз шоирони гузашта ва на аз шоирони муосираш ёдоварие кардааст, дар ҷавоби қасидаҳои шоирони гузашта ва муосираш қасидае ё қитъае нанавиштааст. Ин на аз худписандӣ (чи гавре ки Э. Браун мегӯяд), балки ҳамоно аз он эътиқоди мустаҳкам буд, ки шоир меҳост дар назм бо роҳи ҳудаш равад ва дар банди тақлид намонад.

Он баҳсу мунозирае, ки дар атрофи назми Анварӣю Заҳир ба вуқӯъ омадааст, асоси маҳкам дорад. Дар воқеъ Заҳир дар назм аз пай сабки Анварӣ рафтааст ва аз ин ҷо дар шаклу мундариҷаи ашъори онҳо умумияти муайяне ҳаст. Дар назми ҳарду шоир ҳам истилоҳоти илмӣ, махсусан, истилоҳоти илмӣ нучум ва ҳайъат ҳамчун воситаҳои тасвири бадеӣ мақоми калон дорад. Ҳар ду шоир дар санъати иғроқ аз образҳои печ дар печ ва сарбастаю торик устодона истифода мебаранд; дар зимни қасидаву мадеҳа, дар қитъаҳои худ аз носозии замон ва аҳли он, аз рӯзгори номусоиди худ шикоятҳои талх менамоянд.

Ғайр аз ин, Заҳири Форъебӣ дар ашъораш ҳарчанд аз Анварӣ номе набарад ҳам, аммо қасидаҳое дорад, ки бешубҳа дар пайравии Анварӣ навиштааст. Чунончи:

Анварӣ:

Кулбае к-андар он ба рӯзу ба шаб,
Ҷои орому хӯрду хоби ман аст.

Заҳир:

Эй фалак сар бад-он дар оварда,
Ки ту гӯӣ, ки хоки пой ман аст.

Анварӣ:

Сабо ба сабза биёрост дори дунёро,
Намуна гашт замин марғзори укборо.

Заҳир:

Сафар гузидаму бишкаст аҳди укборо,
Магар ба хулла бубинам ҷамоли Лайлоро.

Анварӣ:

Агар мухаввили холи ҷаҳониён на қазост,
Ҷаро мучории аҳвол бар ҳилофи ризост?

Заҳир

Гетӣ, ки аввалаш адаму охираш фаност,
Дар ҳаққи вай гумони саботу бақо хатост.

Бо вучуди ин монандӣ ва умумият назми Заҳиру Анвари аз ҳам фарқ мекунад ва барои муайян намудани ин тафовут, назми кадоме аз ин шоирон баландтар аст гуён сабку мазмуни ашъори ин ду шоири бузургро бе таҳлилу таҳқиқи дақиқ ба ҳам муқобил гузоштан ба ҳулосаи нодуруст мерасонад.

Мавзӯи Заҳиру Анвари тадқиқоти муфасссал ва ниҳоят нозуксанҷонаро меҳақад. Мо аз таҳқиқи ҷузъиёти ин мавзӯ худдорӣ намуда қайд намудани танҳо як ҷиҳати масъаларо зарур мешуморем.

Ва ин он аст, ки фаҳмидани ашъори Заҳир назар ба шеърҳои Анварӣ сабуктар аст ва эҳтимол баъзе шеършиносон бинобар ҳамин назми Заҳирро бар назми Анварӣ тарҷеҳ дода бошанд. Ба далели гуфтаи худ мо чанд байтро аз ташбиҳҳои баҳорияи ҳар ду шоир барои муқоиса ин ҷо сабт мекунем.

Анварӣ

Сабо ба сабза биёрост дори дунёро
Намуна гашт замин марғзори укборо.
...Мазаккирон туюранд бар манобири боғ
Зи ними шаб мутарассид нишаста имлоро.
Чаман магар саратон шуд, ки шоҳи насринаш
Тулуъ дод ба як шаб ҳазор шеъроро.
...Ҳадиси орази гул дар гирифту лола шунид,
Ба нафси номия бардошт ин ду маъноро...

Заҳир

Сапедадам, ки сабо муждаи баҳор диҳад,
Дамӣ ҳаво мадади нофай татор диҳад.
Дили маро, ки фаромӯш кард аҳди висол,
Насими боди сабо бӯи зулфи ёр диҳад.
...Ба марғзор ниғаҳ кун, ки ҳар дамаш гуӣ,
Замона хилъати дебои сабзор диҳад.
...Маро шукуфа хуш ояд, ки ибтидои баҳор
Замонаро ба навӣ зинату нигор диҳад.
...Хушо, ки ёри суманбар миёни сабзаи боғ
Ба вақти бӯса маро ваъдаи канор диҳад..

* * *

Эҷодиёти Заҳири Форъебӣ аз ҷиҳати мазмуни ғоявӣ ва санъати бадии худ дар таърихи адабиёти мо, инчунин барои хонандаи имрӯзаи мо қимати калоне дорад. Албатта шоир ба сабаби шароити таърихӣ дар эҷодиёти худ бисёр маҳдудиятҳои фикрӣ дорад: дар ашъори вай нақши ҷаҳонбинии идеалистӣ равшан дида мешавад; дар афкори иҷти-

моияш бошад, танқиди бевоситаи асосҳои сохти он давр нест. Ёекин ҳамон фикрҳои танқидии вай нисбат ба замон ва аҳли он, маъаммати разолату қабоҳати он давр, баъзе ақидаҳои пешқадами ахлоқӣ ва ғалсафии ӯ дар муҳити адабӣ ва ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоии он давр икдоми ниҳоят далерона ва пешқадамонае буд. Аз ин сабаб, эҷодиёти вай ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз ҷиҳати мазмун барои инкишофи минтақаи адабии тоҷикони тоҷикистонро ҳамаҷанба ба ҷои овард.

АНВАРИ

Дар бораи Анварӣ дар бисёр тазкираҳои адабӣ ва баъзе маъхазҳои таърихӣ бо афсонаву ривоятҳои бофта ва ҳикоятҳои воқеӣ маълумотҳои муфасссале оварда шудааст. Аммо ҳаёт ва эҷодиёти ӯ то охири асри XIX ба тарзи илмӣ омӯхта нашуда буд ва тамоми маҳсули адабии ӯ мисли як муаммои пачида ва тилисми кушоданошуданӣ боиси адаби чурҷати тадқиқотчиён шуда буд. Баъзе маълумотҳои мухтасаре, ки оид ба Анварӣ дар феҳристҳои ва маълумотномаҳои адабӣ, инчунин дар китоби И. Ҳаммер³² оварда шудаанд, асосан ба ҳамон тазкираҳои асосӣ ёфтаанд.

Асоси илмӣ тадқиқоти ҷидди эҷодиёти Анвариро шарқшинос барҷастаи рус В. А. Жуковский гузошт. В. А. Жуковский дар муддати чанд сол бисёр маъхазҳои хатти ва пеш аз ҳама чанд нусхаи девони Анварӣ, шарҳи ба девони шоир навиштаи Абулҳасани Фароҳониро бо тасҳеҳу мутобақаи покизакорона тадқиқ намуд ва маҳсули ин корашро дар китоби ҷудогонае гирд овард³³. Дар натиҷаи ин меҳнати ҷандсола В. А. Жуковский гуфтаи мумкин аст, Анвариро аз нав кашф намуд. Хидмати В. А. Жуковский дар он буд, ки вай фикри нодурусти ҳам тазкиранависон ва ҳам тадқиқотчиёни Фарбро, ки дар шахси Анварӣ як шоири маддоҳи маҳзро меиданд рад намуда, мазмуни баланд, ғалсафии амиқ ва баъзе фикрҳои пешқадамонаи ӯро аз зерин пардаи мазми мадеҳавии ӯ берун овард.

«Дар бораи Анварӣ, — навишта буд В. А. Жуковский, — дар Аврупо кам медонанд ва ин дониши «ками» онҳо ҳам ҳамае яктарафа аст: вай дар пеши онҳо фақат чун шоири маддоҳи гузаро ва ҳаҷвнависи бешарм шӯҳрат ёфта буд; ин ҳукм дар ҳар мавриди муносиб такрор мешуд ва ба хотири ҳаҷв кас намеомад, ки аз ин фикр пештар равад. Ҳол он ки бо Анварӣ, ки наздиктар шинос шудем, маълум шуд, ки либоси мадҳи гумтароку пуробуранги ӯ назар ба тобиши ғалсафии ахлоқии ӯ камаҳамияттар аст».

Барои ҳамин В. А. Жуковский бисёр ҷиҳатҳои торики тарҷумани ҳоли шоирро аз рӯи маълумотҳои касидаҳои худӣ ва равшан намуд ва ҷараёни зиндагии шоирро ба тарзи илмӣ танзим дод.

Дар китобҳои таърихи адабиёти форсу тоҷик, ки пас аз асари В. А. Жуковский таълиф ёфтанд, гуфтан мумкин аст чизи навро ба маълумоти ин олим илова накунад. Фақат дар китоби «Шеър-ул-аҷам»-и Шиблии Нӯъмонӣ ва «Сухан ва суҳанварон»-и Бадеузмамон Фурӯзонфар оид ба сабк ва санъати Анварӣ баъзе маълумот ва фикрҳои нав навишта шуданд.

Тадқиқоти муфасссале, ки дар солҳои охир оид ба ҳаёти ва эҷодиёти Анварӣ навишта шудааст, ба қалами олимони Эрон Мударрис Разавӣ мутааллиқ аст. Мударрис Разавӣ ду ҷилди осори Анвариро ба ҷоп расонида, дар аввали ҷилди дуввум, ки китъаот, ғазалиёт ва рубоиёти шоирро дар бар гирифтааст, оид ба аҳвол ва ашъори Анварӣ тадқиқоти калоне таълиф намудааст³⁴. Муаллиф аз як тараф маълумоти В. А. Жуковскийро пурра қарда бошад, аз тарафи дигар, бисёр ҷиҳатҳои эҷодиёти Анвариро, махсусан, сабаку санъати бадии назми шоир, муносибати ба адабиёти гузашта ва замони худ доштаи ўро бори аввал муфасссал таҳқиқ намуд.

Бо вуҷуди ҳамаи ин (махсусан ду тадқиқоти пурқимати В. А. Жуковский ва Мударрис Разавӣ), Анварӣ ҳанӯз мукаммал омӯхта нашудааст. Бисёр лаҳзаҳои зиндагии шоирроғоя ва мазмунӣ назми ў, сабк ва санъати махсуси ашъори ў дуруст тадқиқ нашудааст. Қорҳои ҷидди ҳанӯз дар пешааст ва яқин аст, ки таҳқиқотҳои минбаъда бисёр масъалаҳои торикӣ эҷодиёти Анварӣ ва вобаста ба ин ҷандин масъалаҳои ҳаёти адабии он замонро барои мо равшан хоҳад намуд.

* * *

Номҳои пурраи шоирро Мударрис Разавӣ пас аз таҳқиқоти бисёр маъхазҳо ва ашъори худӣ ў Авҳадиддин Алӣ б. Муҳаммад б. Исоқ муқаррар намудааст. Анварӣ таҳаллуси шоирини ўст, ки дар бисёр қасида, китъа ва ғазалҳои шоир омадааст.

Соли таваллуди шоир маълум нест, аммо дар охири асри XI (тахминан охири солҳои 1090) таваллуд шудани ў аз эҳтимол дур нест. Зеро ў ба дарбори Санҷар пас аз ба тахти султони нишастани ў омадааст ва дар ин вақт ў ҳатми таҳлили мадраса намуда, ҳамчун олим шўҳрату макому маълуме ҳам дошт. Дар ин вақт синни ўро аз 25 сол кам ҷиндоштан мумкин аст.

Зодгоҳи ў деҳаи Бадна наздики Самавони Маҳна ё Майхана аст, ки дар ноҳия, ё ба қавле, дашти Ховарони Хуросон воқеъ ҷардидааст. Таҳаллуси Ховарӣ, ки шоир дар аввал дошт, ба қавли тазкиранависон гуё ба Ховарон нисбат доштааст. Дар баъзе маъхазҳо зодгоҳи ўро шаҳри Абевард.

ки низ дар Хуросон (байни Нисо ва Сарахс) вокеъ гардидааст, нишон додаанд ва аз ин ҷо гоҳо ўро Анварии Абевардӣ низ гуфтаанд.

Аз солҳои ҷавонӣ ва таҳсили Анварӣ мо дар даст хеле кам маълумот дорем. Аз рӯи таҳмини В. А. Жуковский Аваҳиддин Исоқ, ки гӯё падархонди шоир будааст³⁵, чандон каси давлатманд набудааст ва аз ин сабаб солҳои ҷавонии шоир дар мӯҳтоҷиву бенавоӣ гузаштааст.

Мударрис Разаӣ дар як нусхаи хаттии девони Анварӣ оид ба солҳои ҷавонии шоир маълумоти тозае пайдо кардааст. Аз рӯи ин ривоят, падари Анварӣ каси хеле давлатманд буда, ба писараш сарвати калоне мерос мондааст. Аммо Анварӣ як зиндагии риндона ва лоуболона ба сар бурда, ин давлати падарро ба бод дода ва баъд ниҳоят муфлисона зиндагӣ мекардааст.

Анварӣ дар ҷавонӣ аз деҳаи худ ба Тӯс омада, дар ин ҷо дар мадрасаи Мансурия таҳсил намуд ва аксари илмҳои расмӣи замони худ — фалсафа, табиёт, риёзиёт, илми нучум, адабиёт ва ғайраро ба хубӣ фаро гирифт. Шоир дар бисёр касидаҳои бевосита (ҳам ба тавассути) аз домании васеи дониши худ ишора ва ифтихор намудааст. Дар як қиёме, ки ў дар охириҳои умраш навиштааст, чунин мегӯяд:

Гарчи дарбастам дари мадҳу ғазал якборагӣ,
Занн мабар, к-аз назми алфозу маонӣ қосирам.
...Мантику мусиқию ҳикмат бидонам андакё,
Ростиро гар бигӯям, бо насибе вофирам.
Аз илоҳӣ он чи тасдиқаш кунад ақли салим,
Гар ту тасдиқаш кунӣ, бар шарҳу басташ моҳирам.
В-аз табиӣ низ чанд, ар чанд бе таъвиш нест,
Гуфт донам қард, агар ҳосид набошад нозирам.
Нестам бегона аз аъмолу аҳкоми нучум,
В-ар ҳаме бовар надорӣ, ранча шав—ман хозирам.

Ҳар касе ки касидаҳои Анвариро ба диққат меҳонад, мебинад, ки доирани донишу илми ў, аз ин ғанҷое, ки дар касидааш ном бурдааст, борҳо васеъ ва зиёдтар аст.

Аммо ин дониши баланд, ки дар натиҷаи меҳнату риёзати ҷеде андӯхта шуд, шоирро аз тангдастӣ берун наовард. Ба назари мо, худӣ Анварӣ чанд солҳо пас аз таҳсил ба ҳамин зиндагии саҳт тоқат мекард ва донишу машғулиятҳои илмиашро дар эҳтиёҷу бенавоӣ аз неъматҳои мулкона беҳтар медонист. Қиёме зерини шоир ба эҳтимоли ғолиб аҳволи рӯҳия ва каноаткориҳои ҳамонобақтаи шоирро инъикос мекунад:

Дар ин ду рӯза таваққуф, ки бӯк худ набвад
Дар ин мақому фусўсу дар ин сарои фиреб.
Чаро қабул кунам аз кас он, ки оқибаташ
Зи халқ сарзанишам бошад, аз худӣ итеб.

Чу медихад ҳама чизе ба қадри ҳоҷати ман,
 Чунон ки беҳабар себи моҳ ранг ба себ.
 Зи баҳри хифзи ҳаёт он чи боядам ба кафоф.
 Зи баҳри касби камол он чи шоядам зи касиб.
 Ҳазор сол агар умри ман бувад ба масал,
 Маро ниёз наёяд ба осиб нишеб.
 Ду неъмат аст маро к-он мулукро набувад —
 Ба рӯз роҳати шукру ба шом ранҷи шикоб.

Давлатшоҳ сабаби ба дарбори Санҷар роҳ ёфтани ӯро низ бо ҳамин тангдастӣ ва эҳтиёҷмандии шоир вобаста на-мудааст. Назар ба нақли Давлатшоҳ (ки шояд ӯ ҳам а-ягон маъхаз гирифта бошад), Анварӣ рӯзе дар пеши мадра-са нишаста будааст, ки аз пеши ӯ як мард бо таҷаммул-тамом ба ҳамроҳии чанд тан ғулому пешхидмат мегузашт. Анварӣ кӣ будани он мардро меурсад, меғӯянд, ки «марде шоир аст». Анварӣ гуфт: «... мояи илми ман бад-ин баландӣ ва ман чунин мафлук ва шеваи шоирӣ бад-ин пастӣ ва ӯ чунин мӯхташам...» Анварӣ гӯё баъд аз ин қасд кардааст, ки шоирӣ қунад ва ҳамон шаб қасидае ба ин матлаъ:

Гар дилу даст баҳру кон бошад,
 Дилу дастӣ худойгон бошад.

навишта ба пеши султон Санҷар бурдааст ва ин қасида ба султон писанд омада ӯро шоири дарбори худ таъин карда аст.

Аммо дар ҳамин қасида байте ҳаст, ки шоир меғӯяд

Хусраво, бандаро чу даҳ сол аст,
 Ки ҳаме орзу он бошад,
 К-аз надмони маҷлис ар нашавад,
 Аз муқимони остон бошад.

Маълум мешавад, ки шоир (агар ин қасидаи аввалинаи дар мадҳи Санҷар бошад) даҳ сол боз орзуи ба дарбори Санҷар омадан доштааст. Агар ин орзуи даҳсоларо аз соли ба тахт нишастани Санҷар (1125) ҳисоб кунем, пас Анварӣ ба дарбори ӯ тахминан дар охири солҳои бистуми асри XII, яъне пас аз вафоти Амир Муиззӣ омадааст.

То ин вақт Анварӣ дар кучо буд? Мударрис Разаӣ а-рӯи қасидаҳое, ки он ҷо номи мамдӯҳон равшан нишон до-да шудааст, муайян кардааст, ки ӯ ӯ пеш аз ин аввал дар Сарахс буд. Баъд ба Хирот рафта се сол он ҷо истиқомат карда, ба ҳокимони ин ҷоҳо қасидаҳо гуфтааст. Баъд аз ин ба хидмати Абулҳасан Имронӣ омада, ба воситаи ӯ ба Санҷар наздик шудааст.

Хуки қардан мумкин аст, ки Анвари дар пеши Санҷар чанд муддат мартабаи баланд дошт ва дар сафару лашкар-кашиҳои султон доимо ҳамроҳу ҳампои вай буд. Қариб дар

ҳамаи тазкираҳо аз қаробати Анварӣ ба Санҷар ду воқеа
ривоят карда мешавад.

Соли 542/1147 Санҷар барои ба итлоати худ боз гардон-
дани Отсиз ба тарафи Хоразм лашкар мекашад ва Ҳазор-
аспро муҳосара мекунад. Анварӣ гӯё дар ин сафар ҳамроҳ
будааст ва рӯби зеринро навиштааст:

Эй шох, ҳама мулки ҷаҳон ҳасб турост,
В-аз давлату иқболи ҷаҳон ҳасб турост.
Имрӯз ба як ҳама Ҳазорасб бигир,
Фардо Хоразму сад Ҳазорасб турост.

Соли 547/1152 султон Алоуддини Ғурӣ дар як ҷанг ба
лашқари Санҷар асир афтод. Дар асорат султон Алоуддин
ба Санҷар хуш омада хеле хуб ва дар рафохият умр ба сар
мебурд. Аммо бо вучуди ҳамин борҳо хоҳиш намуд, ки ӯро
озод намуда ба ватанаш фиристонанд. Анварӣ, гӯё ин «но-
шукрии» Алоуддинро дар рӯби зерин ҳаҷв карда будааст:

Чун бандагии шахат намеояд хуш,
Бо мулки чу обу давлати чун оташ,
Барҳезу бастаи он ҷаҳон кун хуш-хуш,
В-он ҷо алафи гулхани дӯзах мекаш.

Нақл мекунам, ки Алоуддин аз ин ҳаҷв ҳашмигин шуд
ва фурсати муносибат мечуст, ки аз у интиқом гирад. Пас
аз вафоти Санҷар Алоуддин Анвариро ба дарбори худ так-
лиф мекунад ва ба ӯ давлату сарвати калон ваъда мекунад.
Аммо Анварӣ ба воситаи баъзе дӯстонаш аз қасди ниҳони,
Алоуддин воқиф шуда, бо маъзарати фурутанона ин так-
лифро қабул намекунад. Қасидаи машҳури шоир гӯё дар ӯ
ри радди қабули ин таклиф навишта шудааст:

Қулбае, к-андар ӯ ба рӯзу ба шаб
Ҷои орому хӯрду хоби ман аст.
Ҳолате дорам андар-ӯ, ки дар он
Ҷарх дар айни рашку тоби ман аст.
...Шинкаи сабри ман, ки бодо пур,
Пеши ман шинкаи шароби ман аст.
Қалами кӯтаҳу сарири хушаш
Заҳмаву нағмаи рӯбоби ман аст.
...Хидмати подшаҳ, ки бокӣ бод,
На ба бозуи хоку оби ман аст.
Гар чи пайғоми рӯхпарвари ӯ
Ҳама таскини изтироби ман аст,
Нест ман бандаро забони ҷавоб-
Ҷомаву ҷои ман ҷавоби ман аст

Аз тафсилоти зиндагии Анварӣ боз он чизе ки дар ин
солҳо ба мо маълум аст, ба воқеаи фитнаи ғузҳо алоқа до-
рад. Дар ин солҳо қабилai ғузҳо, ки дар Хуросон буданд, ба

муқобили Санҷар бархостанд. Санҷар соли 1153 ба муқобили онҳо лашкар кашид, аммо худ мағлуб шуду ба дасти ғузҳо асир афтод. Дар мулки салҷуқиён бетартибӣ ва ҳарачу мараҷ сар шуд. Ғузҳо ҳамаро талаву тороҷ мекарданд, мاردуми бегуноҳро мекуштанд. Барон пешгирӣ намудани ин ғоратгарӣ умарои Хуросон ба пеши хони Самарқанд чанде аз қасони мӯътабарро бо сардории Қамолиддин ном сафир фиристода, аз ӯ имдод металабанд. Анварӣ бо илтимоси дӯстон ба номи хони Самарқанд қасидае мефиристад ва дар он вазъияти саҳти аҳолии Хуросонро ниҳоят таъсирбахш тасвир мекунад. Ин қасидаро соли 1785 мутарҷими англис Киркпатрик бо номи «Ашқҳои Хуросон» ба забони англисӣ гарчима кард ва аз ҳамон вақт қасидаи мазкур ба ҳамин ном шӯҳрат ёфт.

Пас аз ин Санҷар озод шуда, боз ду сол ҳуқмронӣ карда бошад ҳам, ба гумони мо, Анварӣ дигар ба дарбори ӯ на рафт ва дар шаҳрҳои гуногуни Хуросон гашта ҳамоно бахт ва осоиш ҳустуҷу мекард. Аз як қасидааш тамоман равшан маълум мешавад, ки вай дуввуми баҳманмоҳи соли 533 шамсӣ (1155 милодӣ) ба Тирмиз ба хидмати Фирӯзшоҳ рафта будааст.

Ҳаббазо, баҳти мусонд, ки сӯи ҳазрати шоҳ
Мардумӣ карду зи ҳам дод пас аз чандин гоҳ.
Баъд к-аз мо сари ишрат ҳама рӯз афғандӣ.
Сухани рафтани норафтани ман дар афвоҳ.
Андаромад зи дари ҳучраи ман субҳдаме,
Рӯзи баҳман, чи яъне дуввум аз баҳманмоҳ.
Сол бар понсаду сиву се зи таърихи аҷам
Гуфт барҳез, ки аз шаҳр бурун шуд ҳамроҳ

Баъд шоир ҳикоя мекунад, ки бо ҳамроҳи ин шахс чанд рӯз манзил тай карда (аз ҷумла аз Ҳироту Нишопур гузашта), ба дарёи Ому мерасанд ва бо киштие аз об мегузаранд:

Охир-ул-амр чу киштӣ ба саломат бигашт,
Ҷастам аз киштиву омад ба лаби киштигоҳ.
Арсасе дидам чун ҷони ҷавонӣ ба хушӣ,
Шодифзӯй чу ҷону чу ҷавони ғамкоҳ.
Гуфтам: «Эй бахт, бихишт аст саводи Тирмиз!»
Гуфт: «Розӣ машав аз равзаи ризвон ба ғиё,
Бош, то шаҳр бубиниву дару бори малик
Бош, то қалъа бубиниву дару арзи сипоҳ».

Ба ҳамин тарз, ба Тирмиз, ба дарбори Фирӯзшоҳ сафар кардани Анварӣ дар ин қасида тамоман равшан нақл шудааст. Аммо Мударрис Разаӣ, маълум нест ба ҷӣ мулоҳиза ва тақриб навиштааст, ки соли 560 ҳиҷрӣ (1165 милодӣ) Фирӯзшоҳ гуё Анвариро ба Тирмиз даъват карда будааст,

аммо шоир ба соҳили Аму расида, аз об тарсидаасту аз роҳаш гаштааст. Ва дертар (яъне пас аз соли 560) баъди шикоятҳои Анварӣ аз мардуми Балх Фирӯзшоҳ ўро ба назди худ овардааст.

Аз қасидаи Анварӣ пай бурдан мумкин аст, ки шоир дар Тирмиз ҳамчун меҳмони шоҳ омада будааст. Ба назари мо, вай дар он ҷо бисёр наистода, пас мегардад ва дар ин солҳо ҷои истиқомати у ҳамоно шаҳри Балх буд. Дар ин солҳо мамдӯҳи асосӣ ва ҳомии Анварӣ Фирӯзшоҳ буд ва ба ин ҳадаш ҳам равшан ишора наҷудааст:

Ба ҳудое ки боз гашт ба дӯст,
Ки маро нест бозгашт ба май,
Магар аз баҳри ҳифзи қуввату бас,
Фориғ аз ҷангу ною барбату най.
Накунам хидмату нагуям шеър,
Гар ҷаҳон пур шавад зи Ҳолами Тай,
Ќуз ки Фирӯзшоҳи одилро,
Он ки фирӯзист рояти вай.

Ба назари мо, ғитнаву дасисаҳои ҳасудони Балх нисбат ба шоир дар ҳамин солҳо сурат гирифта буд. Сабаби ин ҳамоно мақому эътибори бузурги Анварӣ дар пеши Фирӯзшоҳ буд. Дар бисёр тазкираҳо овардаанд, ки Асириддин Футӯҳӣ ном шоир дар мазаммати шаҳри Балх аз номи Анварӣ шеъре навишта дар байни аҳоли паҳн мекунад.

Мардуми шаҳр аз ин шеър дар ғазаб шуда гӯё хостанд ҷазои Анвариро диҳанд. Аммо чанд тан аз қасони фозилу мўъгабари шаҳр (аз ҷумла, қозӣ Ҳамидулдин, муаллифи «Мақомот») ба ҳимояи Анварӣ хоста, мардумро аз ин ҳучум боздоштанд. Ин ҳикоят ҳарчанд бияйниҳӣ воқеа набошад ҳам, аммо шароити ниҳоят вазнини зиндагии Анвариро нишон медиҳад. Шоир дар қитъаву қасидаҳояш аз ин муҳити саҳти ҳаёти худ шикоятҳои талх мекунад. Дар қасидае ба Фирӯзшоҳ аз ин вазъияти ногувори худ ҷунин арз кардааст:

Ин ҳол ки дар Балх кунун дорам,
Аз ҳавфи парешониву гумроҳӣ,
З-ин леш агар ваҳми қамол будӣ,
Ќун ба табиат шудам воҳӣ.
То дар қанафи ҳифзи ту ҷун Юнус,
Бигзаштаӣ андар шиками моҳӣ.
Оре, зи қадр шуд, на зи беқадрӣ
Юсуф зи миёни дигарон ҷоҳӣ.

Аммо маълум нест, ки Фирӯзшоҳ ба ин шикоятҳои шоир ҷӣ ҷавоб дод ва оё у барои беҳтар кардани аҳволи шоир даҳолате кард ё не. Мударрис Разаӣ аз рӯи баъзе қасидаҳои шоир тахмин кардааст, ки у дар байни солҳои 561—565/

1166—1171 ба Бағдод ва Мавсил сафар карда чанд мудда он чо зиндагӣ кардааст.

Аз воқеаҳои охири умри Анварӣ як ҳодисаи ногувор, ки вазъияти ҳамеша саҳти шоирро боз ҳам саҳттар кардааст, дар тазкира ва маъхазҳои дигари таърихӣ оварда шудааст. Пеш аз соли 582/1186 чанде аз олимони, аз ҷумла Анварӣ ҳам аз рӯи қирони (мавқеи ба ҳам омадани) сайёраҳо пешгӯӣ мекунанд, ки дар як рӯзи соли мазкур тӯфони шадиде бар хоста ҳамаро харобу вайрон мекунад. Аз ин пешгӯӣ ҳама ба воҳима афтада хонаҳои зеризаминӣ месозанд ва ба кӯҳистон манзил мегиранд. Ҳама бо тарсу воҳима мунтазири ин рӯзи даҳшатнок буданд. Он рӯз расид, аммо чунон оромӣ буд, ки шамоле ки ба куштани чароғи болои манор кодир бошад, навазид.

Анварӣ аз ин пешгӯии беасосаш хандазори мардум шуд, ҳатто шогирди ӯ ғӯе дар ҳаҷви устодаш ин қатъро навиштааст:

Гуфт Анварӣ, ки аз ҷиҳати бодҳои саҳт,
Вайрон шавад иморату кӯҳ низ бар сарӣ
Дар рӯзи ҳукми ӯ навазидаст ҳеҷ бод,
Ё мурсил-ар-риёҳ³⁶, ту дониву Анварӣ.

Давлатшоҳ ин воқеаро бо замони салтанати Санҷар вобаста карда менависад, ки Анварӣ баъд аз ин аз дарбор рафт ва дар Балх муқим шуд. Аммо бисёр муаррихон таърихи ин қироноти сайёраҳоро соли 582 нишон додаанд ва ҳисоботи мунаҷҷимони имрӯза ҳам ин санаро тасдиқ мекунад³⁷.

Ин воқеаи пешгӯии Анвариро тамоми тадқиқотчиён то имрӯз (ҳатто Мударрис Разаӣ, ки девони шоирро ба диққати тоҷикон хонда баромадааст) як амри воқеаи мепиндоранд ва меғӯянд, ки баъд аз ин ҳодисаи ногувор шоир аз ҷамъият тарки алоқа намуда, як зиндагии хилватпарварона ба сар бурдааст. Ҳеҷ яке аз тадқиқотчиён ба вуқӯи ин воқеа зарраи шубҳа изҳор нанамудаанд. Ҳол он ки агар мо ашъори Анвариро дурусттар аз назар гузаронем, беихтиёр фикре ба миён меояд, ки оё ин воқеа ҳам мисли ҳикояи ба дарбори Санҷар омадани Анварӣ ба андозаи муайян маҳсули ҳаёлотӣ тазкиранависон нест. Моро ду далели раднашаванда ба сари ин фикр меорад.

Аввал ин ки агар вуқӯи ин воқеа, соли 582/1186 бошад пас Анварӣ дар ин вақт хеле пир, қариб садсола будааст³⁸. Ҳол он ки дар ашъори Анварӣ ба пирию афтадагӣ ишора нест.

Дуюм ин ки Анварӣ дар қасидаву китъаоташ аз ҷузъиёти зиндагии худ ба бисёр воқеаҳо, махсусан, ба воқеаҳои ки ҳаёти ӯро халалдор намудаанд, ишора намудааст. Аз ин воқеаи нангинӣ, ки ғӯе шоирро дар байни ҷамъия

ял шармсор карда будааст, ӯ дар ягон чо ёдоварӣ ё ишорае накардааст.

Сеюм ин ки гумон аст мисли Анварӣ як шахсе, ки фалсафа, табиёт, риёзиёт, илми хайатро ба тарзи чиддӣ аз худ карда буд, ба пешгӯӣҳои мунаҷҷимона боварӣ дошта бошад. Шоир дар бисёр чохо ба илму дониши худ фахр кардааст, аммо дар ҳеҷ чо ӯ аз пешгӯӣҳои мунаҷҷимонааш худситой нанамудааст ва ҳатто дар як қитъаи худ, ки ба Фирӯзшоҳ бахшидааст (ин қитъа бешубҳа чанд солҳо пеш аз вуқӯи ин воқеа навишта шудааст) шоир бардурӯғии ин хел пешгӯи-хоро икром намудааст;

Дигар он, к-аз дурӯғ бошам дур,
Филмасал гар бувад ба адно шай
Магар андар сегуна ҳукми нучум:
Чӣ бувад, бас кучо бувад, пас кай

Аз ин шеър ҳамин қадар пай бурдан мумкин аст, ки шоир ҳамоно баъзан бо хоҳишу илтимоси касон пешомади воқеахоро меғуфтааст, аммо худ ба ин бовар намекардааст ва агар гуфташ нодуруст барояд ҳам, ба ин чандон аҳамият намедодааст.

Аз ин сабаб гуфтан душвор аст, ки сабаби гӯшанишинӣ иштиёр намудан ва аз ҷамъият тарки алоқа намудани Анварӣ ҳамин воқеаи дурӯғ баромадани пешгӯии вай бошад. Агар мо ба шеърҳои худӣ шоир мурочиат кунем, мебинем, ки шоир дар охири умр аз кӯфти ҳаёти пурталотум хаста шуда, беҳудагии фаъолияти сисолаи мадехасарони худро фаҳмида аз сурудани қасидаҳои ситонишкорона даст мекашад ва умуман аз табақаи ҳукмрони замонаш тарки алоқа мекунад. Аз ин чо ӯ нисбат ба шеър, ки дар он вақт ҷафат бо мазмуни мадехавӣ қадру қимат ва шӯҳрат пайдо карда метавонист, ошкоро нафрат гуфта, аз нав бо илму фалсафа машғул шуда, ҳамоно барои «тазкияи рӯҳ» ба «роҳи шаръ» (шариат) меравад.

Қасе ки муддати сӣ сол шеъри ботил гуфт,
Худой бар хама комеш дол фирӯзӣ.
Кунун ки руи ниҳад ҷула дар ҳақиқати шаръ,
Чӣ эътиқод кунӣ, боз гирадаш рӯзӣ.

Албатта, гуфтан душвор аст, ки Анварӣ дар ин солҳо ҳеҷ шеър наменишифт. Эҳтимоли қавӣ бар он аст, ки шоир дар ин солҳо ҳам ба шеър машғулӣ мекард ва шояд аксарӣ газалиёт ва қитъаоти пандомӯзонаву фалсафиаширо дар ҳамин солҳо навишта бошад.

Вафоти Анварӣ дар тазкира ва феҳристҳо аз соли 545 сар карда то соли 597 нишон дода шудааст. В. А. Жуковский ва Мударрис Разаӣ вуқӯи воқеаи 582-ро ба назар ги-

рифта, вафоти ӯро пас аз соли 582 тахмин кардаанд. Аммо ки дар вуқӯи воқеаи пешгӯии Анварӣ шубҳа дорем, вафоти ӯро дар байни солҳои 565—570/1170—1175 тахмин мекунем.

Оромгоҳи ӯро Давлатшоҳ дар Балх гуфтааст, ки ин ба назар сахетар мерасад. Ҳаҷдулло Қазвинӣ мақбараи ӯро дар Табриз, дар мақбарат-уш-шуарои Сурхоб мегӯяд, ки ин подуруст аст. Зеро аз Табриз рафтани шоир дар ҳеҷ ҷо маълумоте нест.

Девони Анварӣ ва мундариҷаи он. Нусхаи хаттии девони Анварӣ гиҳоят зиёд аст ва қариб дар ҳамаи захираҳои дастнависи ҷаҳон дида мешавад. Ин нусхаҳо аз асрҳои XIV сар карда то охири асри XIX хитобат шудаанд. Аммо дар аксари ин нусхаҳо таҳриф ва ғалатҳои зиёде роҳ ёфта аст. Сабаби ин ҳамаи сабки душвор, печидагии мазмуни ашъори шоир аст, ки ҳар ҷотибе, ки дониши маҳдуд дошт, маънии байтҳои ҷудогона, мисраъҳо ва ҳатто калимаҳои истилоҳоти илмиро нафаҳмида ба саҳву хатоҳои зиёде роҳ додааст. Девонҳои ҷопии шоир, ки аксари онҳо дар асри XIX ба таъби расидаанд, аз ин саҳву хатоҳо ҳолӣ набуданд³⁹.

Гуфтаи мумкин аст, ки аз рӯи мероси адабии шоир то охири асри XIX тадқиқоти интиқодӣ гузаронида нашуда буд. Фақат В. А. Жуковский дар вақти омӯхтани эҷодиёти Анварӣ чандин нусхаҳои девони Анвариро муқобала намуд ва ҳатто намунаҳои ашъори ӯро дар китоби худ аз рӯи ҳамин нусхаҳо ба тарзи интиқодӣ иқтибос овард. Ғайр аз ин, ӯ матни интиқодии шаш қасидаи Анвариро бо шарҳи Абулҳасан Фароҳонӣ⁴⁰ ва чор ғазали ӯро дар охири китоби худ илова намуд.

Ҳаҷми кори анҷомдодаи В. А. Жуковский хурд бошад ҳам, аммо аҳамияти он калон буд. Номбурда бо ин тадқиқоии худ зарурият ва имконияти ба майдон овардани матни ганҷидини ашъори Анвариро таъкид намуд.

Аммо кори шуруънамудаи В. А. Жуковский қариб дар зарфи 70—80 сол идома наёфт. Ин кори бузург фақат дар охири солҳои 50-ум аз тарафи Муҳаммад Тақӣ Мударрис Разаӣ—профессори университети Техрон анҷом дода шуд. Мударрис пас аз муқоясаву мутобақаи 13 нусхаи хаттӣ, ки таърихи қадимтарини онҳо соли 708/1308 ва охиртаринашон 1070/1660 аст, инчунин ду нусхаи ҷопӣ (1266 ва 1898) матни интиқодии девони муқаммали шоирро дар ду ҷилд ба таъби расонд.

Ҷилди якуми девон дусад қасидаи шоирро дар бар гирифтааст. Дар охири ин ҷилд феҳристи номи шахсон ва ҷойҳо илова карда шудааст. Дар ҷилди дуюм панҷсад китба, зиёда аз сесад ғазал ва чорсад рубоӣ гирд оварда шудааст. Ҳаҷми умумии ашъори Анварӣ дар ду ҷилд зиёда аз 13 300

байт асг. Мударрис Разавӣ дар аввали ҷилди дуюм оид ба ҳаёт ва эҷодиёти Анварӣ тадқиқоти муфасссале навишта, дар охири китоб ба луғатҳои ноҳир, ибораҳои махсус ва истилоҳоти илмӣ шеърҳои шоир тавзеҳоте низ илова намуда аст.⁴¹ Ин ду ҷилд аз девонҳои мукамалтарин ва саҳеҳтарини Анварӣ мебошад.

Ҷи тавре ки аз девони шоир маълум аст, мероси адабии ӯ, ки то замони мо расидааст, аз чор қисм иборат аст: **қасида, қитъаот, ғазалиёт, рубоӣёт.**

Қасида дар эҷодиёти шоир мавқеи калон дорад ва қариб нисфи ҳаҷми умумии мероси манзуми ӯро ташкил медиҳад. Қариб ҳамаи ин қасидаҳо мадҳиявӣ буда, ба шахсонӣ олирутбаи он замон аз султон Санҷар сар карда то ҳокимони хурдтарини маҳаллӣ бахшида шудаанд. Агар баъзе воқеаҳои таърихӣ ва лаҳзаҳои ҷудогонаи зиндагонии шоирро, ки дар зимни мадҳияҳо оварда шудаанд, инчунин сабаку санъати махсуси ташбиҳҳои ин қасидаҳоро нагӯем, бештар онҳо мадҳу ситоншҳои тумтароқанд, ки бо игроку муқобилиҳои тамомтар ва таъбабаву шукӯҳи ибораоронию лафзбозӣ навишта шудаанд.

Аммо дар ин қисмати ашъори ӯ қасидаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо вазъияти ноҳамвори ҳам шоир ва ҳам ҷамъият, ки ба иллати фитнаву дасисаҳои ҳасудон ё ҷангу муборизаҳои байниқабилавӣ рӯй додааст, ниҳоят равшан ва таъсирбахш тасвир карда шудааст. Ин қасидаҳо, ки ба истилоҳи илмӣ бадеъ қасидаҳои ҳолия мегӯянд, зубдаи қасоидоти шоир ба шумор мераванд. Аз намунаҳои бехтарини ин қабил қасидаҳо ду қасидаро нишон додан лозим аст. Яке аз онҳо, ки дар Европа бо номи «Ашқҳои Хуросон» машҳур шудааст, ҳамон тарзе ки дар боло гуфтем, солҳои пурталотум ва мусибатангези Хуросонро дар асари фитнаи ғузон тасвир мекунад. Қасидаи дигар соли 562/1167 дар Балх, дар шикоят аз тӯҳматгарон ва ҳасудони шоир навишта шудааст. Дар ин қасида вазъияти саҳти шоири ҳассос ва донишманде, ки дар муҳити разолат ва қабоҳати таассуби диниву феодалии дар ҳолати дармондагӣ афтодааст, ниҳоят муассир тасвир шудааст:

Эй мусулмонон, фирон аз даври ҷарҳи ҷанбарӣ,
В-аз нифоки тирӯ қасди моху сайри Муштарӣ.
Кори оби нофеъ андар машраби ман оташест,
Шугли хоки сокин андар сакнаи ман сарсарӣ.
Осмон дар киштии умрам кунад доим ду қор
Вақти шодӣ бодбонӣ, гоҳи андуҳ лангарӣ
...Ғуё то осмонро расми даврон омадаст,
Додаандӣ фитнаро қутбе, балоро меҳваре.

Дар девони Анварӣ қитъаҳои ӯ ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм, ҳам аз ҷиҳати мазмуну аҳамияти бадеиву ғоявӣ мавқеи ни-

хоят калон ва муҳимме дорад. Лаҳзаҳои гуногуни зиндагии шоир, ҷаҳонбинии ӯ, фикрҳои иҷтимоӣ ва танқидӣ, назари илмӣ-адабӣ ва бисёр ғояҳои гуногуни ӯ, асосан, дар китъа аз акс ёфтаанд. Мавзӯи асосии китъаҳои Анвариро ба қисмҳои зерин тақсим кардан мумкин аст: 1. Фикрҳои танқидии шоир нисбат ба ҷамъият ва табақаҳои ҳукмронии он. 2. Тасвири лаҳзаҳои ҷудогонаи зиндагӣ ва аҳволи рӯҳияи шоир. 3. Назарҳои илмӣ-фалсафӣ, фикрҳои пандомӯзона (дидактикӣ). 4. Назари Анварӣ ба шеърҳои шоирӣ (махсусан вобаста ба шароити замони худ): 5. Ҳаҷви шахсони ҷудогона. 6. Мадҳу ситоиши ҳокимон, олимон ва дигар шахсони намоёни он давр.

Чи тавре ки мебинем, дар китъаоти шоир ҷиҳати ниҳоят муҳимми эҷодиёти ӯ инъикос ёфтааст ва ҳамин ҷиҳат асоси кимати адабӣ-ғоявии эҷодиёти ӯ мебошад.

Ду қисми боқимондаи девони ӯ ғазалиёт ва рубоӣ аз ҷиҳати мазмун, гуфтан метавон, умумияти зиёде доранд. Дар ин қисмат ҷиҳати сеюми эҷодиёти Анварӣ — лирикаи некбинона ва зиндадилона, тараннуми ишқи воқеии инсонӣ намоён мешавад. Дуруст аст, ки дар зимни ин лирика гоҳо тафаккуроти фалсафӣ, мадҳу ситоиши мамдӯх ва шикоятҳои талх аз рӯзгор роҳ ёфтааст, аммо ин оҳанги умумии лирикаи ишқии Анвариро вайрон намекунад.

Ба ҳамин тариқ, аз девони Анварӣ бармеояд, ки доираи эҷодиёт ва ҷаҳонбинии шоир хеле васеъ ва мазмунӣ ашӯрӣ у ниҳоят гуногун аст.

Оид ба мазмуни ғоявии эҷодиёти Анварӣ. Чунон ки дар боло гуфтем, Анварӣ дар зарфи чандин асрҳо дар назари ҳам шеършиносону таъкиранависони Шарқ, ҳам тадқиқотчиёни Ғарб ҳамчун шоири қасидасаро тасаввур мешуд, шоирро дар мадҳияҳои пурмуҳолигааш гоҳ мазаммат мекарданд, гоҳ месутуданд. Аммо фақат В. А. Жуковский бо тадқиқотчиҳои худ маънии бузургии наъми Анвариро, ки дар зерин пардаи мазмуни мадҳавии мероси адабии ӯ ниҳон буд, баъди тадқиқотчиён ва хонандагон кушода дод.

Ба қасидаву мадҳа рӯй овардани шоир, пеш аз ҳама, таъсири равияи умумии наъми он замон буд. Анварӣ ҳам монанди ҳар шоир, барои он ки дар наъми замон мавқеи сазовор гирад, мебоист аввал ба дарбор роҳ ёбад ва пас дар қасидасарой, махсусан, дар қасидаҳои мадҳавӣ маҳорати худро нишон медод. Аз тарафи дигар, ба доираи адабиёти дарборӣ роҳ ёфтани Анварӣ барои таъмини зиндагӣ ҳам буд. Ба ин ҳам оҳанги ривояти Давлатшоҳ ва ҳам ишораҳои ҳудӣ шоир, ки дар бисёр қасидаву китъаҳои ӯ дида мешавад, иuvoҳи меदिҳад.

Албатта, Анварӣ бисёр қасидаҳои худро, махсусан, дар ибтидои фаъолияти адабиаш, аз рӯи самимият ва боварию

охтироми бузург нисбат ба мамдӯҳаш (алалхусус, нисбат ба Санҷар) сурудааст. Аммо ҳам муҳити фитнаангези дарбор ва ҳам мазмуни якранги мадеҳасарои дили шоирро 'аз назм' ҳунук мекард, чорҷӯбаи назми дарборӣ ба ифодаи фикрҳои ғуноғуни фалсафӣ-иҷтимоӣ, ба ифодаи дунёи ботинии шоир монеъ меомад. Анварӣ инро торафт равшантар ҳис мекард. Ба назари мо, мисраъҳои зерини шоир ҳамин вазъияти ноғувори шоирро ифода намудаанд:

Гуянд, ки «чист ҳосили ту,
Эй бе ҳосил зи зиндагонӣ»
Гуям «Хатакеву байтаке чанд
Аз неъматҳои инҷаҳонӣ.
Хатте на чунин, чунон ки ояд,
Шеър на чунон, чунин ки донӣ»

Ҳамин ҳисси поризоиро аз побандии фикри худ дар қитъаи дигаре, ки ҳамоно дар охирҳои умраш навишта шудааст, боз равшантар мебинем:

Басо сухан ки маро буду он нагуфта бимонд,
Зи ман нахост кас онрову он нухуфта бимонд,
Сухан, ки гуфта бувад, ҳамчу дурр суфта бувад
Маро равост гар ин дурри ман насуфта бимонд?

Бо вучуди ҳамин, шоир он чи ки дар қасида гуфта на-тавонист, дар қитъаоти худ — ҳам дар замони хидмати дарбориаш, ҳам дар вақти тарки алоқа намуданаш аз дарбор — қисман гуфта тавонист

Дар қитъаҳои Анварӣ, пеш аз ҳама, вазъияти ноғувори шоир, ки дар ҷамъият ва муҳити адабии он давр ниҳоят саҳт буд, тасвир шудааст. Ин тасвири Анварӣ аз доираи шикоятҳои шахсӣ берун мебарояд ва ҳамчун ифодаву таҷассуми ғоҷеи шоири дарборӣ ба назар мерасад. Ин ғоҷе ба сари бисёр шоирони пешина ва минбаъда омада буд, аммо ҳеҷ шоир, махсусан, шоири дарборӣ ё ба дарбор алоқаманд — ин ғоҷеаро мисли Анварӣ ба ин ҷасорат ва ҳаяҷони бузург ифода карда натавонистааст. Қасидаи машҳури ӯ, ки бо байти

Эй бародар, бишнава ин рамзе зи шеърҳои шоирӣ,
То зи мо мушти ғадоеҷро ба мардум нашмарӣ

шурӯъ мешавад, дар ифодаи ин мавзӯ, гуфтан мумкин аст, нуқтаи олитарин, зӯбдаи ин навъ шеърҳои ӯст.

Анварӣ на танҳо ахлоқи бади замони худро танқид мекунад, балки баробари ҳамин намунаи ахлоқи пок, идеалҳои дидактикии худро тарғиб ва талқин мекунад. Панду на-сиҳатҳои ахлоқӣ дар қитъаоти ӯ мавқеи ниҳоят калон до-

рад ва мо ин хусусияти мавзӯоти китъаро дар ашъори пеш
гузаштагони ӯ хеле кам мебинем. Шоир панду насихатхон
худо на хушкӯ ҳолӣ, балки бо ягон хикояи тамсилӣ зинда.
таъсирбахш ва шавқангез мекунад. Чунончи, ӯ менависад:

Суффаеро нақш мекарданд наққошони Чин,
(Бишнава ин маънӣ, к-аз ин беҳтар ҳадисе нашнаваӣ).
Устоде нимаеро кард ҳамчу оина,
Устоде нимаеро кард нақши монавӣ.
То ҳар он нақше, ки ҳосил бошад андар оина,
Бинӣ андар нимаи дигар, чу андар вай равӣ.
Эй бародар, ҳештанро суффае дон ҳамчунон,
Ҳам ба сақфе нек оӣ, ҳам ба бунёди қавӣ.
Боре аз он нимае бар нақш натвонӣ шудан,
Чаҳди он кун, то магар он нимаи дигар шавӣ.

Дар қатъаоти шоир (қисман дар қасидаҳояш низ) танки-
ди саҳти намоёндагони гуногуни он ҷамъият (аҳли дин,
шоирони ҳасуд, олимони беамал ва ғайра) дида мешавад.
Дар аксари ин китъаҳо шоир аз доираи одоб мебарояд ва
ба дашномхон қабехи кӯчагӣ мегузарад. Аммо шоир ба ин
маҷбур буд ва ҳамоно меҳост, ки ба шахсони дуну паст, ки
мансабу мақомҳои олиро ишғол намудаанд, бо суханҳои му-
носиби онҳо ҷавоб диҳад. Вагарна Анварӣ фазлу дониш ва
мартабаи ҳудо медонист ва чи тавре ки ҳудаш меғӯяд, агар
дигарҳо маҷбур накунад, вай ба ин ҳаҷвияҳои қабех даст
намезад:

Ман тавонам, ки нағӯям бади кас дар ҳама умр,
Натавонанд, ки нағӯянд маро бад дигарон.
Гар ҷаҳон ҷумла ба бад гуфтани ман бархезанд,
Ману ин кунҷу ба ибрат ба ҷаҳон дарнигарон
... Ҷуз нақуи нақунам бо ҳама то дастрас аст,
Ки бар ангушт налечанд бадам беҳабарон.
Нафси ман бартар аз он аст, ки маҷрӯҳ шавад,
Хосса аз гап задани беҳудай беҳунарон.

Аммо ин танкиду ҳаҷвҳои саҳт баъзан аз доираи шахсӣ
баромада ба муқобили беназмию беадолатҳои замон, ба му-
қобили ҷаҳолат ва иртиқои ҳам диндорон, ҳам табақаи ҳукм-
рон нигаронида мешуд. Чунончи, шоир дар китъае менависад

Рубӣи маскун одамиро буд—деву дад гирифт,
Қас намедонад, ки дар офок инсонӣ кучост.
Давр—даври хушксоли дину қатъи дониш аст.
Чанд гӯӣ: фатҳи мое кӯву бороне кучост.
...Осмон беҳи камол аз ҳоки олам баркашид,
Ту занаҳ мезан, ки дар ман ганҷу нуксоне кучост
Хокро тӯфон агар ғусле диҳад, вақт омадааст,
Эй дарег, доие чун Нӯҳу тӯфоне кучост?

Мазмуни лирикии ғазалиёт ва рубоиёти Анварӣ дар эҷо-
диёти ӯ мавқеъ ва аҳамияти калон дорад. Анварӣ аввалин

шуда ба тарзи чиддӣ мазмуни лирикиро аз вобастагию то-
беияти мадеҳасароӣ берун овард ва ин мавзӯро дар ғазал
вусъат дода, дар инкишофи ин жанри лирикӣ хидмати шои-
стае кард. Дар лирикаи Анварӣ оҳанг ва мазмуни сӯфиёна-
ки дар он аср дар ғазалиёти Саной ва Аттор ранги умумӣ
гирифта буд, хеле кам дида мешавад. Ғазалиёти ӯ тараннум
ва ифодан ишқи ҳақиқӣ ва бузурги инсонист. Аммо ин ишқ
фақат муҳаббати бетарафона ва якранг набуда, ишқи по-
кест, ки ба разолату қабоҳати замон муқобил гузошта ме-
шавад. Аз ин ҷост, ки дар ғазалиёти Анварӣ оҳанги шико-
ят аз замон, тафаккуроти фалсафӣ ва муҳокимаҳои амиқи
инсонӣ, гоҳ норизой ва эътирози иҷтимоӣ роҳ ёфтааст. Ин
фикрҳо бисёр вақт дар байтҳои ҷудогонаи ягон ғазали оши-
қона, баъзан дар сар го сари ғазалҳои алоҳида ифода ёфта-
анд. Ин аст, як ғазали шикоятomezи шоир:

Дӯсте якдилам ҳамебояд,
Агарам хуни дил хӯрад, шояд.
Худ ниғаҳ мекунам ба модари даҳр,
То ба умре аз ин яке зояд.
Ҳеч кас нест зери чархи қабуд,
Ки аз он беҳтарак намебояд.
Даст гирди ҷаҳон баровардам,
Пои аҳле ба даст менояд.
Анварӣ, рӯзгор қаҳти вафост,
З-ин ҳасон ҷуз ҷафот нақшояд

Дар хотимаи ин фасл дар бораи назари Анварӣ ба наз-
ми мадеҳавӣ чанд суҳан гуфтан лозим аст. Мо дар боло гуф-
тем, ки Анварӣ бисёр қасидаҳои мадеҳавии худро, махсусан
дар ибтидои фаъолияти адабиаш, аз рӯи самимият ва барои
беҳтар намудани вазъи зиндагиаш навиштааст. Ҳатто Ан-
варӣ дар баъзе ҷоҳо, на бешармона, балки, ба назари мо,
бо як соддагии самимона аз шеърнависӣ тамаъ доштаниро
ҳам гуфтааст. Чунончи ӯ менависад:

Зи ғояти қарами туст, ё зи ҳомии ман,
Ки бо гуноҳи ҷунин мункирам — умеди атост
Бад-ин дақиқа, ки рондам, гумон қарех мабар
Ба банда, гарчи гадоӣ шариати шеър аст.

Аммо ғачрибаи зиндагӣ шоирро навмед кард. Вай муво-
фиқи фазлу дониши худ дар он ҷамъият мақоми шоистае
наидо карда натавонист. Ин бар абас рафтани ҳаёлотӣ худ-
парастии шоир не, балки ҷоҳеи маънавию рӯҳии шоирӣ бу-
зург буд. Шоир мебинад, ки шеърӣ (назми) ӯ, бо тамоми тар-
тибу соҳи (назми) ҷамъияти онвақта муносибате надо-
рад ва сабаби дар он ҷамъият ба мавқеи сазовор расида на-
тавоништанашро дар ҳамин мебинад.

Эй ба чое дар суҳандони, ки назмат восита(а)ст,
Ҳар кучо шуд мунтазам уқде зи чӣ? — Аз соҳири
Чун надорад нисбате бо назми ту назми чаҳон,
Дар суҳан хоҳӣ Муқаннаъ бошу хоҳӣ Сомири.

Аз тарафи дигар, Анварӣ дар назми мадеҳавӣ, ки равияи асосии адабиёти он давр буд, имкони озодии шахси шоирро имкони озодии фикр ва тафаккуроти шоиронаро надид.

Анварӣ, то шоирӣ, аз бандагӣ эмин мабош,
К-аз қатар дарнағзарӣ, то з-ин хато дарнағзарӣ

Аз ин ҷост, ки Анварӣ тадричан нисбат ба назми мадеҳавӣ, ва дертар ҳатто умуман ба шеърӯ шоирӣ нафрат пайдо мекунад. Ин назари манфии шоир дар бисёр китъаҳои ӯ, ки ҳамоно дар охири умраш навишта шудаанд, равшан зоҳир мешавад. Ў менависад:

Ғазалу мадҳу ҳичо — ҳар се бад-он мегуфтам,
Қи маро шаҳвату ҳирсу ғазабе буд ба ҳам.
В-он се дигар чу сағи хаставу таслиш бад-он,
Ғаҳ забунӣ ба қаф орад, ғаҳ аз ӯ ояд ғам.
Чун ҷудо ин се сағи гурснаро хошокам
Боз қард аз сари ман банди оҷиз ба қарам.
Ғазалу мадҳу ҳичо гӯям? Ераб, зинҳор!
Бас ки бо нафс қафо қардаму бар ақл ситам!
Анварӣ, лоф задан сирати мардон набувад,
Чу задӣ, боре мардона ниғаҳ дор қадам.
Гӯшае гиру сари роҳи начоте биталаб,
Қи на бас дер сар ояд ба ту-бар ин ду се дам.

Пас «роҳи начот»-ро Анварӣ дар чӣ мебинад? Шоир ин «роҳи начот»-ро дар ҳомӯшиву хилватгузинӣ, ҳатто дар пешгирифтани «роҳи шарият», дар мистика (на ба маънои сӯфиёна) мебинад. Ў менависад:

Ҳомӯширо ҳисни мулки инзиво кун, в-ар ба табъ
Қуш наёяд, нафсро гӯ: «заҳр ханду хун гире(ӣ)»

Чон дигар мегӯяд:

Зи шеър нафси ту он борҳои ор кашад,
Қи чун ҳилол ба тифли дароядаш кӯзӣ.
Зи шаръ чони ту он шуълаҳои нур кашад,
К-аз ӯ ба ҳар фалаке офтобе афрӯзӣ.
..Ту «ро»-и «шаръ» ба охир ҳамабариву ҳатост,
Чу «айн»-и «шеър» ба охир барӣ, биёмӯзӣ⁴².

Аммо ин «шариятпарварӣ», гӯшанишинӣ, «инзиво», ки ҳамоно ба мистика наздик буд, дар мазмуни ғоявии ашъори Анварӣ инъикос нашудааст. Ин хилватгузинӣ ва «роҳи шаръ», ба назари мо, чорае буд, ки оромии зиндагии шахсии ӯро дар охири умр таъмин мекард.

Фаромӯш набояд кард, ки дар шеърҳои Анварӣ таъсири ҷаҳонбинии идеалистӣ, аз ҷумла боварию эътиқоди қавӣ ба қазову қадар, намоён аст. Аммо ин эътиқод натиҷаи таҷрибаи зиндагии ӯ дар охири умр набуд, балки шоир баробари боварӣ ба моддиёти офариниши ҷаҳон, яъне баробари унсурҳои материалистии ҷаҳонбинии худ, ба «қувваи илоҳӣ ва қазову қадар» дар тамоми ҷараёни зиндагии худ боварӣ дошт. Чунончи, Анварӣ дар ташбиби яке аз қасидаҳои худ менависад:

Агар муҳаввили ҳоли ҷаҳониён на қазост,
Чаро мучории аҳвол бар ҳилофи ризост?
Бале, қазост ба ҳар неку бад инонкаши халқ,
Бад-он далел, ки тадбирҳои ҷумла хатост.
Ҳазор нақш барорад замонаву набвад
Яке чунон, ки дар оннаи тасаввури мост.
Тафовуте ки дар ин нақшҳо ҳамабинӣ,
Зи ҳомаест, ки дар дастӣ ҷунбини обост.

Дар назми Анварӣ унсурҳои материалистии ҷаҳонбинии кам инъикос ёфта бошад ҳам, аммо ҳуди шоир дар бисёр шеърҳои худ таъкид кардааст, ки доираи дониши ӯ дар илмҳои риёзи ва табиӣ хеле васеъ аст. Гузашта аз ин, шоир дар бисёр китъаҳои худ ба илми Юнони Қадим ва фалсафаи Абӯ Алӣ Сино, аз ҷумла ба китоби машҳури «Шифо», ҳусни таҷаллуҷ ва тамоюлотии зиёд доштани ҳудро равшан гуфтааст. ӯ менависад:

Туро агар амале дод рӯзгор, чӣ шуд,
Маро ба ҷои амал илмҳои юнонист

Ҷои дигар:

Мардро ҳикмаг ҳамабояд, ки доман гирадаш,
То «Шифон» Бӯ-Алӣ бинад, на жоги Бухтурӣ

Ва боз.

Дар камоли Бӯ-Алӣ нуқсонӣ Фирдавсӣ нигар,
Ҷар кучо бошад «Шифо», «Шаҳнома», гӯ, харгиз «абос»

Боз дар китъае:

Дидан ҷон Бӯ Алӣ Сино,
Буда аз нури маърифат бино,
Бурд фарқаш ба давлати фурқон,
Пой бар фарқи гунбади мино.
Соия офтоби ҳикмати ӯ
Тофт аз машриқи «валав шино»

Маълум мешавад, ки Анварӣ ба фалсафаи Абу Алӣ Сино, махсусан, ба асосҳои материалистии ин фалсафа, ки тар

он давр ба муқобили он аз мавқеъҳои ғиш-идеалисти му
боризаи сахте мерафт, бо ҷасорати том ҷазираи намудааст
Аммо ин унсурҳои материалистии ҷаҳонбинии шоир дар наз
ми ӯ, мутаассифона, мукаммал акс нафтаанд. Сабаби ин
маҳдудияти маъноӣ назми он замон, махсусан, назми маде
ҳавӣ буд, ки Анварӣ қариб то охири умр побанди он буд.
Ин назм ба шоир имконият намедод, ки фикрҳои фалсафии
иҷтимоии худро пурра ифода намояд. Суханҳои Анварӣ, ки

Басо сухан ки маро буду он нагуфта бимонд,
Зи ман нахост кас овору он нӯхфта бимонд,

албатта, ишора ба ҳамин аст.

Ба эҳтимоли баъзе тадқиқотчиён (аз ҷумла Мударрис
Разаӣ) Анварӣ ғайр аз осори манзум, чандин рисолаҳои
илмӣ низ доштааст, ҳатто ҳуди шоир ба ин ишора ҳам кар
да будааст:

Маро ба ҳазрати оли тақаррубе фармуд,
Ба номи шоҳ бипардохтам яке дафтар
Ҳазор фасл—дар ӯ лафзҳо ҳама дилкаш,
Ҳазор уқд дар у—нуктаҳо ҳама дилбар.
Бар-он умед ки шоҳи ҷаҳон шараф диҳадам,
Шавам ба давлати ӯ некбахту некаhtar.
Ба ҳар ду сол бисозам зи илм таснифе,
Барои давлати мансуру хусрави сафдар.

Аз рӯи маълумоти баъзе маъхазҳо Анварӣ дар танзими
Зич низ иштирок карда будааст. Гумони ғолиб бар он аст,
ки ақидаҳои пешқадами илмӣ ва унсурҳои материалистии
ҷаҳонбинии шоир дар ҳамин асарҳои илмӣ басо мукаммал
ифода ёфта буд, аммо афсӯс ки ин асарҳо то замони мо
омада нарасидаанд.

Дар хотима чанд сухан дар бораи **сабк ва забони ашъо-
ри Анварӣ**. Забон ва услуби назми Анварӣ барои муосиро
ни худ ҳарчанд мафҳум ва осон бошад ҳам, аммо барои
хонандагон ва шеършиносони минбаъда фаҳмидани он душ
вор шуд. Бисёр таъбиру истилоҳот, ташбеҳу истиороти мах
сус, луғат ва таркиботи назми ӯ, ки ба адабиёти он давр ва
хусусан ба назми ҳуди Анварӣ хос буд, дар адабиёти асри
XIII маъмул набуд. Аз ин сабаб, ашъори Анвариро бе шар
ҳу тавзеҳоти махсус хонда фаҳмидан мушкил буд. Давлати
шоҳ низ ба ин душворписандии ашъори Анварӣ ишора на
муда, пас аз овардани матлаи қасидаи машҳури ӯ:

Боз ин чи ҷавонӣ ҷамол аст ҷаҳонро,
В-ин ҳол ки нав гашт заминро ву заморро

менависад, ки «Ин қасида мушкил аст ва мӯхтоҷ ба шарҳ»

Шарҳи аввалини ашъори Анварӣ, ки ба мо маълум аст, бо номи «Шарҳи қасоиди Анварӣ» дар аввали асри XVI аз тарафи Муҳаммад б. Довуд Алави Шодиободӣ бо супориши Носируддин Хилҷӣ (1501—1517) дар Ҳиндустон навишта шудааст.

Шарҳи дигар ба қалами Абулқасани Фароҳони дар охири асри XVII ба унвони «Шарҳи мушкилоти девони Анварӣ» навишта шудааст. Ин шарҳ назар ба шарҳи Шодиободӣ мукамалтар аст ва ғайр аз қасидаҳо, китъоти шоирро низ дар бар мегирад. Ин шарҳ бо тасҳеҳи Мударрис Разаӣ соли 1961 дар Техрон нашр шудааст.⁴³

Душворписандии сабк ва забони шеърҳои Анварӣ, асосан аз ду ҷиҳат аст. Сабаби аввал дар он аст, ки шоир дар образҳои бадеии худ (яъне дар қор фармудани санъатҳои шеърӣ) аз ҳиссиёти воқеии инсонӣ ба тафаккуроти мучаррад, (абстракт) мегузарад. Образҳои бадеии ӯро на бо ҳиссиёт, балки бо умқи фикр ва мантиқи дақиқ фаҳмидан мумкин аст, бисёр шеърҳои ӯ на «ҳассосона», балки ба қавли Давлатшоҳ «донишмандона» навишта шудаанд. Хонанда пеш аз он ки образҳои бадеии шоирро ҳис кунад, бояд ба тафаккуроти чуқур ин образҳоро ба тарзи мучаррад тасаввур намояд. Ин бошад, фаҳмидани шеърҳои Анвариро ба ҷараҷаи зиёде душвор мекунад. Бубинем, ки ӯ ғуруби офтоб ва фаро расидани шабро чӣ гуна тасвир кардааст:

Дӯш султони ҷарҳи оинафом,
(Он ки дастури шоҳрофт гулом),
Аз қанори набардгоҳи уфук
Чун ба дасти ғуруб дод зумом
Дидам андар саводи турраи шаб
Ҳашворӣ фалаҷ зи ғушай бом

Шоир «офтоб»-ро «султони ҷарҳи оинафом», «ғуруби офтобро», ба «дасти ғуруб зумом додан», «дар торикии шаб намӯдор шудани мохро», «дар сиеҳии зулфи шаб пайдо шудани ғушвори фалак» меғӯяд. Чунин ташбеҳот ва истиороти печидаву абстрактӣ на бо ҳиссиёт, балки бо фикри амиқ фаҳмидан мумкин аст.

Сабаби дуюми душвории забон ва услуби Анварӣ дар он аст, ки ӯ ҳамчун олим ба донишманди бузург дар шеърҳои худ ба бисёр нуктаву масъалаҳои илмӣ ишора мекунад ва аз онҳо барои ифодаи фикру мақсадаш ҳамчун воситаҳои бадеӣ истифода мебарад. Ин ҳамон **санъати талмеҳ** аст, ки дар ашъори Анварӣ боз ҳам мазмуни чуқуртар ва донишмандонатар қасб мекунад. Шоир дар шеърҳои худ бо ибораҳои мӯҷаз, бо ташбеҳу истиораҳои пӯшида ба воқеаи таърихӣ ба ривоятҳои ҳамосавӣ, ба нуктаҳои фалсафӣ, илмӣ

калом, гасаввуф, илмҳои риёзӣ ва табиӣ, илми нучум ва ҳайъат ва ғайра ва ҳоказо ишора мекунад. Ин шеърҳои Анвариро хонандае, ки аз доираи ин илму дониш беҳабар аст, бо шарҳи махсус фаҳмида наметавонад. Чунончи, шоир шаб ва осмони шабонаро дар доираи дониши илми нучум ва ҳайъати ҳамон аср, ин хел тасвир мекунад:

Чирми хуршед дӯш чун ғаҳи шом
Сар ба мағриб фуру чашид тамош,
Аз бари хаймаи сипехр битофт,
Моҳи заррини ӯ чу моҳи хиём
...Ба тааҷҷуб ҳаме назар кардем
Ману маъшуки ман зи гушаи бом,
Гоҳ дар даври чунбиши афлӯк,
Гоҳ дар сайру тобиши аҷром
Маҳдаси сад хазор оромниш,
Лекин андар ниҳод беором
...Тир дар пеши чехраи Зӯҳра
Аз хичолат ҳамешикаст ақлом
Теги Миррих дар думи Ақраб,
Тахти хуршед бар сари Зарғом,
Далви Қайвон даруфтода ба чоҳ,
Моҳии Муштарӣ раминаи зи дом
...Қади мафтӯни хушаи гандум
Барра мазбӯҳи ханҷари Баҳром

Образҳои бадеии ин шеърро танҳо касе ки аз истилоҳоти ва мафҳумоти илми нучум ва ҳайъат боҳабар аст, фаҳмида ва ҳис карда метавонад.

Ин равияи душвори сабку услуб қариб дар ҳамаи қасида ва дар бештарини қитъаоти шоир дида мешавад. Аммо ин як ҷиҳати сабку забони назми Анварӣ аст.

Ҷиҳати дигари сабку услуби Анварӣ дар ғазалиёг ва рубоиёти шоир намоён мешавад. Шоир дар ғазал ва рубоие таш бо забони ниҳоят раво, ташбеҳу истиораҳои равшан образҳои барҷаста ва махсус эҳсосоти самимонаи ишқ, ҳаяҷони пурҳарорати ошиқро аз сари сидқ ва бе тақаллуф таҷриба мекунад. Дар ин ҷо гӯё симои нави шоиронаи Анварӣ, на тафаккуроти мучаррад, балки дунёи ниҳонии ҳиссиёти қалби шоир намудор мешавад. Барои намуна як ғазалчӣ шоърро овардан кифоя аст.

Туро ман дӯст медорам, надонам ҷист дарморам,
На руи ҳаҷр мебинам, на роҳи васл медонам
Напурсӣ ҳаргиз аз ҳолам, насози чораи қорам,
На бигзорӣ, ки бо ҳар кас бигуям рози пинхонам
Дилам бурдию он гоҳ, ба бедил сабр фармон,
Мақун таклифи мо вочиб, ки бе дил сабр нагварам
Агар бо ман бихоҳӣ сохт, қонам ҳамчу дил бистон,
Қи бе васли ту андар дил вуболи дил бувад қонам

Ба ҳамин тарик, дар ашъори Анварӣ баробари ду ҷараёни ғоявӣ ду сабку услуби ба ҳам муҳолифро мебинем ки ин бо ҳаёти адабии ҳамон давр сахт вобастагӣ дорад.

* * *

Маком ва хидмати адабии Анварӣ дар таърихи адабиёт
хеле бузург аст. Адабиётшиносони классикӣ низ аҳамияти
бузургии эҷодии ӯро тақдир намудаанд ва ӯро ҳамчун «пай
ғамбари шеър» дар қатори Фирдавсию Саъдӣ гузоштаанд.
Дар ин хусус қитъаи зерини шоири номаълуме қобили диқ-
қат аст:

Дар шеър се тан пайғамбаронанд,
Ҳар чанд, ки «ло набию баъдӣ»⁴⁴
Авсофу қасидаю ғазалро
Фирдавсию Анварию Саъди

Ба «пайғамбар» монанд қардани Анвари эҳтимол аз су-
ханҳои худӣ ӯ бошад. Шоир дар як қасидааш худро дар су-
хан «хатми пайғамбарӣ» гуфтааст:

Бар ману ту хатм шуд пайғамбарӣю хусрави,
Ин сухан наздики ҳар к-ӯ ақл дорад, бовар аст

Аммо шеършиносони гузашта бузургини Анвариро танҳо
дар қасидасарой дидаанд. Дуруст аст, ки Анварӣ дар жан-
ри қасида аз шоирони мумтози на танҳо асри худ, балки
умуман таърихи адабиёти тоҷикӣ форс аст. Лекин саҳми
шоир дар инкишофи ин жанр иборат аз он аст, ки ӯ доираи
мавзӯ ва мундариҷаи қасида, махсусан ташбиби онро, бо
мазмунӣ илмӣ-фалсафӣ васеъ намуд. Бо ин ӯ ба шаклбозии
хушқу ҳолӣ, ки то замони ӯ дар қасидаҳои бисёр шоирон
шояд буд, хотима дод.

Ғайр аз ин, аҳамият ва мавқеи эҷодиёти Анварӣ дар ин-
кишофи жанри ғазал, мавзӯ ва шакли ин жанр низ хел
қалон аст. Анварӣ ба инкишофи минбаъдаи ғазали ишқӣ
реалистона бунёд гузошт.

Инак, ҳамин ду нукта ҳам Анвариро дар таърихи адабиёт
ин тоҷикӣ форс, қатъи назар аз маҳдудиятҳои таърихӣ эҷо-
диёти ӯ, ба мақоми сазовор мегузоранд.

ҲАЁТИ АДАБИИ ОЗАРБОЙЧОН ДАР АСРИ XII

Дар миёнаҳои асри VII мелодӣ қўшунҳои араб Закавказияро забт намуданд. Ҳокими арабҳо дар Мароға қарор ғарифт, сонитар қароргоҳи арабҳо Двин шуд, ки онҳо аз он ҷо истода Арманистонро идора мекарданд.

Аз мулкҳои дигари аз тарафи арабҳо забтшуда киёс на муда тахмин кардан мумкин буд, ки дар ин ҷо ҳам ҳамон тағйироте бояд рӯй меод, ки дар Эрон ва кишварҳои наздики он ба амал омад, яъне дар Закавказия таъсири маданияти араб пурзӯр гардида, забони адабии тамоми ин кишвар забони арабӣ мешуд. Лекин ин тавр нашуд.

Дахҳо нафар шоирони маҳаллии Осиёи Миёна ва Хуросонро номбар кардан мумкин аст, ки ба забони арабӣ шеър гуфтаанд, лекин то ҳол ягон шоири арабизабоне, ки аз ҳули Озарбойҷон баромада бошад ё ҳатто фаъолияти ӯ дар он ҷо гузашта бошад, ёфт нашудааст.

Сабаби инро гуфтан ҳоло душвор аст. Фақат ҳамин қадар тахмин кардан мумкин аст, ки ҳокимияти арабҳо дар ин ҷоҳо чандон пурзӯр набудааст. Дар воқеъ, арабҳо ба ҳукми одат дар сар то сари Озарбойҷон гуруҳҳои ҳарбии худро ҷой дода бошанд ҳам, лекин тарзи идоран пештараи ин сарзаминро тағйир надоданд. Дар ин мамлакат бисёр амиронро ҳокимони майда боқӣ монданд. Баъзеи онҳо гарчанде ислом оварда расман куньяҳои (унвонҳои) пурдабдабаи арабиро қабул карда бошанд ҳам, вале номҳои кӯҳнаи пеш аз исломии худро нигоҳ дошта буданд ва дар зиндагонииашон ба ҳеҷ гуна тағйирот роҳ наметоданд. Аз рӯи гуфтаҳои ҷуғрофишиносони араб, ки дар охири асри IX ва аввали асри X Закавказияро саёҳат карда буданд ҳатто дар ҳамон вақт ҳам дар Озарбойҷон забони арронӣ (олбонӣ) мустаҳкам қарор будааст.

Дар асри X суз шудани хилофати аббосиён, ки боиси дар Эрон ва Осиёи Миёна қувват гирифтани сулолаҳои маҳаллӣ ва ба ҳамин муносибат нашъу намо ёфтани адабиёти форси-тоҷикӣ гардид, барои Озарбойҷон ҳам бетаъсир намонд. Дар ин ҷо ҳам як қатор сулолаҳои гуногуни ҷи маҳаллӣ ва ҷи аз кишварҳои ҳамсоя омада ба сари ҳокимият нишастанд. Дар байни онҳо **гелониҳо, дайламиҳо, курдҳо** буданд. Номҳои аксарияти ҳокимони он давра ки дар бораи онҳо муаррихон, мутаассифона, ба мо ҳале кам маълумот боқи гузоштаанд, ғайри мусулмонӣ буда, гоҳо ранги эрони доранд ва гоҳ умуман асли пайдоиши онҳоро муайян кардан басте мушқил аст. Аз сулолаҳои он давра ба мо бештар (аз рӯи номи саромади сулола) сулолаҳои зерин маълуманд: **ҷаъфарӣҳо, шаддодиён, ҳошимиён, соҷиён, солориён, ҷасониён, шервоншоҳон.**

Ғумони қавӣ бар он аст, ки дар дарборҳои ин ҳокимон, ки мутасил байни худ мубориза мебуданд, мисли марказҳои калони хилофат адабиёти дарборӣ ба андозаи муайян ривҷ ёфта буд. Вале маъхазҳои хаттӣ аз ин адабиёт маълумот намедиханд. Ин шояд аз он сабаб бошад, ки тазкиранависон бештар ба аввалин маншаи калони назми форсӣ — ба қисми шарқии хилофат диққат додаанд. Аҷибаш ин аст, ки ҳатто дар бораи сарзамини соҳили Хазар, ки маркази калони он шаҳри Рай дар ҳаёти хилофати асрҳои X—XI роли махсусан муҳимме мебозид, дар тазкираҳо қариб ҳеҷ маълумоте нест. Чунин таассуроте ҳосил мешавад, ки тазкиранависон танҳо ба интишори адабиёти забони форсӣ, ки асосан дар Бухоро, Самарқанд ва қисмҳои шарқии Хуросон ривҷ ёфта буд, диққат додаанд. Аз рӯи порчаҳои боқимондаи асарҳои адабӣ маълум мешавад, ки забони форсии кишварҳои шарқӣ дар Закавказия ва соҳили Хазар ҷандон маълум набудааст ва аҳли адаби ин ҷо кӯшиш мекардаанд, ки лаҳҷаҳои маҳаллиро ба ин забон мубодила гузоранд.

Аммо бо вучуди ҳамин назми форсӣ тадриҷан ба ғарафи Ғарб роҳ ёфтан мегирад. Дар аввали асри XI дар Табрз усоди забардасти назми форсӣ—шоири маъруф **Қатрон ибни Мансур** ба майдон мебарояд. Мутаассифона мо дар бораи ин шоири боистеъдод ҳале кам маълумот дорем. Ӯ дар Шодибоди наздики Табрз, тахминан дар солҳои 1010—1013 таваллуд ёфтааст. Зоҳираҷ, ӯ аз айёми бачагаш бо шеърғӯӣ машғул шудааст, зеро дар байни солҳои 1029—1038 дар дарбори ҳокими Аррон Абулҳасан Али Лашкарии Шаддодӣ шоири дарбор буд. Пойтахти ин ҳоким он вақт шаҳри Ганджа буд,

чунки пойтахти собиқ Бардаъ баъд аз тохтутози русҳо дар миёнаҳои асри X аҳамияти пештараи худро гум карда буд.

Қатрон ибни Мансур чанде дар Нахчевон дар дарбори Абӯдулафи Дайронӣ зиндагонӣ кард; ин ҳамон Абӯдулаф буд, ки бо супориши ӯ Асадии Тусӣ «Гаршаспнома»-и худро навиштааст. Баъд Қатрон ба ватани худ Табрез бармегардад, ки дар он вақт ҳамоно шӯҳрати калон пайдо карда будааст ва дар он ҷо ба хидмати ҳоким Абӯмансур Ваҳсудон ибни Муҳаммад (1029—1060) ва писари ӯ Мамлон ибни Ваҳсудон дохил мешавад. Қисми зиёди қасидаҳои ӯ ба ҳамон бахшида шудааст.

Дар вақти зилзилаи даҳшатноки соли 434 ҳиҷрӣ (1042—43 мелодӣ) Қатрон дар Табрез буд ва ӯ ин ҳодисаро дар як қасидааш тасвир кардааст. Аз баъзе тафсилоти ин қасида тахмин кардан мумкин аст, ки Қатрон фалокати он зилзиларо бо чашми худ дидааст. Баъд аз ин зилзила ҳам ӯ дар Табрез зиндагӣ мекард. Носири Хисрав, ки 28 августи соли 1046 ба Табрез омада буд, ӯро дар ҳамон ҷо дидааст¹. Баъдтар Қатрон боз як бор ба Ганҷа омада буд. Ин омаданаҳамоно дар овони пири будааст, чунки дар ин омаданаҳа ба Фазлун б. ал-Фазли Шаддодӣ, ки дар соли 1075 ба тах-нишаста буд, қасидае бахшидааст.

Соли вафоти Қатрон аниқ маълум нест. Чунки соли вафоти ӯ, ки дар баъзе маъхазҳо сабт шудааст, яъне 465 ҳиҷрӣ (1072—1073 мелодӣ), бо вақти дар дарбори Фазлун будани ӯ мувофиқ намеояд. Тахмин кардан мумкин аст, ки ӯ дар охири солҳои ҳаштодуми асри XI вафот кардааст.

Эҷодиёти Қатрон то ҳол ҳале кам омӯхта шудааст. Агарчи нусаҳои хаттии девонӣ ӯ мавҷуд аст, то ҳол фақат чанд қасидааш чоп шудаасту бас².

Дар Шарк девони Қатронро девони Рӯдакӣ гумон карда буданд ва як қисми он бо чопи сангӣ ба номи Рӯдакӣ нашр шуда, Г. Эте барин мутахассиси бузурги назми форсиро ба ништибоҳ андохта буд.

Аммо дар ин саҳв чандон ҷои тааҷҷуб ҳам нест, зеро гайр аз он ки номҳои мамдӯҳони Рӯдакӣ ва Қатрон қисман бо ҳам мувофиқ меоянд, услуби назми Қатрон ба сабки шеърҳои Бухоро—Хуросон бисёр наздик аст. Донишманди Эрон Бадеуззамон ин нуктаро қайд намуда, сатрҳои зеринро мисол меоварад, ки ба фикри ӯ комилан дар рӯҳи шоирони дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ — Унсурӣ ва Фарруҳӣ навишта шудаанд:

Чун шаби хичрони хубон рӯз бифзояд ҳаме,
Шаб чу рӯзи васли бутруён ҳаме нуксон кунад
Мадҳи ӯ гуфтан кунад талқин фазоилҳои ӯ,
Шоирӣ нодон ба гоҳи мадҳи ӯ доно шавад.

Ин сатрхо гӯё як тарзи ифодаи дигари ин шеъри Ҷунсу-
ри аст:

Рӯз хар рӯзе биафзояд чу қадри шахриёр,
Шаб чу умри душманони ӯ ҳаме камтар шавад.
Хар ки ношоир бувад, чун қард қасди мадхи ӯ,
Шоире гардад, ки шеъраш равзан ризвон бувад.
Зон ки феълаш чамъ гардонид маъниҳои нек,
Чун маонӣ чамъ бошад, шоири осон бувад.

Бадеуззамон дар девони Қатрон ҳатто мисраъҳои ба ус-
луби Рӯдакӣ чунон наздикеро пайдо мекунад, ки онҳоро ко-
милан бо шеърҳои аслии Рӯдакӣ баробар қардан мумкин аст.

Бинобар ин бо боварии қомил ҳукм қардан мумкин аст,
ки Қатрон дидаву доништа ба назми сабки хуросонӣ пай-
равӣ қардааст ва ҳатто зиёда аз ин эҳтимол ин услубро дар
Озарбойҷон қорӣ қарда бошад. Ин тахминро суханҳои Но-
сири Хисрав низ то андозае қувват медиҳанд. Носири Хис-
рав меғӯяд, ки — ман дар Табрез ба Қатрон ном шоир вохӯр-
дам. Ӯ шеърҳои хуб менавишт, вале забони форсиро нағз
намедонист. Ӯ ба назди ман омада девонҳои Мунҷик ва Да-
қиқиро бо худ овард, аз ман илтимос қард, ки баъзе ҷойҳои
душвори ин девонҳоро ба ӯ шарҳ диҳам. Ман шарҳ додам ва
ӯ ин шарҳҳоро навишта гирифт.

Маълум аст, ки забони форсии Хуросон барои Қатрони
Ғабрези забони модарӣ набуд. Ӯ албатта ба лаҳҷаи худ гап
мезад ва бинобар ин бо Носири Хисрав, ки лаҳҷаи хуросо-
нӣ дошт, суҳбат қардани ӯ душвор буд. Қатрон ҳамон за-
бони адабиери, ки ба он забон шеър меғӯфт, омӯхтааст. Ӯ
ба назди Носири Хисрав девонҳои қадимтарин шоирони саб-
ки хуросониро оварда буд, ки дар онҳо калимаҳои кӯҳна ва
аз истеъмол дур бисёр буданд. Эҳтимол Қатрон шарҳи ҳа-
мин гуна калимаҳоро аз ӯ пурсида бошад ва Носири Хисрав,
ки забони қадимро бисёр нағз медонист, хоҳиши ӯро ба хубӣ
ба ҷо оварда метавонист. Ин майли забонамӯзии Қатронро
асари илмӣ ӯ, ки онд ба луғати калимаҳои кӯҳнаи забони
форсӣ³ таълиф қарда буд, низ нишон медиҳад. Қатрон лу-
ғати мазкурро, албатта, дар натиҷаи омӯхтани назми хуро-
сонӣ тартиб додааст.

Ба ҳамин тариқа, эҷодиёти Қатрон барои мо аҳамияти
махсус дорад. Эҷодиёти ӯ ба мо нишон медиҳад, ки чи тавр
услуби хуросонӣ ба Закавказия нуфуз пайдо қарда дар он
ҷо инкишоф ёфтааст. Ба интишори забон ва сабки адабии
Хуросонӣ намоёндагони доираҳои ҳукмрон ҳам таквият ме-
намуданд, чунки дар он ҷо тамоюлот ба осори қадимаи
Эрон пурзӯр буд. Ба тасдиқи он фикр ҳеҷ набошад номҳои
фарзандони ҳокими Ғанҷа Абулҳасан Лашкарии Шаддодӣ
Манучеҳр, Анушервон, Гударз ва Ардашерро далел овардан
мумкин аст.

Ҳаминро бояд қайд кард, ки Қатрон дар Табреш зиндаги кунад ҳам, ба Ғанча рафтуо дошт. Ғайр аз ин, ӯ маҳз ба шарофати муваффақиятҳои дар Аррон ҳосил кардааш шўҳрат пайдо кард. Бинобар ин Қатрон Ғанчаро аз хотир фаромўш намекард ва ҳангоме ки ӯ боре дар рикоби амир Ваҳсудон ба он ҷо омад, дар васфи Ғанча қасидаи калоне навишт.

Дар натиҷаи ин равобит эҳтимол шеърҳои Қатрон дар Табреш бештар интишор ёфта ва рағбати аҳли адаби он ҷоро ба назми форсӣ афзуда бошад.

Муваффақияти назми Қатрон ба кулӣ мафҳум аст. Азбаски Қатрон ба шоирони сабки хуросонӣ тақлид мекард, назми ӯро ба тафсил таҳлил накарда⁴, танҳо ҷиҳатҳои ҳосилро қайд карда мегузарем.

Шеърҳои Қатрон аз ҷиҳати шакл бенуксонанд, қариб дар як мисраи шеъраш як ё чандин ибораҳои фасеҳ, ташбеҳҳои олии ва бикре дорад. Масалан.

Чун ба дарахти турунҷ бар гузарад бод,
Шохи вай аз боду бор ҷафта кунад сар
Гуй ҳангоми арз лашкари миранд,
Сачдакунон пеши ӯ ба заррин мигар.

Вале бо вучуди ин ташбеҳҳои нозуку латиф, шеърҳои Қатрон ба фаҳми хонанда хеле наздик аст. Барои фаҳмидани онҳо фикри андешаи зиёде лозим нест, маънои ҳар як мисраи дарҳол равшан мегардад. Маънои онҳо чандон мураккаб нест ва инро аз қасидасарое, ки мадҳи ҳоҷаи худро вазифаи асосӣ қарор додааст, талаб кардан ҳам маҳол мебуд. Вале ӯ ҳатто дар доираи қасидаҳои маддоҳона ҳам чунон тасвирхоеро дохил мекунад, ки мушоҳидакории ва маҳорати образҷодкунии ӯро нишон медиҳад.

Дар осори Қатрон васфу ташбеҳот бисёранд. Ӯ тамоми мавзӯи анъанавӣ: баҳор, май, дилбар, ҷанг, аслиҳа, кӯшк, аспрӯ васф намудааст. Вале чунон ки аз қасидаҳои шоир бармеояд, ӯ дар мавзӯҳои ғайриодди низ васфи хуб гуфта метавонад. Боз як байти шоёни диққати Қатронро меорем.

Ҳосиди он ҳамеша чун Фарҳод,
Носеҳи ин ҳамеша чун Ширин⁵

Ин байт равшан нишон медиҳад, ки дар миёнаҳои асри XI афсонаи Фарҳод ва Ширин дар Табрешу Ғанча ба ҳуби маълум будааст, зеро агар ин афсона мавзӯи машҳур намебуд, дар он сурат ин ишора тамоман номафҳум меомид⁶.

Ба ҳамин тарик, ҷо гуфта метавонем, ки дар замон шаддодиҳо назми форсии дарбори дар Аррон ва Озарбой

ҷон хеле интишор ёфт. Дар нимаи дуюми асри XI салҷуқиён пас аз он ки то соли 1055 дар пойтахти хилофат — дар Бағдод мустаҳкам ҷой гирифтанд, Закавказияро тадриҷан фатҳ кардан гирифтанд. Қисми зиёди амирони мулкдори Озарбойҷон ва Аррон ҳокимияти онҳоро эътироф намуда, хирочгузори онҳо гардиданд. Ин кор тамоман бар зарари амирони маҳаллӣ буд, зеро ба андозае, ки мулкҳои салҷуқиён васеътар мешуд, афроди ин сулола торафт бештар амлок ба даст овардани мешуданд ва оҳиста-оҳиста ба ҷои сулолаҳои маҳалли ҳокимоне, ки бо салҷуқиён алоқаи ҳешу табори доштанд, ҳукмрон мешуданд.

Салҷуқиён Арронро соли 1076 ба зери итоати худ гирифтанд ва дар он ҷо атобакони салҷуқӣ ҳукумат карда Ғанҷаро пойтахти худ қарор доданд. Дар соли 1152 дар он ҷо ҳокимият ба дасти атобакони элдигизӣ гузашт, Мароға ва вилояти он аз соли 1131 ба дасти атобакони оқсунғурӣ даромад. Ирзинҷон ҳанӯз аз соли 1071 дар тасарруфи ҳукми сулолаи баниманғучак даромада буд. Аз сулолаҳои маҳаллӣ фақат ҳокимони Шервон — шервоншоҳон монданд, ки онҳо аз хешовандони худ — подшоҳони Гурҷистон истифода намуда, ба салҷуқиён муқобилият нишон доданд

* *

Истилои салҷуқиён ва ба дасти онҳо гузаштани ҳокимият дар ҳаёти адабии Закавказия чӣ аҳамияте дошт? Ҳарчанд дар назари аввал аҷиб намоёнд ҳам, лекин ба сари ҳокимият омадани салҷуқиён забони адабии форсиро дар ин вилоятҳо бештар паҳн кард. Салҷуқиён ба мулкҳои хилофат аз тарафи Хуросон омаданд. Дар вақти омаданашон бодиянишин буданд, сохти ҷамъиятиашон қабилавӣ буд ва ҳеҷгуна хат (алифбо) надоштанд. Ҳатто ҳамаи афроди «салҷуқияи бузург» аз Тугрул гирифта то Санҷар бесавод буданд. Аз ин сабаб онҳо тартиби давлатдориро, ки аз ҳокимони мағлубкардашон мерос монда буд, нигоҳ доштанд ва баробари ҳамин дар қорғузории давлат забони форсӣ низ боқӣ монд. Ғайр аз ин, онҳо тамоми урфу одатҳои мушоирати дарбории ҳокимони пештараро ҳам қабул карданд. Ба тақозои ҳамин урфу одат, дар дарбори онҳо гуруҳи калони шоирони қасида саро бо сардорин **малик-уш-шузро** низ вучуд дошт. «Салҷуқиёни бузург» ба назми форсӣ ҳомиги мекарданд ва бо **қасиди** онҳо санъаткорони намоён монанди Муиззӣ, шоири дарбори султон Санҷар—Анварӣ ва маҳбубаи Санҷар шоира Мехситӣ асарҳо эҷод мекардаанд. Албатта, ҳокимони хурди ин сулола аз султонҳои бузурги худ ибрат мегирифтанд, бинобар ин ҷои таҷҷуб нест, ки ҳамаи ҳукмрононе хурду калони салҷуқиён кӯшиш мекарданд номи худашонро ба воситаи ин ё он шоири форсизабон шўҳрат диҳанд.

Дар шароити пурталотуми гӯшаву канори мулкҳои салчуқӣ, задхӯрдҳои пайдарпай бо Византия, Гурҷистон, Арманистон ва дар вазъияти муборизаи ҳокимони ҷудогона, амирони маҳаллӣ ба адабиёт чандон вақти зиёд сарф карда наметавонистанд. Ғайр аз он, назми забони форсӣ, ки барои онҳо душворфаҳм буд, диққати онҳоро чандон ба худ ҷалб намекард. Эҳтимол аз ҳамин сабаб бошад, ки мо дар бораи шоирони дарбории ин ҳокимони хурд қариб чизе намедонем. Ҳамаи шоирони бузург ба сӯи ҳокимияти маркази майл мекарданд, зеро дар маҳалҳо зоҳиран фақат баъзан ба навиштани шеър супоришҳои тасодуфӣ гирифта мумкин буд.

Ҳаёти адабии Шервон аз ҷойҳои дигар фарқ мекард. Шервоншоҳон шаҷараи худро аз Баҳроми Ҷӯбина, яъне ба ибораи дигар гӯем, аз шоҳони пеш аз исломии Эрон сар мекард. Худи ҳамин онҳоро водор менамуд, ки роли ҳомиён ва ниғаҳдорандагони адабиёти форсиро ба зимма гиранд. Эҳтимол дар ҳаёти оилавишон забони форсӣ роли калон наменбозид⁷, лекин дар ҳар ҳол онҳо ин забонро меомӯхтанд ва мефаҳмиданд. Табиист, ки онҳо ба назми форсӣ назар ба сулолаҳои салчуқӣ бештар шавқу ҳавас доштанд.

Дар Шамоҳӣ дар дарбори онҳо як зумраи калони шоирон буданд, ки мо ҳоло фаъолияти онҳоро мухтасар дида мебароем. Пеш аз он, ки ба тавсифи ин шоирон гузарем, ҳамин нуктаро қайд мекунем, ки дар тамоми ҳоки Озарбойҷон ва аз он ҷумла дар Аррон ва Шервон, шароити таърихӣ боиси ҳукмронии комили забони адабии форсӣ гардид, лекин фольклор, албатта, мисли пештара ба забонҳои маҳаллӣ эҷод карда мешуд.

* * *

Тавсифи шоирони Шервон вазифаи мушкил аст. Дар бораи як қатор шоирон мо ҳеле кам материал дорем, дар бораи баъзе шоирони дигар (масалан Ҳоконӣ) материал бисёр бошад ҳам, лекин пеш аз он ки ягон хулосаи муайян барорем, боз кори бисёрро анҷом додан лозим мешавад. Бинобар ин вазифаи мо ҳоло бо тавсифи ҳеле умумии сабкҳои **шервонӣ** каноат кардан, адабиёти дар ин бора мавҷударо нишон додан ва ба қадри имкон хусусиятҳои хоси ин сабкҳо муайян кардан аст. Пеш аз ҳама гуфтан мумкин аст, ки саромати ин сабк **Низомиддин Абулғалол Ганҷавӣ**⁸ буд, ки номи ўро одатан ба Манучеҳр Шервоншоҳ (солҳои 1120—1150 ҳукмронӣ кардааст) нисбат медиҳанд. Азбаски Абӯтаъло дар замони Манучеҳр **малик-уш-шуаро** буд ва обрӯю нуфузи калоне дошт, замони таваллуди ўро ҷоръаки охири асри XI ҳисоб кардан рост меояд. Мутаассифона, маъ-

хазҳо дар бораи Абӯлғало, ба ғайр аз ҳикояте дар бораи муносибати ӯ бо шогирдонаш Фалакӣ ва Ҳоконӣ ва тарки муносибат карданиш аз Ҳоконӣ, дигар қариб ҳеҷ маълумот намедиханд. Девони ӯ (фаразан агар чамъ карда шуда бошад) то замони мо нарасидааст ва дар бораи вай фақат аруи порчаҳои хурди шеърӣ, ки дар баёзҳои гуногун парокандаанд, ҳукм кардан мумкин аст. Аз рӯи ин осори хеле кам дар бораи Абулғало тасаввуроти пурра ҳосил намудан, албатта, амри маҳол аст, лекин баъзе шеърҳои ӯ дар ҳар ҳол хеле диққатангезанд ва мо метавонем, дар асоси онҳо дар бораи услуби ӯ ва баъзе воқеаҳои ҳаёташ ҳукм кунем. Ин ки Абулғало худро сардори мӯғтабари шоирони Шервонӣ ҳисоб мекард (ва сазовори ин унвон низ буд). чанд байти як қасида, ки ӯ ба Шервоншоҳ бахшидааст ва он қасида дар тазкираи Ризоқулихон «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» оварда шудааст, ба хубӣ собит менамояд:

Замирам абру сухан гавҳар асту дил дарё
Забон мунодии ин гавҳару замона баҳо.
Ба чун мане, ки зи акрони худ сабақ бурдам,
Гар аҳли Ганҷа тафохур кунакд, ҳаст сазо.
Суханварон ба ман ар иқтидо кунанд, сазад.
Аз он қибал, ки манам кудваи ҳама шуаро
Бинозад аз нукатам ақли Бӯ Алӣ Дакқок,⁹
Биболад аз суханам қони Бӯ Алӣ Сино.
Чу шуд равони Имоҷӣ, ба ман гузошт шараф,
Чу рафт қони Саной, ба ман бимонд сано
Зи лафзу мартабаю қуввату сафо назмам
Гумон барӣ, ки зинор асту обу ҳокм ҳаво

Ин чанд байт ба се диққатангез буда, ба мақсади муайян нигаронида шудани эҷодиёти Абӯлғалоро нишон медиҳад. Ин порча аз ҷиҳати шакл **фаҳр** мебошад, ки шоир одатан аз марому тамоюли худ сухан меронад. Аз гуфтаҳои Абӯлғало дида мешавад, ки малик-уш-шуарои шервоншоҳиён ҳам кӯшиш мекардааст, ки дар эҷодиёти худ ба сабки хурдонӣ рӯ оварад ва худро пайравии он мешуморидааст.

Зикри Саной низ диққатангез аст. Маълум аст, ки Низомӣ ҳам аввалин достони худро дар тақлиди ӯ таълиф карда буд. Шоир дар ин чанд байт фазилати асосии шеърҳои худро зикр мекунад ва аз ин ҷо дар бораи услуби назми ӯ ҳам хулоса баровардан мумкин аст. Дар назми ӯ дар қоидаи **нукта** меистад (ниг. мисраи «Бинозад аз нукатам ақли Бӯ Алӣ Дакқок»). Маънои **нукта** ифодаи бо назокат ва зарифона аст. **Нукта** аз санъатҳои шеърӣ набуд ва онро дар китобҳои илмӣ бадеъ намебинем. **Нукта** мумкин аст ҳам дар шакли **ташбеҳ**, ҳам дар шакли **киноя** ва **истиора** бошад, вале вай фақат дар ҳамон сурат **нукта** ҳисоб меёбад, ки дар он ягон чизи фавқуллоддан хонандаро ба ҳайратоварандае бошад

Кӯшиши дар шеър зиёда овардани ингуна нуктаҳо дар шароити ба пояи баланди инкишоф расидани адабиёт. аксар вақт боиси тумтарокии ибора ва лафзроӣ мегардад.

Ҷазилатҳои дигаре, ки Абӯлаъло ба онҳо фӯҳр мекунад, «лафз», «мартаба» (яъне мартабаи сабк), «қувват» ва «сафо» мебошанд. Аз ин таҳорат чиз сетоиш бо ҳам зич алоқа манд хастанд. «Лафз» — интиҳоб кардани калимаҳои камистеъмоли душворфаҳм, ки ё аз асарҳои санъаткорони замони пеш ё худ аз китобҳои махсуси луғат гирифта шудаанд; аз ингуна луғатҳо дар он вақт луғати **Асади Тӯси** ва **луғати Қатрон** хеле машҳур буд.

Бо интиҳоби калимаҳо мартабаи услуб ҳам муайян карда мешуд, яъне ба калимаҳои «пасти» забони омма, ки бештар махсуси назми ҳунардандони шахрӣ буд, дар шеър роҳ дода намешуд. «Сафо» — аввалан, тозагии луғавии шеър, сониян ба таҳриф ва таркибҳои нодурусти грамматикӣ роҳ наодан ва ниҳоят равшанӣ ва возеҳии ҳуди ибора аст, ки онро дарҳол фаҳмо мегардонад. «Қувват» — қатъият, бурсонӣ ва шавқангезии шеър аст, ки ба ҳонанда таъсири калон мебахшад. «Қувват» дар натиҷаи интиҳоби калимаҳо ва ёфтани вазни мувофиқ ба даст меояд. Намунаи бисёр хуби ингуна «қувват» байти аввали порчаи дар боло овардашуда мебошад, ки ҳақиқатан ҳам хеле ҷӯр таъсир аст:

Замирам абру сухан гавҳар асту дил дарё.

Забон мунодӣ ин гавҳару замона баҳо.

Дар ин байт, инчунин нуктаи шӯи дикқате ҳаст, ки забони шоир ба мунодӣ—ҷорчӣ ташбеҳ карда шудааст.

Аммо бо вучуди ҳаман ҷазилатҳое, ки дар воқеъ ҳам ба шеърҳои Абӯлаъло ҳамоно хос буданд, мавқеъ ва мартабаи у дар дарбори шевоншохон устувор ва ҳолӣ аз ҳаргуна нугувориҳо набуд. Аз як тараф, у мебоист ба истиғнову ҳавою ҳаваси хоҷагонаш тоб меовард, аз тарафи дигар, вай, ки ба мартибаи муайяни дарборӣ расида буд, мебоист фитнаву дасисаҳои рақибонашро, ки ба вай тӯҳмат зада, ўро аз ин мартабаи боло маҳрум кардани мешуданд, рафъ ва бартарард наояд. Ба ин чанд байти дигари ҳамон қасидае, ки мо дар боло оварда будем, гувӯҳи медиҳанд:

Агар чу оташу оби равон латифу кавист,
Чу хоку бод зи ҳар нокасам залил чаро?
Таборақоллоҳ панҷоҳу панҷ бишумурдам
Ба шаст ношуда, пуштам чу шаст гашт дуто
Ба сони чанг шудам қўжпушту мардумро
Зи ман наёяд з-ин пас магар хурушу навб
Зи аҳли даҳр дар ин умри бекарон як тан
Наёфтам, ки дар ў ростӣ бибуду вафо.
Ҳазор ҳасм маро ҳосиданд аз ҳар навъ,

Ҳазор шахс маро косиданд аз ҳар ҷо
 Чу ман басире фориғ набошад аз ҳосид,
 Чу ман ҳакиме ҳолӣ набошад аз аъдо
 Ғаҳе ба шеърӣ ман андар ҳамакунанд духу-л,
 Ғаҳе ба ҳуни ман андар ҳамакунанд шино
 Намонд накле, к-аз ман намекунад дурӯғ,
 Намонд ҳазле, к-аз ман намекунад иншо
 Дурӯғтар сухане ин ки шохро гуфтанд,
 «Абулаъло, ки туро ҳаст сайдуннудамо,
 Муҳлифиро ҳоли ту медиҳад эълон,
 Мунофиро сирри ту мекунад ифшо »

Ин қасида на танҳо намунаи бисъёр хуби санъати шеърӣ Абӯлаъло мебошад, балки дар вай як катор ҷихатҳои муҳимми тарҷимаи ҳоли ӯ низ акс ёфтааст. Аз ин қасида маълум мешавад, ки ӯ на танҳо шоир, балки «сайдуннудамо», яъне сардори надимони шоҳ ҳам будааст (ин вазифа ба эҳтимоди калон соҳиб будани ӯро нишон медиҳад). Дар вақти ба мусибат гирифтӣ шудани ӯ 55-сола будааст, аз ин ҷо ҳулоса бармеояд, ки ӯ дар байни солҳои 1080—1090 таваллуд ёфтааст.

Абӯлаъло, ки дар дарбор мақоми баланде дошт, эҳтимол ҳамоно ҷинойтеро, ки ба он муттаҳам мекарданд, содир карда бошад, яъне ба душманони давлат сирри махфиро кушода бошад. Сиёсатмандони он замон барои ин гуна мақсад аксар шоиронро истифода мекарданд. Вазъияти дарбори он-вақтаи Шервоншоҳон ба мо маълум нест. Аммо азбаски Абӯлаъло кушта нашуда, фақат аз вазифаи дарбориаш маҳрум карда шуд, гумон меравад, ки (ҷунончи ҳудӣ шоир ҳам мегӯяд) ба вай тӯҳмат карда бошанд.

Дар қасида шоир бегуноҳии худро таъкид карда, қасам болон қасам зам мекунад. Тамоман равшан аст, ки қисми асосии номаи машҳури Ҳоконӣ¹⁰ ба Андроник Комнен аз рӯи ҳамин намуна сохта шудааст ва Ҳоконӣ эҳтимол аз устоди худ, ки дар байни шоирони Озарбойҷон беҳуда ин гуна мавқеи шарафнокро соҳиб нашуда буд, бисъёр ҷизҳоро омӯхтааст.

• * *

Ба насли калонсоли шоирони Шервон инчунин **Изиддин Шервонӣ** мансуб аст. Мутаассифона, мо дар барои ӯ низ кам маълумот дорем. Фақат ҳаминро медонем, ки ӯ ҳамзамони Абӯлаъло ва Ҳоконӣ буда бо онҳо мулоқот доштааст. Аз тамоми мероси адабии ин шоир ба мо як қасидаи нопурра ва як рубоӣ расидааст. Як қисми ин қасида сазовори таҳлили амиқ аст:¹¹

Сабо ҷу ғолияфшон гузафт бар гулзор,
 Шудам ба бӯи раёҳин зи хоби хуш бедор.
 Замона ёр ҳамакард мушк бо кофур,

Чу зулфи ғолиягун бар сафед орази ёр.
 Фазои шаш ҷиҳат аз ёсумину савсану гул
 Мусалласе шуда хуш бе такаллуфи аттор.
 Ба гушаи ҷамане бо пиёлаи пурмай
 Ҳамегузашт нигорам ба сад ҳазор нигор.
 Қушода гӯй гиребон чу субҳ бар сина,
 Қашада доғи сабӯҳӣ чу нил бар рухсор.
 Арақ гирифта ду рухсораш аз харорати май,
 Чу зерӣ қатраи шабнам саҳифаи гулно.
 Зи бода қомати зебош гашта майлпазир,
 Чунон ки шоҳи гул аз атфи бод дар гулзор.
 Бари чу симаш аз осеби пираҳан маҷрӯх
 Лаби латифаш аз омад-шудӣ нафас афғор.
 Зи шакли лаълаш пайдо ба вақти хандидан,
 Мисоли хотами Ҷамшеди осмонмикдор.

Байти охири тахаллус — гурези қасида аст. Чунонки аз байти баъдина дида мешавад (ки дар он кунияи «Абулмузаффар» воমেҳӯрад), ба Ҷамшед Шервоншоҳ Ахсатан, писари Манучеҳр, ҳомии Ҳоконӣ ташбеҳ карда мешавад. Ин насиб тасвири хеле бонафосати сабӯҳӣ—майхӯрии пагоҳонӣ мебошад.

Агар ҳаминро ба назара гирем, ки дар қисми зиёди қасидаҳои Ҳоконӣ ҳам мавзӯи сабӯҳӣ доимо такрор меёбад, пас равшан мегардад, ки дар дарбори шервоншоҳон чунин хушгузаронии айём, ки одамони мӯътабари қадима маъқул намедонистанд, бисёр воқеъ мешудааст. Инчунин тасвири мавсими баҳори боғ ва маҳбубаро бо чунин тасвирҳои дostonҳои Низомӣ муқоиса кунем, дар байни онҳо як монандӣ дарҳол маълум мешавад.

Аммо як байт дар қисми мадҳи ин қасидаи барҷастаи Изиддин Шервонӣ, махсусан, ҷолиби диққат аст:

Бад-он алим, ки орад ба назди мунҳин ҷон,
 Забони ҷазри асам бар худонаш иқрор.

Ин байт аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки ҳуди ҳамин образро Низомӣ ҳам дар «Ҳафт пайкар»-и худ истифода кардааст, ӯ дар васфи суҳан мегӯяд:

Болиғоне, ки булғай қоранд,
 Сар ба ҷазри асам фуру н-оранд¹².

Пас, ин қасида ҳам монанди қасидаи дар боло зикршудаи Абӯлғало кӯшиши дар пеши шоҳ худро сафед кардан аст ва аз рӯи гуфтаҳои Изиддин, барои рад кардани тӯҳматҳои навишта шудааст, ки ӯ гӯё бо қадом сабабҳои маҳфӣ ба дарбори шоҳ ҳозир шуданро намехостааст.

Ғайр аз ин қасида, чунон ки дар боло гуфта шуд, аз Изиддин боз як рӯбӣ бокӣ мондааст, ки бо нафосат ва равонии худ ҳайратангез аст:

Дӯшам, ки фалак дид ба кӯи ту фитола,
Гуфто, ки: «бад-ин рӯзи накӯе ки фикандат?»
Гуфтам ки: «ду чашми хуши ӯ». Гуфт ки: «ҳайҳот!
Мастони харобанд, бирав, то накушандат».

Ба ҳамин тарика, ҳатто ҳамин порчаҳои ашъори Изиддин ҳам нишон медиҳанд, ки эҷодиёти ӯ бо эҷодиёти Абӯлғало аз ҷиҳати кӯшиши «бурро карда» ба як ибораи барҷастаи Ҷавқуллода табдил додани мисраъ ба ҳамдигар хеле монанди доранд. Ғайр аз ин, насиби қасида — маъшуқаи аз май сархуш гардида дар боғ мисоли хуби васф мебошад, ки васфҳои Қатронро ба хоҳири мо меоварад.

* * *

Ба насли ҷавонтари шоирони шερвонӣ боз як шоири соҳибистеъдод — **Абӯнизом Муҳаммад Фалакии Шервонӣ** мансуб аст. Соли таваллуд ва вафоти ӯ ҳоло муайян нашудааст, вале гумон кардан мумкин аст, ки ӯ тахминан дар байни солҳои 1108—1146 зиндагӣ карда бошад. Дар бораи ин шоир монографияи ҳаҷман хурд, вале хеле пурмазмунӣ Ходӣ Ҳасан мавҷуд аст¹³. Ӯ девони Фалакиро ҳам нашр карда буд¹⁴. Фалакӣ дар Шамоҳӣ таваллуд ёфтааст. Шеърҳои дар вақтҳои аввал навиштаи ӯ диққати Хоқониро ба худ ҷалб карда буданд ва ӯ бо ёрии Хоқонӣ ба дарбори Шервоншоҳон роҳ ёфт.

Озарӣ дар «Ҷавохир-ул-асрор» (асри XV) мегӯяд, ки Хоқонӣ шогирди Фалакӣ буд. Аксарияти тазкираҳо Фалакиро рафиқи Хоқонӣ мешуморанд, ки ҳамроҳи ӯ дар назди Абӯлғало таҳсил карда будааст. Ва гуё Абӯлғало духтари худро, ки Фалакӣ гирифтани будааст, ба Хоқонӣ ба зани додааст ва Фалакии аз ин кор ранҷидаро бо бист ҳазор дирҳам мукофот таскин дода будааст. Ин даъвои Озарӣ эътибор надорад, чунки ҳуди Хоқонӣ дар марсияи ба вафоти Фалакӣ навиштааш ўро шогирди худ мешуморад.

Атсаи сеҳри ҳалоли ман Фалакӣ буд,
Буд ба даҳ фан зи рози нӯҳ фалак огоҳ.
Зуд фуру шуд, ки атса дер намонад,
Оҳ, ки камур бувад атсаи ман, оҳ.
Чонро яке атса дода ҷисм бипардохт,
Ҳам малак-ул-мавт гуфт ярамакаллоҳ!

Мисраи охириини ин марсия ду маъно дорад. Ибораи арабии «ярамака», «аллоҳ» одатан дар ҳаққи мардуми ба маънои «худо раҳмат кунад» гуфта мешавад, лекин ин ибораро дар вақти атса задани касе ба маънои «пир шавед, саломат бошед» низ гуфтан мумкин аст.

Бояд эътироф кард, ки тафсили ҳаёти Фалакӣ ва Хоқонӣ ҳоло ҳам норавшан аст. Агар Фалакӣ ҳақиқатан дар со-

ли 1108 таваллуд ёфта бошад, Хоконӣ аз ӯ 12 сол хурд будааст, дар он сурат номафҳум менамояд, ки чӣ тавр вай Фалакиро шогирди худ шумурдааст. Агар фарз кунем, ки Хоконӣ (чи тавре ки баъзе таъкираҳо нишон медиҳанд) дар соли 500 ҳиҷрӣ (1106—1107 мелодӣ) таваллуд ёфта бошад, пас Хоконӣ қариб ҳамсоли Фалакӣ ё кӣ аз ӯ як сол калон будааст.

Фалакӣ зандор буд, вале занаш ва дигар ҳешовандонаш вафот карда, ӯ бо як духтарчаи саридастиаш танҳо монда буд.

«Фалакӣ» таҳаллус кардани ӯро чунин маънидод мегӯянд, ки гуё ӯ як вақте ба писари мунаҷҷиме ошиқ шуда будааст. Ин, албатта, латифаи муқаррариест, ки дар таъкираҳо бисёр оварда мешавад. Маълум аст, ки Фалакӣ дар илми нучум асаре навиштааст ва зоҳиран бо ин илм машғулӣ доштааст. Яқин аст, ки Фалакӣ таҳаллус кардани ӯ аз ҳамин ҷост. Таҳаллуси Фалакӣ ба ҳар кас маъқул намешуд. Чунончи, ба қавли Давлатшоҳ, Улуғбеки Ҷамури девони Фалакиро хонда гуфта будааст, ки таҳаллуси ӯ аломати фоли бад аст (Албатта, ба он сабаб, ки ин таҳаллус аз осмон дида, бештар «чӯби фалак» — асбоби қазоро ба ёд меорад). Ва ҳақиқатан ҳам ин таҳаллус барои Фалакӣ «алома-ти фоли бад» шуд. Албатта, сабаби ин на таҳаллуси номуносиби шоирӣ, балки муносибати ба худ ҳоси шервоншоҳон нисбат ба шоирони дарборӣ буд. Вақтҳои аввал қорҳои Фалакӣ дар дарбор пешрав буд, ӯ ҳатто давлатманд шуд, аммо дере нагузашта ба қардани ӯ айбе афтод, ки пештар Абӯлаъло ва Изиддин ба он муттаҳам шуда буданд. Ба шоир тӯҳмат қарданд, ки ӯ ба вазифаҳои худ бепарвоӣ карда хидмати шоҳро бояду шояд ба ҷо намеоварад. Дар натиҷа Фалакиро дар зиндони давлатии Шоброн ҳабс қарданд. Чанд вақт дар ҳабс ҳобиданаш маълум нест, аммо ҳудудаш меғӯяд, ки дар зиндон қариб мурда будааст:

Мурда будам в-аз ҳама аъзон ман
Устухонҳо буд пайдо ҳамчу лом.
Тутфи Шервоншоҳ ҷонам боз дод,
Рағми он к-ӯ гуфт: «ман юхйа ал узом»¹⁵

Зоҳиран, зиндон ба аҳволи саломатии шоир чунон таъсири бад карда буд, ки ӯ баъди аз зиндон озод шуданаш дере нагузашта, ҳатто ба синни чиҳилсолагӣ нарасида, вафот кард.

Девони боқимондаи Фалакӣ аз қасидаҳои даблабадӣ, анъанавӣ иборат аст ва мазмунӣ, ҷаҳдон баланд надорад. Аммо санъати шеърӣ ӯ ҳатто аз санъати Абӯлаъло ва Изиддин ҳам баландтар аст. Фалакӣ ҳам дар зерӣ таъсири назми Хуросон буд. Аз ҷумла матлаи қасидаи зерини ӯ тақлиди маҳз ба услуби шоири замони салҷуқӣ Муиззӣ мебошад:

Руху зулфу лабу чашму хату холи ту, эй дилбар,
 Зи ман бурданд хушу лахву сабру айшу хобу х(в)ар
 Намонда, то зи ту дурам, маро, аз ғояти меҳнат,
 Басар дар чашму чон дар тан, гараб дар табъу дил дар бар
 . Замона ҳукму амру кому рояшро мусаххар шуд,
 Ба халлу икду амру нахъю қабзу басту хайру шар.
 Чӣ асп аст, он, ки рӯзи кин бувад дар зери рони у
 Ба тан ғардун, ба сар ахтар, ба сум мармар, ба так сарсар.

Чунон ки аз ин байтҳо дида мешавад, касида сар то по дар санъати **лаффу нашр** сохта ва зотан тамоми мазмуни он ба ҳамин санъат тобеъ карда шудааст. Агар ин санъат намешуд, касида маъноӣ худро гум карда, аз ибораҳои муқаррарии обшуста иборат шуда мемонд.

Аммо Фалакӣ бо чунин суҳанбозиҳо қаноат накарда, баъзе қасидаҳояшро тамоман як муаммон сарбаства карда мемонад. Ӯ дар қасидаи зерини худ як суҳанбозии тамоман ғайриоддӣ кардааст: ин қасида ба муносибати аз тарафи Шервоншоҳ аз нав сохта шудани сарбанди Бокилон, ки аз обхезӣ вайрон шуда буд, навишта шудааст.

Бокилони буд, акнун нокилони шуд, ки шоҳ
 Нақл кардаш, то фалак зоилад кунад нуксон аз ӯ
 Бокилонӣ нокилонӣ шуд чу шоҳаш нақл кард,
 Бар камоле, к-осмон нуксон кунад нуксон аз ӯ
 Банди тӯфон басту лон аз Бокилонӣ бар гирифт,
 Банд боқӣ монду дар боқӣ шуд он тӯфон аз ӯ.
 Шоҳ Булҳайчо Манучеҳр—он ки нав шуд дар ҷаҳон
 Давлати Кайхусраву инсофи Нӯшервон аз ӯ

Шоир бо ин мисраъҳо чи гуфтан меҳост? Гуфтан меҳост, ки шоҳ сарбандро ба ҷои дигар кӯчонида, аз нав барқарор намуд ва дар айни ҳол онро чунон мустаҳкам кард, ки ҷараёни об дигар хавфнок нест. Чунин аст тамоми маъноӣ ин чор байт. Лекин ғи маъно ҷи навъ ифода шудааст! Барои ҷӣ сарбанди Бокилонӣ нокилонӣ шуд? Барои ҳамин, ки шоҳ онро ба ҷои дигар кӯчонид (нақл кард), яъне ба ибораи дигар, ҷӣ тавре ки шоҳ сарбандро кӯчонид, ҳамин тавр шоир ҳам нуктаи ҳарфи „ب“ -ро ба боло кӯчонид ва он ҳарф „و“ шуд; ғайр аз ин, калимаи нокилонӣ аз решаи «нақл», ки масдари он «нақл» аст, гӯё ҳамчун калимаи муштақ сохта шудааст. Дар айни ҳол гуфтан лозим аст, ки калимаи нокилонӣ ҳеҷ маъное надорад ва дар шеър фақат барои бозии дорондани ҷамоҳангини решаи калимаҳо дохил гардидааст. Баъд, аз калимаи бокилонӣ «боқӣ» (абадӣ) монд ва ба ҳамин тарика сарбанд доими пойдор шуд.

Аҷибаш ин аст, ки ҳатто сохтани сарбанд барин мавзӯи лубро ҳам шоир ба тасвири пурэхсаси муборизаи зидди офати ғабии даровардан наҷастааст. Ӯ фақат бо калимабозии ҳарфбозии слоластикӣ кансаат мекунад, ки ин бешубҳа бо-

зарофат намояд ҳам, лекин як чизи хушкӣ беҳиссиёт аст. Дар ин ҷо шеърят аз беҳтарин аслиҳаи худ, яъне аз **образ даст кашида**, ба як бозии бемазмунӣ хушқу ҳолӣ табдил ёфтааст.

Аммо чунин гумон кардан нодуруст аст, ки Фалакӣ бинобар ба тарзи дигар ифода карда натавонистани фикрҳои ингуна шеърҳои формалистӣ менавишт. Завқи супоришдиҳандагонӣ ӯ, дарбориёни шеършинос, ҳамингуна буд, зеро дар он вақт шеърро маҳз фақат воситаи дилхушӣ ҳисоб мекарданд. Лекин вақто ки Фалакӣ дар мавзӯи барои худ ҳаяҷонбахш шеър мегуфт, ҳам калимаҳои муносиб ва ҳам образҳои барҷаста кор мефармуд. Дар ин бора як шеърӣ дар зиндон навиштаи ӯ шаҳодат медиҳад, ки чанд байти онро ин ҷо дарҷ мекунем:

Ҳеҷ кас ҷорасозӣ қорам нест,
Чӣ қунам, бахт созгорам нест.
Қуштаи сабру интизораму боз
Ҷора ҷуз сабру интизорам нест.
Чӣ аҷаб, гар зи бахт навидам,
Дилаке бас умедворам нест.
...Боғи айши маро ҳазон дарёёфт,
Ох, к-уммеди навбахорам нест.
...Чанд хоҳам зи ҳар касе ёрӣ,
Кӣ қунад ёрие, ҷу ёрам нест?
З-ин диёрам наҷод буд, валеқ
Ҳеҷ ёр андар ин диёрам нест.
...Бо дили ранҷаву тани ранҷур,
Тоқати банди шахриёрам нест.
...Оху дардо, ки шахриёри маро
Ҳабар аз нолаҳои зорам нест.
...Худ гирифтаи, ки бо ғами зиндон,
Меҳнати банди устуворам нест.
...Нест шаб, к-аз сиришкӣ хунинам,
Донаи лаъл дар қанорам нест.
...Меҳнати ман зи мулку моли ман аст,
Ҳар ду, гар оқилам, ба қорам нест.
...К-аз нару мода ҷуз ману тифле,
Ҳеҷ кас зинда дар диёрам нест¹⁶.

Ин шеър аз ҷиҳати шакл аз мадҳияҳои дар боло зикршудаи Фалакӣ ҳеҷ мондани надорад. Қариб дар ҳар як байти он ягон санъати шеърӣ кор фармуда шудааст: вай бо **радифи** душвори «нест» навишта шудааст, ки ба тамоми шеър оҳанги ноумедӣ медиҳад, вале дар баробари ҳамин шеър пур аз ҳиссиёти амики самимона мебошад; баъзе мисраъҳои он оху фиғони ҷонкоҳеро ифода мекунад, ки ба хонанда ҳеле таъсир бахшида, ӯро ба ҳаяҷон меоварад.

Мусибати ба сараи омадаро тасвир кардани шоир ҷолиби диққат аст. Сабаби ҳамаи ин фалокат сарвати ӯ будааст, яъне он сарвате, ки ҳасудон ба муқобили ӯ ангехта ин сарватро ба даст даровардани шуда будаанд.

Агар дар эҷодиёти Фалакӣ лафзорой ва суханбозӣ назар ба пешгузаштагонаш хеле зиёд бошад, ин ҷиҳатҳо дар эҷодиёти бузургтарин намоёндаи ин гурӯҳи шоирони дарбори шервоншоҳон — **Ҳоконӣ** (соли вафоташ 1190),¹⁷ ба авҷи аъло расидааст.

Эҷодиёти ин шоир диққати адабиётшиносони Европаро борҳо ба худ кашидааст. Аввалин асари ба ӯ бахшидашуда монографияи Н. В. Хаников (1864) мебошад. Қисми таърихӣ ин монография хеле кӯҳна шудааст; матнҳои нашркардаи онро (чи матнҳои асли ва чи тарҷимаҳо) бо эҳтиёт истифода бояд кард, зеро ӯ аз вазни арӯз кам хабар дошт ва худ забонро ҳам ба қадри кифоя намедонист.

Соли 1875 эроншиноси бузурги рус К. Г. Залеман дар бораи Ҳоконӣ асаре нашр кард¹⁸. Ин олими барҷаста тамоми он чиро ки он вақт дар даст буд, ниҳоятдараҷа бо диққат ва пухтакорона ҷамъ ва таҳлил намудааст.

Эроншиноси советӣ Ю. Н. Марр ба аҳамияти бузурги эҷодиёти Ҳоконӣ барои таърихи адабиёти Закавказия баҳои дуруст додааст. Дар серияи махсуси мақолаҳо ва тадқиқоҳҳои алоҳидаи ӯ, ки «Ҳоконӣ—Низомӣ—Руставели»¹⁹ номид шудааст, дар бораи эҷодиёти Ҳоконӣ материалҳои пурқимат ҳаст. Мутаассифона, бемории сахт ва марги бемаҳал ба Ю. Н. Марр имконият надод, ки қори ба ин хуби сар кардаашро анҷом диҳад.

Дар Шарқ шеършиносон ҳамеша ба ашъори Ҳоконӣ иштиёқ доштанд, ниҳоят душворфаҳм будани шеърҳои ӯ диққати тафсирунадагонро ба худ ҷалб мекард, зеро онҳо иштиёқманди он буданд, ки ба воситаи маънидод кардани қасидаҳои мураккабу печ дар печи ӯ изҳори фазл намојанд. Рӯйхати муҳимтарин тавзеҳоти асарҳои Ҳоконӣ дар китоби К. Г. Залеман оварда шудааст. Тавзеҳоти батафсил ва хеле хуби қасидаи машҳури Ҳокониро, ки бо мисраи «Дили ман пири таълим асту, ман тифли забондонаш» сар мешавад, М. Шуйб ба нашр тайёр кардааст²⁰. Ғайр аз ин, дар хошияи қуллӣҳои дучилдаи Ҳоконӣ, ки дар соли 1876—1878 дар Лакҳнав бо ҷопи сангӣ нашр шудааст, тавзеҳоти хеле пурқимат ҳаст, ношир аз тавзеҳоти гуногуни кӯҳна низ истифода кардааст.²¹

Омӯхтани эҷодиёти Ҳоконӣ то ҳуди асри XX бо ҳамин гуна тафсиру тавзеҳот маҳдуд шуда омада буд, баъд бо таъсири илму фанни Аврупо дар Шарқ кӯшишоте дар тадқиқоти ҳақиқии адабиётшиносӣ сар шуд. Аз асарҳои ба мо маълум мақолаи Муҳаммад Али Носеҳро ном бурдан барҷост, ки дар маҷаллаи адабии Эрон «Армуғон» дарҷ шудааст²².

Ин мақола муфасссал бошад ҳам, лекин ба маълумоте, ки мо дорем, чизи наवे илова мекунад.

Бобе, ки Бадеъуззамон дар китоби худ ба Ҳоконӣ бахшидааст, бештар ҷолиби диққат мебошад²³. Ин асар аз хамин ҷиҳат пурқимат аст, ки муаллиф танҳо бо тарҷимаи ҳоли Ҳоконӣ маҳдуд нашуда, барои тадқиқи хусусиятҳои сабки осори ӯ низ кӯшиш менамояд. Албатта, ин ханӯз ҳулосаи охириини илмӣ набуда, нбтидои тадқиқотҳои минбаъда аст. Бояд қайд кард, ки Бадеъуззамон, қатъи назар аз соддагии маълуми муҳокимарониҳояш фикрҳои тоза гуфтааст.

Дар хусуси наشري асарҳои Ҳоконӣ бошад, гуфтан лозим аст, ки дар ин бобат қатъи назар аз аҳамияти хеле калон доштани эҷодиёти ӯ вазъият назар ба наشري асарҳои ҳаммаи классикҳои дигари адабиётҳои Шарқӣ Наздик беҳтар нест. Танҳо наشري рубоиётро (наشري К. Г. Залеман) танкидӣ номидан мумкин аст, тамоми матнҳои дигар ё ҷопҳои сангии диндианд, ки сифати онҳо маълум аст, ё наشري қасидаҳои ҷудогона мебошанд, ки на ҳамеша саҳеҳ ва бенуқсонанд. Номгӯи онҳо дар китоби К. Г. Залеман, «Четверостишия Хакани» (саҳ. 23) оварда шудааст. Хар чанд аз он дам хеле вақт гузашта бошад ҳам, мутаассифона, мо ҳоло ба ин номгӯй чизе илова карда наметавонем. Аз наشرҳои муқаммали девони Ҳоконӣ наشري Али Абдурасулиро, ки соли 1938 дар Эрон баромадааст, қайд кардан лозим аст. Аммо сарсухани ин наشر ҳеҷ маълумоти нави муҳимме намедиҳад²⁴.

Дар бораи ҳаёти Ҳоконӣ мо кам маълумот дорем. Ӯро Афзалиддин Бадиъ б. Али меномиданд. Ба ин ҳуди шоир ҳам дар чанд шеъраш ишора кардааст:

Бадад ман омадам инҷар ҷаҳон Саноиро,
Аз он сабаб падарам номи ман Бадиъ ниҳод

Дар баъзе асарҳо номи Ҳокониро Иброҳим гуфтаанд, ки ин иштибоҳ аст. Ин ном саҳван аз байти зерини шоир гирифта шудааст:

Ба ҳони маънирони Бароҳиме палид омад,
Зи пушти озари санъат, Али Паччори Шервонӣ

Дар ин ҷо Ҳоконӣ бо зикри номи Иброҳим ҳудро бо Иброҳим пайғамбар баробар мекунад.

Ҳоконӣ дар Шервон таваллуд ёфтааст, ки инро суҳанони зерини ӯ аз «Туҳфат-ул-ироқайн» (ҷопи сангии соли 1294 ҳиҷри, саҳ. 35) исбот мекунанд

Гуфтам «Мутааллимӣ -- суҳандон!»
Мелоди ман аз билоди Шервон»

Баъдҳо ҳам дар Шервон зиндаги кардани ӯ аз сатрҳои зерини ҳамон дoston дида мешавад

То кулбаи ман дар ин макон аст,
Шарвон ҳамасола хайрвон аст.²⁵

Соли таваллуди Ҳокониро тақрибан 514—515 хичри (1120—21—1121—22 мелодӣ) ҳисоб кардан мумкин аст²⁶.

Насаби Ҳоконӣ аз аҳли меҳнати шаҳр аст. Бобои ӯ Усмои —бофанда буд. Падараш наҷҷор (дуредгар) буд, ки шоир инро борҳо дар асарҳояш зикр намудааст. Модараш бо пешаи таббохӣ (ошпазӣ) мезистааст²⁷ ва пайрави мазҳаби исавии настури буда, ба дасти мусулмонон асир афтада дини исломро қабул карда будааст.

Настурию мубадӣ²⁸ наҷодаш,
Исломию эзадӣ ниҳодаш.
Мавлид буда ҳоки Зу Ғитояш.
Файлокус ул-қабир бобаш
Пас карда гузин ба ақлу илҳом,
Бар кеши қашии дини ислом.
Бигреҳт аз китоби настур,
Овехта дар китоби настур²⁹
Қадбону буда чун Зулайҳо,
Барда шуда боз Юсуфосо

Дар хонадони Ҳокони шахсе, ки аз дигарон фарқи калон дошт, амаки ӯ Қафийуддин Умар б. Усмои — табиб ва олими намоён буд. Назар ба қавли Ҳоконӣ, амакаш аз ӯ 15 сол калон будааст, аз ин маълум мешавад, ки наздикиҳои соли 1105 таваллуд ёфтааст. Падари Ҳокони таҳсил кардани ӯро намуҳост ва орзу дошт, ки писараш касби бобои худ — бофандагиро ёд гирад. Аммо Қафийуддин Умар б. Усмои қобилияти фавқулоддаи додарзодаашро дида, ӯро ба пеши худ гирифт ва на танҳо таълим дод, балки ҳастии худро тамоман ба тарбияи ӯ бахшид. Азбаски ӯ то схири умраш муҷаррад буд, (с. в. 540/1145—46) ва фарзанд надошт, Ҳоконӣ писархонди ӯ барин шуда монд. Падари Ҳоконӣ писари худро ба иллати бенавоӣ ва эҳтиёҷмандиаш ба тарбияи каси дигар дод, вагарна ҳуди ӯ ҳам ба вай тарбияи нағз дода метавонист. Дар ҳар ҳол, шеърҳои эсрини Ҳоконӣ ишораест ба ин гуфтаи мо:

Мискин надарам зи ҷаври айем
Афғанд маро чу Золро Сом
Ҷ симурғӣ намуд дарҳол³⁰,
Дар зери парам гирифт чун Зол
Оварда ба куҳи қофи дониш,
Парварда маро ба ошъёниш

Назар ба гуфтаҳои шоир, амакаш ҳаман илмхоро, ки худ медонист, аз хондан ба навиштан сар карда, то масъалаҳои

фалсафӣ ва илоҳиёт ба ӯ омӯхтааст. Гумон меравад, ки дар ҳамон вақт Ҳоконӣ дар назм ҳам ба камол расида забони адабиро омӯхтааст, зеро, чунон ки ҳуди шоир мегӯяд, амакаш ӯро дар ҳамон вақт Ҳассони Аҷам³¹ номида будааст:

Чун дид, ки дар суҳан тамомам,
Ҳассони Аҷам ниҳод номам.

Истеъдоди Ҳоконӣ дар пеши шоири пуртаҷрибаи санъаткор Абӯлғаллои Ганҷавӣ ба авҷи камол расид. Азбаски Абӯлғалло ба дарбири Шервоншоҳон наздик буд, Ҳоконӣ бо ёрии ӯ ба доираи шоирони дарбории ин сулола роҳ ёфт. Ин дар замони ҳукмронии Абулхайҷо Манучеҳр б. Фаридун (514—544/1120—1150), эҳтимол, наздики соли 540 ҳиҷрӣ (1145—46 мелодӣ), яъне баъд аз вафоти мураббии якуми Ҳоконӣ—амаки ӯ воқеъ шуда бошад.

Ба ҳамин тариқ, таҳсили Ҳоконӣ дар ҳузури Абӯлғалло мӯддати зиёд давом накардааст. Ибро хронология исбот мекунад. Аз ин ҷо равшан аст, ки қиссаи муносибати Ҳоконӣ ба Фалакӣ ва Абӯлғалло аз нуқтаи назари таърихӣ ҳам ҷандон эътибор надорад.

Таҳаллуси Ҳокониро ҳам шоир дар ҳамон вақт қабул кардааст, ки баъдҳо бо ин таҳаллус бисёр машҳур гардид. То он вақт дар шеърҳои айёми ҷавонӣ аш «Ҳақоқиқ» таҳаллус доштааст. Табдили таҳаллуси ӯро одатан ба яке аз ӯнвонҳои ҳомии ӯ Манучеҳр («Ҳоконӣ бузург» ё «Ҳоконӣ калбир») вобаста мекунад. Ба иборати дигар, маънои таҳаллуси «Ҳоконӣ», «Шоири Ҳокон» мебошад.

Вақтҳои аввал муносибати Абӯлғалло ва Ҳоконӣ хеле хуб буд. Абӯлғалло ҳатто духтари худро ба вай ба занӣ дода буд. Аммо вақте ки мавқеи Ҳоконӣ дар дарбор мустаҳкам гардида, ӯ ба қувваи истеъдоди худ боварӣ ҳосил кард, зоҳиран, дар ҳаққи устоди худ ҳаҷвияе навиштааст. Маҳз аз ҳамин сар шудани низои байни онҳоро як рубоии Абӯлғалло хеле равшан нишон медиҳад. Эҳтимол аз он сабаб, ки Ҳоконӣ Абӯлғаллоро ҳамчунон беобрӯ кардан гирифтааст, Абӯлғалло бо рубоӣ қаноат нанамуда, як ҳаҷвияи қалоне навишта, шогирдашро, дар кўрнамакӣ мазаммат намудааст. Ин ҳаҷвия дар баъзе тазкираҳо, инчунин дар китоби Н. Хаников ва Қ. Г. Залеман оварда шудааст. Дар ҷавоби ин ҳаҷвия Ҳоконӣ як шеъри ниҳоят нешдори пур аз дашномҳои кўчагӣ навишт ва бадин қор боз дар ин аст, ки Абӯлғалло ба мазҳаби исмоилия мансуб аст гуён, ба гардани вай айби саҳте монд, ки ин даъвоаш эҳтимол асосе надошта бошад³². Маълум аст, ки дар тамоми қаламрави хилофати собиқ мазҳаби исмоилӣ барои сулолаҳои турк ниҳоятдараҷа хатарнок буд ва пайравони онро ба ҷазои марг гирифта мекарданд. Аз ин ҷост, ки ин ҳаҷвияи Ҳоконӣ аз доираи дашноми муқад-

рарӣ мебаромад ва ба ин ғаммозӣ шоир меҳост устои худ-
ро аз байн бардорад.

Ин низои байни ду шоир ба қас ғазсири бисёре ногуво-
ре мебахшад. Аммо бояд хотирнишон кунем, ки дар асоси
ин маълумотҳо дар ҳаққи кирдори Ҳоконӣ фавран хуло-
саи қатъӣ баровардан дуруст нест. Ҳуччатҳои дар дасти мо
буда зоҳиран Ҳокониро айбдор мекунанд, вале тамоми таф-
силоти ин низоёро надоништа, муқаррар намудан мумкин
нест, ки ҳақ ба ҷониби Ҳоконӣ буд ё устои ӯ.

Ҳоконӣ дар соли 551 хичрӣ (1156—57 мелодӣ) ба сафа-
ри ҳаҷ рафт. Аз он ҷо соли 552 хичрӣ баргашта, ягона досто-
ни худ «Тӯҳфат-ул-ироқайн»-ро ба охир расонид. Дар аснои
сафар бисёре шахру мамлакатҳоро дид ва баъд аз баргаш-
тан ба ватан, шаҳри Шервон, ки дар он ҷо ғаммозиву ҳа-
садхӯрӣ, тӯҳмату бӯхтон ва бетамизии ҳокими он ҷо ни-
ҳоят авҷ гирифта буд, ба назари вай як зиндони тангу то-
рик намуд. Таърихи ҳукмронии Шервоншоҳонро ҳоло бо
душвориҳои хеле зиёд муайян кардан мумкин аст, бинобар
ин муқаррар кардан мушкил аст, ки дар он вақт Манучеҳ-
ри II ё ки писари ӯ Ахсатон ҳукмронӣ мекард.

Шоир дар бораи ватани худ ин тавр мегӯяд:

Танг омада бар дилам Шамоҳӣ,
Гулханҷое бад-ин фароҳӣ.

Аммо шикоят ва изҳори норозигӣ дар вазъияти он вақт
Шамоҳӣ хатарнок буд:

Зиндони ман аст маскани ман,
Ҳар мӯи муваккали тани ман.
Наздам зи равандағони олам
Дарнагзоранд бодро ҳам.
Вой, ар қадаме занам ба роҳе!
Оҳ, ар зи чигар барорам оҳе!
Бадгӯе занад гирех бар он, оҳ,
Сарбаства барад ба ҳазрати шоҳ.

Ингуна зиндагонӣ Ҳокониро азият меод, ғайр аз ин зин-
дагии оянда дар Шамоҳӣ ўро ҳамона ба даҳшат меандошт.
Мо дар боло дидем, ки шоирони дарбори шервоншоҳон аз
ҷиноятҳои содиркардашон бо ҷӣ тарсу ларза худро сафед
кардани мешуданд. Гоҳ дар натиҷаи танҳо як шубҳа ё сӯи-
занне зиндагиашон барбод мерафт ё ба қатл мерасиданд.
Аз ҳамон ҷост, ки Ҳоконӣ меҳост аз Шамоҳӣ зудтар гуре-
зад.

Ў ба офтоб мурочиат карда мегӯяд:

Ту ҳастан мотами Хуросон,
Ман бастан дори зулми Шервон.
Рӯ рондай он тараф ба васвос,

К-он мавлиди тусту маскатурраъс
 Ман з-офати зоду бум гамнок,
 Дил дар таби гарму дида намнок
 Ду гармдилу ду гамрасида,
 Ду зардруху ду табкашид:
 Аз кардаи рӯзгори риман,
 Ман бо ту гила кунам, ту бо ман

Шоир дидани ҷойхон сафаркардаашро орзу мекунад.

..К-аввал, ки маро амири даврон
 Бирхонд зи шахру банди Шервон
 Саҳрои сафар гирифтаи аз пеш,
 Бар лошан азм лошан хеш
 Аз шатти ваболи баҳри Шервон,
 Частам ба Ироки мақсади чон.

Шоир сабаби гуссан дили ҳудро низ кушода медиҳад:

Бо нохуна чашми рӯзгорам,
 Бо обила рӯи ихтиёрам
 Он нохуна чист? Дарди даврон!
 В-он обила чист? Шарри Шервон!
 Шаҳбозаму шоҳи парбурида,
 Шаҳбозии рӯзгор дида
 Дар халк бимонда сифру оҳод,³⁵
 Яъне оҳ аз ниҳеби ҳассод.
 Чун гови хароси тангмайдон
 Гирди нуктаи вабол гардон.
 Аз макраи замона хаста
 Гардан ба танобу чашм баста.
 Он гови харос, бин, ҳама сол
 Қ-у чарх занад, на вачд, на ҳол.
 Пешаш ҳама чарбу охури тар,
 Лекин нарасад ба охураш сар
 З-ӯ то ба муроди роҳ бас не,
 Лекин ба мурод дастрас не³⁶

Гумон меравад, дар ҳамон вақтҳо ба дасти шоҳи дигар гузаштани ҳокимият Ҳокониро ҳамоно аз нуфузи пештарааш маҳрум кард ва ӯ ба номи ин шоҳ харчанд қасидаҳо навишта бошад ҳам, шоҳи нав Ахситон ба ӯ эътиборе надод.

Аммо ин гуна суҳанҳо дар Шергон хатаровар буданд. Гумони Ҳоконӣ дуруст баромад, нуфусҳои ӯро ба шоҳ хабар доданд ва ба сараш ҳар он чӣ ӯ мегарсид, омад — вай ба ҳамон зиндони Шоброн (ё Шобурон), ки Фалакиро нобуд карда буд, асир афтод.

Маълум нест, ки вай чанд вақт зиндонӣ буд. Дар зиндон «Ҳабсиёт»-и ҷашури ҳудро навишт, ки бешубҳа бо «Ҳабсия»-и Масъуди Саъди Салмон, инчунин бо шеърхон Фалаки ҳамоханг буд.

Ғайр аз ин, қасидае ба номи императори Византия Андроник Комнен навишт ва дар он ҳамоно ба хотири насронӣ будани модараш аз ӯ ҳимоят нурсид. Ба сабаби ҳамаи қасида ё сабаби дигари ба мо номаълуме дар солҳои 536--

575 (1170—1180) Хоқони аз ҷабс озод шуд, зеро дар ҳамин солҳо дубора сафари ҳаҷ карда³⁵, харчанд аз ватанаш Шервон дилмонда шуда бошад ҳам, боз баргашт. Хатто дар аснои сафар ҳам ба сари ваф ҳодисаҳои ногувор омад. Муҷридидин Байлақонӣ дар ҳаққи аҳолии Исфаҳон ҳаҷвие навишта буд. Ин қасидаро ба Хоқонӣ нисбат доданд ва Ҷамолиддин Абдураззоқ ба ин қасида ҷавоби саҳте навишт. Хоқонӣ барои бартараф кардани ин ништибок қасидае дар васфи исфаҳоние навишт, ки яъне аз беҳтарин асарҳои ӯ мебошад.

Дар бораи сабабҳои, ки боиси ғазаби Шервоншоҳ нисбат ба Хоқонӣ шудааст, маълумоти хаттӣ маълумоти саҳеҳ наменданд. Ақсоиёти маълумоти худписандии Хоқониро далоли меоваранд, ҳатто нақл мекунад, ки ӯ гӯё духтари шоҳро ба зани хоста будаст. Аммо муаллифони ин ривоятҳо бештар айбдор ба гардани Хоқонӣ гузоштани мешаванд, зеро аксар тазкиранишон, ки асарҳояшонро барои ҳокимон менавиштанд, ҷуръат намекарданд, ки дар бораи худсарӣ ва беодобии Шервоншоҳ, ҳақиқатро гӯянд.

Тақдир баъдинаи Хоқонӣ маълум нест. Мо медонем, ки ӯ як вақтҳо дар Табрез зиндагонӣ карда буд, аз он ҷо раҳон ёфта ба Хуросон рафтани шуд, вале ба ин нияташ нарасид. Дар Табрез ба сараш мусибати наво омад, писари дуҷаҳил Изиддин Аҳмад вафот кард. Азбаски пеш аз он дар Шервон писари калонии ӯ Рашидиддин ва занаш вафот карда буданд, Хоқонӣ дар овони пирӣ эҳтимол тамоми яккаю танҳо монда бошад. Тахмин кардан мумкин аст, ки дар солҳои охир як зиндагии зоҳидонае ба сар бурдааст ва қасидаҳои ҷамолмӯзи сӯғийонаи ӯ, ки дар онҳо нисбат ба зиндагии нафрату бадбинии намоён аст, дар ҳамон вақтҳо навишта шудаанд.

Хоқонӣ дар Табрез вафот карда, дар қабристони Сурхоб дар «Мақбарат-уш-шуаро» дафн карда шудааст, аммо қабраш дар натиҷаи зилзила вайрон шуда, ҳоло ҷояш маълум нест. Соли вафоти ӯ саҳеҳ муайян нашуд. Тазкираҳо ҳар хел ва аксар тахминӣ солҳои 532, 581, 582, 592 нишон додаанд. Санаи охири дақиқтар менамояд, лекин ба ҳар ҳол бояд санаи аз он ҳам дертар яъне соли 595 (1198—1199) дурусттар бошад.

Хоқонӣ шоири барҷастае буд, ки бисёр асарҳои аз ҷиҳати шакл олӣ эҷод карда метавонист. Аммо дар охири умр ҳолати рӯҳияи ӯ ба дараҷае расида буд, ки боиси гуфтани чунин байтҳо шуд:

Нест зи н-омада хабар в-аз дами рафта ҳосиле,
Ҳосили вақтро нигар, то дами рафта нагарӣ.
Умр пулест раҳнасар, ҳодиса сели пулшикан,
Кӯш, ки норасида сел аз пули раҳна бигзарӣ,

Асарҳои то замони мо расидаи Ҳоконӣ аз як девони хеле калон ва як маснавии нисбатан хурди «Тӯҳфат-ул-ироқайн» иборатанд. Девони ӯро аз рӯи чопи Лакхнав (1293) ба чунин қисмҳо ҷудо кардан мумкин аст: 1. Қасоид, тарҷеъбанд ва қитъаот, 2. ғазалиёт, 3. рубоӣёт, 4. қасоиди араби.

Мо дар ин ҷо ба тавсифи умумии хусусиятҳои асосии услуби девони Ҳоконӣ иктифо мекунем.

Пеш аз ҳама кайд мекунем, ки гарчанд қасидаҳои Ҳоконӣ қисми ками тамоми ашъори ӯро ташкил кунанд ҳам, лекин ӯ маҳз ба шарофати ҳамин қисми ашъораш шӯҳрат пайдо кардааст, чунки он чизи наве, ки шоир гуфтан меҳост, маҳз дар ҳамин қисми ашъораш равшан ифода ёфтааст. Шубҳае нест, ки қасидаҳои Ҳоконӣ барои Закавказия нуқтаи оли инқишофи ин навъи назм буданд, чи навъе ки қасидаҳои Анварӣ дараҷаи оли назми дарбории Хуросон буд. Барои фаҳмидани муваффақиятҳои шеърӣ Ҳоконӣ, пеш аз ҳама шароити эҷодии мадҳасароии дарбориро бояд равшан тасаввур кард.

Накл мекунанд, ки як амир аз шоири кухансоли араб Салама б. Чандол хоҳиш намудааст, ки корномаҳои ӯро дар қасидае ситоиш кунад. Шоир дар ҷавоб гуфтааст: коре кун, ки сазовори мадҳ бошад, то ки ман онро ситоям. Аммо дар замони Ҳоконӣ шоир ин гуна ҷавоб гуфта наметавонист. Аз фазилат ё нуқсонҳои мамдӯх сарфи назар карда бо ҳар роҳ ӯро таърифу ситоиш намуда, ба осмонҳо бардоштан лозим мешуд.

Дар девони Ҳоконӣ номҳои даҳ ҳукмрон сабт ёфтааст, ки ӯ қасидаҳои худро ба онҳо бахшидааст. 1) Абулхайҷо Манучеҳр б. Фаридуни Шервоншоҳ; 2) Ахсатон б. Манучеҳри Шервоншоҳ; 3) Отсиз б. Муҳаммади Хоразмшоҳ (†128—1156) қасидаи ба Отсиз навиштаи Ҳоконӣ ба мукотибаи ӯ бо шоири дарбори Хоразмшоҳ — Рашидиддин Ватвот сабаб шуда, боиси рақобати саҳти ин ду шоир гардид. 4) Текеш б. Арслони Хоразмшоҳ (1172—1200), ки Ҳоконӣ бо дабири ӯ дӯстӣ пайдо карда буд; 5) Испаҳбади Табаристон Нусраддин, ки вилояти худро аз ҳучуми салҷуқиён муҳофиза карда буд. Солҳои ҳукмронии ӯ аниқ маълум нест. Пеш аз соли 559 (1163—64) вафот кардааст; 6) аз салҷуқиёни Ироқ — Ғиёсиддин (эҳтимол ин Ғиёсиддин Масъуд бошад, ки дар солҳои 1133—1152 ҳукмронӣ карда буд); 7) аз салҷуқиёни Ироқ Арслон б. Туғрул (1161—1177); ба ӯ тарҷеъбанде бахшида ҷанги ӯро бо Абхазия мадҳ мекунанд; 8) ҳокими Дарбанд Сайфиддин Музаффар; 9) Ҳокими Шамоҳи Атобак Сафӣуддин Мансур, ки ӯро Ҳоконӣ «Шоҳи Шервон» меномад; 10) Музаффариддин Усмони Қизил Арслон б. Илдигиз (1186—1191).

Ба ғайр аз Хоразмшоҳон, ки дар тақдири сиёсии Шарқи

наздик роли калон бозидаанд, дар бораи дигар ҳукмдорони мамдӯхи Ҳоконӣ дар таърих маълумоти хеле каме боқӣ мондааст ва аз ин сабаб ҷои таъҷуб нест, ки Ҳоконӣ дар ин қасидаҳоиаш бо тамоми қобилияти истеъдоди шоириаш ба хунарнамоӣ имконият надошт. Дар асари ба ягон ҳокими маҳаллии назарногир бахшидашуда қариб чизи гуфтанӣ набуд, бинобар ин шоир хоҳу нохоҳ маҷбур мешуд, ки диққати асосии худро ба шакл, диҳад. Ҳоконӣ шакли шеърро ба чӣ тарз мураккаб мекунад?

Қабл аз ҳама шоир радифҳои душвор, санъати илтизом, таҷдиди дубораю себораи матлаъ, маҷозу истиора ва таркиботи гуногуни шеърро ниҳоят бисёр кор мефармояд. Баъзан аз ифротӣ истифодаи ингуна таркибот байтҳои ҷудогонаи Ҳоконӣ ба муаммои печ дар печ табдил меёбанд, масалан ин мисраъ аз қасидаи машҳури «Мадоин»:

Заррин тара ку бар хон? Ав «кам тараку» бархон.

Сухан дар бораи гули заррини хони Парвези Сосонӣ меравад. Аммо дар ин ҷо таҷниси «бар хон» (бар рӯи хон) ва «бархон» (бихон) ва таҷниси лафзии ибораи форсӣ ва арабии «тара ку» (қучост гул) ва «тараку» (тарк карданд) иборат аст. Фаҳмидани маънои ин мисраъ берун аз қарина қариб номумкин аст, лекин аз қарина ҳам фақат бо душвории зиёд фаҳмида мешавад.

Ғайр аз ин, Ҳоконӣ аз усули васф ба таври хеле васеъ истифода бурдааст, ки намунаҳои барҷастаи онро ҳам пешгузаштагон ва ҳам муосирони шоир нишон додаанд. Шоир васфи худро бо мушоҳидаҳои дақиқ аз ҷузъиёти хурдтарини ба назар оддӣ намоён тартиб медиҳад. Ин натиҷаи нозукбаёнӣ санъатқоронаест ва дар ин ҷо аз ҳама бештар қувваи маҳорати Ҳоконӣ дида мешавад. Аммо бояд қайд, намуд ки жанри қасида интиҳоби мавзӯро барои васф ниҳоятдараҷа маҳдуд мекунад. Вай ба завқу салиқаи мамдӯх вобаста аст ва аз ин ҷо шоир озодона аз илҳомоти худ истифода бурда наметавонад. Чунончи, дар қасидаҳои Ҳоконӣ васф аксаран ба таъсири сабӯҳӣ бахшида шудааст, ки ин дар дарбори Шервон ҳамоно як дилхушии хеле расмшудае будааст.

Дар ин ҳол барои шоир роҳи дигар ҳамин буд, ки ба васфҳои худ ташбеҳҳои нави обнорасида дохил намояд, аз истилоҳоти соҳаҳои гуногуни фан (Ҳоконӣ, хусусан, истилоҳоти тиб ва фалсафаро дӯст медошт) истифода намуда, шеърҳои худро рангоранг кунад. Образҳо такрор ёбанд ҳам, ранги дигар мегиранд, ягон ҷузъиёт барҷаста карда нишон дода мешавад, ки худ ба ташбеҳи нави мураккаб табдил ёфта бо тарзи баёнӣ фавқуллодда хонандаро ба ҳайрат мему-

над. Дар бораи хике ки май аз дахони он кул—кулкунон мерезад, шоирон ҳазорон бор навиштаанд ва гӯё, ки тамоми ташбеҳҳоро кор фармуда тамои кардаанд. Аммо Хокони чизи нави илтироъ мекунад ва ихтирои ӯ хонандаро ногузир ба хайрат меандозад.

Хик аст зангӣ, хафақон дорад, к-аз чигар

Вақти да онкушо ҳама сзфро барафканад

Ин ташбеҳи сареҳ аст, агар сабаби кор фармуда шудани чунин образро (ташбеҳро) ба ҳисоб нагирем, ин ташбеҳро натуралистӣ номидан мумкин буд; шоир бо истеъмоли ингуна образ, пеш аз ҳама, аз образҳои анъанавӣ дур шудан хостааст. Ин ташбеҳ ба чунин байти қасидаи «Мадоин»-и шоир ҳеле наздик аст.

Бинӣ, ки лаби Даҷла каф чун ба дахон орад?

Гӯй зи тафи оғаш лаб обила чандон!

Шоир ташбеҳи кафи лаби даръёи пурталотумро ба таблоҳи (обилаи) лаби бемори табларза монанд мекунад. Вале ин ташбеҳ ба воситаи бо ҳам мутобиқ кунонидани маънои калимаи «лаб» (лаби одам, соҳили даръё) ҳеле возеҳ ӯ дар айни замон ниҳоят пуртаъсир мегардад. Калимаи «лаб» аз як ҷиҳат ба калимаи «даҳон» ва аз ҷиҳати дигар ба даръёи Даҷла муносибат дорад. Зубдаи ашъори Хоконӣ аксаран дар ҳамин ҷост ва хонанда ҳар қадар, ки онҳоро бо диққаттар мулоҳиза намояд, дар онҳо ҳамон қадар бештар латофату зебони тамоман ба худ ҳосе пайдо мекунад.

Такаллуфоти назми дарборӣ истеъдоди Хокониро маҳдуд карда ба вай озодии комил намерод. Инро лоақал чунин факт исбот мекунад, ки беҳтарин қасоиди шоир, маҳсусан, қасидаи санъаткоронаи ӯ «Мадоин», қасидаи ғурӯи ба мадҳи аҳолии Исфаҳон навиштаи вай дар радифи «Сифаҳон» ва ниҳоят «Ҳабсиёт»-и пуртаъсири ӯ ба дарбори шоҳ алоқае надоранд. Аммо бо ин ҳама эҷодиёти Хоконӣ ҳеле пуртакаллуфот аст. Ҳатто дар «Ҳабсиёт» барин шеърҳои фотиҳангез низ ӯ намунаҳои ашъори пешгузаштагони худ — Масъуди Саъди Салмон ва Фалакиро пайравӣ мекунад ва «нуктаҳои» ниҳоят мураккаби печ дар печро бисёр меорад, ки онҳо ҳар қадар бо таҷаммул бошанд ҳам, аммо на ба ҳиссиёт, балки ба тафаккуроти хонанда нигаронида шудаанд. Ин бешубҳа маҳсули ҳамон муҳити шаронии зиндагии шоирони дарборӣ буда, онҳо ёрон он надоштанд (ҳатто баъзан имкони он надоштанд), ки андешаи ҳиссиёти худро кунанд.

Зухдиёт — қасонди сӯфиёнае, ки Хоконӣ ҳамона дар овози пирӣ навишта буд, хусусияти тамоман дигаре доранд. Дар

ин шеърхо Хоконӣ дигар аз ҳеҷ чихат маҳдуд набуд ва бе ҳеҷ қайду шарт ба меҳнати пурмашаққати бесамараи шоирӣ дарборӣ баҳои дуруст дода тавонист. Қасидаҳои сӯфиёнаи Хоконӣ ба асарҳои бузургтарин сӯфиёни зӯҳдпараст каммонанди дорад. Қасидаҳои Хоконӣ назарияҳои сӯфизмро қамтар баён мекунад (агарчанде ки истилоҳоти сӯфиёна бисёр қор фармуда мешавад). Дар онҳо бештар бедодиҳои бемаънии дунё мазаммат карда мешавад.

Аз ҷумлаи ин гуна қасидаҳо қасидаеро, ки матлаи зерин дорад, алоҳида қайд мекунем:

Дили ман пири таълим асту ман тифли забондонаш,
Дами таслим сари ушр³⁶ сари зону дабистонаш.

Барои адабиёти Шарки Наздик то чи андоза аҳамияти бузург доштани ин қасида аз ҳамин маълум аст, ки бисёр шоирони бузург ба он назира навиштаанд. Ба мо назираҳои шоирони зерин маълуманд: Амир Хусрави Деҳлавӣ (назираи ӯ «Миръот-ус-сафо» ном дорад), Абдурахмони Ҷомӣ, Мир Алишер Навоӣ, Имоиддин Насимӣ, Фузулӣ³⁷.

Якчанд сухан дар бораи ғазалиёти Хоконӣ. Мо дар боло гуфта гузаштем, ки ғазалиёт дар эҷодиёти Хоконӣ ҷои намоёне дорад. Дуруст аст, ки ба мӯчиби хусусиятҳои эҷодиёти Хоконӣ ғазал, ки қабл аз ҳама ҳиссиётро талаб мекунад, ба ҳеҷ ваҷҳ дараҷаи баланди назми ӯ намебошад ва аз қасоиди ӯ хеле паст меистад. Аммо бо вучуди ин ғазалҳои Хоконӣ, махсусан аз ҳамин сабаб аҳамияти қалон доранд, ки бар ҳилофи шоирони сабки хуросонӣ, ки дар эҷодиёти онҳо ғазал дар мадди дуюм буд, дар эҷодиёти Хоконӣ шакли мустақил аст. Ба ҳамин тарик, хидмати ба шакли то даровардани ғазалро тамоман ба Шероз (Саъдӣ ва Ҳофиз) нисбат додан мумкин нест. Дар ин соҳа Хоконӣ ҳам роли қалон дорад, ки ӯ ё пеш аз Саъдӣ ва ё ки бо вай дар як вақт ғазалҳои томи муқаммал навиштааст.

Аз хусусиятҳои забони ашъори Хоконӣ ҳаминаро хотирнишон кунем, ки шоир бисёр қалимаҳои туркӣ—озарбойҷонӣ—ро қор мефармояд. Барои мисол ин порҷаро меоварем:

Мулки Аҷам чу тўмаи туркони аъҷамист,
Оқил кучо бисоти таманно барафғанад
Тан гар чи суву экмек аз эшон талаб кунад,
Қай меҳри шах ба Отсизу Бугро барафғанад?
Зол ар чи мўй чун пари зоғ орзў кунад,
Бар зоғ қай муҳаббати Анко барафғанад?
Яъқуб ҳам ба дидан маънӣ бувад зарир,
Гар меҳри Юсуфӣ ба Яҳудо барафғанад.

Услуби Хоконӣ ба худ хос бошад ҳам, бо вучуди ин ҳудуди вай ба сабки хуросонӣ алоқаманд буданаширо эътироф

менамојад. Ҳар бор, ки ӯ бартарии худро нисбат ба шоирони дигар таъкид ҷарданӣ мешавад, ҳамеша номҳои маъруфи сабки хуросониро зикр мекунад:

Ку Унсурӣ, ки бишнавад ин шеърӣ обдор,
То ҳок бар даҳони муҳоко барафганад?

Ё ки:

Бар бисотат ба мидҳат андешӣ,
Унсуриро се шаш диҳам пешӣ.

Ё ки:

Резахӯри хони ман Унсурию Рӯдакӣ.

Ба ҳамин тариқа, мухтасаран аз назар гузаронидани баъзе хусусиятҳои эҷодиёти Ҳоконӣ нишон медиҳад, ки аввалан назми ӯ мисли назми ҳамзамонаш бо сабки хуросонӣ алоқаманд аст, аммо дар ашъори ӯ услуби ин назм хеле тағйир ёфтааст. Сониян, ба чуни хулоса омадан мумкин аст, ки муҳити зиндагӣ ва эҷодиёти Ҳоконӣ ӯро водор менамуд, ки диққати асосиро ба санъати маънавии нутқ равона кунад, ҳар он чиро, ки сухан барои эҷод намудани образи зебо дода метавонад, пурра истифода намояд. Агар Ҳоконӣ дар баробари санъати баланде, ки дар бобати шакли шеър-гӯӣ дошт ба назми худ мазмуни амиқ дода метавонист, ӯ яке аз бузургтарин шоирони ҷаҳон мешуд. Ба ин мақом Низомӣ расид, ки вай дар баробари санъати олиӣ шеър ба назми худ мазмуни баланди ҳайратангезе дохил кард ва дар натиҷаи ҳамин ба мавқеи баланд соҳиб шуд, аммо барои ба дараҷаи Низомӣ расидани Ҳоконӣ маҳз шоири дарбор будани ӯ имкон надод. Ӯ аз таъсири назми дарборӣ дур шуд, аммо дигар дер шуда буд: пиронсолӣ ва мусибатҳои саҳт дигар ба ӯ имкон надоданд, ки тамоми истеъдоди худро пурра ба қор андозад.

× × ×

Дар хотимаи обзори эҷодиёти шоирони ин замон ашъори **Муҷириддин Байлақониро** аз назар мегузаронем. Аз адабиёти оид ба эҷодиёти Муҷириддин Байлақонӣ ба мо ба ғайр аз маълумотҳои сатҳии тазкираҳои гуногун, қайди Ч. Рӯё ва мақолаи муфассали (ба ҳар ҳол аз тамоми маълумотҳои ҳозира маъҷуда муфассалтари) Бадеуззамон маълуманд³⁸. Аз осори ӯ то замони мо танҳо як девон расидааст, ки нусаҳои он камёббанд.

Зодгоҳи ин шоир Байлақон — дар наздикии ҷои бо ҳам як шудани дарёҳои Аракс ва Кура воқеъ шуда буд. Роҳи Бардаъ ба Ардабил аз Байлақон мегузашт. Оро дар соли

1221 муғулси хароб карда буданд, баъдтар аз нав барқарор карда шуд ва дар соли 1405 дар он 20 хазор хонавода буд³⁹.

Дар бораи ҳаёти Мучириддин маълумот кам аст. Гумон маравад, ки шоир наслан аз табакаи поён буд, ҳатто эҳтимол аст, ки фарзанди канизаки хабашӣ бошад, чунки худ меғӯяд:

Тифлони табъи ман ба сифат туркчеҳраанд,
В-ин турфатар, ки аз ҳабаши буд модарам.

Мучириддин бо роҳбарии Хоконӣ таҳсили адабӣ кард. Ва аз ин ҷо маълум аст, ки дар овони ҷавонӣ ба Шервон рафта будааст, аммо ба дарбори Шервоншоҳон дохил нашуда, илдигизҳоро хомиёни худ хоста буд.

Дар дарбори илдигизҳо аҳли дарбор зоҳиран бо ҳамон усулҳое, ки дар дарбори шервоншоҳон хеле маъмул буд, амал мекарданд. Ба ин сатрҳои зерини як қасидаи ба Ҷаҳонпалавон бахшидаи Мучириддин шаҳодат медиҳанд, ки шоир дар он аз тўҳмати ҳасудон шикоят мекунад:

Нагуфтаму нагузаштаст бар дилам ҳаргиз,
Накарда ҳеҷ кас аз банда ин суҳан исғо.
Ҳадиси ман зи мафони фоида бувад,
Ман аз кучо, суҳани сирри мамлакат зи кучо!
Ба як дуруғ, ки ҳосид бигуфту шох шунид,
Зи ҳашми шох фитодам зи садри шох чудо.

Ба ибораи дигар гӯем, шоир дар ошкор кардани сирри давлат айбдор карда шуда буд, ки ин, албатта, боиси қатли ӯ шуда метавонист. Аммо феълӣ атвори илдигизҳо назар ба шервоншоҳон нармагар будааст, ки шоир аз ин ҳодиса осебе надидааст.

Соли вафоти Мучириддин саҳеҳ муайян нагардидааст ва санаҳои 568, 577, 586, 594 ҳиҷро соли вафоти ӯ нишон додаанд. Се санаи аввали тамоман нодуруст аст, зеро дар девони шоир соли вафоти Қизил Арслон, яъне 587 ҳиҷрӣ (1191) нишон дода шудааст. Аз ду санаи охирин эҳтимол 589 ҳиҷрӣ (1193) дурусттар бошад. Тафсилоти вафоти ӯ низ чандон равшан нест. Нақл мекунам, ки издиҳомӣ мардум аз ҳаҷвиёти ӯ ба ғазаб омада дар ҳаммом ба ӯ ҳуҷум оварда куштандаш. Эҳтимол ин «ғазаб»-и издиҳомӣ бо фармони махфии ягон ҳоким ба вучуд оварда шуда бошад.

Девони Мучириддин аз ҷиҳати мазмун ба ин қарор аст. Қисми аввал—қасидаҳо, ки қомилан бо эҷодиёти бехтарин санъатгарони сабки хуросонӣ—Манучехрӣ, Фарруҳӣ ва ба дараҷаи камтар бо эҷодиёти Унсурӣ, алоқаманданд. Ин қасидаҳо низ ҳамон тавр бо шукӯҳ, фориғболона, шӯҳиомез, ғасеҳ ва зиндадиллона навишта шудаанд.

Қисми дигари ашъори девони Мучириддин қасидаҳои ме-

бошанд, ки дар он шоир тамоми мураккабӣ ва душворфаҳмии забони Ҳокониро тақрор ва таҷдид кардани мешавад. Ин қасидаҳо айнан тақлиди бемуваффақияте буда, ба ҳеҷ вачҳ ба дараҷаи қасидаҳои тақлидшаванда расида наметавонанд.

Ниҳоят, қисми сеюм шеърхое мебошанд, ки онҳоро аз ҷиҳати мазмун «дар мазаммати дунё» номидан мумкин аст. Ин шеърҳо қисми аз ҳама ҷолиби диққати девон аст, ки Муҷириддин аксаран фасоҳати хеле пуртаъсире зоҳир менамояд. Ин қисм шеърҳои Муҷириддин пессимизми ғамангезонае дорад. Ба тариқи мисол ин шеърро овардан мумкин аст:

Фалак ҷароғ дар ангушт карда мегардад,
Қи ғанҷи хонаи умри ту чун кунад яғмо.
Бикуш ба охи сахарғаҳ ҷароғаш аз лаи он,
Қи дузд саҳт ҳарис асту хона пурқоло.
На вақти тақъяву хоб асту мор бар болин,
На ҷои нузҳату айш асту марг бар боло!

Сабаби ин пессимизмро рӯҳияи сӯфиёна аст гуфтан, ба назари мо, чандон дуруст нест. Ба ақидаи мо, чунон ки инро шарҳи холи шоирони зикршудаи он замон низ нишон медиҳад, зиндагии шоирон дар он вақт ҳақиқатан ғамангез буд. Аз муҳити пуразияти фишоровари Шервон ҳалосӣ ҷуста, ҷонбозӣ кардан ва ба мақсад муваффақ нашудани Ҳоконӣ ҳам бояд тасодуфӣ набошад. Низомӣ низ шикваю шикоят карда аст ва роҳи барҳам задани занҷири саҳти асоратро ёфта на тавонистааст.

* * *

Чанд суҳан дар бораи дostonҳои ҳамосавӣ. Аз адабиёти дар дасти мо буда бармеояд, ки он замон дар Озарбойҷон назми ҳамосавӣ (эпикӣ) паҳн нашуда будааст. Аз ҳамаи шоироне, ки мо эҷодиёти онҳоро дида баромадем, жанри ҳамосавӣ ва он ҳам дар шакли махсусе (албатта ба ғайр аз Низомӣ) танҳо дар Ҳоконӣ дида шуд.

Албатта, фикр кардан мумкин буд, ки сабаби ин гуна ақидаи мо он аст, ки дostonҳои шоирони дигар то замони мо нарасидаанд. Лекин ин ба гумон аст. Аввалан, агар ин гуна асарҳо мебуданд, дар ягон маъҳази ба мо маълум акаллан аз онҳо ишорае мешуд. Сониян, агар мо назми ҳамонвақтаи Хуросон ва Хоразмро аз назар гузаронем, мебинем, ки дар он ҷо ҳам ҳеҷ кадоме аз шоирони бузург дostonи ҳамосавӣ нанавиштаанд. Дар он вақт жанри асосӣ жанри лирикӣ буд.

Роҳи «Шоҳнома»-ро давом додан дар асри XII ғайри имкон буд. Сабаби ин на фақат дар он аст, ки бо Фирдавсӣ ба-

робарӣ кардан душвор буд, балки пеш аз ҳама ба он иллат буд, ки ривоятҳои қаҳрамонҳои эронӣ дар замони сулчукиён қобили қабул набуд. Дар соҳаи дostonҳои ишқӣ ва қаҳрамонӣ ҳам душвориҳои зиёде буданд. Муаллифони ин гуна dostonҳо аз рӯи анъана ҳам дар сохти doston ва ҳам дар забон шаклҳои кӯҳнаи аз истеъмоли баромадаро ба қор мебарданд. Кӯшиши Фаҳриддин Гургонӣ, ки ин навъ dostonро аз нав сохта қаҳрамонони қадимро аз назари сокини шаҳр тасвир кардаӣ буд, муваффақият пайдо накард⁴⁰.

Дар соҳаи dostonнависӣ танҳо чунин шоире муваффақият пайдо карда метавонист, ки вай дар ин жанр дигаргунии куллие ба вучуд оварда, ба хонанда чунон dостоне диҳад, ки мислаш пеш аз он дида нашуда бошад. Бешубҳа, ин гуна қорро фақат шахси ниҳоят ҳасур нисбат ба анъана ба зимма гирифта ва дар сурате муваффақият пайдо карда метавонист, ки истеъдоди ғавқуллодае дошта бошад. Ин сифатҳо танҳо ба Низомӣ хос буд.

Ҳаминро бояд қайд кунем, ки шоирони Хуросон ҳам зарурати ислоҳоти dostonсароиро пай бурда буданд, вале ин ислоҳот бо роҳи як қадар дигар ба амал омад ва Саной баъди таълифи як қатор dostonҳои нисбатан хурд, ниҳоят «Ҳадиқат ул-ҳақонӣ»-и худро эҷод намуд⁴¹.

Дар айни замон натиҷаҳои таълифи dostonҳои қаҳрамонӣ дар Хуросон бешубҳа дар Закавказия ба хубӣ маълум буданд. Албатта аксари шоирон бо «Шоҳнома» ҳамоно шинос буданд. Низомӣ дар dostonҳояш ҳам Фирдавсӣ ва ҳам қаҳрамонони «Шоҳнома»-ро борҳо ном бурдааст. Ғайр аз ин, баъзе қисмҳои «Ҳамса» бевосита бо «Шоҳнома» иртибот доранд. Низомӣ аз «Шоҳнома» борҳо ёдоварӣ кардааст, чунончи:

Ситонӣ бад-он тоси тӯсиनावоз
Ҳақи «Шоҳнома» зи Маҳмуд боз.

Низомӣ дар бораи қаҳрамони худ меғуяд

. Ба Рустамриқобӣ равон карда Раҳш
Ҳам аврангперою ҳам тоҷбахш

Ё ки:

Ҳар он-чӯ намуда ғаҳи қорзор,
На Рустам намуда на Исфандиёр

Зикри қаҳрамонони «Шоҳнома» дар асарҳои Хоқонӣ ҳам дучор мешавад.

Низомӣ dostonи «Вис ва Ромин»-ро ҳам медонист ва бештар ин dostonро дар вақти эҷод намудани «Хусрав ва Ширин» ба ёд меовард.

У меғӯяд:

Чу Вис аз некномӣ дур гардӣ,
Ба зиштӣ дар ҷаҳон машҳур гарди.

У шакли дигари бештар халқии номи қаҳрамони ин достонро ҳам медонист:

Чу Виса фитнае дар шахдбусӣ,
Чу доя ояте дар ҷоплусӣ.

Аммо Низомӣ ба ҷуз ин ду дoston, зоҳиран боз дигар асарҳои эпикӣ ба мо номаълумро ҳам медонистааст. Дар ин бора байти зерин равшан шаҳодат медиҳад:

Накӯ гуфт ин сухан деҳон ба Намруд,
Ки куштан дер бояд, коштан зуд.

Ин, эҳтимол, порчае аз ягон dostonи тамсилӣ-ахлоқӣ бошад. Ин мазмун дар «Қалила ва Димна»-и мансур набошад ҳам, вале гумон меравад, ки дар «Қалила ва Димна»-и аз байнрафтаи Рӯдакӣ шояд чизе ба ҳамин монанд бошад.

Низомӣ аз ашӯри Рӯдакӣ хабардор буд, ки ин аз байни зерини ӯ дида мешавад:

Дари Фарҳор бар Фағфур бастан.
Ба ҷӯи Мулиён—бар пул шикастан.

«Қалила ва Димна» дар Закавказия ҳам маълум буд, ки дар ин бора мисраъҳои зерини Ҳоконӣ гувоҳӣ медиҳанд:

На Димна чун асад, на дармана чу сунбул(а) аст,
Ҳарчанд номи беҳудагоно барафганад.

Ҳарчанд фактҳои зикркардаи мо ҷандон зиёд набошанд ҳам, лекин далели он аст, ки назми эпикӣ Хуросон дар Закавказия бисёр машҳур буд, шoirони он ҷо назар ба мо, ки то ҳол dostonҳои дар тамоми Шарқ шӯҳратёфтаи Рӯдакӣро пайдо карда натавонистем, аз ин dostonҳо эҳтимол бештар хабардор будаанд.

НИЗОМӢ*

Ҳаёти Низомӣ. Номи пурра ва саҳеҳи шoir, то дарачае, ки муқаррар намудани он муяссар гардид, Абӯ Муҳаммад

* Соли 1962 дар Москва монографияи пурарзиши Е. Э. Бертельс. «Низомӣ» баъд аз панҷ соли вафоти ӯ ба ҷоп расид. Инч. Е. Э. Бертельс. Избранные труды, Низами и Физули, М., 1962. Бобе ки дар бораи Низомӣ дар китоби мо дарҷ аст, аз тарафи писари олимӣ марҳум А. Е. Бертельс дар асоси материалҳои ҳамин китоб пеш аз наشري он навишта шуда буд. Дар вақти таҳрир мо нашр шудани китоби Е. Э. Бертельсро ба назар гирифта баъзе ҷойҳои ин боб, аз ҷумла қисми таърихи омухта шудани Низомиро ихтисор кардем.

Ильёс б. Юсуф б. Зақӣ Низомии Ганҷавӣ мебошад. Ғайр аз ин эҳтимол ӯ лақаби «Низомиддин» ҳам дошта бошад, чунки ин лақаб дар лавҳаи асари қабри ӯ навишта шудааст, ки онро лавҳаи аслӣ ва қадимӣ мешуморанд. Мумкин аст, ки таҳаллуси «Низомӣ» аз ҳамин лақаб гирифта шуда бошад.

Тамоми сарчашмаҳои қадимӣ зодгоҳи Низомиро шаҳри Ганҷа медонанд. Худи шоир дар ягон асари то ба замони мо омада расидааш аз зодгоҳи худ чизе намегуяд, вале ӯ Ганҷаро ҳамчун истиқоматгоҳи доимии худ аз «Махзан-ул-асрор» сар карда то «Шарафнома» бисёр ёдоварӣ мекунад. Гумон меравад, ки шоир дар ҳамин шаҳр таваллуд ёфтааст. Баъзе ривоятҳо, ки Низомиро аз Қум ва Тафриш мегуянд (ривоятҳои дигар нест), танҳо ба маъхазҳои беэътимоди асрҳои охир ва байтҳои ба достонҳои Низомӣ аз тарафи қасони дигар иловашуда асос ёфтаанд.

Дар бораи оилаи Низомӣ мо қариб чизе намедонем. Шоир дар маснави «Лайлию Мачнун» модари худро «раисаи курд» меномад. Номии падараш — Юсуфро танҳо як маротиба ёд мекунад. Баъзе муаллифон ба маълумоти беасоси Давлатшоҳ такъя намуда, шоир Қивомиро бародари Низомӣ донистаанд, ки ин маълумот хатон маҳз аст, зеро Қивоми 25 сол қабл аз таваллуди Низомӣ вафот карда буд. Дар асоси таҳлили достонҳои ӯ мумкин аст чунин ҳукм кард, ки оилаи Низомӣ ба табақаи миёнаи аҳолии шаҳри Ганҷа мансуб буда, то андозае сарватманд низ будааст.

Соли таваллуди Низомиро ба таври саҳеҳ муайян намудан душвор аст. Аз таҳқиқи чанд лаҳзаҳои ба мо маълуми тарҷимаи ҳоли шоир мумкин аст ба ҳулоса омад, ки ӯ дар байни солҳои 533 ва 543-и ҳиҷрӣ (1138—1148), дурусттаран дар солҳои 536—537 ҳиҷрӣ (1141—1143) таваллуд ёфтааст.

Дар кучо ва чи тавр таълумот гирифтани шоир низ ба мо маълум нест. Низомӣ дар бораи аз шаҳри Ганҷа ба ҷои дигар рафтани худ ишораси накардааст (магар ин ки дар як маврид). Эҳтимол ӯ дар Ганҷа, ки дар он Абӯлаълои Ганҷавӣ барин одамони соҳибмаълумот мезистанд, таҳсил намуда бошад.

Аз достонҳои шоир ҳамин қадар ҳукм кардан мумкин аст, ки ӯ қариб аз ҳамаи илмҳои замонаш огоҳ будааст. Шубҳае нест, ки ӯ забони адабии араб, форс ва боз чанд забонҳои дигарро бисёр хуб медонист; ӯ бо илми фикҳу қалом, фалсафа, ҳайат, ҷуғрофия ва нучум, қисман риёзиёт ва кимия, инчунин илми тиб хуб шинос буд. Ӯ мақсади ҳамаи илмҳоро дар бехтар намудани ҳаёти инсон медонист.

Низомӣ пайрави мазҳаби сунний буда, нисбат ба мазҳаби шиъа ҳеч хусуси таваҷҷуҳе надошт, доир ба исмония бошад, ақидаи манфӣ дошт. Ӯ шахси диндор буд ва чунин ақида дошт, ки дар он ҷое, ки илмҳои риёзию табиӣ ба охир ме

расанд, соҳаи дин шурӯъ мешавад ва фақат дин инсонро аз гумроҳӣ ва навмедӣ наҷот дода метавонад. Низомӣ, бешубҳа, ба тасаввуф рағбат дошт ва бо таълимоти сӯфия нағз, шинос буд, вале зоҳиран, ҳуди ӯ аз сӯфиёни фаъол набуд (ба ҳар ҳол, маснавиҳои ӯро асарҳои сӯфиёна шуморидан мумкин нест). Дар асоси баъзе маълумотҳо мумкин аст таҳмин кард, ки ӯ ба равияи чомеаи ҳунармандони «аҳӣ» муносибате дошт.

Низомӣ ҳанӯз дар ҷавонӣ, ба ҳар ҳол то вақти навиштани «Маҳзан-ул-асрор», ба шеърнависӣ (қасида, ғазал) шурӯъ карда буд. Асарҳои аввалини ӯ муваффақияти калон пайдо карда буданд. Низомӣ агарчи ба мартабаи шоири дарборӣ расида бошад ҳам, аммо ӯ ба дарбори ҳукмронон майл накарда, дар Ғанҷа мезист ва баъзан барои эҳтиёҷоти рӯзгор ба ҳукмронони гуногун қасидаҳо мефиристод. Яке аз ин ҳукмронон — ҳокими Дарбанд — дар ивази як шеъри писандафтаи Низомӣ ҳамчун инъом як ғуломдухтари қипчоқӣ, ки Офок (эҳтимол Оппок⁴² бошад) ном дошт, фиристод.

Ин духтари соҳибирода тахминан соли 569/1173—74 милодӣ зани маҳбуб ва қонунии Низомӣ шуд. Низомӣ дар достонҳои худ ӯро борҳо самимона ёд кардааст. Соли 570 (1174—75) аз Офок писаре таваллуд шуд, ки ба ӯ Муҳаммад ном доданд. Офок соли 1180 вафот намуд. Пас аз вафоти Офок Низомӣ боз ду бор хонадор шуд, вале ин ду зани шоир ҳам вафот намуданд. Низомӣ дар достонҳояш аз вафоти онҳоемнан ёдоварӣ мекунад. Муҳаммад, ки фарзанди киромии Низомӣ буд ва шоир дар достонҳояш ба ӯ чандин маротиба муроҷиат мекунад, кушиш намуд, ки монанди падари худ шоир шавад, вале аз он ҷо ки номи ӯ чун шоир дар таъкираҳо наомадааст, ҳукм кардан мумкин аст, ки кушиши ӯ бе натиҷа мондааст.

Соли навишта шудани якумин маснавии Низомӣ «Маҳзан-ул-асрор»-ро аниқ муайян намудан душвор аст. Маснави дар байни солҳои 569—575 (1173—1180) навишта шудааст. Мувофиқи маълумоти ҳуди Низомӣ, маснави дар зарфи чанд рӯз дар шаҳри Ғанҷа навишта шуда, ба ҳукмрони Эрзинҷон (дар Осиёи Сағир) Баҳромшоҳ (соли ҳукмронияш 1166—1225) фиристода шудааст. Дар бадали ин, мувофиқи маълумоти яке аз муаррихон, Баҳромшоҳ ба Низомӣ инъомҳои зиёде фиристодааст.

Вақти навишта шудани маснавии «Хусрав ва Ширин»-ро, ушбаҳтона, ҳуди шоир равшан нишон додааст. Шоир ин маснавию соли 576 (1180—81) ба итмом расондааст. Маснави бо супориши ҳукмрони Ироқ Туғрули Салҷуқӣ (1177—1194) навишта шудааст. Низомӣ дар маснавии худ инчунин ба ҳукмрони маҳаллӣ—Атобак Шамсиддин Ҷаҳонпахлавон (1174—1186), ки пойтахташ шаҳри Ғанҷа буд ва бародари

у Қизил Арслон (1186—1191) низ мурочиат мекунад. Сабаби дар маснави овардани номи се ҳукмрон эҳтимол дар он бошад, ки Низомӣ аз ҷиҳати маиши хело мӯҳтоҷи кашида, кушиш намудааст, ки дар ивази меҳнати чандинсолааш ақаллан аз яки ин се ҳукмрон маоше ба даст дарорад. Эҳтимол, инъомҳои фаровоне, ки Баҳромшоҳ дар бадали «Махзан ул-асрор» барои Низомӣ фирисгода буд, ба ӯ нарасида бошанд, чунки дар вақти таълифи «Хусрав ва Ширин» вазъи иқтисодии шоир хело вазнин будааст.

Ба ҳукмронон мурочиат намудани Низомӣ бенастиҷа намонд. Шоир дар охири маснави хабар медиҳад, ки Қизил Арслон (эҳтимол, соли 1186, дафъатан пас аз ба тахти салтанат нишастанаш бошад) қосид фиристода, ӯро ба сайргоҳи худ даъват намудааст. Низомӣ ба назди Қизил Арслон меравад, эҳтимол, ин ягона сафари Низомӣ аз шаҳри Ганҷа бошад. Вақте ки Низомӣ дохили хайма гардид, мутрибон назалхон ӯро месурӯданд. Шох, гӯё барои поси ҳаёти зоҳидонаи Низомӣ бошад, амр намуд, ки мутрибон аз хайма бароянд. Шох бо шоир меҳрубонана сӯҳбат карда, «Хусрав ва Ширин»-и уро таъриф тавсиф намуда ва ба Низомӣ хилъаги гаронбаҳо ва деҳаи Хамдунӣро тӯҳфа намуд. Мувофиқи баъзе ишораҳои худӣ Низомӣ, шоир аз он деҳа ҳеч даромаде нагирифтааст. Дар охири маснави боз чанд сатри иловагӣ ҳафт, ки бешубҳа пас аз соли 1191 (соли вафоти Қизил Арслон) иншо гардида, ба мадҳу ситоиши вориси Қизил Арслон — Абӯбақри Бишқин (фарзанди Ҷаҳонпахлавон) бахшида шудааст.

Маснави «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомӣ 30-юми моҳи раҷабӣ соли 584 (24 сентябри соли 1188) ба хатм расидааст. Маснави бо супориши ҳукмрони сулолаи Шервоншоҳ — Аҳсатон (соли ҳукмронииаш маълум нест) навишта шудааст. Ин нишон медиҳад, ки шӯҳрати Низомӣ пас аз таснифи «Хусрав ва Ширин» хеле интишор ёфта буд. Шоир «Лайлӣ ва Маҷнун»-ро қариб дар муддати чор моҳ ба итмом расонд.

Сабаби назар ба таълифи дostonҳои аввала тӯл кашидани муддати навишти «Лайлӣ ва Маҷнун», мавзӯи пешниҳод кардан Аҳсатон, яъне қисси Лайливу Маҷнун ба Низомӣ маълум набуд ва шоир пас аз илтимоси писараш (Мухаммад) ба навиштани дoston шурӯъ намуд. Инчунин эҳтимоли қави меравад, ки Низомӣ дар ин вақт (ё ин ки пештар аз ин) ғайр аз машғулияти эҷодӣ, боз як кори муқаррарие доштааст, ки Вақти ӯро ниҳоят банд мекард. Вале ин кор чӣ буд, оё тадريس мадраса ё машғулияти дигар, ҳоло ғуфтан душвор аст.

Тақрибан баъд аз ҳашт сол (соли 1196) ба назди Низомӣ қосиди Алоуддин Кӯрп-Арслон (1174—1208), аз сулолаи Оқ-чунқуриҳо, ки пойтахташ шаҳри Мароға буд, меояд. Бо су-

пориши ӯ Низоми маснавии «Ҳафт пайкар»-ро 14 рамазони соли 593 (31 июли соли 1197) навишта ба охир расонд. Дар солҳои таълифи ин маснави Низоми тез-тез бемор мешуд—шоир наздик расидани пириро хис менамуд.

Соли таълифи охирин ва калонтарин маснавии Низоми «Искандарнома» холо муайян карда нашудааст. Аммо чунон ки худ Низоми қайд кардааст, вай ин маснавиро баъд аз маснавии «Ҳафт пайкар», яъне баъд аз моҳи июли соли 1197, таълиф намудааст. Дар «Иқболнома», ки қисми дуюми «Искандарнома» аст, шоир ба синни 60 расидани худро қайд мекунад. Мо соли саҳеҳтари таваллуди Низомиро 536 ё 537 гуётем, аз ин ҷо маълум мешавад, ки ин қисм дар солҳои 596—97 (1199—1201) навишта шудааст.

Маснави ба ҳокими Ганча Атобак Абӯбакр Бишқин ҷаҳида шудааст. Дар баъзе нусхаҳои дастхати маснави ишора шудааст, ки гуё Низоми ин маснавиро ба ҳокими Мавсин Иззиддин Масъуд (аз қабилан Занғиҳо) бахшида бошад. Вале аз ихтилофоти санаҳои таърихи ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки ишораҳои зикршуда аз тарафи ягон шахси дигар илова шудаанд.

Низоми дар ҳар ду қисми маснави дар мавридҳои муносиб аз бенавоӣ, пирӣ, бемориҳои вазнин ва ҳастагии худ шикоят мекунад. Зилзилае, ки дар ин вақт дар Ганча ба амал омад, ҳолати ӯро боз ҳам вазнинтар намуд.

Тақрибан дар ҳамаи нусхаҳои хаттии «Иқболнома» як рӯи лирикӣ аҷибест, ки дар он тасвири муҳтасари дақиқаҳои охирин ва вафоти Низоми акс ёфтааст. Хатто гуфта шудааст, ки гуё синни шоир дар вақти навиштани «Иқболнома» 63 солу 6 моҳ будааст. Бисёр тадқиқотчиён ба чунин байтҳо, ки ба қалами Низоми ҳеҷ тааллуқ надоранд ва қари муаллифони дигар аст (чунки Низоми ҳеҷ вақт дақиқаҳои охирини ҳаёти худ—яъне вафоташро навишта наметавонист) тақия намуда, соли вафоти шоирро 1203 доништаанд. Ин сол (1203) дар китобҳои дарсии гуногун низ дучор мешавад. Соли 1946, ҳангоми ҳафриёт дар Озарбойҷон, лавҳан сариқабрие пайдо шуд, ки дар он чунин навишта шуда буд (тарҷума аз араби): «Ин қабри шаиҳи бузургвор, шаиҳ Низомидин Мавлоно Абӯ Муҳаммад ибни Илҳоси (хато! — Е. Б.) ибни Юсуфи ибни Зақӣ мебошад, ки (рӯзи) чорум моҳи рамазони соли 605 (яъне 12 марти соли 1209) вафот кардааст». Гарчанде лавҳан асли будани тахтасанг шубҳаовар бошад ҳам, алҳол ин соли вафоти Низоми ба ҳақиқат мувофиқтар аст. Макбараи Низоми дар ибтидои асри XII тамоман хароб шуда буд. Соли 1947, ҳангоми ҷашни Низоми, дар болои мадфани ӯ аз нав макбараи пурҳашамате сохта шуд.

Х А М С А

«Махзан-ул-асрор». Маснавии аввалини «Хамса»-и Низомӣ достони ахлоқӣ-фалсафист, ки бо обу ранги сӯфиёна навишта шудааст. Жанри маснавиҳои ахлоқӣ хеле вақт пеш аз Низомӣ таракки карда буд. Барои далел маснавии «Қалила ва Димна»-и Рӯдакиро, ки то замони мо омада нарасидааст ва он, бешубҳа, дар асри X ягона асари ахлоқӣ набуд, хотирнишон кардан кофист. Низомӣ дар ин жанр, чи тавре ки ҳуди ӯ мегӯяд, Саноиро аз пешгузаштагони худ мешуморад, вале «Махзан-ул-асрор»-ро танҳо назираи «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» ҳисоб кардан ҳаргиз мумкин нест. Аз дигар фарқҳои асосии «Махзан-ул-асрор» ва «Ҳадиқат ул-ҳақиқат» сарфи базар намуда, фақат ҳаминро қайд мекунем, ки Низомӣ дар маснавии худ аз қоидаи маъмули назиранависӣ берун баромада, баҳри нав—**сарёро** интиҳоб намудааст (вале Санои маснавии худро дар баҳри ҳафиф навишта буд), ки пас аз Низомӣ ин вазн дар достонҳои ривояти ба таври васеъ маъмул гардид. То Низомӣ дар ин вазн, зоҳиран, фақат Абӯ Шукри Балхӣ достон навишта будааст, вале аз он ҷо ки Низомӣ аз достони Абӯ Шукр хабаре надошт, гумон меравад маснавии ӯ дар он замон чандон машҳур набудааст.

Низомӣ дар аввали «Махзан-ул-асрор» худро ба шоирони дарборӣ муқобил гузошта таъкид мекунад, ки маснавии ӯро асари ба услуби назми дарборӣ таълиф шуда донисган мумкин нест, чунки маснавии ӯ назар ба асарҳои дарборӣ хеле муқаддамтар аст.

Гарчи бад-ин даргоҳи пояндагон,
Рӯй ниҳоданд ситояндагон,
Пеши Низомӣ ба ҳисоб истанд,
Ӯ дигар аст, ин дигарон кистанд?
Ман ки дар ин манзилашон мондаам,
Марҳилае пештарак рондаам.

Низомӣ инчунин дар таълифи чунин маснавиҳо роҳи услуби навини худ, тарзи баёни ҷавқуллодаи худро ва фикри маъниҳои бикри дostonашро борҳо таъкид кардааст, ки тафаккуроти амиқи хонандаро талаб мекунад. Дар ҳақиқат ин достон, ки яке аз мушкилтарин асарҳои манзуми забони форсӣ аст, гӯе ба обу ранги гуногун таҷаллӣ мекунад. Барои дарёёфти маъниҳои ниҳониҳои ин асар шарҳи муфасссале лозим аст ва дар воқеъ ҳам олимони Шарқ, ба ин достон як қатор тафсирҳо навиштаанд. Сабаби душворфаҳм будани «Махзан-ул-асрор» низ натиҷаи ҳамон роҳи услуби навест, ки ҳуди Низомӣ онро таъкид кардааст. Ба ҷабораи дигар гӯем, шоир дар ин асараш сабқу санъати олии шеърро, ки пеш-

тар фақат дар адабиёти дарборӣ маъмул буд, бо мазмуни чуқури фалсафӣ ва динӣ ба ҳам пайваст.

«Махзан-ул-асрор» аз **муқаддимаи** муфасссал ва **бист боб**, ки «**мақола**» номида шудаанд, иборат аст. Қисми **муқаддима-вӣ** ба нуздаҳ фасли хурд тақсим мешавад. Дар охири ин қисм шоир дар сабаби таълифи «Махзан-ул-асрор» сухан рондааст. Ин фаслҳо бо ибораву образҳои сӯфиёна навишта шудааст ва ҳолати рӯҳию ҳаяҷони ботинии ӯ бо обу ранги шоирона тасвир ёфтааст. Баъд аз ин «**Мақолаи якум — дар офариниши Одам**» меояд. Ин мақола, ҳамчун нуздаҳ боби дигар, аз «гуфтор», ки фикрҳои назариявиро дар бар мегирад ва ин фикрҳо бо тамсилҳои пандомӯз равшан карда мешаванд, инчунин аз ҳикояҳои хурди манзум иборат аст. Мазмуни асосии ҳикояи **мақолаи якум** аз он иборат аст, ки агар ҳар гунаҳгор аз сидки дил тавба кунад, гуноҳи ӯ бахшида мешавад. Ин фикр бо тамсили зерин тақвият дода шудааст.

Шаҳси одиле як подшоҳи золими ғавтидаро дар ҳоб дида, мепурсад, ки пас аз мурдан ҳоли ӯ чӣ шудааст. Подшоҳ ҷавоб медиҳад, ки аввал ӯ имдод хост, вале ҳеҷ кас дар дунё ба ӯ дастӣ ёрӣ дароз накард, баъд ӯ ҳамаи беадолатиҳои худро ғаммида, ба гуноҳҳои иқдор гардида, ба худо илтиҷо намуд, ки ӯро бубахшад. Тавбаи самимӣ ӯро аз азоби охираш раҳой дод. Низомӣ бо ин тамсил гӯё ба ҳукмронии замонаш гуфтани мешавад, ки барои аз ҷабру ситам худдорӣ намудан, ҳоло ҳам вақт ҳаст.

Мақолаи дуюм — дар муҳофизати адл — мантиқан давоми мақолаи якум аст ва аз сар то охир як фикрро таъкид мекунад: адлу адолат ба манфиати ҳуди шоҳон аст ва ба онҳо роҳату рафоҳият меоварад. Мақола бо мурочиате оғоз меёбад, ки зоҳиран, ба ҳуди Баҳромшоҳ нигаронида шудааст. Низомӣ ба ӯ таълим медиҳад, ки ҳоксору ботавозӯ бошад ва дар роҳи неъматӣ маънавӣ кӯшиш кунад, зеро ин кӯшиш подшоҳро ба сӯи адолат ҳидоят мекунад ва адолат ба манфиати ҳуди шоҳ аст. Дар поёни мақола тамсили барҷастае оварда шудааст, ки вазир дар вайронаҳо бонг задани ҷузъхоро ба Анӯшервон шарҳ дода таъкид мекунад, ки шоҳ бояд ба хароб шудани мамлакат роҳ надиҳад.

Мақолаи сеюм — дар олами ҳаводиси олам аст. Шоир дар мақола оид ба пирамарди деҳқоне, ки ба умеди ҳосил гириш кардааст, ҳикояте меорад.

Соҳти маснавий то охир ҳамин тавр аст. Эҳтимол Низомӣ чунин услубро аз воизони Шарқ, ки табиғоти худро бо ҳикоятҳои пандомӯз қувват меоданд, қабул карда бошад. Қайд кардан лозим аст, ки ҳикоятҳои тамсилии маснави бо фикри асосии мақола на ҳама вақт алоқаманд аст. Низомӣ аксар дар тавзеҳи ягон фикри охири мақола тамсилро оварда, сипас бо хулосае аз ин тамсил ба мақолаи дигар

мегузарад. Ба ҳамин тариқа, тамоми маснави аз ҷиҳати маъниву мантиқ як асари том ва аз ҷиҳати гоя баланд аст.

Низомӣ бо мувзӯи **мақолаи чорум**, зоҳиран, гуфтани мешавад, ки ӯ бо тамсили мақолаи сеюм ҷабру ситам кашидани деҳқонро ҳақ баровардани нест. Ин мавзӯ «хусни роияти шоҳ дар ҳаққи раият» мебошад. Шоҳ бояд раиятро аз зулмпешагон муҳофизат кунад. Чунки охи ҷигарсӯзи ҷабрдидагон тахту тоҷи ҳар гуна золиро хароб хоҳад кард. Мақола бо тамсили ибратбахши машҳур, яъне ҳикояти кампири мискин ва султон Санҷар ба охир мерасад. Тамсил бо шикоят, ки дар замони Низомӣ адлу инсоф фаромӯш шудааст, анҷом меёбад.

Мақолаи панҷум бо тасвири айёми пири шурӯъ мешавад. Фикри асосии ин мақола чунин аст: асоси ҳама ҷиз меҳнат аст ва фақат меҳнат гарави зиндагии ҳалол аст. Ин фикр дар ҳикояти пирамард, ки гарчи нотаवону заиф бошад ҳам, аз садакаи мардум зиндагӣ кардан нахоста бо ҳиштрешӣ умр ба сар мебард, ифода ёфтааст. **Мақолаи шашум** («Дар эътибори мавҷудот») ва **ҳафтум** («Дар фазилати одамии бар ҳайвон») ба муносибати инсон ва ҳайвонот бахшида шудааст. Низомӣ дар ин ҷо аз шикорҳои ҳангомадори подшоҳон nobud шудани ҳайвонҳои ёброи маҳкум мекунад. Дар **мақолаи ҳаштум** («Дар баёни офариниш») шоир ба масъалаи муносибати инсон ба дунё гузашта, маслиҳат медиҳад, ки инсон бояд ба ин дунё фирефта нашавад; дар **мақолаи нӯҳум** маслиҳат медиҳад, ки дар ин дунё бояд «заҳираи» охиратро тайёр намуд.

Мазмуни асосии **мақолаи даҳум** аз он иборат аст, ки инсон бояд дар ин дунёи фанӣ кӯшиш кунад, ки аз ҷиҳати зишттарин ҳам ҷиҳати зебо пайдо намояд. Вале дар **мақолаи ёздаҳум** таъкид мекунад, ки инсон бояд ба ин зебоӣ фирефта нашавад, чунки ҳамаи ин бебақос. Дар **мақолаи дувоздаҳум** («Дар видои манзили ҳок») шоир мегӯяд, ки фақат он шахс ба ин зебоӣ фирефта намешавад, ки ӯ дониш ва иродаи қавӣ дошта бошад. **Мақолаи саздаҳум** («Дар нақӯшии ҷаҳон») ба моҳияти зару сим бахшида шудааст. Зару сим, мегӯяд шоир, ҳамоно вақт манфиатбахш мешавад, ки онро аз касе нагирифта, баръакс ба касе месупоранд. Барои ба неъматҳои дунё дуруст баҳо додан, мегӯяд Низомӣ дар **мақолаи чердаҳум** («Дар нақӯшии ғафлат») бояд ҳамчун тарозу рости одил бошӣ.

Дар **мақолаи понздаҳум** («Дар нақӯшии рашкбарон») Низомӣ аз шонрони кӯхансола, ки аз истеъдоди ӯ рашк мебарданд, шикоят мекунад. Дар **мақолаи шонздаҳум** («Дар ҷобруи») бошад, Низомӣ таъкид мекунад, ки барои наҷо ёфтан аз он ҳасудон хушёрӯ ҷобук будан даркор аст... **Мақолаи ҳафтдаҳум** «Дар парастии ва тадрид» буда, ба фар-

дияти инсон бахшида шудааст. Мазмуни «Мақолаи ҳаждаҳум» чунин аст: дӯсти ҳақиқи касест, ки рози дӯстиро пинҳон карда тавонад... Шахсе, ки мегӯяд Низомӣ дар мақолаи нуздаҳум, роҳи дурустро пайдо намуда тарки неъматҳои дунё мекунад, метавонад, аз ғаришта ҳам болотар истад. Дар мақолаи бистум Низомӣ аз муосирони худ, ки ўро бадном намуда, хизматҳои ўро дар соҳаи назм эътироф кардан наметавонанд, саҳт шикоят мекунад. Дар хотима Низомӣ боз ба Баҳромшоҳ муроҷиат мекунад ва бори дигар тарзи навини асари худро таъкид менамояд.

Ин обзори мухтасари мундариҷаи «Махзан-ул-асрор» нишон медиҳад, ки маснави аз панду насихат иборат буда, бешубҳа ба доираи адабиёти ахлоқӣ (дидактикӣ), ки анъанани он ҳанӯз аз давраи Сосонӣ шурӯъ мешавад, алоқаманд аст. Ин алоқамандӣ хело мавзӯи муҳим буда, тадқиқоти алоҳидаро талаб мекунад. Панду насихатҳои Низомӣ, ҳарчанд бо анъанаҳои феодалии вобастагӣ дошт ва бо обуранги динӣ иншо шуда буд (инро шароити он давр тақозо мекард) дар асл ба муҳофизаи ҳуқуқи аҳли меҳнат ва боздоштани дастӣ ситамӣ золимон равона шуда буданд.

Услуби мураккабе, ки дар назми дарборӣ воситаи дилхушӣ табақаи ашроф ва ҳукмрон буд, дар «Махзан-ул-асрор» барои ифодаи мақсади асосии шоир ба қор бурда шудааст. Низомӣ ба воситаи маъниҳои борики дoston ба хонанда таъсир мекунад ва бо ҳамин ақидаҳои муайян ва нормаҳои ахлоқро талқин менамояд.

Низомӣ месли шоирони дарборӣ ибораҳои тумтарок ва калимаҳои каммустаъмалро қор намефармояд; шоир ибора ва лафзҳои барҷастаро интихоб намуда, тамоми мазмун ва тобишҳои маънавии онро истифода мекунад. Шоир аксар вақт дар истеъмоли калимаву ибораҳо ба таҷрибаи забони зиндаи халқ, ба мақолу масалҳо ва ҷузъиёти зиндагии мардум муроҷиат менамояд.

Навигарӣ, таъсири шакл ва мазмуни «Махзан-ул-асрор» — ба муосирон ва наслҳои ояндаи Низомӣ хеле қалон буд. Бз ин маснавии Низомӣ ба забони форсӣ қамаш чил назира гуфта шудааст, ки охириини он дар охириҳои асри XIX дар Ҳиндустон таълиф ёфтааст. Боз ду назира ба забони қадими ўзбекӣ ва ду назира ба забони туркӣ таълиф гардидааст. Аз байни ин назираҳо маснавии Амир Хусрав, Ҳочуи Қирмонӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва Навоӣ аз назираҳои машҳур ба асари Низомист.

Ақсарият ин назираҳо аз ҷиҳати ғояву мундариҷа бо равиҳои дигар таълиф шудаанд, ҳатто баъзеи онҳо бар хилофи «Махзан-ул-асрор» дар пеши қазову қадар сабру таҳаммул ва дар назди ҳокимон итоату эҳтиромро ташвиқ на-

мӯдаанд. Бо вучуди ин таъсири услуб ва устухонбандии асар. Низомӣ дар ин назираҳо равшан дида мешавад.

Баъзе аз пайравон унсурҳои тасаввуфиро, ки дар маснавии Низомӣ вучуд дошт, дар ҷои аввал гузошта, асари сарто по сӯфиёна навиштаанд. Аз ин ҷост, ки дар байни аҳли илму адаби Шарқ охиста-охиста чунин фикре ба миён омад, ки ғӯё тамоми назираҳо яқчоя бо ҳуди «Махзан-ул-асрор» ба адабиёти европоӣ низ бетаъсир намонд. Вале чунон ки дидем, ранги суфиёнаи «Махзан-ул-асрор» хело кам намудор аст.

«Хусрав ва Ширин». Ҳукмрони Салҷуқии Ироқ Тугрули II ба Низомӣ супориш дод, ки барои ӯ маснавии ишқие нависад. Низомӣ барои маснавии ишқӣ киссаи муҳаббати Хусрав ва Ширинро интихоб намуд.

Силсилаи ҳикояҳо дар бораи охириин шохзодаи номдори Сосонӣ Хусрави Парвез (590—628) ва зани маҳбуби ӯ Ширин тахминан дар асрҳои IX—X ба вучуд омада буд. Табарӣ ва Балъамӣ дар асарҳои худ Ширинро ёд мекунанд. Балъами ҳатто Фарҳодро низ ёд мекунад, ки ин эҳтимол таҳрири ягон котиб бошад. Фирдавсӣ дар «Шохнома» ба ин ривоят як фасли махсусе бахшидааст. Зоҳиран ин ривоят ба ӯ ҳамчун як киссаи мукамал маълум будааст.

Дар адабиёти ҳаттӣ ва даҳонӣ интишор ёфтани афсонаи «Хусраву Ширин»-ро ҳуди Низомӣ дар аввали маснавӣ таъйид намуда, ишорае мекунад, ки як ривояти дostonро аз ҳамон афсона пайдо кардааст.

Ҳакиме к-ин ҳикоят шарҳ кардаст,
Ҳадиси ишқ аз эшон тарҳ кардаст
Чу дар шаст уфтодаш зиндагонӣ,
Хаданг афтодаш аз шасти ҷавонӣ
.. Нагуфтам ҳар чӣ доно гуфт аз оғоз,
Ки фаррух нест гуфтан гуфтаро боз.

Низомӣ, албатта, аз Фирдавсӣ ёд намудааст, аммо баробари ин таъкид кардааст, ки ӯ он чиро, ки Фирдавсӣ дар «Шохнома» гуфтааст, тақрор накардааст. Ба фикри Низомӣ, Фирдавсӣ дар вақти навиштани ин бобҳои охириини «Шохнома» пир шуда буд, аз ин рӯ, ҷиҳати ишқии ривояти «Хусраву Ширин» диққати ӯро ба худ ҷалб нанамуд. Низомӣ бошад, диққати худро ба ҳамин қисмати тасвиринакардаи Фирдавсӣ, яъне ба васфи ишқварзии Хусраву Ширин равона кардааст. Ҳуди номи маснавиҷ Низомӣ («Хусрав ва Ширин»), инчунин вазни шеърӣ он (баҳри ҳазач, баръакси баҳри мутақорибӣ «Шохнома») низ нишон медиҳад, ки Низомӣ на асари эпикӣ, балки навиштани асари ишқӣ-романтикиро мақсади худ қарор дода буд.

Мундариҷаи маснавии «Хусраву Ширин»-и Низомӣ ба тарзи умумӣ чунин аст: Подшоҳ Хурмуз аз худо илтиҷо мекунад, ки ба ӯ фарзанде диҳад. Ниҳоят дуои ӯ мустасҷоб гардида, фарзанд мебинад.

Ин фарзандро Хусрав ном мениҳанд ва ӯ ҳамчун як ҷавони зебо, ҷаққон, далер ва боақл ба воя мерасад. Хурмуз ба шарофати ин фарзанди маҳбубаш кӯшиш намуд, ки ҳаман аҳолии Эронро хушбахт гардонад. Ӯ ба ҷабру ҷафокорони халқ ҷазоҳои сахт ҷорӣ намуд.

Рӯзе Хусрав ба шикор баромад ва дар деҳае барои истироҳату дилхушӣ манзил кард. Шаб шуд. Ҷомҳои май давр мезад, сурудҳо бо пардаҳои ҷанг ҷӯр мешуд. Вақте ки шоҳзода ба кайфу сафо машғул буд, аспи ӯ ба ползе даромада онро зеро по кард; яке аз ғуломонаш ба сари тоқ баромада як сар ангури хомро канд. Субҳи он рӯз ин воқеаро ба Хурмуз расонда гуфтанд, ки Хусрав қонуни адолатро вайрон кард. Шоҳи одил барои исбот кардани он ки қонуни мамлакат ҳатто ба фарзанди худӣ ӯ низ дахл дорад, фармон дод, ки рағи пойҳои аспи Хусравро буранд ва ғуломро ба соҳиби бӯе, ки шоҳзода он ҷо манзил гирифта буд, тӯхфа кунанд, нохунҳои ҷангнавозро бурида, торҳои ҷангро қанда партоянд.

Шаби дигар Хусрав бобои худ — Анӯшервони Одилро дар хоб дид ва ӯ ба Хусрав дар ивази ин ҷаҳор андӯх ҷаҳор башорат ваъда намуд: ба ҷои ангури турш — маҳбубаи зеботарини дунё, ба ҷои аспаш — Шабдези бодпо, ба ҷои **тахти равон сарири олии подшоҳӣ, бар ивази мутрибу ҷанг хофизӣ хушхон Ҷарбад**. Хусрав аз хоб бедор шуда, қарор дод, ки ҳаман ин пешгӯиро бояд амалӣ шаванд. Дар ҳақиқат, дере нагузашта ӯ аз он моҳрӯе, ки бобояш дар хоб ба вай ваъда карда буд, огоҳ гардид.

Шаҳси муқарраби Хусрав — Шопури мусаввир каси ҷаҳондида буд. Ӯ ба Хусрав гуфт, ки дар соҳилҳои баҳри Хазар маликаи пуриқтидоре бо номи Шамира, ки Маҳинбону лақаб дорад, ҳукмронӣ мекунад. Ӯ Ширин ном додарзодае дорад, ки дар зебӣ ягонаи ҷаҳон аст. Дар саисхонаи Маҳинбону аспи кашанге ба номи Шабдез аст. Пас аз шундаи ҳикоят рағбати Хусрав ба Ширин пурзӯр гардид ва аз Шопур хоҳиш намуд, ки ӯро ба ин маҳбубаи зебо расонад.

Фасли баҳор буд. Шопур медонист, ки Ширин фасли баҳорро дар дайри Анҳарок, ки дар доманаи кӯҳҳои Арманистон воқеъ аст, мегузаронад. Ӯ расмҳои Хусравро, ки ҳудаш бо қалами санъатхорона кашида буд, гирифта ба он ҷо раҳсипор гардид ва пинҳонӣ ба Ширин расонд. Ширин сурати ҷавони зебои дида мафтун гардид. Шопур инро дида ба назди Ширин омад ва ба ӯ дар бораи Хусрав ва муҳаббати ӯ ба Ширин нақл намуд. Ширин инро шунда қарор дод, ки

ба Мадонн, ба назди Хусрав равад. Вай ба Шабдизи бодпо савор шуда ба роҳ медарояд.

Дар ин вақт душманон дар ҳаққи Хусрав ба падараш тӯлмат мекунанд ва Хусрав мачбур мешавад, ки аз ғазаби падараш пинҳон шавад. Ӯ либоси оддии ҳарбӣ пӯшида ба Арманистон, ба назди Ширин раҳсипор мегардад. Дар роҳ Хусрав тасодуфан ба Ширин дучор мешавад, ки вай низ ба назди ӯ мерафт. Ширин дар оби мусаффоӣ чашма бо ҳамроҳонаш оббозӣ мекард. Хусрав Ширин будани ӯро надонист. Ширин низ дар либоси ҷанговари оддӣ Хусравро нашинохт. Ширин ба Мадонн омада мефаҳмад, ки Хусрав дар он ҷо нест. Ширин ба он қасре, ки канизакони Хусрав он ҷо зиндагӣ мекарданд, манзил мегирад. Хусравро бошад, Маҳинбону қабул намуда, дар Бардаъ ҷой медиҳад.

Хусрав пеш аз рафтаи ба канизакони худ фармон дода буд, ки агар Ширин тасодуфан ба Мадонн омада монад, хоҳишҳои ӯро иҷро намоянд. Ширин дар Мадонн дилгир мешавад. Ӯ ба табиати тозаӣ кӯҳсор одат карда буд, дар пойтахти пурҷангу гӯбор аз олудагии ҳаво бемор мешавад ва хоҳиш мекунад, ки дар бағали кӯҳ барои ӯ қасре бино кунанд. Канизакон ин хоҳиши ӯро ба ҷо меоранд, вале аз рашки ба Ширин дошташон меъморо илоҷе карда ҳарида мегиранд ва ӯ қасрро дар як дараи дурдасти беҳосил бино мекунад.

Хусрав ба Мадонн омадани Ширинро дониста, Шопурро мефиристад, ки рафта ӯро ба Бардаъ биёрад, вале дар ин вақт Хурмуз вафот мекунад. Хусрав барои соҳиб шудан ба тахти шоҳӣ ба Мадонн меояд. Ширин ба Бардаъ баргашта, мефаҳмад, ки Хусрав кайҳо ба Мадонн рафтааст.

Хусрав ба аъёну ашрофи мамлакат созиш карда наметавонад. Ба муқобили ӯ Бахроми Ҷӯбина бо мадади аъёни мамлакат шӯриш мебардорад. Хусрав ба Бардаъ фирор мекунад ва ниҳоят дар ҳамин ҷо бо Ширин мулоқот менамояд.

Агар Низоми қиссаи муқаррарии қаҳрамонӣ навиштан мехост ӯ дар он ҷо метавонист маснавиро ба итмом расонад. Вале мақсади ӯ дигар буд. Дикқати ӯро на воқеаҳои зоҳирӣ, балки зиддиятҳои драматикии характерҳо ба худ ҷалб менамуд. Бинобар ин ҳамаи он чизе ки шуд, фақат муқаддимаи муфассали маснавӣ аст.

Дилдодагон дар қасри Бардаъ шабу рӯз ба айшу ишрат мегузаронанд. Оташи ишқи Хусрав торафт баланд мешавад. Рағбати Ширин низ ба Хусрав меафзуд. Маҳинбону Ширинро огоҳ мекунад, ки Хусрав шоҳи бузург аст, духтарони соҳибҷамолро бисёр дидааст ва занро ҳамчун василаи дилхушӣ медонад... Ширин ба Хусрав мегӯяд, ки ӯ саргарми айшу ишрат шудааст ва тоҷу тахти гузаштагонашро фитнаҷӯе тасарруф кардааст. Наход ӯ шарафу вазифии шоҳонаашро фаромӯш карда бошад? Ширин таъкид мекунад, ки агар

Хусрав аз нав хукмрони Мадонин шавад, дар ҳамон сурат ҳамсарии ӯро қабул хоҳад кард.

Хусрав аз ин таънаҳои Ширин дар ҳиҷолат мешавад. Вай аз Қайсари Рум мадад меиҷорад. Қайсар ба ӯ лашкар медиҳад, аммо Хусравро маҷбур мекунад, ки духтари ӯ Марьямро ба занӣ гирад. Хусрав бо ёрии лашкари Рум Баҳромӣ Чӯбиниаро мағлуб сохта, аз нав ҳукмрони Эрон мешавад.

Хусрав Ширинро дӯст медорад, вале метарсад, ки Марьям мабодо ранҷад, чунки Хусрав фақат ба воситаи ҳонадор шудан ба Марьям салтанати аз даст рафтаашро соҳиб шуд. Ширин низ Хусравро фаромӯш накардааст. Дар ин вақт Маҳинбону вафот мекунад. Ширин, ки вориси ӯ буд, идораи мамлакатро ба вазир супурда, ҳудуд ба ҳамон қасре, ки дар Эрон барои ӯ бино карда буданд, меорад. Хусрав аз ин пай бурда, меоҳад, ки ба ӯ наздик шавад. Ӯ аз Марьям хоҳиш мекунад, ки барои ба сифати канизак ба сарой овардани Ширин иҷозат диҳад. Ҳатто ҳамин хоҳиш духтари румиро ба ғазаб меорад. Он вақт Хусрав ба воситаи Шопур ба Ширин таклиф мекунад, ки пинҳонӣ аз Марьям ба қасри ӯ ояд. Ширин ин таклифро бо ғазаб рад намуда, меӯяд, ки ӯ фақат зани қонунӣ ӯ ва маликаи Эрон шуда метавонад.

Ширин дар қасри кӯҳӣ аз зиндагӣ дилғир мешавад. Шопур таклиф мекунад, ки аз байни кӯҳҳо ҷуйборе қанда шавад, ки шир аз чарогоҳ рост ба қаср омада резад. Ин корро ба зимми сангтароши моҳир Фарҳод мегузоранд. Ҳамин тавр, дар маснавӣ қасрамонӣ нав дохил мешавад, ки Фирдавсӣ дар «Шохнома» ӯро ёд накардааст.

Фарҳод ҷавони паҳлавону бузург буд. Вакте ки Фарҳод ба қасри Ширин меояд, ҳама беҳтиёр ба ҳаяҷон меоянд. Ба ҳукми одат Ширин бо Фарҳод аз паси парда гап мезанад. Овози мафтункунандаи Ширин дили Фарҳодро мебарад ва Фарҳод ваъда медиҳад, ки корро дар муддати як моҳ ба итмом расонад. Муҳаббате, ки Фарҳодро фаро гирифта буд, ба қувваи ӯ қувва зам мекунад. Фарҳод дар муҳлати гуфтааш ваъдаашро иҷро мекунад. Фарҳод аз инъоми фаровон даст кашада, бо ҳаёли Ширин ба саҳро меорад.

Хусрав аз муҳаббати нисбат ба Ширин доштаи Фарҳод огоҳ гашта, рашк мебарад ва ӯро ба назди худ даъват мекунад... Фарҳод аз ғишқи ба Ширин доштааш гаштагӣ нест. Пас Хусрав роҳи маҷбурӣ пеш мегирад. Хусрав шарт мегузорад, ки агар Фарҳод аз байни харсангҳои кӯҳи Бесутун роҳ кушояд, Ширинро ба ӯ хоҳад дод.

Аз зарбаи тешаи Фарҳод сангҳо пош мекуранд. Қуввааш то рафт меафзояд. Хусрав мебинад, ки паҳлавон шартро ба зудӣ иҷро мекунад ва ӯ бояд аз болои ваъдааш барояд. Бинобар ин ӯ қарор медиҳад, ки роҳи хиёнатро пеш гирад. Ба Фарҳод хабарӣ дурӯғе мерасонанд, ки гӯё Ширин

мурда бошад. Пахлавони ба ин хабари бардурӯғ бовар на-
муда, зуд ҷон медиҳад. Ширин дар мотами ӯ ашк мерезад.

Дар ин вақт Марьям вафот мекунад, Низомӣ маълумоти
Фирдавсро ки ба Марьям заҳр додани Ширин бошад, рад
мекунад. Ширин, меғӯяд Низомӣ, — ҳаргиз ба ин пасти на-
меравад. Хусрав акнун озод бошад ҳам, аммо дудила меша-
вад. Ширин ба ӯ мактуби истеҳзоомезе менависад. Хусрави
сустирода аз ин мактуб саҳт меранҷад. Вай ба нозаниндух-
тари Исфаҳонӣ Шакар мепаївандад, вале зуд мефаҳмад, ки
ӯ ҷои Ширинро гирифта наметавонад. Ӯ гӯё тасодуфан наз-
ди қасри маҳбубааш меояд. Ширин ӯро ба қаср роҳ намеди-
ҳад. Хусрав аз паси девор ба ӯ арзи ҳол мекунад. Мусоҳибаи
онҳо намунаи хуби тасвири психологии характерҳои қаҳрамо-
нони дoston мебошад.

Ширин баъди зани қонунии Хусрав шуданаи талаб меку-
над, ки ҳурмати ӯро ба ҷо орад ва ҳуди ӯ низ нисбат ба шох
рафтори хушахлокона мекунад. Хусрав дар атрофи худ аҳ-
ли фазлро гирд оварда, кӯшиш мекунад, ки аз рӯи адлу ин-
соф ҳукмронӣ кунад. Дилдодагон ба мурод мерасанд.

Писари Хусрав Ширӯя, ки аз Марьям таваллуд шуда
буд, Ширинро дида оташи ишқаш баланд мешавад. Ӯ па-
дарашро мағлуб сохта, зиндонӣ мекунад. Ширин низ аз па-
си шаҳари маҳбуби худ ба зиндон меравад.

Қотиле, ки Ширӯя барои куштани падараш фиристода
буд, шаб ба зиндон даромада Хусравро дар хобаш бо шам-
шер мезанад. Хусрав лаҳзаи охирини умрашро ҳис карда
ва ниҳоят вафот мекунад.

Ширӯя Ширинро ба занӣ гирифтани мешавад, аммо ма-
лика ӯро фиреб медиҳад. Ширин барои завҷаи Ширӯя шу-
дан розигӣ медиҳад, вале ӯ аз Ширӯя талаб мекунад, ки вай
аввал қасри Хусравро сӯзонад, Шабдизро кушад ва ҷасади
падарашро бо дабдаба дафн кунад. Вакте, ки ҷасади Хус-
равро ба дахма мегузоранд, Ширин ба он ҷо омада, ҳудро
бо ханҷар зада мекушад.

Сапъати баланди шеърӣ «Махзан-ул-асрор» ба мас-
навии «Хусраву Ширин» низ хос аст. Низомӣ тамоми маҳо-
ратро ба мақсади хубтар тасвир намудани характери қаҳ-
рамонон ба қор бурдааст ва шаълу услуби баландтар барома-
дааст.

Низомӣ ҳаман хусусиятҳои зоҳирии маснавӣҳои романти-
киро, ки дар асрҳои XI—XII ривҷ ёфта буданд, риоя ку-
над ҳам, аммо «Хусраву Ширин» аз ҷиҳати мазмун дар ада-
биёти Шарқ асари тамоман навест. Мақсади Низомӣ аз
он иборат буд, ки характери се қаҳрамони асосии маснавиро
барои хонандагон ба тарзи пурра кушода диҳад, тинати му-
раккаб ва гуногуни характерҳоро дар рафти воқеа муайян
кунад.

Қахрамони асосии маснавӣ, Ширин аст. Хактери вай дар маркази воқеаҳои дoston тасвир шудааст. Мавқеъ ва амалиёти Хусрав аксаран пассив аст. Ба ҳам муқобил гузоштани ин ду мавқеъ ва ду характер дар мамлақати мусулмонии асримиёнагӣ часорати қалон буд.

Хусрав шахси сустирода буда, ахлоқан ваирон аст, ҳамаи рафторҳои ҳуби ӯ ба таъсири Ширин вобаста аст. Вагарна гайр аз қорҳои ношоиста (чунончи хиёнат дар ҳақиқи Фарҳод) аз ӯ дигар чизе барнамеояд. Муҳаббати Хусрав нисбат ба Ширин, муҳаббати худбинона (эгоисти) аст; ҳама чизро меҳаҳад, ки ба даст дарорад, вале чизеро қурбон қардан намеҳаҳад. Маълум аст, ки Ширин ба шахси ношоистае дил додааст. Ин дар назари аввал ачиб менамояд, вале Низомӣ, ҳамчун психологӣ моҳир, медонад, ки занҳои идеалии Ширин, қасеро, ки дӯст доштанд, ҳақат образи идеалиеро, ки тасаввуроти онҳо ба вуҷуд овардааст, мебинанд. Тамоми маснавӣ ин қилсилаи навмедӣ ва маъюсҳои Ширин бошад ҳам, вале ӯ таслим нашуда, дар охир ғалаба мекунад. Дар дақиқаҳои охирин ҳаёти Хусрав тағйир ёфта худпарастияшро тарқ мекунад. Ҳақат тақдир ба ӯ имконият наод, ки ҳамаи ин қувваи иродаашро то охир намоиш диҳад.

Ширин Фарҳодро дӯст намедорад, ҳатто нисбат ба ӯ бераҳм аст. Сабаби ин маълум аст. Вай нисбат ба Хусрав вафодор буда, ба қасе майли муҳаббат бастан ҳам надорад: Ширин дар бораи Фарҳод ҳақат афсӯс меҳӯраду бас. Роли Фарҳод дар назари аввал эпизодӣ менамояд. Вале на бояд фаромӯш қард, ки мувофиқи мазмуни маснавӣ вафоти Хусрав ин муқофотест дар бадали хиёнати ӯ нисбат ба Фарҳод. Дар баробари ин, шоир муҳаббати худбинонаи Хусравро бо муҳаббати қонсупоронаи Фарҳод, ки худн хисси муҳаббат ҳамчун муқофоти олии уро ба қорнамоиҳои бегаразона роҳнамоӣ менамояд, муқобил мегузорад. Хусрав аристократ аст. Фарҳод бошад, намояндаи қосибон ва муҷассамаи меҳнати баҳодуроа аст. Ба ҳам муқобил гузоштани характери онҳо дар он давр часорати ғавқулудда ва наве буд.

«Хусраву Ширин»-и Низомӣ яке аз шохасарҳои адабиёти дунёест, ки тамоми бузургвории шахсияти инсонро нишон медиҳад. Беҳуда нест, ки ба ин маснавӣ дар забонҳои гуногун бисёр назиро навишта шудаанд. Дар байни онҳо қавобҳои Амир Хусрав ва Навиро, маҳсусан, қанд қардан лозим аст.⁴³

«Лайлӣ ва Маҷнун». Маснави «Лайлӣ ва Маҷнун» дар байни дигар dostonҳои Низомӣ мақоми хоссае дорад. Масалан, дар ин маснавӣ вусъати ақидаҳои қамъияти-сиёсии шоир нисбат ба дигар маснавиҳои «Ҳамса» хеле қам мушоҳида мешавад.⁴⁴ Азбаски Низомӣ ҳикояти ин маснавиро бо су-

пориши Шервоншоҳ Ахситон ба риштан назм кашида буд, шояд фармони ӯ фаъолияти эҷодии шоирро маҳдуд намуда, ҷамъияти надода бошад, ки ӯ ақидаҳои ҷамъиятӣ-сиёсии ҳудро вусъат диҳад. Ба ҳар ҳол ӯ чунин асар барҷастае эҷод намуд, ки дар пайравии он даҳҳо асар навишта шудааст ва то имрӯз дар Шарқ шӯҳрати бузурге дорад. Шӯҳрати ин маснавиро дар Шарқ одатан ба шӯҳрати «Ромео ва Чульетта»-и Шекспир монанд мекунад.

Таърихи ривояти Лайлӣ ва Мачнун дар адабиёти араб дар мақолаҳои И. Ю. Крачковский ва Е. Э. Бертельс ва асари А. Левен тадқиқ шудааст.⁴⁵

Е. Э. Бертельс дар мақолаи худ ҳамон унсурҳои қиссаи арабиро, ки аз он Низомӣ истифода намудааст, дида мебарояд. И. Ю. Крачковский масъалаи шахси таърихӣ будани Мачнун ва сабабҳои шӯҳрат ёфтани ин образро дар асрҳои IX—X нишон додааст.

Чор боби аввали дoston ба тавҳид, наъти пайгамбарон ва офариниши дунёе бахшида шудааст. Дар боби панҷум аз сабаби таълифи дoston сухан рафтааст. Бобҳои дигар дар маҳли Ахситон ва насуллати фарзандаш таълиф шудааст. Баъди ин чикояти Лайли ва Мачнун шурӯъ мешавад, ки мазмуни мухтасари он ба ин қарор аст. Дар мамлакати араб як шахси машҳури олиҷимнат ва меҳмондӯст, ки ҳуқуқони қабилан бани Омир буд, зиндагӣ мекард. Ӯ фарзанд надошт. Вай дар иштиёқи фарзанд ҳама вақт маҳзуну ғамгин буд. Барои он ки худо ба вай фарзанде диҳад, ӯ ҳама вақт қорҳои хайру нек мекард. Дар охир ӯ фарзанде мебинад, ки ўро Қайс меноманд. Овозаи зебоии Қайс дар синнии даҳсолагинаш дар гирду атроф паҳн мешавад. Ўро дар қатори духтарон ба мактаб мепонанд, ки дар байни онҳо Лайли соҳибҷамол низ буд. Даре пагузашта ин ду ҷавон ба якдигар муҳаббат мебанданд.

Муҳаббати онҳо ба ҳама ошкор шуда, ҳар гуна овозаҳо паҳн мешавад. Ба Қайс лақаби тамасхуромези «Мачнун»-ро медиҳанд. Қалонсолон муҳаббати онҳоро номуносиб дониста, ҳар ду ро аз ҳамдигар ҷудо мекунад. Қайс дан кӯчаву бозор сарсонӣ саргардон ашъори ғамангези ошиқона суруда мегардад ва ба ӯ аз ҳар тараф «Мачнун! Мачнун!» гӯён фаръёд мекунад. Ӯ сари лучу пой луч дар кӯҳу саҳро мегардад, ба бод мурочиат мекунад, ки пайгоми ўро ба Лайлӣ расонад ва хангоме ки пардаи шаб ҳама ҷоро фаро мегирад, ба кӯчани Лайлӣ омада гардиш мекунад. Ӯ танҳо як маротиба қарор медиҳад, ки рафта ба маҳбӯбан худ назар афканад.

Падари Мачнун аз ранҷу алами фарзандаш огоҳ гашта, меҳоҳад, ки ўро ба мақсадаш расонад, вале падари Лайли таклифи ўро рад мекунад, мегӯяд, ки то ақли Қайс солим нашавад, тӯй нахоҳад шуд. Мачнунро дилдорӣ намуда ваъда

медиханд, ки ба ӯ нозанини дигареро меёбанд, аммо Мачнун ин таклифро рад мекунад, либосашро пора намуда, гиребончок бо нолаву фиғон ба сахро фирор мекунад.

Нолаву фарёди ӯ бо ашъори пурҳарораташ, ки ҳамон замон эҷод менамуд, омехта мегашт ва он ашъорро рохгузарон аз бар мекарданд.

Ахволи Мачнун торафт бад мешуд. Хешовандонаш ба ҷунин қарор меоянд, ки фақат зиёрати Макка ӯро аз ин раиҷу азоб начот медиҳад. Вақте ки ӯро ба Макка, ба тавофи Каъба мебаранд, падараш аз Мачнун хоҳиш мекунад, ки ӯ барои халос шудан аз банди ишқи ҷонгудоз паноҳ талабад. Вале Мачнун баръакс аз худо талаб мекунад, ки ишқаш тағбир наёбад ва ҳатто пас аз вафоташ низ ҷовидон монад.

Қабилаи Лайлӣ аз ин воқеа огоҳ мешавад. Падари Лайлӣ ишқи Қайсро нисбат ба духтараш таҳқир шуморида, меҳоҳад, ки Мачнунро ба қатл расонад. Падари Мачнун барои аз қасди падари Лайлӣ огоҳ намудани фарзандаш дар ҷустуҷӯяш ба биёбон меравад. Мачнунро ёфта панду насихати бисёр мекунад. Мачнун дар пеши ҳиссиёти худ беирода буданашро арз мекунад.

Лайлӣ дар ёди Мачнун маҳзун аст, барои вай шеърҳо навишта ба кӯча мепартояд ва рохгузарон он ашъорро ба Мачнун мебаранд. Мачнун бо шеър ба ӯ ҷавоб мегуяд. Ашъори ин ду шахси гирифтори ишқ дар ҳама ҷо овоза мегардад.

Баҳор мешавад. Лайлӣ ба боғ омада, бо ғаму андӯҳи зиёде ошиқи маҳҷури худро ёд мекунад. Дар боғ рӯзе тасодуфан ҷашми ҷавони давлатманд — Ибни Салом ба Лайлӣ афтода, шефтаи ӯ мегардад ва ба хонаи Лайлӣ хостгор мефиристад. Падару модари Лайлӣ ба хостгории Ибни Салом розӣ мешаванд, вале хоҳиш мекунанд, ки каме таваккуф кунад.

Мачнун дар дашту биёбон овора мегардад. Рӯзе ӯ ба Навфал ном шахси раҳмдилу ҷасуре вохурд. Навфал сабаби бадбахтии Мачнунро аз нақлаш фаҳмида, ваъда медиҳад, ки ӯро ба муродаш расонад. Чанд рӯз мегузарад. Мачнун ба Навфал аз ваъдаи ӯ суҳан ба миён меорад. Навфал либосу аслиҳаи ҷангиашро пӯшида, бо сад нафар лашкар бар зидди қабилаи Лайлӣ ба ҷанг меояд. Аввал ӯ талаб мекунад, ки Лайлиро ба ихтиёри ӯ диҳанд, аммо талаби ӯро рад мекунанд. Навфал дар ҷанги аввал мағлӯб мешавад. Ӯ боз лашкар ҷамъ намуда, ба ҷанг меояд. Дар ин ҷанг қабилаи Лайлӣ мағлӯб мегардад. Падари Лайлӣ ба назди Навфал омада, зорикунон мегуяд: ҳар шарте, ки барои Лайлӣ гузорӣ, розӣ ҳастам; аммо духтарамро ба Мачнун дево на медиҳам. Пас Навфал аз ҷанг даст кашида бармегардад. Мачнун аз Навфал ноумед шуда, боз ба ҷониби дашту биёбон рӯ меорад. Ӯ сайёдеро мебинад, ки охуеро ба дом андох-

тааст; ба сайёд аспашро дода дар ивази он охуро халос мекунад...

Мачнун дар биёбон кампири камбағалеро дучор мекунад, ки ӯ дар гардани бенавои дигаре занҷир андохта мекашӣд. Ин шахси нотаъону камбағал, мувофиқи нақли он кампир гӯе асире будааст, ки барои халосии ӯ мебоист пул ҷамъ менамуд. Мачнун аз кампир хоҳиш мекунад, ки ӯро низ ҳамроҳи худ гирад. Кампир дар гардани ӯ ҳам занҷир меандозад. Ӯ ҳамин тавр ба хонаи Лайли меояд. Мачнун дар назди хонаи Лайли аз худ рафта, занҷирро пора намуда боз ба ҷониби дашту биёбон меравад.

Лайлиро ба Ибни Салом тӯй мекунанд. Мачнун аз шунидани ин воқеа девонатар гашта мотам мегирад.

Падари Мачнун дар ғами фарзандаш пири фартут мешавад ва пеш аз мурдан меоҳад, ки бори дигар рафта фарзандашро бубинад. Падараш Мачнунро, ки тамоман пӯсту устухон шуда буд, дар биёбон пайдо намуд. Мачнун ноилочии аҳволашро ба падар арз мекунад. Падараш аз ин ноумед шуда ба хона бармегардад ва пас аз ду рӯз вафот мекунад. Мачнун аз вафоти падараш огоҳ шуда, омада қабри падарро оғӯш намуда, гиряву зорӣ мекунад.

Мачнун тамоми ваҳшӣ мешавад. Ҳайвонҳои ваҳшӣ ба назди ӯ омада, дар гирду атрофаш маскан мегиранд. Баъд аз тасвири ин воқеаҳо ҳикояти пандомӯзи тамсилие меояд. Мазмун ин аст, ки агар кас неки кунад, дар ивази он неки мебинад.

Тасодуфан қосиди Лайли ба назди Мачнун меояд. Қосид ба ӯ арз мекунад, ки Лайли дар оташи ишқ месузад, Мачнунро дӯст медорад ва аз хонаи шавҳараш гурехтани аст, пас мактуби Лайлиро ба Мачнун медиҳад. Мачнун мактубро хонда, ҳамон замон ҷавоб менависад.

Ба назди Мачнун тағояиш Салим, ки ҳамеша барои ӯ таом мефиристонд, меояд. Мачнун дар суҳбат модари худро ба ёд меорад. Салим рафта модари Мачнунро меорад. Модараш Мачнунро навозиш намуда, насиҳат мекунад, ки ба хона баргардад, вале ин ҳам суде намебахшад. Пиразан ба хона омада вафот мекунад.

Шавҳараш аз паси Лайли ҳаҷ чанд назорат кунад ҳам, аммо ӯ илоче намуда бо Салим ҷомехӯрад ва аз ӯ хоҳиш мекунад, ки ӯро ба мулоқоти Мачнун расонад. Онҳо дар даҳхатзорӣ бо ҳам мулоқот мекунанд, аммо аз рӯи урфу одат якдигарро намебинанд. Мачнун ба ӯ ашъори ҷонгудоии шикваомез мехонад. Мачнун шеърсароиро ба охир расонда, ба биёбон меравад, Лайли ба хона бармегардад.

Аз Бағдод ҷавоне бо номи Салом ба назди Мачнун меояд, худӣ ӯ низ ҷабру ҷафои ошиқиро аз сар гузаронида буд. Мақсади ӯ ин буд, ки ашъори Мачнунро аз бар кунад. Ӯ

дар дашту биёбон бо ҳамроҳии Мачнун зиндагӣ карда, ҳар як сағре, ки ӯ эҷод менамуд, ёд мекунад. Вақте ки захираи озӯқааш тамом мешавад, ба Бағдод баргашта, ашъори Мачнунро низ ба он ҷо меорад.

Лайлӣ аз ғаму ғусса ҳароб мешавад. Шачҳараш Ибни Салом аз ғаму андӯҳи ӯ азоб қашида, бемор шуда ва ниҳоят вафот мекунад. Лайли бо бахонаи азодорӣ дар кунҷи хона яккаву танҳо ба ғаму андӯҳ дода мешавад... Фасли баҳор. Лайлӣ бемор шуда аз модараш хоҳиш мекунад, ки ӯро ба либоси арӯсӣ биорояд ва бо ҳамин охирин бор номи Мачнунро ба забон гирифта, оҳ қашида аз олам ҷашм мепазад.

Мачнун аз вафоти Лайлӣ хабар ёфта ба сари қабри ӯ омада ашқи хунин мерезад ва бо оҳу полаи ҷонгудоз шеърҳо меконад. . Қувваи ӯ руз аз руз коста мешавад.

Мачнун паздик расидани марғро ҳис намуда, ба сари қабри Лайлӣ омада ҳоктӯдаро ба оғӯш қашида вафот мекунад. Ҷасади ӯ якҷанд вақт дар болои қабри Лайлӣ мемонад. Мачнунро дар паҳлӯи Лайлӣ дафн мекунанд, қабри онҳо ҳамчун зиёратгоҳи муқаддас шўҳрат пайдо мекунад.

Дар хотима Низомӣ аз нав ба Аҳситон муроҷиат намуда аз ӯ хоҳиш мекунад, ки маснавиро бо лутфу марҳамат қабул намояд. Агарчи шаҳ ҳоло одил аст, — меғўяд Низомӣ, — вале агар ӯ боз ҳам адолатноктар шавад, хубтар мешавад. Низомӣ дар ин ҷо низ шоҳро ба адлу адолат тарғиб мекунад.

Агар қисмҳои парокандаи ривояти оид ба Лайли ва Мачнун бударо бо сюжети маснавии Низомӣ муқоиса кунем чунин ҳулоса бармеояд, ки Низомӣ ҷузъиёти қиссан арабии ин маснавиро байниҳӣ ба риштаи назм қашидааст.

Аммо ин чунин маънӣ надорад, ки «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ нақли муқаррарии қиссан арабист ва маснавии Низомӣ сохти мустақил ва шакли муайяне надорад.

Пеш аз ҳама, баъзе воқеаҳои ҳурди аз тарафи Низомӣ иловашударо хотирнишон кунем. Аз ҳудо фарзанд ҳосилани падари Мачнун дар ривоятҳои пешина набуд. Дигар, зуҳури ишқи Лайлӣ ва Мачнун дар мактаб нишон дода шудааст, ки ин нақши зиндагии шаҳр аст. Воқеаҳои вафоти Лайли, ки дар қиссаҳои араби кам нақл ёфтааст, хеле муфасссал тасвир ёфтааст. Чунин мисолҳоро боз овардан мумкин аст. Аммо моҳияти масъала дар ин нест.

Пеш аз ҳама кайд кардан лозим аст, ки ягон сарҷашмаи арабии ривояти Лайли ва Мачнунро дар шакли пурра надодааст. Бояд эътироф намуд, ки ҳуди Низомӣ ин ривоятҳои парокандаро дар як достони мукаммал гирд овардааст. Вале шоир образи қаҳрамонҳоро, чи тавре ки дар маъхазҳои аслии мебинем, якранг ва бо характерҳои маҳдуд надода, балки ин образҳоро дар ҳолати ташаккулиёби тасвир мекунад.

Мухаббати ҷавонаи Маҷнун дар асари нокомӣ фуру на-
ништа, балки чун оташ фурузон мегардад. Эпизодҳо пай
хам меоянд. Хар як эпизод аз аввал боварибахш аст, ки бо
муваффакият ба анҷом мерасад, вале оқибат бо нокоми ан-
ҷом меёбад, хар як нокомӣ рағбатро пурқувват карда, онро
тадриҷан бартарафнашаванда меламояд. Ҳикоят тадриҷан
ба чунин пояи баландтарине мерасад, ки Маҷнун дар назди
Лайлӣ занҷирро пора мекунад. Ин ҳаракат агар бо рамз
ифода кунем, маънии аз ҷамъияти инсонӣ бурида шудани
Маҷнун ва ба некӣ анҷом наёфтани ин фоҷиаро дорад.

Бо некӣ ба анҷом нарасидани фоҷиаро Низомӣ чунин ни-
шон додааст. Шоир дар охири маснавӣ охиста-охиста аз ро-
ли тиллодагон тамоми монеахоро бартараф мекунад. Шав-
ҳари Лайлӣ вафот мекунад... Вале хайхот, дер шудааст! Маҷ-
нун, ки аз ҷамъият дур шуда буд, акнун ба Лайлӣ эҳтиёҷ на-
дорад. Ё акнун Кайси ошиқ набуда, қиёфаест, ки танҳо бо
образи идеали Лайли — он Лайлие, ки назир ба Лайлии
реалӣ хеле зебост, зиндагӣ ба сар мебарад. Лайлӣ пиз ва-
фот мекунад ва зиндагиро ба образи идеали худ таслим
мекунад. Ошиқу маъшук аз ҷаҳати идеалӣ ҳамроҳ шуданд,
вале на ба он тарзе, ки хонанда дар ибтидои маснавӣ ҷашм-
дор буд.

Ривоятҳои арабӣ чунин концепцияро намодаанд, вале фа-
кат концепцияи ривоятҳои арабӣ ва ҳамбасти қисмҳои ҷу-
догонан сюжет, маснавии Низомиро мавзун ва муназзам на-
мудааст. Маҷнун аз санҷиш ва муҳаббат гузашта, ғуе рӯҳан
пок мешавад, ба маънои оли «савдозада» мегардад, ки эҳсо-
си баланди шеърӣ ӯро фаро гирифтааст.

Низомӣ дар ин ҷо ба **концепцияи суфӣёна** наздик шуда,
аҷмо онро пурра қабул накардааст, чунки агар ин гавр ме-
шуд Лайли чун ери аз назар дур, якранг ва дастнорас шу-
да, чунон ки мо дар охири маснавӣ мебинем, ба ҷои дуҷум
намегузашт ва ҳомӯш намегардид.

Чунин тавҷеҳи маснавиро танҳо дар он сурат қабул на-
мудан мумкин аст, ки агар мо ҷағд бобҳои дар нусхаҳои
дастхати маълум мавҷудро сохта ё қалбаки ҳисоб кунем.
Ин бобҳо, пеш аз ҳама, бобҳои тасвири ишқи Зайду Зай-
наб, инчунин баъзе бобҳои мебошанд, ки дар онҳо ба васли
яқдигар расидани Лайливу Маҷнун ва дар ҷаннат айшву иш-
рат намудани онҳо (ҳоби Зайд) тасвир шудааст. Ношири
«Лайлӣ ва Маҷнун» Ваҳиди Дастирдӣ пай бурдааст, ки ин
бобҳо риштаи ҳикояти маснавиро қатъ мекунанд. Аз ин ҷост,
ки ӯ ин бобҳоро, ҳамчун иловаи муаллифони дигар аз мас-
навӣ ҳориҷ намудааст. Далелҳои агарчи пурқувват бошанд
ҳам, мутаассифона онҳоро тамоми мавриди эътимод дони-
стан душвар аст. Ин масъаларо танҳо дар он сурат ҳал кар-
дан мумкин аст, ки сабқ, забон, таркиби луғавӣ, санъатҳои

шеърни маснавиҳои Низомӣ ва умуман услуби бадии ӯ ба тарзи бояду шояд омӯхта шавад. Ҳоло ин масъаларо мавкуф мегузорем.

Мо ҳоло як тарафи хикояти маснавии «Лайлӣ ва Мачнун»-ро аз назар гузаронидем. Тарафи дигари ин хикоят низ ҳаст, ки он дар қиссаҳои арабӣ дида мешуд. Дар қиссаи арабӣ Мачнун на фақат ошиқ, инчунин шахси шоир аст. И. Ю. Крачковский қайд кардааст, ки дар «Қиссаи Мачнун ва Лайло» таносуби шеърро наср назар ба «Ҳазору як шаб» дигарҳелтар аст. Дар «Ҳазору як шаб» порчаҳои шеърӣ барои пуркувват намудани хикоят оварда шудааст ва агар мо ин порчаҳои шеърро дур андозем, ба нақли ин ё он хикоят ҳалале намерасад. Дар «Қиссаи Мачнун ва Лайло» бошад, хикоят аз шеър пайдо мешавад ва тамоми қисса гӯё барои он нақл мешавад, ки дар ҷӣ вазъият навишта шудани ин ё он шеърро ба хонанда хикоят кунад. Ин қисса гӯё «хикоят-тест» дар бораи шоир».

Ин ҷиҳати қисса дар маснавии Низомӣ бо ҷиҳати дигари он, яъне ҷиҳати илқинаш саҳт пайваستاаст.

Мухаббат Қайсро фақат аз ақл маҳрум накард, балки истеъдод ва даҳои шоирнашро афзун намуд. Ишқ Фарҳодро ба қорнамоӣ рӯҳбаланд карда буд, аммо ишқи Мачнун дар шеърҳои пурсӯзу ғудоз намоён мешавад. Низомӣ дар шакли маснавӣ мазмуни ишқии ғазалҳои Мачнунро ҷой дод ва ҷунон ки пайравонаш карда буданд, аз шакли маснавӣ ба шакли ғазал нагузашт. Аммо дар мисраъҳои маснавии ӯ оҳанги ишқ мисли ғазал садо медиҳанд.

Баъзан дар назари хонандаи замони ҳозира ҷунин менамояд, ки гӯё Мачнун дар маснавии Низомӣ ҳело пассив бошад, гӯё ӯ аз тақдир фақат шикаст намуда, барои хушбахтии худ мубориза намебурда бошад. Вале набояд фаромӯш кард ки ин шикаста ва зориҳо дар либоси назми олӣ ороста гаштаанд ва аз забони Мачнун, ки дар достони Низомӣ ҳамчун типӣ шоир тасвир ёфтааст, ниҳоят табиӣ ва ба мавқеъ бармеояд.

Ниҳоят дар маснавии Низомӣ боз ҷиҳати сеюми ин қиссаро дида мумкин аст, ки он аз тарафи ҳуди шоир дохил шудааст. Низомӣ борҳо таъкид кардааст, ки асарҳои ӯ пандомӯзонаанд. Унсурҳои панду ахлоқ дар маснавии «Лайлӣ ва Мачнун» низ ҳастанд. Шоир дар ин ҷо ду навъи ҳукми падаронаро нишон медиҳад. Падари Қайс нисбат ба фарзандаш ҳело нарм ва раҳмдил аст. Падари Лайлӣ, баръакс, бераҳму сангдил аст. Низомӣ дар боби насихати фарзандаш худро, ҳамчун типӣ сеюмини падарон, ки фарзанди худро дӯст медоранду вале нозунузи онро намебардоранд, ба дигар падарон муқобил мегузорад. Хонанда бояд боварӣ ҳосил ку-

над, ки на мухаббати фориғболона ва на бераҳмии аз ҳад зиёд ба фарзандон фондае мебахшад.

Дар дoston боз образи падари ҷаҳорум — Аҳситон тасвир шудааст. Низомӣ ба писари Аҳситон—Манучехр бобӣ маҳсусе бахшида, дар он ба Аҳситон муроҷиат мекунад ва таъкид мекунад, ки дар муносибати худ ба фарзанд аз ин қиссаи ҳузновар таҷриба омӯзад.

Чунон ки дар аввали ин қисмат зикр гардида, Низомӣ аз порҷаҳои ривояти араби чунин асари безаволе офарид, ки шухрати он дар Шарқ хеле интишор ёфт. Дар пайравии ин маснавии Низомӣ қамаш бист назира ба забони форсӣ, як назира ба забони қадими ўзбекӣ, 14 назира ба забони туркӣ ва як назира ба забони курдӣ навишта шудааст. Мавзӯи Лайливу Мачнун дар бисёр адабиёти асрҳои XIX—XX Шарқ дида мешавад.

«Ҳафт пайкар». Маснавии ҷаҳорумини Низомӣ «Ҳафт пайкар» бо супориши Алоуддин Қурӣ—Арслон таълиф ёфт. Низомӣ дар маснавии ҷаҳоруминаш Баҳроми Гўрро қаҳрамони асоси интиҳоб намуд. Дар замони Низомӣ прототипи ин шахси афсонавии ҳукмрони сулолаи Сосонӣ Баҳром ё ин ки Вараҳрани V (с. с. 241—438) буд. Дар гўмон аст, ки ин ҳукмрон дар асл каси шўҷоъ бошад, вале азбаски номи ӯ бо номи худон раъду барқ Вртрагна ҳамоҳанг буд, мардум ба номи ӯ як силсила афсонаҳо офарида, ўро шахси шикордўст, дар мухаббат ва пафрав қаси бераҳм тасвир мекарданд.

Низомӣ дар қисми муқаддимаи «Ҳафт пайкар» қайд мекунад, ки ӯ аз паси Фирдавсӣ «Лайлирезаҳо»-ро чидааст. Дар амал бошад, мақсади ӯ фақат дурратар намудани қиссаи Фирдавсии бузург набуд.

Ҳамаи он сарчашмаҳоеро, ки Низомӣ дар таълифи маснавии «Ҳафт пайкар» истифода кардааст, ҳоло муайян намудан душвор аст. Ин кори ояндааст. Ба ҳар ҳол агар мо ин дostonи Низомиро бо бобҳои дар бораи Баҳроми Гўр навиштаи Фирдавсӣ муқоиса кунем, мебинем, ки дар нақли ин ривоятҳо байни ду муаллиф умумияти муайяне ҳаст.

Низомӣ монанди Фирдавсӣ ҳикояти маснавии худро бо тўроҳ — яке бо тасвири саргузаштҳои Баҳром, дигаре бо қиссаҳои тўфайлӣ дохилшуда адо кардааст. Аммо қиссаҳо аз ҷиҳати сюжет ба ҳикояти умумии маснавӣ ҳеҷ алоқае надоштанд. Ин қиссаҳо қиссаҳои ишқии халқӣ мебошанд ва мисли мухаббати маснавиҳои «Хусраву Ширин» ва «Лайливу Мачнун» бо фоҷиа тамом намешаванд.

Баъди муқаддима Низомӣ дар «Ҳафт пайкар» оид ба таваҷҷуҳ ва тарбияи Баҳром сухан меронад. Падари Баҳром—Яздигурд медонист, ки аёну ашрофи дарбор ўро бад меби-

нанд, бинобар ин ӯ барои саломат мондани ягона фарзандаш уро ба Яман мефиристад.

Ҳикояти ба Яман омадани Баҳром дар маснавии Низомӣ аз баёни таърихи сохтмони қасри Хаварнақ шуруъ мешавад. Меъмори ин қаср Симнорро дар охир бо супориши ҳокими Яман—Нӯъмон аз манораи қаср партофта ҳалок мекунад. Баъд тарбия ва таҳсили Баҳром, ба шикори гӯрҳо шавқу ҳавас пайдо кардани ӯ (лақаби Баҳроми Гӯр гӯё аз ҳамин ҷо будааст) муфасссал нақл карда мешавад. Баъд тасвири қорнамониҳои Баҳром меояд.

Дар қасри Баҳром, нақл мекунад Низомӣ, хонае буд, ки Баҳром ҳеҷ гоҳ ба он надаромада буд. Рузе ӯ ба он хона даромада, акси худро дар байни ҳафт духтари соҳибчамол мебинад. Ин гӯё навиде аз тақдири ояндаи ӯ буд. Аз он вақт сар карда ӯ шароб нӯшида ба он хона медаромад ва рӯзҳоро бо ҳаёлу орзуи бахти оянда мегузаронд. Ин воқеа ибтидои асосии маснави мебошад ва номи дoston низ ба ин воқеа марбут аст.

Ҳангоме ки Яздингурд вафот мекунад, аёну ашроф намехоҳанд, ки Баҳром ба ҷои падараш подшоҳ шавад, ӯ бо сри лашкари араб бо эронӣён ҷанг карда, соҳиби тахту тоҷ мегардад.

Баҳром ба тахт нишаста ваъда медиҳад, ки одилу боинсоф бошад. Дар ҳақиқат, вай мамлакатро обод мекунад, ҳатто хушксолии ногаҳонӣ ҳам ба фаровонии мулк иллат намерасонад. Баҳром захираҳои подшоҳиро ба ҳама инъом мебарояд, аз давлатмандон ғалла ҳарида ба бенавоён медиҳад.

Низомӣ дар ин ҷо эпизодеро, ки дар «Шоҳнома» низ ҳаст, яъне Низом байни Баҳром ва мутрибаро (дар маснавии шоир номи ӯ на Озода, балки Фитна аст) меорад. Вале Низомӣ ба ҷои тасвири оташи ғзаби ваҳшиёнаи Баҳром чунин ҳикояти ибратбахши шавқангезро меорад, ки канизак Баҳромро маҷбур мекунад, ки тавба карда, уро ба зани гирад.

Баъд эпизоди дигар—тасвири ҷанг бо ҳокони Чин меояд. Баҳром ҳокони Чинро мағлуб карда, мамлакатро дар осоиш бигоҳ медорад ва барои иҷрои орзуи деринааш камар мебандад: ӯ ҳафт шохдухтареро, ки сурати онҳоро дар хонаи асрорангези қаср дида буд, ба зани мегирад. Барои шохдухтарон қасрҳои гунбаддор месозанд. Гунбади ҳар қаср ранги махсусе дорад. Ин ранг ба рӯзҳои ҳафта ва сайёраҳое, ки аз рӯи тасаввуроти илми нучум ба ин рӯзҳо алоқаманданд, мувофиқат доранд. Тартиби онҳо чунин аст: Гунбади сиёҳ—Қайвонманбе, зард—Офтоб—Якшанбе, сабз—Моҳтоб—душанбе, сурх—Миррих—сешанбе, кабуд—Уторид—чоршанбе, сандали—Муштарӣ—панҷшанбе, сафед—Зӯҳра—ҷумъа. Ҳамаи ин мувофиқати рангу сайёра ва рӯз ба ақидаҳои қадимаи Бобул мансубанд.

Соҳтмони қаср ба охир мерасад. Баъд аз ин Низомӣ аз рӯзи шанбе сар карда, ҳаёти якҷафтаинаи Баҳромро ба мо нишон медиҳад. Баҳром рӯзи шанбе сар то по либоси сиёҳ пӯшида, ба назди шоҳдӯхтари Ҳинд меравад, ки гунбад ва ҳама ҷиҳози қаср низ сиёҳанд. Баъд аз базм шоҳдӯхтар ба Баҳром ҳикоя мегӯяд. Ҳамин тавр, дар маснавӣ ба ҳар як рӯзи ҳафта ҳафт ҳикояи сеҳрангез дохил шудааст, ки ҳар кадоми он ба материали бои фольклорӣ асос ёфтааст. Ба ҳамин тариқ, ранги афсонавие, ки дар дигар маснавиҳои Низомӣ хеле кам ба назар мерасад, ин ҷо ниҳоят бисёр аст.

Ҳар як ҳикоя мувофиқи ранги гунбад оварда шудааст. Мавзӯи ҳар як ҳикоя иборат аз саргузаштҳои ишқист. **Ғайр** аз ин, баробари аз ранги сиёҳ ба ранги сафед гузаштани ҳикоя, ҳиссиёти зишт ба ишқи пок табдил меёбад. Аз ҳуди ҳамин нозукиҳои қиссапардозӣ тасаввур кардан мумкин аст, ки Низомӣ чӣ гуна душвории эҷодиро бартараф кардааст!

Вақте ки Баҳром бо суҳбати парипайкарон саргарм буд, **Ҳокони Чин** аз нав ба **Эрон** ҳуҷум мекунад. Баҳром лашкар надошт, ҳазина низ ҳолӣ шуда/буд. **Вазир Ростравшан** ба Баҳром маслиҳат медиҳад, ки аз аҳолии ба микдори зарури маблағ ҷамъ карда шавад. **Шоҳ** ба у иҷозат медиҳад. **Бедодгарӣ** ва ҷабру зулми **Ростравшан** аз ҳад мегузарад. Баҳром аз ин беҳабар аст. Аммо дили **ӯ** мағшуш аст ва барои дилхушӣ ба шикор мебарояд. Баҳром дар шикоргоҳ ба ҷӯпои пирамарде дучор мешавад ва мебинад, ки дасту пои сағи **ӯ** саҳт баста ва дар шохи дарахт овезон аст. Баҳром сабаби инро меپурсад. **Ҷӯпон** ҷавоб медиҳад, ки ин сағ бо гурғонс, ки **гӯсфандонро** мебаранд, ошноӣ пайдо кардааст. Баҳром аз ин суҳанони пирамард ибрат гирифта, аз вазъи мамлакати худ каме огоҳ мегардад. **ӯ** аз шикор ба тахтгоҳаш баргашта, вазирро зиндонӣ мекунад ва он шахсонро, ки вазир ҳаёс карда буд, ба наздаш даъват мекунад. **Маҳбусон** тамоми бедодгарӣ, зулму ситами вазирро ба Баҳром як-як нақл мекунанд.

Аз ин кирдорҳои вазир Баҳром ба даҳшат меояд. **ӯ** ба қатли вазир фармон медиҳад. Баъд аз ин аз назди ҳокони Чин қосиде омада, аз ҳаёти **Ростравшан** хабар медиҳад. **ӯ** бо ҳокон забон як карда, халқро қатлу тороч кардааст. Ва бо ин меҳостааст, ки иқтидори мулки Баҳром суст шавад.

Инчунин аз **Ҳокон** қосид расида хабар медиҳад, ки вазир ҳонн аст. **ӯ** ба таҳрики ҳокон ба халқ аз номи Баҳром ҷабру зулм мекард, то ки мардумро ба муқобили шоҳ шӯронад ва мағлубияти уро тезонад.

Ҳамаи ин Баҳромро саҳт ба ҳаяҷон меорад. **ӯ** аз дилхушиҳо даст кашада, ҳарамхонаро барҳам медиҳад ва қасрро оташкада мекунад. Акнун машғулияти ягонаи **ӯ** шикори гӯрҳо буд. Рузе **ӯ** гури зебоеро дида аз паси вай меафтад.

Гӯр ба ғоре даромада меравад. Баҳром аз паси ӯ рафта, ғоиб мешавад. Нӯкарон аз паси ӯ даромада мебинанд, ки ғор холист ва аз он ҷо роҳи дигаре нест. Тасодуфан чангу ғуборе пайдо шуда, садон сеҳрангезе баланд мешавад: «равед, шох ба кор машғул аст». Маснави бо суҳанбозии калимаи «Гӯр» (گور) анҷом меёбад.

Соҳти маснави ниҳоят мутаносибу мавзун аст. Доираи мавзӯи умумии маснави—тарҷимаи ҳоли Баҳром моҳирона сохта шудааст. Низомӣ дар асоси ривоятҳои пароканда ва порчаҳои ҷудогонан Фирдавсӣ тарҷимаи ҳоли Баҳромро барқарор карда, лаҳзаҳои муҳимми таърихро нигоҳ доштааст. Вай бо ин васила характери қаҳрамонро дар вазъи мутараққӣ тасвир намудааст. Баҳром бо таъсири таҷрибаи ҳаёт аз ҷарди мочароҷӯи бегаму бепарво, охиста-охиста ҳукмрони шоиسته мешавад, ки ҳамеша дар ҳаққи накуҳволии мамлакат ғамхорӣ мекунад.

Вафоти Баҳром, ки ба тарзи ғайбати пурасоре тасвир шудааст, ба назар тасодуфӣ менамояд ва ғайб задани Қайковусро аз «Шоҳнома» ба хотир меоварад. Эҳтимол Низомӣ дар ин ҷо ягон варианти фольклории ба мо номаълумро истифода намуда бошад.

Низомӣ, монанди дигар маснавиҳояш, дар «Ҳафт пайкар» низ муҳити феодалии замони ҳудро саҳт маҳкум мекунад. Ӯ зарҳаридӣ, маккорӣ, ҳарисии азёну ашрофи дарбори шох, заифӣ ва сустмизочии онҳоро дар вақти ҳуҷуми аҷнабиён беҷаҳмона ғош мекунад. Низомӣ ба ақидаҳои пандомӯзи худ шакли бадеӣ дода, кушиш кардааст, ки ба воситаи образҳои бадеӣ ба хонанда таъсири баланде расонад.

Ба «Ҳафт пайкар»-и Низомӣ низ бисёр назираҳо навишта шудаанд. Сайри таърихӣ ин назираҳо аз таърихи сюжети дигар маснавиҳои Низомӣ фарқ мекунад. Мутаассифона, ин мавзӯ то ҳол мавриди таҳқиқоти махсус қарор нагирифтааст.

«Искандарнома». Ин маснавии охирин ва муҳимтарини Низомӣ ба ҳукмрони Ганҷа Абӯбакр Бишқин, ки дар маснавии «Хусраву Ширин» зимнан мадҳ шуда буд, бахшида шудааст. Ба назар чунин мерасад, ки навиштани ин маснавиҳо ба Низомӣ ҳеҷ кас насупоридааст ва шоир мавзӯи онро ҳадаш интиҳоб намуда, хостааст онро ба ҳукмроне тақдир кунад, ки мулки ӯ аз мулки ҳукмронҳои дигар ба шоир наздиктар буд.

Мавзӯи Низомӣ аз замони зиндагии ҳуди ӯ ҳазору панҷсад сол муқаддам таърихро дар бар мегирад. Образи Искандари румӣ (македонӣ) истилогар, ки қариб тамоми мамлакатҳои мутамаддини Шарқу Ғарбро забт карда буд, аз замони қадим диққати халқҳои гуногунро ба худ ҷалб мекард. Пас аз вафоти Искандар даре нагузашта дар ҳаққи ӯ

афсонаҳои зиёде ба вучуд омада, тарчимаи ҳоли воқеиҳои мураттаб шуда буд. Вале тарчимаи ҳоли воқеиҳои рухониёни мамлакатҳои забткардаи ӯ — рухониёни Мисру Эронро қонеъ карда натавонист. Чунки дар мамлакатҳои забтнамудаи Искандар дар байни рухониён чунин тасаввуроте вучуд дошт, ки гуё ҳукмронии фиръавнҳо ва шоҳаншоҳҳо амри худост ва фақат валинеъматони ҳоси худо мамлакатро идора карда метавонанд. Вале Искандар чунин ҳукмрониро сарнагун намуда, худ ба ҷои онҳо нишаст ва бо ҳамин назарияи рухониёро барбод дод. Рухониён барои нигоҳ доштани обрӯи худ бисёр ривоятҳо эҷод карданд, ки аз рӯи онҳо Искандар фарзанди Филлиппи Юнони не, балки фарзанди ғайриконунии рухонӣ Нектанеб (варианти мисрӣ) ё ки фарзанди Дорони II (варианти охирини эронӣ) будааст ва аз ин ҷо ӯ ҳукмронии қонунист.

Ҳанӯз дар асри аввали мелодӣ дар бораи Искандар қиссаи муқаммале ба вучуд омад, ки ба ривояти мисрӣ асос ёфта буд. Ин асарро ба табиби Искандар — Қаллисфен нисбат медиоданд. Ин қисса ба забонҳои бисёре тарҷима ва таҳрир шуда, ҷи дар Европа (хусусан дар асрҳои XII—XV) ва ҷи дар Шарқ интишор ёфт.

Низомӣ дар маснавии охирини худ, ки ба он ҳудаш ҳам аҳамияти махсус додааст ва инро дар ҷанд ҷои дostonаш зикр кардааст, образи Искандарро тамоман ба тарзи дигар тавҷеҳ мекунад. Маснавӣ муқаддимаи муфассале дорад; дар муқаддима боби махсусе ҳаст, ки он барои фаҳмидани мазмуни амиқи тамоми маснавӣ як навъ мифтоҳест. Қисми дигари диққатангези муқаддима сӯҳбати Низомӣ бо Хизр мебошад, ки гуё ӯ Низомиро барои навиштани «Искандарнома» таъшиқ карда бошад. Ин албатта, як тарзу усули адабӣ аст, вале баробари ҳамин эҳтимол ишора ба он бошад, ки гуё мундариҷаи маснавии ӯ илҳомоти муқаддасест. Дар ҳуди ҳамин муқаддима Низомӣ хабар медиҳад, ки у ният дошт маснавии «Искандарнома»-ро се китоб кунад, ки ба онҳо шартан чунин ном додан мумкин аст: «Искандари кишваркушо», «Искандари донишманд», «Искандари пайғамбар». Вале ба ӯ навиштани фақат ду қисм муяссар шудааст, ки дар қисми дуввуми он мазмуни китоби дуюм ва сеюми фикркардаашро дохил намудааст. Қисми якуми онро одатан «Шарафнома» ва қисми дуюмро «Иқболнома» ё «Хираднома» меноманд.

Низомӣ қайд мекунад, ки ӯ ба навиштани маснавӣ сар карда, барои омӯхтани сарчашмаҳо, аз ҷумла сарчашмаҳои забони яҳудӣ ва насронӣ, бисёр кор кардааст. Дар воқеъ пайдош, ки Низомӣ аъёнаҳои юнониро на фақат аз нақлу ривоятҳои мусулмонӣ омӯхтааст. Ӯ ин аъёнаҳоро ба таври худ истифода намудааст, чунки ривоятҳои гуногуни юнониҳо дар маснавии ӯ хеле бисёр ва ба тарзҳои аҷибу ғариб дида

мешаванд. Шонр онд ба файласуфҳои Юнони Қадим гоҳо маълумотҳои баъдат медиҳад, вале бо вучуди ҳамин вай назар ба дигар олимони мусулмон аз дунёи атиқа бисёртар хабардор буд.

Қисми асосии маснави аз ҳикояти таваллуди Искандар сар мешавад. Баъд Низомӣ ба нақли тарбияву таълими ӯ гузашта ба ин қисмат бисёртар аҳамият медиҳад. Мураббӣи асосии Искандар падари Арасту—Никомахос Никумочис буд, ки аз хурдӣ муҳаббати ӯро ба фалсафа зиёд мекунад. Арасту тамоми умр ҳамаҷафи вафодори Искандар мешавад.

Ибтидои фаъолияти Искандар муборизаи ӯ бар зидди зинҷиён аст. Ӯ дар ин ҷо ҳамчун сиёсатмадор ва лашкаркаши одил тасвир шудааст, ки на ба мақсади забту ғорат, балки ба ҳимояи камбағалон ҷанг мекунад. Ӯ дар ҷанг шучоат нишон дода, барои аз талафоти беҳуда наҷот додани лашкараш тadbирҳои оқилона меандешад. Искандар зинҷиҷоро мағлуб сохта, ба муқобили Доро ба ҷанг меояд. Ин эпизоди дуюми маснави аст. Низомӣ дар ин ҷо ба анъанаи сарчашмаҳои истифода бурдаи худ ҳело наздик мешавад. Дар охири тасвири ин воқеаҳо фаъолияти Искандар дар роҳи барқарор намудани ҳоҷагии Эрон, ки дар вақти ҷанг ва ҳукмронии мустабидонаи Доро хароб гардида буд, муфасссал тавсиф шудааст.

Эпизоди сеюм—сафари Искандар ба назди малика Нӯшоба аст. Воқеаҳои ин эпизод дар ҳудуди Озарбойҷон дар Бардаъ ба амал меояд. Пас аз ин эпизоди ҷаҳорум-барқарор намудани тартибот дар Дарбанд ва таширф овардани Искандар ба қасри Сарир меояд, ки нақли ин воқеаҳо эҳтимол ба ривоятҳои даҳонӣ асос ёфта бошад.

Эпизоди панҷум-тасвири юриши Искандар ба тарафи Шарқ, ҷанги ӯ бо подшоҳи Ҳинд ва ҳокими Чин аст. Ба ин эпизод ҳикояти аҷибӣ мусобиқаи рассомони Руму Хптой дохил карда шудааст. Пас, эпизоди шашум-ҷанги Искандар бо русҳо ва аз тарафи ӯ озода шудани малика Нӯшоба аз асраи русҳо меояд. Воқеаи ин эпизод низ дар райони Бардаъ ба амал меояд.

Эпизоди ҳафтуми хотимагии қисми якуми маснави-ҷустуҷӯи оби ҳаёт дар олами зулмот мебошад. Искандар дар ин роҳ бори аввал ба мақсади худ ноил намешавад. Искандар дар ҳаман эпизодҳои қисми якуми маснави («Шарафнома») ҳамчун ҳомӣ ва озодакунандаи мазлумон тасвир шудааст. Низомӣ кушиш намудааст, ки аз ҳаман ҳислатҳои анъанавии Искандар фақат ҳислатҳои мусбатро тасвир кунад.

Низомӣ дар қисми якуми маснави дар доираи фаҳми худ ба тартиби хронологии фактҳои таърихӣ риоя кардааст. Қисми дуюм, аз ҷиҳати устухонбандӣ ба ду фасли қалон тақсим мешавад. Фасли аввал, тасвири «Искандари хирад-

манд», ки ҳамаи материалҳои фалсафӣ дар ин ҷо гирд оварда шудааст; фасли дуюм, тасвири «Искандар пайғамбар» аст, ки дар ин ҷо қисми дуюми маснавӣ бо ҳикояти аз ҷанги Рум баргаштани Искандар ва ғамхории ӯ оид ба гул-гулшукуфии мамлакат ва равнаки илм шуруъ мешавад. Ин қисмат ба даҳ ҳикояти аҷибӣ тамсилӣ, ки як қисми онҳо аз ривоятҳои юнонӣ гирифта шудааст, ба охир мерасад. Низомӣ як силсила ҳикоятҳои фалсафиро оварда, ба тавсифи умқи тафаккуроти Искандар мегузарад. Барои исботи ин оқида мубоҳисаҳои Искандар бо олимони Ҳинд ва ҳафт файласуфи дунё оварда шудааст. Мавзӯи ин мубоҳисаҳо—масъалаи офариниши олам мебошад.

Искандар ҳамаи илмхоро аз худ намуда, сазовори илҳомӣ илоҳӣ мешавад. Аз ғайб ба ӯ пайғом мерасад, ки ӯ барои башорат додани ҳақиқат дар тамоми дунё интиҳоб шудааст, ӯ бояд сар то сари ҷаҳон гашта, ин башоратро ба халқҳои ғафлатзада расонад. Қобилияти мӯъҷизаосои Искандар, ки хоси пайғамбар аст, аз дараҷай-олии хирадмандӣ ва илм ҳосил шудааст. Ӯ ба сафар баромада китобҳои Арасту, Афлотун ва Сукротро бо худ мегирад.

Баъд тасвири чор саёҳати Искандар оварда шудааст. Саёҳати якум—саёҳати ғарб то «муҳити аъзам», дуюм—саёҳати ҷануб, сеюм—саёҳати шарқ (боз то «муҳити аъзам») чорум—саёҳати шимол. Дар зимни тасвири он саёҳатҳо бисёр воқеаҳои аҷибӣ ғариб нақл шудаанд. Искандар дар вақти сафари охирини худ ба шимол, ба мамлакате меояд, ки дар он ҷо на ҳукумат ҳасту на золимон, на бой ҳасту на камбағал; дар он ҷо дуругӯй, беадолатӣ, беморӣ ва ҷавонмаргиро намедонанд, мамлакат сохти ҷамъиятии идеалӣ дорад. Дар мамлакат тартиботи олӣ ҳукмфармост. Ин тасвиrot-дараҷаи баланди ақидаҳои ҷамъиятии Низомӣ ва инчунин орзуи ҳукмрони идеалӣ ӯст.

Искандар ҷизҳои беҳтарини рӯи заминро дар мамлакат дид. Садон ғайб ба ӯ амр мекунад, ки аз сафар бозгардад. Дар роҳ, дар Шаҳризӯр саҳт бемор мешавад ва сари тирамоҳ вафот мекунад. Дар хотимаи маснавӣ рӯзҳои охирини ҳафт донишманди бузург нақл карда мешаванд. Сатрҳои охирини маснавӣ ғамгинонаанд ва чунин тасаввуроте ҳосил мешавад, ки гӯё Низомӣ наздик расидани марги худро ҳис карда бошад.

Низомӣ дар маснавии охиринаш дар назди худ чӣ мақсад гузошта буд? Ба ин суол ҷаҳат он вақт ҷавоб додан мумкин аст, ки ишқишофи ақидаҳои Низомӣ дар ҳамаи қисматҳои «Ҳамса» тадқиқ карда шавад. Ҳанӯз дар «Махзан-ул-асрор» доир ба ҷамъияти нави инсонӣ баъзе масъала ба миён гузошта шуда буд ва дар бораи ҳислатҳои ҳукмрони нақӯкор баъзе ишораҳо низ рафта буд. Худи ҳамон мавзӯ дар «Хусраву

Ширин» вусъат ёфт. Чунончи, шоир нишон медиҳад, ки бо таъсири Ширин дар характери Хусрав хислатҳои мусбат акнун ба вучуд омада буд, аммо қаҳрамони дoston ба тарзи фоҷиавӣ кушта гардид. Чунин ақидаҳо дар дostonи сеюм акс наёфтаанд, дар маснавии чорум «Ҳафт пайкар» бошад, маҷмӯи ин ақидаҳо аз нав вусъат пайдо мекунад. Вале хирадмандии давлатии касбкардаи Баҳром пурра ба амал татбиқ нашуда, бо марғи асроромези ӯ фаъолияти муфиде, ки вай акнун сар карда буд, қатъ мегардад.

Низомӣ Искандарро қаҳрамони дostonи худ интиҳоб намуда буд, ки ба воқеаномаҳои анъанавӣ, гуфтан мумкин аст, алоқае надошт. Воқеан, ӯ дар маснавии худ, махсусан, таъкид намудааст, ки дер боз дар ҷустуҷӯи қаҳрамони муносибе буд. Низомӣ дар ин ҷо бори аввал образи ҳукмрони идеалии бузургро, чи тавре ки ҳудаш тасаввур мекард, дода тавонист. Искандари Низомӣ ба мартабаи пайғамбарӣ расид, чунки ӯ медонист, ки ҳукмрони ҳақиқӣ на барои худ, балки барои дигарон зиндагӣ мекунад, вай аз илму дониш баҳравар шуда, тамоми қувваташро ба манфиати халқ мебахшад. Вале Низомӣ ба ин қаноат накарда, барои замони худ чунин фикри баланди ҷасурунае баён мекунад. Ҳукмрони мамлакат, мегӯяд ӯ, дорои ҳар гуна хусусиятҳои идеалӣ бошад ҳам, аммо шакли ҷамъиятии боз ҳам баландтарро сохтан мумкин аст. Ин ҷамъиятест, ки дар он ҷо нобаробарии молу мулк вучуд надорад, бинобар ин ба ҳукмрони идеалӣ ҳам эҳтиёҷ нест. Шоир медонист, ки ӯ ба қадом ҳулосаи муҳим омадааст ва маҳз аз ҳамин сабаб ӯ аҳамияти қалони маснавии охириини худро қайд кардааст. Низомӣ дар «ИСКАНДАРНОМА» аз он ақидаҳое, ки дар тамоми ҳаёташ ӯро ба ҳаяҷон меоварданд, ҳулосаҳо бароварда, онҳоро ба як тартиби муайян дароварда, дар образҳои бадеӣ таҷассум намуд. Ин асар на танҳо маснавӣ, балки васиятномаи ин мутафаккири бузург аст.

Тасодуфӣ нест, ки «Искандарнома» ба шуарои муосир ва баъдина таъсири бузурге гузошт, аз ин рӯ, ба он дахҳо назира гуфта шудааст, ки дар байни онҳо маснавӣҳои Амир Хусрав, Навоӣ ва Ҷомӣ ҷои намоёнро ишғол мекунанд.

Девони Низомӣ. Омӯхтани шаклҳои хурди жанри лирикии (қасида, ғазал, китъа, рубоӣ) Низомӣ фақат дар нашри Ваҳиди Дастгардӣ (1940) ба тарзи илмӣ гузошта шудааст. То нашри он дар адабиёти илмӣ чунин фикрҳои нодурусте мавҷуд буданд, ки гӯё девони Низомӣ гум шуда бошад ё умуман девон надоштааст (Э. Браун), инчунин гӯё Низомӣ фақат дар ҷавонӣ лирика навишта, ҳамаи ашъори лирикии худро ба ҳукмронон бахшида бошад ва ғайра. Ваҳиди Дастгардӣ нусхаҳои хаттиро, ки дастраси ӯ буданд, аз нуқтаи назари илмӣ тадқиқ намуд. Маълум гардид, ки ашъори ди-

гар шоирони бо тахаллуси «Низомӣ» шеър гуфтаре (чунин шоирон бисёр буданд) ба Низомӣ нисбат додаанд. Инчунин, қисми зиёди лирикаи шоир то ба замони мо омада нарасидааст. Ашъори лирикии то имрӯз расидаи Низомии Ганҷавӣ, ки бешубҳа ба ӯ тааллуқ доранд, аз панҷ қасида, панҷоҳу шаш ғазал, ду қитъа ва нӯҳ рубой иборатанд. Воқеан, дар асоси чунин порчаҳое, ки равшан намудани таърихи онҳо қариб имконнопазир аст, ба эҷодиёти лирикии Низомӣ баҳо додан душвор аст. Оид ба ин қисмати ашъори ӯ фақат баъзе қайдҳои алоҳида қардан мумкин асту бас.

Аз баъзе ишораҳои шоир (зикри номи баъзе ҳукмронон ва тасвири пириву фартуғии хеш) гуфтан мумкин аст, ки Низомӣ то охири умр аз навиштани лирика даст накашидааст ва барои таъмини рӯзгор ба дарбори ҳукмронон қасидаҳо фиристодааст. Инчунин баъзе ғазалҳояшро, зоҳиран, ба дарбор низ мефиристодааст, ки онҳоро дар он ҷо бо мусиқӣ месурудаанд (базми Қизил Арслонро, ки дар «**Хусрав ва Ширин**» тасвир шудааст, ба хотир орем). Аммо бо вучуди ин, мо Низомиро шоири дарборӣ ҳисоб қарда наметавонем, чунки ҳамон тавре дидем, Низомӣ аз рутбаи шоири дарбор даст кашида буд, баъзе бадеҳаҳои ӯ ба мавқеъ ва ақоидаи ҳалали қуллие нарасондаанд, дар бисёр ҷоҳои «Хамса» бошад, ӯ шоирони гадотабъ ва зарпарастро саҳт маззаммат қардааст. Ба ин ақидаҳои иҷтимоию сиёсии ҳуди шоир низ шояди хубанд. Мадеҳагӯии шоир замонасозии ӯ буд.

Чанд суҳан оид ба мундариҷаи лирикаи Низомӣ. Қасидаи якуми ӯ (мувофиқи мураттаби интиҳоби Дастгардӣ) сар то сар фаҳрия аст. Чунин қасидаҳо дар он давр хеле маъмул буданд. Абӯлғалои Ганҷавӣ ва Ҳоконӣ низ ҳамин хел қасидаҳо навиштаанд. Низомӣ, чунон ки дар маснавиҳои худ низ қайд мекунад, дар ин қасида сабку услуби навини ҳудро таъкид қардааст. Шоир дар қисми дуюми қасида аз нуқсҳои худ суҳан меронад.

Қасидаи дуюм, мазмуни тасаввуфӣ дорад ва дар солҳои 70-уми асри XII навишта шудааст. Низомӣ меғӯяд, ки ӯ дар ин вақт (яъне, зоҳиран, то навишта шудани «Маҳзан ул-асрор») шӯҳрати зиёде пайдо қардааст.

Қасидаи сеюм, шикоят аз пирӣ буда, хело зебо ва самимист, аз ҷиҳати бадеият низ барҷаста аст. Ин қасида таҳминан дар вақти таълифи «Иқболнома» навишта шудааст.

Қасидаи чорум, ба васфи пурдабдабаи Қаъба бахшида шудааст. Баъд аз васф шоир ба мадҳи Абӯбакри Бишқин, ки «Искандарнома» ба ӯ бахшида шуда буд, меғузарад. Ин қасида низ, зоҳиран, дар солҳои охири ҳаёти шоир иншо шудааст.

Қасидаи панҷум, аз мазаммати дунё ва орзуи хароб шудани он шурӯъ мешавад. Шоир дар охири қасида даъват ме-

кунад, ки қадри суҳанро доништан лозим аст, чунки суҳан
хокро ба зар мубаддал карда метавонад.

Низомӣ дар пиронсоӣ низ ғазалҳо навиштааст, ки баъзеи
онҳо дорои ақидаҳои фалсафӣанд; дар ғазалҳои дигар
Аҳситон ва Қизил-Арслон ёд карда мешаванд.

Доираи афкори лирикаӣ Низомӣ, албатта, аз доираи ақидаҳои
ӯ дар «Ҳамса» фарқ дорад, вале дар ин ҷо низ баъзе
ҳамоҳангҳо мушоҳида карда мешаванд. Чунончи, шоир дар
як шеъраш нисбат ба ҳукмронон нафрат баён мекунад. Афсӯс,
ки нусхаи комили девони Низомӣ то ба замони мо омада
нарасидааст. Бо вучуди ин, қисматҳои боқимондаи ашъор
нишон медиҳад, ки Низомӣ дар лирика низ ба қавли ҳудаш:

Малак ул-мулуки фазлам ба фазилати маонӣ,
Замону замон гирифта ба мисоли осмонӣ

ИСМОИЛИЯ ВА АДАБИЁТИ ИСМОИЛӢ ДАР АСРҲОИ ХӢ—ХӢ

Маълумоти мухтасар оид ба пайдоиш ва таърихи
давраҳои аввали исмоилия ва қарматия

Дар давраи аввали ислом (асрҳои VII—IX) дар тамоми сарзамини бузурге, ки аз тарафи арабҳо истило ва ба хилофат тобеъ шуда буд, муносибатҳои феодалӣ инкишоф ёфта моликияти калони заминдорӣ ба вучуд меомад ва деҳқонони озод тадричан ба юги асорат гирифта мешуданд.

Давлати мутамаркази хилофат дар дасти синфи заминдорон воситаи тавоное буд, ки барои ғуруъ нишондани исьёну эътирози деҳқонон хизмат мекард. Исломи ортодоксалӣ ва хилофат ҳокимияти феодалҳоро таҷассум ва тақдис менамуданд.

Деҳқонон барон озодии шахсӣ ва тааррузнопазирии заминни худ ба муқобили асорати иҷтимоӣ муборизаҳои пуршиддат мебуданд. Дар давоми асрҳои VIII—IX дар сарзамини пахновар аз баҳри Миёназамин то Ҳинд садҳо шӯришҳои деҳқонон (аз ҷумла шӯриши Бобак—хуррамдинҳо, шӯриши Муқаннаъ «сафедҷомагон», Мубаййид ва монанди ینҳо) ба амал омад. Шаклҳои идеологии эътирози шӯришгарон дар асрҳои миёна бидъатҳои гуногуни динӣ буданд, ки ба муқобили исломи ортодоксалӣ равона гардида буданд. Дар вилояти Эрон ва Осиёи Миёна, ки аз тарафи хилофат истило шуда буд, муборизаи деҳқонон барои замин ва озодӣ бо муборизаи умумии аҳолии маҳаллӣ ба муқобили истилогарони араб ва ҳатто дар аввалҳо ба муқобили ислом пайваста мешафт. Деҳқонон, заминдорони калони маҳаллӣ, ки аввалҳо аз тарафи истилогарон ва баъдҳо аз тарафи мансабдорон ва аъёну ашрофи хилофат аз ҳокимият дур карда мешуданд, ки шӯришҳои халқиро ба манфиати худ истифода баранд. Аммо аксар вақт онҳо ба тарафи истилогарон гузашта исломро қабул мекарданд ва тадричан бо аъёну ашрофи хилофат як мешуданд. Оини зардуштии Эрони сосонӣ дар байни

оммаи халк муваффакият пайдо накард ва ба осонӣ аз тарафи ислом, ки нисбат ба оини зардуштӣ баъзе ҷиҳатҳои «демократӣ» дошт, аз байн рафт. Вале баъзе бидъатҳои то-исломӣ, масалан, маздакия, ки ҳамчун ифодаи эътироз бар зидди иқтидори синфи ҳукмрони Эрони сосонӣ пайдо шудааст, ҳамоно боқӣ мемонданд.

Дар муддати нисбатан кӯтоҳ сарзамини бисёр калон аз тарафи хилофат истило шуда ба ҳокимияти он тобеъ гардид. Барои равнаки синфи феодалҳо, моликияти заминдорӣ, истисмори феодалӣ ва фурӯ нишондани эътироз ва исёни деҳқонон давлати марказонидашуда-хилофат зарур шуда монд.¹ Вале аёнӯ ашроф, ки ба хилофат хизмат карда, мулкҳои феодалии худро мустаҳкам менамуданд, намехостанд, ки аз халифа танҳо ҳаққи зиёд гиранд, онҳо баробари афзудани иқтидорашон ба истиклолият низ мекӯшиданд. Дар дохили хилофат майлҳои тафрикаандозӣ пайдо шуд. Ҳуруҷи тарафдорони ин гуна тамоюлот гоҳо ранги бидъат мегирифт.

Дар натиҷаи гулом гардондани деҳқонон ва паст шудани шиддати ҳаракатҳои деҳқонӣ, пуркувват гардидани синфи феодалҳо давлати марказӣ аҳамияти худро гум карда, хилофат тадричан ба мулкҳои алоҳида ҷудо шуда рафт. Дар он ҷойҳое, ки муборизаи деҳқонон ба муқобили асорат (масалан, дар Ҳуросон ва Мовароуннаҳр) ҷанӯз давом мекард, давлатҳои марказонидашудаи маҳаллӣ, ба мисли сомониён ва ғазнавиён пайдо шуданд, ки онҳо низ дар асрҳои X ва XI зери таъсири майлҳои тафрикаандозии феодалҳо, шӯришҳои деҳқонон ва зарбаи истилои салҷуқиҳо аз ҳам пош хӯрданд.

Дар таърихи ин давр робитаи аҳолии кӯчманчии даштҳо ва аҳолии муқими заминҳои обёришаванда роли калон мебозид. Бино ба сабабҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба ин сарзаминҳои обёришаванда доимо кӯчманчиёни истилогар ҳамла меоварданд.

Дар асрҳои IX—XI дар Эрон ва Осиёи Миёна тиҷорат ва ҳунармандӣ тараққӣ мекунад, шаҳрҳо месабзанд. Аз байни аёнӯ ашроф гурӯҳҳое, ки бо ҳунармандӣ ва тиҷорат алоқаманд буданд, ба вучуд меоянд: тоифаи савдогарон ва ҳунармандон меафзояд. Ҳунармандон ва айёрон («авомӣ» шаҳр) дар муборизаи синфӣ ин давр роли калон мебозиданд.

Бо ин тарик, як манзараи хеле мураккабе, ки барои асрҳои миёна хос буд, пайдо мешавад: «ҳар чанд тамоми ҷамъият ба ду лагери ба ҳам зиддӣ² истисморкунандагон ва истисморшавандагон тамоман ҷудо нашуда бошад ҳам, аммо дар байни синфҳо ва гурӯҳҳои синфӣ, ки ба иттиҳодияҳои муваққатӣ дохил мегаштанд, дар ин шароит мазҳабҳои динӣ ба вучуд омада, гоҳ бо ҳамдигар як мешуданд, гоҳ аз байн тамоман мерафтанд ва гоҳо тамоман як ранги дигар мегӣ-

рифтанд. Аммо муборизаи онҳо, ба манфиати синфиашон нигоҳ накарда, ба муқобили исломи ортодоксалӣ ва мута-марказии давлатӣ равона карда шуда буд.

Ин сайри мухтасари таърихӣ нишон медиҳад, ки саҳеҳ му-айян кардани ном, ҳайати синфӣ ва ҳудуди ташкилии ин мазҳабҳо ниҳоят мушкил аст. Муаллифони асри миёна, аксар муосирони воқеаҳои таърихӣ, ки аз марому маслаки ин ё он мазҳаб пурра хабардор набуданд ё ба он дуруст диққат намекарданд, номҳои ин мазҳабҳоро бо ҳам иштибоҳ мекар-анд. Ин муаллифон қарматихо, исмоилихо, ботиниҳо, хур-рамдинҳо, маздакиён ва тарафдорони Муқаннаъро, ки дар ҳақиқат ҳамаи онҳо, чи навъе ки дар боло гуфта шуд, «ба муқобили ислом мубориза мебуданд», бо ҳам меомехтанд. Ҳамаи навъе ки сарчашмаҳо нишон медиҳанд, дар вақту маҳалҳои гуногун намоёндагони гурӯҳҳои синфҳои гуногун бо ҳамон унвон ва қисман бо ҳамон догматика ба мазҳабҳо дохил мегардиданд. Аз ин сабаб дигаргунӣ ва тағйироти таъ-рихӣ иҷтимоии давраҳои гуногунро муайян намуда, бо ҳа-мин маъзари равшантари инкишофи ин ё он мазҳабро дар давраҳои муайян тасаввур кардан, қасро аз роҳи хато боз медорад.

* * *

Дар соли 869 дар маркази хилофати аббосиҳо дар Иро-қи ҷанубӣ ва Хузистон шӯриш сар зад, ки он дар таърих ба номи «шӯриши зинҷиҳо» машҳур шуд. Ҳазорҳо ғуломони зан-гӣ (сохти ғуломдорӣ дар хилофат роли калон бозида буд), ки ба объекти ва тоза намудани шӯразаминҳо машғул буданд, шуриш бардоштанд. Ба шӯришчиён деҳқонони камбағали ма-ҳаллӣ ва қabilaҳои бадавӣ ҳамроҳ шуданд. Шӯриш дар зе-ри табиғоти шиа мегузашт ва қариб понздаҳ сол давом кард. Мувофиқи гуфтаи муаррихон дар шӯриш аз рӯзҳои аввал дастаҳои «қарматӣ»³ иштирок менамуданд. Дар соли 891 дар Васит «Шӯриши қарматӣ» бархост, ки хилофати аббосиҳоро тамоман заиф кард. Шӯриш танҳо дар соли 906 фуру ни-шонда шуд.

Шӯришгарон аз вазъияти ниҳоят вазнини худ роҳи хало-сӣ меҷустанд. Вале, ба қавли Ф. Энгельс, дар он вазъияту шароит роҳи халосиро фақат аз соҳаи дин ҷустуҷӯ кардан мумкин буд⁴. Шӯришгарон ҳар гуна суҳанони «пайғамбаро-на» паҳн менамуданд, аз наздик шудани «рӯзи қиёмат» ва хурӯҷи Маҳдии «охирзамон» пешгӯӣ мекарданд.

Роҳбарони мазҳаби исмоилӣ, тарафдорони имом Исмоил, ки аз замони пайдоиши ин мазҳаб дар солҳои 60—70-уми асри VII то солҳои 80-уми асри XI, чи навъе ки маълум аст, гурӯҳи чандон калон набуданд, аз шӯриши қарматихо исти-фода бурдани шуданд. Онҳо эълон карданд, ки Маҳдӣ қайҳо

омадааст ва як шахси муайяно, ки гӯё аз насли имом Исмоил, Али ва ҳатто худи Мухаммад пайғамбар будааст, «Маҳдӣ» номидаанд. Албатта гуфтаи душвор аст, ки ин одам, чи навъе ки исмоилиҳо мегуфтанд, вориси Исмоил буд, ё ба қавли душманони исмоилиҳо, як шахси шӯрапуште буд. Аммо ба масъалаи дигар диққат додан муҳимтар аст. Чи тавре ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, «таблиғотчиён»-и Маҳдӣ дар бисёр ҷойҳои хилофат ташвиқотро ба фондаи ӯ мебарданд. Онҳо бо тамоми қувва зӯр мезаданд, ки шӯриши қарматиро ба манфиати худашон истифода баранд.

Дар қисми асосии хилофати аббосӣ шӯриши қарматӣ шикаст хӯрд. Баъд «таблиғотчиён»-и Маҳдӣ фаъолияти худро ба Ғарб, аввал ба Миср ва пас ба Мағриб кӯчонданд, ки дар он ҷо пеш аз ин тарғиботчиёни исмоилӣ амал мекарданд. Дар он ҷо тарафдорони Маҳдӣ қабилаи барбарҳо—кетамаро ба тарафи худ моил намуданд. Бо ёрии ин қабила Маҳдӣ сулолаи Ағлобихоро, ки тобеи хилофат буданд, сарнагун карда, худаи соли 909 дар Ракқода (хоки ҳозираи Тунис) ба тахт нишаст. Ҳамин тавр хилофати Фотимиҳо ташкил гардид, ки баъди панҷоҳ сол сарзамини Мисро тадриҷан ба даст дароварда, ба як давлати пуриқтидори марказонидашуда табдил ёфт. Аз соли 974 Қоҳира пойтахти он гардид.

Дар сари ин давлат қариб ду аср роҳбарони мазҳаби исмоилӣ истода кӯшиш мекарданд, ки таълимоти исмоилро ба дараҷаи дини давлатӣ расонанд ва ин таълимотро чи дар хоки худ ва чи дар хоки бегонагон паҳн кунанд, ҳарчи зиёдтар кишварҳои дигарро ба тасарруфи худ дароранд.

Аббосиҳо шӯриши қарматихоро дар маркази хилофат паҳн намуданд, вале бар дастаҳои қарматӣ, ки ба Баҳрайн ақиб нишаста, бо қабилаҳои бадавӣ як ҷо шуда буданд, ғалаба карда натавонистанд. Дар асри X дар ин ҷо давлати хурде бо пойтахти Ал-Аҳс пайдо шуд, ки ба муқобили хилофати аббосиҳо фаъолона хурӯҷ карда, баъзан ба тарафдори фотимиҳо меваромад. Соли 930 як дастан қарматихо ба Мака ҳуҷум намуда, ҳоҷиҳои бисёреро ба қатл расонда, ибодатхонаҳоро зеро по кардаанд ва «Ҳаҷар-ул-асвад»-и (санги сиёҳи) машҳуро гирифта рафтанд. Ин кирдор, ки ба эътиқоди мусулмонони комил таҳқири динӣ буд, дар мамлакатҳои шарқ солҳо аз хотир намерафт ва аз он вақт сар карда бидъаткорони ашаддиро «қарматӣ» меномиданд; қалимаи «қармат», ҳамчун таҳқир, ба исми он мубаддал гашт. Дар асрҳои X—XII бисёр вақт исмоилиҳоро низ «қарматӣ» мегуфтанд.

Мазҳабҳои, ки дар хилофати фотимиҳо ва давлати қарматихо ҷорӣ буд, ба тарзи умумӣ тавсиф намудан аз имкон берун аст. Илми таърих бисёр чизҳоро дар ин масъала ҳоло аниқ маълум накардааст. Аммо ба фарқи қуллии ғояи

асосии динӣ ва давлатии ин ташкилотҳо мо бояд диққат кунем. Ин фарқ аз он иборат аст, ки дар сари давлати фотимиҳо ҳамеша вориси насли Маҳдӣ, «вориси пайғамбар» истода рохбарии маънавӣ ва диниро иҷро мекард. Дар сари давлати қарматия бошад, шӯрои «муваккалони муваққатии» сардори динӣ меистод ва Маҳдӣ гуё ба «осмон рафтааст» ва диндорон бозгашти ўро ҳамчун роҳи наҷот мунтазир буданд. Таълимоти қарматӣ тахминан соли 930 дар Мултони Ҳиндустон, ки гумоштағони давлати Баҳрайн ба ин сарзамин рох ёфта буданд, интишор меёфт. Хилофати фотимиҳо талқин менамуд, ки ҳамаи «тарафдорони дини ҳақ», яъне пайравони исмоилия, ба имоми исмоилӣ, ки аз соли 974 дар Қоҳира, дар қасри махсусе иқомат дошт, иттиҳод кунанд.

Интишори исмоилия дар сарзамини Эрон ва Осиёи Миёна. Дар асрҳои VIII—X аҳолии Эрон ва Осиёи Миёна қариб сар то сар бесавод буд. Қисми зиёди аҳоли дар деҳаҳои аз ҳам дур зиндагӣ мекард ва ё ҳаёти кўчманчигӣ ба сар мебард. Дар чунин вазъият бисёр оинҳои динӣ, ки пеш аз ислом пайдо шуда буданд, ҳанӯз давом мекарданд ва аз ақидаҳои умумии мусулмонӣ танҳо каме ранг гирифта буданд. Ба иллати дараҷаи пасти маданӣ, таназзули зиндагӣ ва аз ҳам ҷудо будани аҳоли анъанаҳои роли қалон мебозид; ғояҳои нави динӣ аҳёнӣ пайдо мешуданд, ғоя ва тасаввуротиҳои кўҳна бештар шакли дигар гирифтанд.

Аҳоли, ки шуурӣ ё бо ақидаҳои динӣ хира гашта буд, гумон мекард, ки шароити нугувори зиндагӣ ва оқибати вазнинии сохти феодалӣ натиҷаи кирдорҳои «ҳукмронҳои худбеҳабар», «шоҳони нопарҳезгор» ва нўкарони онҳост, ки «дини ҳақро» фаромӯш карда халқро азоб медиҳанд. Аз ин ҷост, ки онҳо низ мисли аҳли бидъати асри миёна ба «тозагии аввалини дин», ки аз тарафи Ф. Энгельс қайд карда шудааст,⁵ майл мекарданд.

Дар ин ҷо ба тақроран баён кардани таърихи давраи аввали шиа, ки ба қадри қифоя маълум аст, имкон ва ҳоҷат нест. Қайд кардан қифоя аст, ки дар ибтидои пайдоиши оини шиа пайравони он мегуфтанд, ки ворисони Алӣ ва Фотима намоёндагони «илми» махсуси махфӣ мебошанд, ки онро Муҳаммад пайғамбар пеш аз вафоташ ба аҳли оила ва наздикони худ васият карда буд: ин «илм», «дини ҳақ» аст ва тобеият ба донандагони ин илм, яъне ба алавиҳо, ки ҳукмронии «одиланд», халқу «ҷамъиятро» аз тамоми бадбахтиҳо наҷот медиҳад. Ин «усули тарғибот» аксар вақтҳо дар байни омма муваффақият пайдо мекард. Мардум аз нодонии соддалавҳона эътироф мекарданд, ки алавиҳо ва рўҳониёни ба онҳо наздик соҳиби «илми» ғавқуллоддаи «нихонӣ» мебошанд ва умед доштанд, ки алавиён адолатро барқарор хоҳанд кард. Аз ин рӯ, дар садҳо шӯришҳои асрҳои VII—X,

инчунин дар асрҳои минбаъда низ, вақте ки роҳбариро алавиҳои ҳақиқӣ ва ё худ алавиҳои қалбакӣ ба дасти худ мегирифтанд (чунони дар шӯриши Абӯмуслим ва шӯриши қарматиён), ҳамин усули тарғибот дар амал татбиқ мешуд.

Интиқоли «илм» дар «оли пайғамбар» ба воситаи вори-сон сурат мегирифт. Хатто имоми белисар ё худ имоме, ки писари калони ӯ дар вақти зиндагаш вафот карда бошад, имоми ҳақиқӣ ҳисоб намеёфт. Бо вучуди ин дар муборизан пуршиддат ирсиятро ҳамеша риоят кардан ғайри имкон буд, илова бар ин ба сардории «оли пайғамбар» наслу насабҳои алавиҳо даъво доштанд. Дар соли 764 имоми шашум, вори-си Алӣ ва Фотима, Ҷаъфари Содик, ки насли панҷум (ё агар Ҳасанро ҳисоб накунем, насли чоруми Алӣ) буд, вафот кард. Писари ӯ Исмоил пеш аз падараш ғавтида буд, вале гурӯҳи аввалини «исмоилиҳо» (тарафдорони Исмоил) эълон карданд, ки гӯё ӯ «ғайб задааст». Писари Исмоил—Муҳаммадро исмоилиҳо чун имоми ҳақиқӣ, сардори ҷамъият эътироф мекарданд. Дар соли 874 Ҳасан Аскарӣ (имомии ёздаҳуми шиъхо, вори-си бародари Исмоил—Мӯсо Козим) вафот кард. Писари ӯ Муҳаммад Маҳдӣ (соли 869), ки баъдҳо «Соҳиб-уз-замон» номида шуд, ба қавли исмоилиҳо, гӯё дар Самарр (60 км дуртар за Бағдод) ғайб зад ва гӯё вай танҳо дар рӯзи қиёмат аз он ҷо бо шукуҳи шахомат хурӯҷ мекардааст. Бозгашти ўро то имрӯз шиҳои «асна ашара» (яъне пайравони дувоздах имом) мунтазиранд.

Усули «эълонкунӣ, ғайбзанӣ ва мунтазири бозгашт»-и (Ручъа) сардори ҷамъият дар таърихи ислом садҳо бор, чи аз тарафи алавиҳо ва чи аз тарафи ғайри алави, истифода шудааст. Дар вақти шӯриш ва ошӯбҳо аз наздик омадани рӯзи қиёмат ва хурӯҷи Маҳдӣ охирзамон ба халқ сухан рондан осон ва манфиатбахш буд. Аммо дар давраи оромӣ, ҳаёти осоишта ва устувории ҳокимияти сулолаҳо (масалан, ғотимиҳо) чунин шиорҳо тамоман эътибор надоштанд. Аз ин сабаб исмоилиён «имомати доимӣ»-ро тарғиб намуда, талқин мекарданд, ки дар рӯи замин бояд имомии парҳезгор, роҳбари олии ҷамеи «дини ҳақ» ва ҳофизи он «илми» ниҳонии пайғамбар вучуд дошта бошад, ки вай бо рамз Қуръонро таъвил карда тавонад. Ба ҳукми ӯ бояд ҳамаи сокинони замин тадриҷан тобеъ шаванд, танҳо ҳамаи вақт хайру амонӣ барқарор мегардад. Муҳолифони имомро тадриҷан нобуд кардан ё ба худ тобеъ намудан лозим аст.

Дар асрҳои VIII—IX дар сарзамини Эрон ва Осиёи Миёна садҳо шӯришҳо сар заданд. Аз ҳама калонтарини онҳо шӯришҳои Абӯмуслим (747—765), Беҳфарид, Сумбоди Ғабр (755), устод Сис (767), Бобак (816—887) ва Муканнаъ (776—783) буданд. Мувофиқи ахбороти сарчашмаҳо, дар ин муддат дар Исфаҳон, Хирот, Хуросон, Форс, Табаристон,

Рай ва дигар ҷойҳо қариб сад шӯриш ва исьён ба амал омад, ки сарвари онҳо ворисони Алӣ буданд. Дар аксари ин шӯришҳо шиорҳои шиа бо оину мазҳабҳои халқи маҳаллӣ, аз ҷумла бо маздакия, омехта мешуданд. Дар ин бобат дар «Сиёсатнома»-и Низомулмулк як ҷои диққатангез ҳаст, ки дар он муаллиф аз шиорҳои давраи аввали шӯриши Сумбоди Габр (755) маълумот додааст. Сумбод гуфтааст, ки Абӯмуслим (январӣ соли 755 қатл шудааст) намурдааст, балки қабӯтари сафед шуда парида рафтааст ва яқоя бо Маҳдию Маздак пинҳон шуда гаштааст. Вай ваъда додааст, ки ҳар сеи онҳо хурӯҷ хоҳанд кард; Абӯмуслим сардор ва Маздак вазири ӯ хоҳад шуд. Аз рӯи гуфти Низомулмулк, вақте ки рофизиён (шииён) номи Маҳдӣ ва маздакиён номи Маздакро шуниданд, одами бисёре ҷамъ омад ва кори Сумбод боло гирифт. Маълум мешавад, ки сарварони исьён он ва мазҳабҳои маҳаллии аҳолии Эрон ва Осиёи Миёнаро ба назар гирифта, тарғиботи худро мураккаб мекарданд, то ки ба муваффақият соҳиб шаванд. Мазҳабҳои гуногуни мусулмонии шиа, зардуштӣ (агар шартан ғӯем), монавӣ дар асрҳои VIII ва X дар Эрон ва Осиёи Миёна меафзуданд. Ба Маздак (шояд ҳанӯз аз асри VI бошад), Абӯмуслим, Бобак, Муканнаъ бо ҳар роҳу равиш тобиши илоҳӣ медоданд.

Вақте ки аввалҳои асри X ғотимиҳо ба сарзамини Эрон ва Осиёи Миёна тарғиботчиёни худро мефиристоданд, вазъияти сиёсӣ чунин буд.

Хилофати аббосӣ беқувват шуда аз ҳам пош мехӯрд ва аз он танҳо нома боқӣ монда буд; Хуросон ва Мовароуннаҳр аз аввали асри X дар зери ҳокимияти Сомониҳо буданд. Тақрибан аз соли 932 сар карда вилоятҳои ғарбии хилофат ва худди Бағдод дар зери ҳокимияти Оли Буя (бувайҳиён), ки шиаро тарафдорӣ намуда, халифаи аббосиро ба худ тобеъ карда буданд, дохил шуд. Ҷомииҳо тадриҷан Мисро истило мекарданд ва соли 974 тамоми сарзамини онро ба даст дароварданд ва дар айни замон бо роҳи тарғиботи маҳфӣ кӯшиш мекарданд, ки Сомониёнро ба тарафи худ моил кунонида, ба хилофати аббосӣ зарбаи сахт зананд.

ИСМОИЛИЯ ДАР САРЗАМИНИ ЭРОН ВА ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ X—XI

Ф. Энгельс гуфта буд, ки шакли муборизаи таърихиро гоҳо лаҳзаҳои муҳталифи надстройкаи, аз ҷумла ақидаҳои динӣ ва ба қоидаҳои муайян табдил шудани онҳо муайян мекунад.⁶ Ин фикр дар таърихи ҷунбишҳои исмонӣ дар Эрон ва Осиёи Миёнаи асрҳои X—XI низ қобили татбиқ аст. Дар воқеъ, доғматикаи давлати ғотимиҳо, хусусан таълимоти «имомати доимӣ», инчунин хусусиятҳои тафаккурати динии

халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна ба он сабаб шуданд, ки тамоми ҷунбишҳои исмоилии асрҳои X—XI дар ин сарзамин бо Миср ва ғайолияти ғумоштаҳои ғотимӣ, ки онҳоро аксар фиристодагонии «имомии замон» ва ҷорикунандагонии «дини ҳақ» медонистанд, алоқаманд шуда монд.

Тақрибан дар соли 940 дар пойтахти Сомониён—Бухоро доии (таблиғотчи) намоёни исмоилӣ, фиристодаи ғотимиён Муҳаммад Нахшабӣ⁷ тарғибот мебурд. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо, амир Насри II Сомонӣ як замоне таблиғоти Муҳаммад Нахшабиро қабул кард ва бо ғотимиҳо иттифок бастанӣ шуд. Қисме аз аъёну ашроф, инчунин «мардуми бозор» ба Муҳаммад Нахшабӣ ҳамроҳ шуданд, аммо рӯхониён ва сардорони нукарони турк ба муқобили вай баромада, ӯро мағлуб карданд. Наср маҷбур шуд аз тоҷу тахт даст кашад. Муҳаммад Нахшабӣ кушта шуд, оини исмоилӣ дар давлати Сомониҳо аз сари нав махфӣ гардид. Баъди аз байн рафтани сулолаи Сомониён ва ба сари давлат омадани ғазнавиҳо ғайолияти доиёни исмоилӣ ва муқориза ба муқобили онҳо хомӯш нагардид.⁸ Соли 1012 халифаи ғотимӣ ал-Ҳаким Таҳортӣ (нисбаи ӯ аз шаҳри Таҳортии Мароккаш) ном сафирро бо мактуби махсус ба дарбори султон Маҳмуди Ғазнави фиристод. Аммо вақти мусофират номувофиқ омад. Аз ин чанде пеш султон Маҳмуд чанд тан доиёни исмонлиро кушта буд ва ӯ намехост, ки аз халифаи аббосӣ тарқи алоқа карда, бо ғотимиҳо мунсибати дӯстона барқарор кунад. Таҳортӣ дар маҷлиси султон ба куфр айдор шуда, қатл гардид, султон Маҳмуд дар пеши ҷамъият мактубро пора карда бар он туф кард ва ба ал-Қодир—халифаи аббосӣ дар ин хусус ахбороте низ фиристод. Сабаби ноқоии сафари Таҳортӣ он буд, ки султон Маҳмуд дар сиёсати дохилии худ ба суннат сахт пайравӣ мекард ва ин ба тартиботи давлати ӯ, инчунин ба сиёсати хориҷии ӯ низ мувофиқ буд.

Баъди чанд вақт ғотимиҳо аз сари нав кӯшиш карданд, ки султон Маҳмудро ба тарафи худ моил кунанд. Соли 1023 яке аз наздикони Маҳмуд, намоёндаи хонаводаи деҳқони бонуфуз ал-Миколӣ, ки ба лақаби «Амир Ҳасанак» машҳур аст, ба ҳаҷ рафт. Дар бозгашт ӯ ба Миср рафт ва он ҷо аз ӯ хошиш наҷуданд, ки барои Маҳмуд аз халифаи ғотимӣ аз—Заҳир ба тариқи тўхфа либосҳои ғохира барад. Амир Ҳасанак розӣ шуд. Вақте ки халифаи аббосӣ ал-Қодир аз ин огоҳ шуд, аз Маҳмуд қатли амир Ҳасанакро талаб кард. Маҳмуд розӣ нашуд, аммо тўхфаи халифаи ғотимиро ба ал-Қодир фиристод ва ин либосҳоро дар Бағдод дар пеши ҷамъии мардум сўзонданд. Баъди ба тахт нишастани султон Масъуд (1030) амир Ҳасанакро ба ҳамон айби бо исмонлиҳо алоқа доштаниш ба қатл расониданд.

Маъхазҳои ин давр, ки аз таърихҳои умумӣ ё таърихи сулолае иборат аст, оид ба юришҳо, ҷангҳо, сафоратҳо, тахтишиниҳои шоҳон ва воқеоти дигар маълумот дода, аз ҳаёти халқ ва муборизаи синфӣ ин давр қариб ягон ахбороте намедиханд. Тамоман табиист, ки маъхазҳои таърихӣ дар бораи ду воқеаи муборизаи зидди исмоилиҳо, ки дар боло зикр ёфт, муфасссалтар ахборот медиҳанд. Вале дар хусуси аз тарафи султон Маҳмуд маҳв шудани исмоилиҳо маълумотҳои дигар ҳам ҳастанд. Масалан, ӯ вақти ба Ҳиндустон лашкар кашиданиш, солҳои 1005 ва 1010, ҷамоаи қарматияро дар Мултон, ки ҳамоно аз тарафи мухоҷирони қарматӣ тақрибан дар соли 930 таъсис гардида буд, маҳв кард. Сарчашмаҳои дар бораи қатли оми аҳли бидъат дар он ҷо маълумот медиҳанд.

Соли 1029 султон Маҳмуд ба Рай, ки он вақт дар тахти тасарруфи сулолаи Оли Буя буд, лашкар кашид. Маҳмуд баъди гирифтани Рай дар шаҳр ва атрофи он бисёр ботиниёро ба қатл расонд ва дар назди халқ онҳоро кушта, китобҳои «куфр-ро оташ зад.

Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои мо ҳамин қадар тахмин карда метавонем, ки кадом гурӯҳҳои синфӣ дар ин ё он хурӯҷҳои исмоилӣ иштирок карданд ва ҳаёти синфӣ исмоилиҳое, ки таъкиб мешуданд, чӣ гуна буд.

Соҳи қарматияи он давра аз ҳад зиёд мураккаб, манзари муборизаи синфӣ хеле тира ва маълумоти маъхазҳои низ хеле кам аст. Хусусиятҳои дар боло тасвиршудаи давра имконият медиҳанд, ки дар ҳар вазъият танҳо равишҳои умумии муборизахоро тахминӣ муайян кунем, эҳтимол ин мубориза шӯриши деҳқонон ба муқобили асорат, ё исёни феодалии тафриқаандоз бар зидди ҳокимияти марказӣ ё эҳтимол ошӯбу исёни камбағалони шаҳр ва монанди ҳамин хурӯҷҳои гуногун бошад.

Барои ғазнавиён исмоилиҳо, ки ғумоштагони фотимиҳо буданд, на танҳо душмани дохилӣ, аҳли бидъат, намояндагони гурӯҳҳои норозӣ, балки онҳо душманони хориҷӣ ҳам буданд, ки барои амалӣ кардани нақшаҳои истилои вилоятҳои ғарбии хилофат монеъ мешуданд. Султон Маҳмуд соли 1029 хост, ки ба Миср лашкар кашида «филҳои ҷангири ба воситатаи дарёи Нил гузаронида, қарматихоро сарнагун кунад» ва ҳокимияти фотимиёро аз байн бардорад. Писари ӯ султон Масъуд низ дар аввали салтанаташ чунин ният дошт, вале таъбири вазъияти таърихӣ, таназзули давлати ғазнавиён, истилои салҷуқиҳо (1040) ба амалӣ шудани ин нақшаҳо монеъ гардид; фотимиён ҳамоно устувор монданд ва донишӣ ба таъкиботи шадид нигоҳ накарда, фаъолияти ҳудро дар сарзамини Эрон ва Осиёи Миёна давом медоданд.

Ибн ал-Асир хабар медиҳад, ки дар соли 1044 — гурӯҳ таблиғотчиёни исмоилӣ ба Мовароуннаҳр ба давлати карохониҳо омада, аҳолиро ташвиқ мекарданд, ки ба халифаи фотимӣ ал-Мустансир тобеъ шаванд. Дар як муддати онҳо чунон пурқувват гардиданд, ки ҳатто ҳокими карохонӣ Бӯроҳон ҷуръат намекард, ки рӯйрост ба муқобили онҳо барояд. Ниҳоят, ин ҳоким исмоилиёнро дар Бӯхоро кир кард ва бо фармони ӯ онҳоро дар шаҳрҳои дигар низ маҳз наму-данд.

Ҳанӯз охири солҳои 30-юми асри XI дар Шероз, дар қаламрави намоёндаи сулолаи Оли Буя-Абӯ Қоличор, доин намоёни исмоилӣ, ки соли 1038 лақаби фаҳрии Муайяд фиддин гирифта буд ва фотимиён ӯро ба мансаби дарачаи олӣ—**хучҷати** (таблиғотчи асосӣ) Форс таъин карда буданд қори таблиғотии худро вусъат дод.⁹

Муайяд фиддин дар тарҷимаи ҳолаш хеле муфасссат нақл мекунад, ки ӯ чӣ тавр Абӯ Қоличорро ба тарафи худ моил карда аст. Ғайр аз ин, аз мунозираҳо бо фалсафони сунӣ ва муборизаи худ ба муқобили онҳо сухан рондааст. Дар намози ҷамоа, ки онро Муайяд ташкил менамуд, аввал фотимиҳо ва пас Абӯ Қоличорро дуо мекарданд. Дар байни дайламиҳо ва нӯкарону муқаррабони ин ҳукмронҳо маҳабби исмоилӣ паҳн шуд. Муборизаи саҳти байни Муайяд фиддин ва рӯхониёни сунӣ ба таъсири ҳилофати аббосӣ бо ғалабаи сунниҳо анҷомид. Муайяд маҷбур шуд, ки аз Шероз гурезад. Вай тақрибан соли 1045 сӯи Миср ба дарбори фотимиҳо меравад.

Соли 1055 салҷукиҳо то Бағдод даст ёфтанд. Туғрул ҳаст ки хучумро давом диҳад ва бо императори Византия дар бораи истило ва тақсим кардани мулкҳои фотимиҳо дар Сурия ва Ҷазира аҳду паймон кард. Халифаи фотимиҳо ба Муайяд фиддин супорид, ки ин тохтубозро пешгирӣ кунад. Муайяд сӯйксад ташкил дод, ки дар таърих он бо «**муомираи Басасирӣ**» маълум аст. Басасирӣ сардори лашкари бӯйиҳо буд. Ҳангоми ба Бағдод наздик шудани лашкари Туғрул дар соли 1055 вай нӯкарони содики худро гирифта аз шаҳр баромада меравад. Дар ҳамин вақт Муайяд фиддин ба Басасирӣ мурочиат намуд ва қавл дод, ки фотимиҳо ба ӯ мададгорӣ хоҳанд кард. Муайяд муваққатан бошад ҳам ба муваффақият ноил шуд. Басасирӣ Бағдодро гирифт ва шонздаҳ моҳ хутбаро дар ин шаҳр ба номи ал-Мустансир фотимӣ мехонданд. Нақшаҳои Туғрул амалӣ нагардиданд. Баъдҳо Туғрул Бағдодро боз ба даст даровард, Басасирро ба қатл расонданд ва тахту тоҷ ба халифаи аббосӣ гардонда шуд.

Муайяд фиддин баъди бозгашт ба Миср (1059) ба мансаби «**дои юд-дуот**», ки дар амал сардори маркази асосии ташвиқотии дарбори фотимиҳо буд, таъин гардид.

Фаъолияти таблиғотчи бузурги исмоилӣ, шоирч барчасти Носири Ҳисрав низ айнан ба солҳои 40—50 уми асри XI рост меояд, ки дар ин хусус дар пойнтар суҳан хоҳад рафт.

Муосири Носири Ҳисрав Ҳасани Саббоҳ (соли таваллуд тақрибан 1040) машҳур буд ба бо фаъолияти ӯ давраи навътаърихи исмоилия, ки бо унвони «даъвати қадида»¹⁰ маълум аст, шурӯъ мешавад. Дар соли 1078 Ҳасани Саббоҳ дар Рай бо ташвиқи Амири Дорраб оини исмоилиро қабул кард ва ба дарбори фотимиҳо ба Миср рафт. Вале хилофати фотимиҳо эътиборе, ки солҳои 40-уми асри XI дошт, аз даст дода буд. Ҳанӯз дар солҳои 1062 вазъи иқтисодии ин хилофат душвор шуда, дар байни лашкариён шӯришҳо сар зад ва танҳо соли 1074 ба туфайли иродаи мустаҳками сарлашкар Бадр ул-Чамолӣ «тартибот барқарор гардид». Худч халифа ал-Мустансир мӯтеи Бадр гардид ва мачбур шуд, ки писари хурди худ Мустансирро ба духтари Бадр хонадор кунад. Писари калони ал-Мустансир ва вориси тахти хилофат Низор ба Бадр хусумати нисбӣ дошт ва ният дошт, ки иқтидори аввалаи фотимиҳоро боз барқарор кунад.

Дар соли 1080 Ҳасани Саббоҳ ҳамчун доии (ё эҳтимол ба сифати хуччати) фотимиҳо ба ватани худ баргашт ва дар Исфохон, Қирмон, Язд, Ҳузистон таблиғот мебуд. Се сол дар Домғон иқомат кард. Вазири бонуфузи Маликшоҳи Салҷуқӣ—Низомулмулк ба дастгир кардани Ҳасани Саббоҳ фармон дод, вале ӯро дастгир кардан душвор буд.

Ҳасани Саббоҳ, ки одами боистеъдол буд, бо таблиғоти махфӣ ва дар ҳокимияти салҷуқиҳо ташкил намудани гурӯҳҳои хурди пинҳонӣ, ки бо супориши фотимиҳо амал мекарданд, қаноат карда натавонист. Ӯ хост усули нави муборизаро, ки ба усули як вақтҳо дар Мадина пешгирифтаи Муҳаммад пайғамбар монандӣ дошт, ба кор барад. Вай қарор дод, ки «дор ал-ҳичраҳо», ки ҳамчун такъягоҳҳои ҳарбӣ ба шумор мерафтанд, ташкил кунад ва аз он ҷо истода ба забт намудани мулкҳои салҷуқӣ даст занад. Соли 1090 Ҳасани Саббоҳ қалъаи машҳури Аламутро, ки дар атрофи Қазвин буд, ба даст даровард.

Дар соли 1092 аз атрофи шаҳри Қоини Қухистон (ё Қахистон) қалъаи дигареро забт кард. Ҳасани Саббоҳ ба он ҷо доии худ — Ҳусайни Қоиниро фиристод. Ин доӣ Табис, Қоин, Тун ва шаҳрҳои дигари Қухистонро ба даст овард. Исмоилиҳо дар ҳама ҷо истехкомҳои қалъаҳои забтшударо барқарор мекарданд, яроку аслиҳа ҷамъ менамуданд ва хоҷагии кишлокро барои таъминоти лашкариҳо худ ба тартиб мебароварданд. Тирамоҳи соли 1092 Маликшоҳ ҳамонро бо маслиҳати Низомулмулк ба атрофи Қазвин ва ба Қухистон лашкар фиристод, то ки исмоилиҳоро аз ин ҷоҳо пеш кунад, аммо лашкари Маликшоҳ шикаст хӯрд. Дар октябри соли 1092

Низомулмулк аз дасти як нафар исмоилӣ ба қатл мерасад, баъди чанд моҳ **Маликшоҳ** вафот мекунад ва муборизае, ки барои тоҷу тахт дар байни писарони **Маликшоҳ** — **Маҳмуд** ва **Барқерук** ба амал меояд, то андозае вазъияти мулкҳои аз тарафи исмоилиҳо истилошударо осон намуд.

Дар соли 1094 имом ва пири ҳамаи исмоилиҳо, халифаи фотимӣ **Мустансир** вафот кард. Ба ҷои Низор, ки валиаҳди халифа буд, писари хурдии ӯ **Мустаълӣ** бо ёрии падарарӯсаи сарлашкар **Бадр** ба тахти хилофат баромад. Низор ба муқобили **Бадр** аз мубориза очиз омад ва ният дар **Искандариё** ба даст афтода, баъди чанд вақт ба қатл расид.

Ин воқеаҳо исмоилиёнро ба ду гурӯҳ ҷудо намуд. Қисми исмоилиёни **Миср** тарафдори **Мустаълӣ** ва исмоилиҳои кишварҳои дигар тарафдори **Низор** шуданд. Албатта, сабаби ин ҷудой аз ин ҳам ҷиддитар буд. Хилофати фотимӣ ба бӯхронии дохилӣ дучор шуда буд, таъсири вай торафт сӯғ мешуд ва ба роҳбарии доӣён иқтидор надошт. Дар баробари ин исмоилиҳо дар **Эрон** ва **Осиёи Миёна**, инчунин дар **Сурия**¹¹ соли 1094 хеле ғуҷувват шуданд, ҳатто дорони территория ва қувваи ҳарбии худ буданд. **Хулоса**, **Ҳасани Саббоҳ** худро тарафдори **Низор** эълон кард. Ривоятҳои пайдо шуданд, ки ӯ писари ғайриқонунии **Низорро**¹² дуздида бошанд ва ӯ дар **Аламут** пинҳон аст. **Ҳасани Саббоҳ** ҳамон барон баланд бардоштани эътибори «даъвати ҷадида», ки акнун ба **Миср** вобаста набуд, широкӣ пештараи давраи шӯришҳои қарматиро таълиф мекард, аз «ғоибшавии» **Низор** сухан меронд, пешгӯӣ мекард, ки хуруҷи **Маҳдӣ** охируззамон наздик аст ва дар вақти қиёмат омада шариктаро барҳам дода, қори тамоми пайғамбарону имомхоро ба анҷом мерасонад ва ҳақиқату адолати мутлақро барпо хоҳад кард. **Ҳасани Саббоҳ** худро ҳуҷҷати асосӣ ба қалам меод, ки ӯ аз қисми **Низори «ғайбзала»** амал мекарда бошад.

Дар ин миён муваффақиятҳои ҳарбии исмоилиҳо дар сарзамини **Эрон** таъсир меёфт. Исмоилиҳои **Аламут** кӯшунҳои ба муқобили онҳо аз **Рай** фиристода шударо шикаст доданд ва боз як қалъаи дигар — **Ламмасарро** (1101) забт намуданд. **Аҳмад**, писари доӣ **Абдулмалик Аттош**, ки **Ҳасани Саббоҳро** ба оини исмоилӣ оварда буд, соли 1100 қалъаи назди **Исфаҳон** — **Шахдизро**, ки дар он вақт пойтахти **Салҷуқиҳо** буд, забт намуда, то соли 1107 онро дар дасти худ нигоҳ дошт. Дар ҳудуди ҳамон сол **Гирдакӯҳ**, ки дар роҳи **Хуросон** аз қалъаҳои муҳим буд, забт гардид. Ба ҳамин тариқ дар **Аламут**, **Гирдакӯҳ** ва қандин шаҳрҳои **Қуҳистон** се мулкҳои бузурги исмоилия ташкил гардид. Дар ҳудуди **Исфаҳон** ду маротиба «хуруҷҳои» исмоилиҳо рӯй дод ва соли 1101 бо фармони **Барқерук** қашқори бераҳмонаи исмоилиҳо ба ву-

қўъ омад. Ҳатто яке аз аъзоёни сулолаи Салчуқиҳо—Эроншох, ки ҳокими Қирмон буд, оини исмоилиро қабул кард, аммо соли 1101 сарнагун шуд. Дар Ҳузистон, Форс, Синистон ва Уммон низ ба муқобили исмоилиҳо муборизаҳои шадид мерафт.

Дар ин ҷо барои пурра баён кардани таърихи муборизаи Салчуқиҳо ба муқобили исмоилиҳо¹⁸ дар асри XII, таърихи ҷидду ҳақди онҳо барои аз қалъаҳои кӯҳӣ пеш кардани исмоилиҳо зарурат нест ва баъзе воқеаҳои ин муборизаро хотиррасон намудан басанда аст. Чунончи, Муҳаммад Тапар соли 1118 Аламутро муҳосира намуд ва ин муҳосира ба сабаби марги Муҳаммад қатъ гардид, салчуқиёни маҳаллӣ дар давоми солҳои 1126—1131 ба муқобили исмоилиёни Аламути ва Кухистон ва худӣ Санҷар соли 1128 ба муқобили Аламути лашкар кашиданд. Исмоилиҳо ба ин ҳамлаҳо нигоҳ накарда қалъаҳои худро то тохтутози муғулҳо (яъне то суқути Аламути дар соли 1256) мустаҳкам нигоҳ медоштанд, аммо ин «дор ал-хичраҳо» танҳо тақвияти сардорони исмоилиҳо буданду бас ва онҳо мулкҳои дигарро ба ин «дор-ул-хичраҳо» ҳамроҳ карда ва шӯришҳои исмоилиро вусъат дода натавонистанд. Дар натиҷа, ҳаракати исмоилия ба инқироз дучор омад ва характери он ҷиддан тағйир ёфт.

Ҳам ибтидои «даъвати ҷадида» ва ҳам ҷараёни минбаъдаи он, ки дар таърих як тарзи махсус ва беназире дошт, марбут ба ҷандин воқеаҳои буд, ки бисёрӣ онҳо барои мо ҳамчунон ториканд. Маълум аст, ки истилои Салчуқиҳо феодализми Шарқи Наздикро ба дараҷаи зиёде тағйир дод. Ин тағйирот натиҷаи тараққиёти дуру дароз ва амалиёти истилогарон буд, ки дар зарфи даҳ-понздаҳ сол ба амал омад. Иқтоъ интишор ёфт, муносибати байни иқтоъдорон ва деҳқонон дигар шуд, андозгундории мутамарказ барҳам хӯрд, мулкҳои феодалони ҷудогона беш аз пеш мустақил шуд. Аёнанаи давлати марказонидашудаи тарзи хилофата аббосӣ ҳама дар давлати Салчуқиҳо танҳо то охири асри XI боқӣ монд ва дар асри XII ин давлат ба як қатор мулкҳои мустақил тақсим гардид. Аз асри XII сар карда Салчуқиҳои заифшуда қувваи бисёрро дар муборизаи зидди аҳли салиб сарф карданд, дар давлати онҳо низоъҳои дохилӣ давом мекард.

Ҳасани Саббоҳ, зоҳиран, дар солҳои 90-уми асри XI аз рӯҳияи зиддисалҷуқӣ (ки ин рӯҳия дар эҷодиёти Носири Хисрав ҳанӯз дар солҳои 60-ум намоён буд), аз аёнанаи шиъаи як қисми аҳолии Эрон ва шароити дигар истифода бурда, дар баъзе ҷойҳо оммаи халқро барангехта, мулкҳои ҷудогонаро ба даст даровард, вале баъдҳо ҳаракати ӯ низ фурӯ нишаст. Ҳеч як ғояи муттаҳидшавии «тамоми ғарафдорони дини ҳақ» ба парокандашавии давлати мутамаркази феодалии муқовимат карда натавонист. Бинобар ин аз ибтидои

«даъвати чадида» сар карда исмоилихо тадбирҳои бебоконае пеш гирифтанд — куштори сиёси, сӯиқасдҳои хурд ташкил менамуданд. Пояи сиёсии онҳо ниҳоят суст буд. Дар мулкҳои истилошуда давлатҳои махсусе — ҷамъиятҳои ташкил шуданд, ки ба онҳо исмоилиёни Аламут роҳбарӣ мекарданд. Сохти иҷтимоии онҳо маълум нест, фақат хаминаш маълум, ки дар сари ҷунин давлатҳо намоёндагонии синфи ҳукмрон меистоданд ва ҳангоми тақсим намудани ғаниматҳои савораҳо нисбат ба аскарони пиёда ду баробар зиёд сазм мегирифтанд, ки ин аз нобаробарии иҷтимоӣ шаҳодат медиҳад.

Ҳанӯз дар аввалҳои асри XII давлати исмоилихо хусусиятҳои ҳокимияти феодалии он даврро пайдо мекунад, фарқ танҳо дар он буд, ки ин давлат ба Салҷуқиҳо мутлақо вобастагӣ надошт ва дар сари он роҳбарони мазҳаби исмоили меистоданд. Тақрибан аз давраи аввали «даъвати чадида» сар карда роҳбарони исмоилӣ ба сиёсати давлат мудоҳила мекарданд, ғумоштагонии махфии исмоилиён дар дарбори Салҷуқиҳо амал намуда, бо фиребу дасисаҳо дар байни дарбориёни Салҷуқӣ фитна меангехтанд, кушторҳои сиёси ташкил менамуданд.

Дар давоми ҷил-панҷоҳ сол рақобати исмоилихо бо аҳли суннат суст мешавад ва онҳо бо феодалиони ҷудогонӣ иттифок баста, дар ҷанги байниҳамдигарии феодалӣ (қатъи назар аз ону мазҳаби онҳо) иштирок мекунад ва ҳамчун қотилони зарҳарид ва қувваҳои ҳарбии зарҳарид хӯруҷ мекунад. Ин тааҷҷубовар нест, чунки ба ҳуди исмоилихо маълум шуд, ки «хучуми» аввалии онҳо ғоида набахшид ва ба онҳо лозим омад, ки ба мудофия гузаранд. Дар бораи ғайбӣ «**хашишиён**» («ассасинцы»), яъне қотилони исмоилии махфӣ ва онд ба мавқеи сӯиқасдчиёни махфии онҳо, ки ба қорҳои идораи давлатӣ даҳлат мекарданд, ҷизи бисёр навишта шудааст ва тақрори он дар ин ҷо ҳолат нест. Танҳо инро бояд қайд кард, ки бисёр сарҷашмаҳои интишорӣ «ма-разҳои исмоили»-ро (Салҷуқиҳо «бо наҷобати худ» муассисаҳои воқифқунандагонии давлатӣ — **соҳиббаридхоро** барҳам доданд ва барои ин «аҳли бидъат» беҳайё шуданд) ба як тарзи соддалавҳонае шарҳ додаанд, ки ин баъзе хусусиятҳои дар боло зикр шудаи ин давраи равшан нишон медиҳад, яъне дар ин замон мутамаказии давлатӣ ба инкироз дучор шуда идораи **соҳиббаридҳо** маҳв гардид; аз ҳам пош хӯрдани давлати феодалӣ пурзӯр мегардад; дар ин вазъият амалиёни исмоилиён ҳамчун фирқаи махфӣ осон шуда бошад ҳам, аммо онҳо ба тарафи худ оммаи васеи аҳолиро кашида ва мулкҳои калонро забт карда натавонистанд.

Давлати исмоилӣ рӯҳи ҷанговаронаи худро оғисга-оғиста гум кард, аммо иқтисодии дохилии он ҳамчунон боқӣ буд

за сиёсати онҳо бештар шакли маҳаллиро гирифт. Ин аҳволро миёнаи асри XII давом кард. Аз миёнаи асри XII роҳбарони исмоилӣ боз мавқеи худро баланд бардоштаиӣ муҳанд. Дар соли 1164 сардори давлати исмоилихо Ҳасани II, ки имом ва насли Низор эълон шуда буд, «киёмати бузург» эълон кард. Дар домани Аламут иди ғавқуллоддаи динӣ барпо гардид, боз ҳамон ғояҳои пештара, ки акнун ранги навестрифта буданд, яъне эълони ҳуруҷу қоним ва ғайра ба миён гузошта шуданд. Ин амалиёт муваққатан рӯҳи оини исмоилиро бардошта бошад ҳам, аммо он аҳамиятеро, ки вай дар охири асри XI дошт, баргардонда натавонист. Ба Ҳасани III (1210—1221) лозим омад, ки шариат ва ҳатто мазҳаби сунниро аз нав барқарор намояд, бо сулолаҳои дигар муносибат барқарор кунад. Дар арафои ҳамлаи муғулҳо (соли 1256) дар ҳокимияти исмоилиён бисёр хусусиятҳои давлатӣ аз байн рафта буд, фақат ҷамъияти яғона, аммо заифшудан мазҳабӣ бо мулкҳои худ боқӣ монд.

Ин сайри мухтасари таърихи исмоилияро дар сарзамини Эрон ва Осиёи Миёна дар асрҳои XI—XII ҷамъбаст мекунем.

Исмоилия (ҳамчун таълимоти динии муайяне) ва мазҳаби исмоилӣ (ҳамчун ташкилот) дар таърихи асри миёна роли калон бозид ва муддатҳо мавҷудияти худро аз даст наод, ҳатто ҳоло ҳам дар Ҳиндустон, Покистон, Бирма мамлакатҳои Африко миллионҳо одамони оини исмоилӣ ҳастанд. Сабаби ин бақои мавҷудият дар чист, исмоилия дар асрҳои X—XII чӣ хусусиятҳои хося дошт? Ба ин ду суол ҳоло ҷавоб гуфтан имконнопазир аст. Илм ба ин суолҳо дар оянда ҷавобҳои матин ва равшан хоҳад дод. Дар асрҳои миёна гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ буданд ва талаботи онҳо гуногун ва мухталиф буд. Дар муборизаи сиёсӣ ва инкишофи идеология омилҳои зиёди муваққатӣ буданд. Дар тадқиқотҳои оянда ин омилҳо ҳар чи зиёдтар бояд ба назар гирифта шаванд. Пас аз ин метавон омилҳои умумиро таҳқиқ намуд.

Бо вуҷуди ин, ҳозир ҳам баъзе мулоҳизаҳои пешақӣ баён кардан мумкин аст. Шубҳае нест, ки исмоилихо дар сарзамини Эрон ва Осиёи Миёна, хусусан, дар асри X ва ғамони асри XI ҳалқи ҷабрида, деҳқонони хонахароб, кӯчманчиён, ҳунармандон, баъдтар феодалони ҷудоихоҳро ба тарафи худ ҷалб карданд. Ин гурӯҳҳои иҷтимоӣ бо майли ғамом ба муқобили аппарати давлати марказонидашуда, ки онҳоро фишор меод, бар зидди табақаҳои болоии синфи феодалон, ба муқобили исломи ортодоксалӣ, ки ҳокимияти феодалҳоро таҷассум мекунонд, баромад мекарданд. Исмоилия ҳамчун таълимоти динӣ яққоя ба мазҳаби шиа ба муқобили ин исломи ортодоксалӣ як альтернатива, як «қуфри ҳартирафа» буд. Бинобар ин догматикаи исмоилӣ аз догматикаи сунний

фарқ (гоҳо ният фарқи калон) дошт. Оини исмоили ба конунҳои шариат, усули киёсу иҷмоъ (ки ба Қуръон ва суннат асос ёфтааст) ва ғайра маротиби имомат, ғояи аз номин «оли пайғамбар» ҳукмронии ҷаҳон шудан, гоҳо ба ҷои шариат вазъ намудани таъвил, ғояи мучарради адолат, ҳиссиёти шахсии диниро муқобил мегузошт. Имконияте, ки оини исмоили ба ташаббуси шахси «тафаккуроти мустақилона», ҷустуҷӯи ҳақиқат меод, инчунин даъвои ба даст овардани «илми мутлақ» бисёр донишмандони бехтарини асри миёнаро ба тарафи худ моил мекард. Зоҳиран, аз ҳамин сабаб бисёр мутафаккирони машҳур (Носири Хисрав, Насириддини Тасӣ), ки пардаи ҷаҳолати динии асри миёнаро пора кардан ва аз дин даст кашидан наметавонишанд ва «дини бехтарин»-ро ҷустуҷӯ мекарданд, ба оини исмоилӣ дохил шуданд. Инчунин хусусиятҳои манфии догматикаи исмоилӣ, махсусан, ғояи таълим (нуфузи бузургии имом, илми ҳақиқӣ—аз имом), ки аз замони Ҳасани Саббоҳ бештар пурқувват шуд, барои бисёр мутафаккирони асрҳои X—XI равшан буд. Эҳтимол мутафаккири барҷаста Абӯ Алӣ ибни Сино ҳам ба ин иллат аз исмоилияти анъанавии оилаи худ даст кашида бошад. Имом Ғаззоли ҳам ба муқобили ғояи таълим бо эътирози сахте баромада буд.

**Адабиёти
исмоилӣ дар
асрҳои X—XII**

Тавсифи пурраи тамоми адабиёти исмоили бо ҷандин сабабҳо ба ин боб дохил карда нашуд. Аввалан, бо истилоҳи «адабиёти исмоили» аксаран тамоми адабиёти хаттӣ ки аз тарафи ин оин ба вуҷуд оварда шудааст, ҳатто рисолаҳои динӣ ва фалсафии ин оин, ки аҳамияти бадеӣ надоранд, дар назар дошта мешуд. Сониян, қисми зиёди «адабиёти исмоилӣ» ба забони арабӣ таълиф ёфтааст. Бо вуҷуди ин, дар байни «адабиёти бадеӣ» исмоилӣ ва адабиёти динӣ-фалсафӣ ва илмӣ ин мазҳаб фарқи кулӣ гузоштан ва онҳоро аз ҳам тамоман ҷудо кардан мумкин нест. Инчунин таълифоти забони арабиро низ аз таълифоти забони форсӣ набояд ҷудо кард. Аксари муаллифони исмоилӣ ба ҳар ду забон менавиштанд, исмоилиёни асри X дар Эрон ва Осиёи Миёна, асосан, забони арабиро истифода мекарданд, исмоилиёни асри XI ба форсӣ менавиштанд ва афкори назариётчиёни фотимино, ки ба забони арабӣ менавиштанд, давом медоданд; ният, баъзе сарчашмаҳо, ки аслан ба забони арабӣ таълиф шудаанд, то давраи мо танҳо дар тарҷимаи форсӣ расидаанд. Аз ин сабаб, мо дар ин ҷо доир ба ҳамаи махсули хаттӣ оини исмоилии асрҳои IX—XII ҳама мухтасар сухан ронда, асосан, бо номбари калонтарин асарҳои динӣ-фалсафӣ маҳдуд мешавем.

Бояд қайд кард, ки ба таъқиботҳои саҳт нигоҳ накарда, адабиёти исмоилӣ нағз нигоҳ дошта шудааст. В. А. Иванов.

ки як навъ «роҳнамон адабиёти исмоилӣ»¹⁴-ро тартиб дода-
аст, қариб дафтсад асари ба ӯ маълумро ном мебарад, ки
қисми зиёди он то ба давраи мо омада расидааст. Вале то
ҳол аз матнҳои исмоилӣ осори каме нашр шуда,¹⁵ боқимон-
таи онҳо нусхаҳои хаттианд, ки дар китобхонаҳои ҷаҳон ва
дар дасти **одамони шахсӣ** маҳфузанд.

Аз ин сабаб, мо фақат дар бораи матнҳои ҷопшуда та-
ваккуф мекунем.

Чи навъе ки маълум аст, қадимтарин муаллифи барҷас-
таи исмоилиро бояд доӣ Абулқосим ал-Хусайн б. ал-Фароҳ
б. Хавшаб ал-Қуфӣ мулаққаб ба «Мансур-ул-Яман» ҳисоб
кард. То замони мо ду асаре, ки бо номҳои «Қитоб-ул-олим
ва л-ғулом» ва «Қитоб ур-рушд ва л-ҳидоят» ба забони ара-
бӣ навишта шудаанд ва онҳоро ба Ибни Хавшаб нисбат ме-
диҳанд, омада расидаанд. Дар рисолаи яқум суҳан дар бо-
ран як воқеаи фавқуллодаи ба оини исмоилӣ гардондани
ҷавоне меравад. Муаллиф аз чунин тарзи ҳикоят барои му-
вофиқтар ва оммафаҳмтар баён кардани ғояҳои асосии ис-
моилӣ истифода бурдааст. Дар рисолаи дуюм аз хуруҷи
Маҳдӣ, расидани қиёмат ва монанди ин воқеаҳо ҳаф хел пеш-
гуӣҳо шудааст. Ин рисола бешубҳа пеш аз барқарор шуда-
ни ҳокимияти ғотимиҳо (909) навишта шудааст.

Ғотимиҳо баъди ба сари ҳокимият омадан асосҳои на-
зари ҳукмронии худро ба вучуд оварданд, системаи муай-
яни юридикӣ ва шариату фикхро қор карда баромаданд. Ин
қорро **Абӯҳанифа б. Муҳаммад б. Мансур б. Аҳмад б. Ҳай-
юн ат-Тамимӣ ал-Мағрибӣ** — ғакехи оини малӣкӣ, ки со-
ли 925 ба хизмати халифа ал-Маҳдӣ дохил шуда буд, анҷом
дод. ӯ асари қалонеро бо унвони «Даоим-ул-ислом ва зикр
ал-ҳалол ва-л ҳаром, ва л-қазоӣ ва л-аҳком ан аҳли байти
расул ул-лоҳ»-ро таълиф кард. Чи тавре ки аз унвони асар
маълум аст, он асосҳои даоим, тавҷеҳи исмоилии ислом ме-
бошад.

Дар аввалҳои асри X дар мулкҳои қаламрави Сомониён
ба рисолаҳои, ки асосҳои оини исмоилиро баён мекар-
данд, талабот пайдо шуд, аз рӯи масъалаҳои динию ғалсафӣ
мувоҳисаҳо авҷ гирифт. Доини машҳур Муҳаммад Нахшабӣ
(соли қатли ӯ 942), ки худ Насри II Сомониро ба оини
исмоилия гардонда буд, ба забони арабӣ «Қитоб ал-маҳ-
сул»-ро навишт. Ин қитоб ба шакли пурра то замони мо на-
расидааст, вале дар як қатор рисолаҳои қарнҳои охир аз он
иктибосҳо оварда шудааст. Зоҳиран, дар ҳамин вақт исмои-
лиҳо на танҳо ба забони арабӣ, балки ба забони ғорсӣ бо
насури назм ба тақозои таблиғоти оини худ асарҳо мена-
виштаанд. Дар бораи баъзе фикрҳои исмоилӣ, ки дар қаси-
даҳои Рӯдакӣ баён шудаанд ва инро муҳити дарбори Насри

II талаб мекард, дар мақолаи махсус ахборот дода шуда аст.¹⁶

То давраи мо як қасидаи пурраи динию фалсафи, ки ба форсӣ навишта шудааст, омада расидааст ва ин қасида таҳминан дар нимаи аввали асри X навишта шудааст. Муаллифи қасида назариётчи исмоилӣ Абулхайсам Ҷурҷонӣ мебошад, ки дар бораи ҳаёти ӯ ба мо чизе маълум нест. Ба ин қасида шогирди Абулхайсам Мухаммад б. Сурҳи Нишопурӣ ва як аср баъдтар Носири Хисрав назираҳои тафсири навиштаанд.

Доии бузурги ал-Ҳаким-халифаи Фотимӣ—Ҳамидиддин Кирмонӣ (соли ваф. тақрибан 1021), ки мутафаккири барҷастаи давраи фотимӣ буд, ба забони арабӣ ба унвони «Роҳат ул-ақл» рисолаи фалсафие таълиф намуд. Муаллиф дар ин китоб кӯшидааст, ки илми замонашро ба мазҳаби исмоилӣ татбиқ намояд, тавҳидро (ягонагии худоро) бо сохти ҷаҳон ва ҷаҳонот мувофиқ созад.

Анъанаи исмоилӣ доиратулмаорифи машҳури «Ихвон-ус-сафо»-ро низ бо фотимиҳо алоқаманд менамояд. Дар «Ихвон-ус-сафо» низ кӯшиш карда шудааст, ки илму динро ба ҳам татбиқ намуда, бо ҳамин фанро дар пеши назари аҳли дин «сафед» намояд ва аз тааррузи мутаассибон эмин дорад. Аммо, зоҳиран, доиратулмасрифро баъди чанди соли таълифи он бо фотимиҳо алоқаманд намудаанд. Зеро ин асар дар баъзе ҷойҳо бо истилоҳот ва дар баъни баъзе масъалаҳои фалсафӣ бо рисолаҳои исмоилӣ шабоҳат донна бошад ҳам, аммо ғояҳои соф исмоилӣ надорад. Дар асри XI ғайолияти аввалин шоири барҷастаи исмоили Носири Хисрав чароғи дошт, ӯ бавҷудоварандаи девони калони қасоиди забони форсӣ мебошад, ки мундариҷаи ин қасидаҳо динӣ-фалсафӣ буда, дорон аҳамияти бадеӣ мебошанд.

Муосир ва дӯсти Носири Хисрав доии асосии ал-Мустансири фотимӣ Муайяд фид-дин (с. в. 1077) низ шоир буд, аммо ӯ аслан эронӣ бошад ҳам, шеърояшро ба забони арабӣ менавишт.

Дар охири асри XI аз тарафи муаллифи номаълуми аслан эронӣ, ки дар Байнуннаҳрайн (ё, эҳтимол, дар Сурия) зиндаги мекардааст, «Умм-ул-китоб» ном рисолае ба забони форсӣ таълиф шудааст, ки баъдтар он китоби муқаддаси исмоилиёни Помир гардид. Ин рисола эҳтимол дар асри ҷонматни арабии асри VIII таълиф шуда бошад.

Чи тавре ки маълум аст, баъди шурӯъи шудани «даъвати ҷадида» тамоми ғайолияти адабии онни исмоилӣ дар сарзамини Эрон ва Осиёи Миёна бо Аламут алоқаманд буд. Бояд гуфт, ки охири асри XI ва тамоми асри XII давраи таназзули адабиёти исмоилӣ мебошад. Ба иллати сустӣ ва таназзу-

ли хилофати фотимӣ зарурати ба вучуд овардани назарияҳои мукаммали диниву фалсафӣ, мубохиса бо сунниҳо, ба тарзи кушод ва ба воситаи рисолаҳо барҳам додани ихтилофоти назариявии дохили онни исмоилӣ аз байн меравад. Фаъолияти адабӣ дар доираҳои маҳдуди исмоилиҳои Аламут ва Сурия тамоман аз байн нарафта бошад ҳам, вале мисли адабиёти давраи фотимӣ, дорои аҳамияти калон набуд. Аз давраи аввали «даъвати чадида» мо фақат асари то ба давраи мо пурра омада нарасидани Хасани Саббоҳ «Фусули арбаъа»-ро ном бурда метавонем, ки баъзе порчаҳои он дар китоби машҳури Шахристони оварда шудааст. Аз ин порчаҳо (дар ин порчаҳо ҳамон вачҳи таълим, ки мо дар боло аз он сухан ронда будем, оварда шудааст) маълум мешавад, ки Хасани Саббоҳ дар соҳаи назария аз доираи васеи назарияи пештараи назариётчиёни қадими исмоилӣ дур шуда «мутаассиби гузаро» шуда будааст ва ҳатто эътирози Имом Ғаззолиро, ки аз нуқтаи назари ислом собитқатмтар ва фикру ақидаи васеътар дошт, ба миён овард.

Дар бораи фаъолияти адабии онни исмоилӣ аз аввали асри XII то замони «қиёмати бузург» (1164) барои мо ягон чиз маълум нест. Воқеан «қиёмати бузург» адабиёти исмоилиро ҳамоно аз нав тақвият дод. Баъзе матнҳои ин давра то замони мо омада расидаанд. Аз ин матнҳо, пеш аз ҳама рисолаҳои, ки соли 1200 ба забони форсӣ ба унвони «**Ҳафт боби Бобо Сайидно**» навишта шудааст¹⁷ ном бурдан мумкин аст.

Адабиёти исмоилии асри XIII ҳамчун адабиёти онни маҳдуд тараққӣ карда, ғайр аз асарҳои Насириддини Тусӣ ба Низоии Қуҳистонӣ (бо исмоилия хеле кам алоқаманд мебошад), аҳамияти калони таърихӣ маданӣ надорад. Хусусияти андешаҳои фалсафӣ ва эътирози зидди исломи ортодоксалӣ дар ин давра таъбир меёбад. Адабиёти тасаввуфӣ бештар аҳамияти пайдо мекунад.

НОСИРИ ХИСРАВ

Тарҷимаи ҳоли Носири Хисрав. Абӯ Муъин Носири Хисрав ал-Қубодӣи ал-Марвазӣ, чи наъе ки худӣ ӯ дар девонаш қайд мекунад, дар моҳи зулкаъдаи соли 394 ҳиҷрӣ (байни 20 август ва 19 сентябри соли 1004 мелодӣ) таваллуд ёфтааст. Шакли дурусти куньяи Носири Хисрав Абӯ Муъинаддин буда, аммо дар ашъори ӯ танҳо шакли Бу Муъин дучор мешавад.

Нисбаи аввали Носири Хисрав, ки онро худӣ ӯ дар «Сафарнома» овардааст, дар Қубодӣи таваллуд шудани муаллифро нишон медиҳад. Тамоми сарчашмаҳо, ки дар бораи ин шахр сухан меронанд, қайд мекунад, ки он аз ноҳияи Балх аст. То ҳол ҷуғи хисоб карда мешуд, ки Қубодӣи

дар ноҳияи Балх буда, шаҳри қадимест ваиронаҳои он дар наздикии кишлоқест, ки то имрӯз Қубодиён ном дошта, дар соҳили чапи Қофарниҳон, дар райони Шаҳртузи РСС Тоҷикистон дар масофаи тақрибан 150 км аз Балх воқеъ гардидааст. Дар асари ба наздикӣ нашршудаи олими афғон Халиллулоҳи Халилӣ гуфта шудааст, ки дар вақти ҳозира дар масофаи чанд километр дуртар аз Балх қишлоке бо номи Қубодиён воқеъ гаштааст. Халилӣ маҳз ҳамин қишлоқро ватани Носири Хисрав ҳисоб мекунад ва ба ин фикри худ ҷунин далел меорад, ки шоир бисёр вақтҳо Балхро «ватан» ва «хона»-и худ мешуморад. Ҳоло дар қучо таваллуд шудани Носири Хисравро аниқ муайян кардан аз имкон берун аст.

Ҷи навъе ин ҷузъиёти тарҷимаиҳои асарҳои Носири Хисрав шаҳодат медиҳад, шоир дар оҷлаи деҳқони давлатманди эронинажод таваллуд шудааст ва аҳли ин оила дорони замин (да, вазифаҳои маъмурӣ ва ё худ дарборӣ доштанд. Ривоятҳои соҳтаи тарҷимаи ҳоли Носири Хисрав ба баъзе сарчашмаҳои дигари баъдина ўро «Алавӣ» меноманд ва ҳатто як шаҷараи ҳаёлиро вазъ кардаанд, ки аз рӯи он насаби шоир ба Алӣ мерасад. С. Х. Тақизода дар муқаддимаи девони шоир ин маълумотҳои насабии Носири Хисравро таҳлил карда, ба хулосае меояд, ки ин иштибоҳ аз нодуруст фаҳмидани баъзе мисраъҳои девон сар задааст. Носир дар ин байтҳо аз садоқати худ нисбат ба ғолимиҳон, ки худро вориҳои Алӣ мешумурданд, суҳан меронад. Ин далели Тақизода, ба назари мо, асоси мустаққа меорад.

Аз давраи ҳаёти Носири Хисрав то сафари ў ба Миср ба мо тақрибан қизе маълум нест. Шоир аз давраи ҷавони дар асарҳои худ гоҳ-гоҳе маълумоти пароканда овардааст. Дар «Сафарнома» Носир навиштааст, ки «ман боргоҳи мулуку сологини Аҷам дидаам ҷун султон Маҳмуди Ғазнави ва нисараш Масъуд».¹⁸ Аз ин ба ҷунин хулоса омадан мумкин аст, ки Носири Хисрав дар ҷавонӣ ба дарбори ғазнавиҳо роҳ ёфта будааст. Ғумони ғолиб он аст, ки мулоқоти вай бо Маҳмуд дар Балх воқеъ шуда бошад, зеро дар ин ҷо Маҳмуд бисёр вақтҳо (1024, 1026, 1029) фасли зимистонро гузаронид. Эҳтимол ҳангоми ба Балх омадани Маҳмуд деҳқонони ҷавони маҳаллӣ Носирро, ки шеър менавишт, бо ў шинос карданд ва Носир дар дарбор ҷанд шеърӣ худро хонд. Ашъори Носири Хисрав ба султон маъқул шуд ва ў надим, мусоҳиб ва ҳамқадаҳи Маҳмуд ва дертар нисари ў Масъуд (ки дар Балх зимистонхон солҳои 1030—1031, 1035, 1036-ро гузаронида буд) мекардад. Ин тахминро иқтибоси байтҳои девон (156, 13, 14, 190—21; 250—7; 270—19; 177—16),¹⁹ ки дар онҳо Носир дар бораи иштироки худ дар майхӯрии дарбор суҳан меронад, тақвият медиҳад. Дар як қасида (156—158) шоир аз ғуноҳҳои айёми ҷавонии тавба карда, меғӯяд,

ки ӯ он вақтҳо мағрур гашта худро дарбории лунарманд, шоиру дабир медонистааст, дар маҷлисҳо иштирок мекардааст, ба ҳаиру садакаи давлатмандон тамаъ бастааст, ба ҳешони камбағал ва ҳамсоёҳо ёрӣ намедодааст, шеърҳои бемаънӣ ва белуда менавиштааст ва машғули фиску фасод будааст Носири Хисрав дар чанд ҷон девонаш гуфтааст, ки дар солҳои ҷавонӣ ба васфи «шаъри сиёҳу ҷашми азрақ» (236—11, 12) бисёр сурудӯ ғазалҳо иншо кардааст (248—17). Зоҳиран, дар дарбор барои рӯзгори Носир пул намерасид (аз ин ҷо ба ҷунин ҳуҷусе омадан мумкин аст, ки вай чандон боӣ набудааст), зеро ӯ дар як ҷо зикр мекунад, ки мадҳе навишта дар умеди силаву садака буд, аммо онро ғирифта натавонист (272—17, 20).

Носири Хисрав инчунин доимо мегӯяд, ки дар солҳои ҷавонӣ дабир будааст (156—11; 190—22) ва лақаби хоҷа низ доштааст (156—14), ки Байҳақӣ ин унвонро ҳамчун лақаби фаҳри зикр мекунад. Вай он вақт дар девонҳо ҳамоно ягон кел вазифаи маъмурӣ низ доштааст. Бояд тахмин кард, ки дар синни балогати худ, пеш аз сафари Миср, Носир дар Ҳиндустон, аз ҷумла ба Мултон ва Лоҳур меравад, динҳои маҳаллӣ (зоҳиран, ведаҳо) диққати ӯро ба худ ҷалб мекунад, бо донишмандони онҷой сӯҳбаг мекунад.²⁰

Европоиёне, ки бори аввал тарҷимаи ҳоли Носири Хисравро тартиб додаанд, тахмин кардаанд, ки ӯ то 42-солагӣ (ин инну сол дар аввали «Сафарнома» зикр ёфтааст) корманди дарбор ва мансабдор буд, баъд дар «хоб ишорат гирифта» (ин низ дар «Сафарнома» зикр шудааст) барои тавба ба ҳаҷ рафт, аз он ҷо ба Миср омада, онни исмоилиро қабул кард. В. А. Иванов қайҳост, ки бардурӯғии ин ривоятро нишон дода буд.²¹ Аз бисёр ҷузъиёти сафари Носири Хисрав тахмин кардан мумкин аст, ки вай ҳанӯз пеш аз соли 1045 ба тарзи маҳфӣ исмоилӣ шуда буд. Шавқу ҳаваси ӯ нисбат ба динҳои Ҳиндустон низ ба он шаҳодат медиҳад, ки онни исмоилиро қабул кардани ӯ бе сабаб набуд, вай ҳанӯз чандин сол муқаддам ба масъалаҳои динию фалсафӣ рағбат дошт. Ин гумони моро як қасидан ӯ низ тақвият медиҳад (172—177).

Дар аввали «Сафарнома» Носири Хисрав қайд мекунад, ки дар октябр—ноябри 1045 (рабеъ-ус-сонии 437 х.) ӯ дабир ва аз ҷумлаи муставфӣҳои молу амволи султонӣ буд, дар Марв зиндагӣ менамуд ва надими Чағрибеки салҷуқиҳо шуд. Барои ҷи Носир ба Марв рафта ба хизмати Салҷуқиҳо дохил шуд, маълум нест.

Дар соли 1045 Носир, ҷи навъе ки дар «Сафарнома» ҳақоят мекунад, хост, ки ҳаёти худро тағйир диҳад, ба он обрӯю шӯҳраташ нигоҳ накарда, аз мансаб даст мекашад, қизу чораашро ба бечорагон тақсим карда, ба ҳаҷ меравад. Сабабҳои ҳақиқии ин рафтори ӯ ҷи буд—барои мо номаълум аст

Хисрав чӣ гуна буд. Аз ишораҳои алоҳида дар китоби Рашидиддин, дар «Осор-ул-билод»-и Закариёи Қазвинӣ ва «Рушонинома»-и худи Носири Хисрав (521—2) эҳтимолан бошад ҳам, ҳукм кардан мумкин аст, ки Носири Хисрав, албатта, монанди Ҳасани Саббоҳ муваффақият пайдо карда натавонист, аммо мавқеи сиёсии ӯ хеле бузург буд. Сеюм, мо намедонем, ки вазифаи ҳуҷҷат аз чӣ иборат буд ва саҳми таблиғоти динӣ, кори сиёсӣ ва ташкилӣ дар фаъолияти ӯ чӣ гуна буд.

Дар ҳар сурат Носири Хисрав баъди баргаштан ба ватани худ таблиғоти фаъолонро ба ғойаи фотимиҳо ривҷ дод. Вай дар девон аксаран худро «мустансирӣ» номида, дар вафодорӣ нисбат ба ал-Мустансир касам ёд мекунад ва меғӯяд:

Доғи Мустансири биллаҳ ниҳодастам
Бар бару синаву бар паҳнаи пешонӣ
(431—4)

Ҳамон навъе ки аз байтҳои парокандаи девон маълум мешавад, Носир дар Балх, Хутталиён (Хатлон), Сиистон, Мозандарон ва Нишопур таблиғот мебард.

Инчунин, аз рӯи шеърҳои шоир метавон тасдиқ кард, ки Носири Хисравро хеле саҳт таъкиб мекардаанд. Ин таъкибот баъди аз Миср баргаштани ӯ сар шуд ё худ баъдтар—чизе гуфтаи душвор аст. Носир хеле кушоду равшан меғӯяд, ки ӯро маҳз ҳокимони салҷуқӣ таъкиб мекарданд (331—18. 21, 258—5, 403—1, 468—14, 15, 469—14). Эҳтимол, дар ин таъкибот Низомулмулк, ки аз соли 1059 Хуросонро идора мекард ва ба муқобили аҳли бидъат фаълони мубориза мебард, го як андоза таъсире дошт. Дар рисолаҳои ва девонаш Носир борҳо зикр кардааст, ки ӯро рӯхониён, уламо, фуқаҳои сунӣ таъкиб мекарданд.

Таъкибкунандагони Носири Хисрав оқибат ғолиб омаданд. Ба онҳо муяссар шуд, ки дар як қисми аҳолии нисбат ба таблиғотчин далер муносибати душманона барангезанд (294—9, 11, 387—15 ё 287—16) ва Носир тақрибан соли 1060 (аниқтар муайян кардани ин таърих мумкин намешавад) мачбур шуд, ки аз Хурсон, аз шаҳри Балх, ки дар он ҷо манзил дошт, фирор кунад. Вай ба кӯҳистон, ба Бадахшон, ба деҳаи Юмгон, ки то ҳол бо ҳамин ном дар соҳили дарёи Кӯкча (ҳоло дар хоки Афғонистон) воқеъ гардидааст, гурехт. Дар бораи тарзи зиндагони Носир Хисрав дар Юмгон, аз рӯи байтҳои ҷудогонаи девон ва рисолаҳои ӯ маълумот гирифта метавонем. Қисми зиёди қасидаҳои, ки дар Юмгон навишта шудааст, шикоятҳои талху тундест аз бадарғагӣ, вазъияти камбағалӣ, пириву тапҳои: Носир Юмгонро барон худ зиндон мешуморад (281—20; 416—1), ӯ аз бехонумонӣ,

тарахнагӣ ва гуруснагӣ шикоят мекунад (261—3. 281—2. 392—3). Бисъёр касидаҳо сар то сар иборат аз доду фиғони навмедона ва маъюсона мебошанд.

Носир Ҳангоми дар Юмгон буданаш фаъолияти таблиғоти худро давом медод, бисъёр асар менавишт (қисми зиёди асарҳои то давраи мо омадаи ӯ маҳз дар он ҷо эҷод шудаанд), рисолаҳои худро ба ҳар тараф мефиристод (298—5—6), зоҳиран, бо Миср мукотиба дошт. Ӯ дар Юмгон ва берун аз он ҳамфикр ва тарафдорон дошт (128—15 144—6 ва сатрҳои минбаъда; 469—16 ва 19).

Дар Юмгон Носир бо амири Бадахшон Алӣ б. Асад (мутаассифона, дар боран ин шахс муаррихон чизе нагуфтаанд) муносибати дӯстӣ барқарор карда, соли 1069 рисолаи «Чо-мет-ул-хикматайн»-ро барои ӯ таълиф намуд. Амир, зоҳиран, исмоили буд чуқки ин рисола ақоиди соф исмоилиро инъикос мекунад. Бештар аз панҷоҳ касидаи девон низ дар Юмгон эҷод шудаанд ва ба ҳар ҷое, ки онҳоро исмоилиҳо хонда ва шунида метавонистанд, фиристода шудаанд. Дар бисъёр касидаҳои дар Юмгон таълиф кардааш Носири Хисрав худро ҳуҷҷат номида, қайд мекунад, ки тақдир ӯро ба ҷои дурдаст андохта бошад ҳам, вай мисли пештара ин вазифаро давом дода, ба манфиати ғотимиҳо таблиғот мебарад. Ниҳоят, дар «Рӯшнонома» як байти ҷолиби диққате ҳаст, дар он Носир гуфтааст, ки ӯ ҳуҷҷат аст ва «дар Юмгон нишаста подшоҳвор» (521—2). Шояд ин суханон дар натиҷаи талаботи кофия ва вазни шеърӣ пайдо шуда, муаллиф маънии маҷозии онҳоро дар назар дошта бошад, вале мумкин аст аз онҳо чунин хулоса баровард, ки Носири Хисрав ҳатто дар вақти бадарғагии худ дар Юмгон роли калони сиёсӣ бозид, он ҷо дар Қалъа ҳамчун доии замони даъвати ҷадида менишаст.

Қадам сол вафот кардани Носири Хисравро аниқ наменем. Охирин таърихоти саҳеҳро, ки вай дар Юмгон зиндагӣ мекард, аз байтҳои алоҳидаи девон баровардан мумкин аст. Дар як байт меғӯяд, ки ӯ ҳафтодсола шудааст (98—3). Ин байт бошад соли 464 ҳиҷрӣ (107—2) эҷод шудааст. Дар ҷои дигар меғӯяд, ки ӯ дар Юмгон понздаҳ сол зиндагӣ кардааст. Агар ӯ ба Юмгон пеш аз соли 450 ҳиҷрӣ (1058—59) фирор накарда бошад, он гоҳ ин байт ба ҳар ҳол дар соли 465 ҳиҷрӣ (1072—73) гуфта шудааст. Тамоми маълумоти сарҳадҳои камъетимод дар бораи он, ки ӯ гӯё 140 сол умр дорад, ғизоаш алаф ва қораш мӯъҷизаофаринӣ бошад, албатта, як ҷизи бофтааст бас. Таърихи «Тақвим-ут-таворих» (481/1088—89), ки диққати бисъёр тадқиқотчиёро ба худ ҷалб намудааст, ба ҳақиқат наздик аст, аммо ин маъхазӣ замони охирин аст ва кам эътибор дорад. Носири Хисрав, бешубҳа, дар Юмгон дафн шудааст. Қабри ӯ вайрон нашуда-

аст ва то имрӯз эҳтиром ва ниғаҳбонӣ карда мешавад. Маълумотҳои қобили диққат оид ба ин қабр ва мазор, ки ба соли 1959 тааллуқ доранд, дар китобчаи Халилӣ дода шудаанд.²⁵

Девони Носири Хисрав.

Девони Носири Хисрав—осори бузургтарини адабӣ-бадеии шоир буда, барои муайян намудани хусусиятҳои назми ӯ маҷбаи мӯтамадтарин аст. Омӯзиши ин девон акнун шурӯъ шуда истодааст. Пеш аз ҳама матни девон ба эътибори таҳқиқи мӯтамад нест. Дар хусуси камбудииҳои нашри соли 1928 (Эрон) дар боло гуфтем. Эҳтимолӣ, ки тамоми қасидаҳои дар ин нашр дохилшуда маҳз ба қалами Носири Хисрав тааллуқ дошта бошанд. Ҳатто дар матнҳои то андозаи мӯтабар низ байтҳои иловашуда ба назар мерасанд, порчаҳои ҳастанд, ки дар вақти китобат таҳриф шудаанд, баъзан байтҳои тамоми номафҳум дучор мешаванд ё баъзе байтҳо дертар тамоми подуруст тавҷеҳ шудаанд. Мундариҷаи девон (ҳаҷми он ҳеле бузург, зиёда аз 11 000 байт мебошад) то ҳол аз тарафи касе мувофиқи мавзӯ тақсим нашудааст, таърихи ин қасидаҳо (аз рӯи зикри Юмғон, воқеаи Маккаро гирифтани ғотимиҳо, синну соли муаллиф ва ғайра), ки барои муайян кардани инкишофи тадриҷии афкори Носир ҳеле зарур аст, муайян нашудааст. Монеаи қиддӣ барои тавсифи девон дурағии мазмунӣ он аст, ки дар назди тадқиқотчиён мушкilotҳои калон ба миён меоварад. Аз як тараф, девон мазмунӣ равшанӣ фалсафӣ, динӣ ва сиёсӣ дорад. Қасидаҳо ба ҳукми рисолаҳои хурде мебошанд, ки ба мавзӯҳои муайян бахшида шудаанд ва танҳо ба онҳо либоси назм пушонда шудааст. Ин ҷиҳати мундариҷаи девонро танҳо пас аз бо рисолаҳои насрии Носири Хисрав ва адабиёти ғотимӣ муфассал муқоиса намудани он, муайян кардани истилоҳоти динӣ ва фалсафӣ, системаи ғоя ва афкори Носир (ин кор ба тарзи пурра аз тарафи ҳеҷ кас анҷом дода нашудааст) дуруст фаҳмидан мумкин аст. Аз тарафи дигар, девон мундариҷаи бои лирикӣ дорад, шоир аз дурии ватаи ва пирию мусибатҳои шикоят мекунад, дар мазаммати дунё, мазаммати шоирони дарбор, тасвири табиат, аз тафаккуроти шоирона, тафсилоти зиндагӣ, зарбулмасал, образҳои аҷиб ва монанди онҳо бисёр ашъори ҷолиби диққат дорад. Ин ду ҷиҳати мундариҷаи девон, яъне ҷиҳати рационалӣ ва шоирона, ҳиссиёт ва сабқ забон, бо ҳам саҳт марбутанд. Дар бисёр қасидаҳо баъзе фикри фалсафӣ ба тасвири шоирона гузашта «назми фалсафӣ»-ро ташкил медиҳад, муҳокимаҳои фалсафӣ бо ҷуҷӯи лирикӣ ё тавсифи табиат омехта мешавад. Ба ҳамин тариқ, барои ҷуқур омӯхтани девон таҳлили адабиётшиносиро бо таҳлили фалсафӣ муҳирона вобаста кардан лозим аст. Мутаассифона, ин кор ҳоло анҷом дода нашудааст ва мо бо-

ид бо маълумоти умумие, ки дар тадқиқотҳои пешина асосфтааст, маҳдуд шавем²⁶.

Баъзе тадқиқотчиёне, ки дар бораи Носири Хисрав навиштаанд, қўшиш кардаанд, ки тавсифи умумии назми ӯро дода, қимати бадеии «мутлақи онро муайян кунанд (Масалан, олими италиявӣ И. Пиддзи, Х. Эте, Э. Браун). Ба фикри В. А. Иванов, сабаби шўхрати шеърҳои Носир ба назари баъзе шарқшиносони аврупоӣ (Х. Эте, Э. Браун) дар он аст, ки онҳо «дар назми нотарошидаи деҳотӣ ва насиҳатомўзии соддалавҳонаи Носир... як чизе пайдо карданд, ки бо тасаввуроти онҳо дар бораи «ҳикмати ҳақиқии» Шарқ мувофиқ омад». Вай мегуяд, ки назми Носири Хисрав фикрҳои бикр ва санъати шоирона надорад. Аммо ин фикрҳо муҳокимаҳои шахсест, ки аз тарафи аврупоиӣ ба қадри муайян шеършинос гуфта шудааст. Ба гумон аст, ки ягон далели собит дошта бошанд.

Дар Эрон, Тоҷикистон, Ҳиндустон ва дар он ҷойҳое, ки назми форсиро меҳонданд ва дўст медоштанд, ба ашъори Носири Хисрав ҳамеша баҳои баланд медоданд. Дар бораи ӯ тақрибан тамоми тазкираҳо навиштаанд, аз қасидаҳои ӯ, ба «бидъати» онҳо нигоҳ накарда, намунаҳо меоварданд. Олими Эрони Бадеузмамон Бушруӣ ба назми Носири Хисрав баҳои баланде додааст. Олими советии тоҷик Л. Бузургзода дар ашъори Носир ҷустуҷўи ҳақиқат ва адолат, фикрҳои пешқадамо дидаст.²⁷ Адабиётшиноси пешқадами Эрон дар мақолаи беимзои худ²⁸ ӯро муборизи оштинопазир ба муқобили зулм, тарафдори илму маърифат мешуморад.

Е. Э. Бертельс баъди Бадеузмамон аввалин тадқиқотчист, ки дар мақолаи «Носири Хисраву и его взгляды на поэзию» (Изв. отд. общ. наук АН Таджик. ССР, вып. IV, 1953 г.) қўшиш кардааст ба ашъори Носири Хисрав бо далелҳои ҳаққонӣ баҳо диҳад. Е. Э. Бертельс муайян карда буд, ки вазни шеъри Носири Хисрав бой ва гуногун аст, шоир шакл ва сохти шеърро ниҳоят хуб медонист, бисёр образҳои лагифе, ки дар қасидаҳои ӯ воমেҳўранд, аз маҳорати баланди шоирона гувоҳӣ медиҳанд. Девони Носир нишон медиҳад, ки вай ҳамоно аз солҳои ҷавонӣ (ҳамоно вақт ки ӯ шоири дарбор, лирик ва мадҳдоҳ буд) назми форсиро нағз аз худ карда, Рудалиро хуб медонист, назми Унсурӣ ва Қисой (ки Носир бо ӯ даъвии баробарӣ мекард), Шаҳиди Балхӣ, «Шоҳнома» ва адабиёти арабро хуб медонист. Дар насиби қасидаҳои Носири Хисрав, қайд мекунад Е. Э. Бертельс, гасвири баҳор ва тирамоҳ, ки бо ҷидҳои қадимии анъанавии Наврўз ва Меҳргон вобастааст, санъатҳои мушқилтарини луғавӣ ва соолу ҷавоб дида мешавад. Ҳулоса, аз рӯи завқӣ шахсӣ ашъори Носири Хисравро дўст доштан ё надоштан ҷоиш аст, аммо истеъдоди шоирини ӯро инкор кардан, назми

ӯро нотарошида ва «тарзи дехотӣ» гуфтан, девони ӯро дуруст надоништан асту бас. Ғайр аз ин, дар муддати нӯҳсад сол шӯхрати калони назми ӯ далели ҷовидонии шеърӣ ӯст. Шеърӣ бад ҳеҷ гоҳ дер намерояд.

Дар ҳуди ҳамон мақола Е. Э. Бертельс қайд мекунад, ки бо вучуди санъати баланд назми Носири Хисрав оҳанги таронавӣ, ки махсуси назми сӯфиёна буд, надошт, шеърҳои Носири Хисрав на барои сурудан, балки фақат барои хондан навишта шудаанд, шоир на ба хис, балки ба хиради хонанда муроҷиат мекунад ва ҳоказо.

Эҳтимол меравад, ки то давраи мо он ашъори Носири Хисрав, ки баъди фирори ӯ аз Балх ба Юмгон навишта шуда, баъди вафоти вай аз тарафи яке аз пайравони ӯ чамъоварӣ шудааст, расидааст. Қасидаҳо ва ғазалҳои ишқие, ки ӯ дар ҷавони дар дарбори ғазнавиҳо навишта буд, тамоман аз байн рафтаанд.²⁹ Дар охири ҳаёт (1060—1072) Носири Хисрав агарчи ҳуччати Хуросон набошад ҳам, ба ҳар ҳол таблиғотчи бузурги исмоилӣ буд. Ӯ нисбат ба назми ишқӣ ва дарборӣ назари хеле манфӣ дошт ва онро хасу сангу сафол, дурӯғу жож меномид, ки барои тамаъ дар васфи ҳокимон навишта шудаанд, ки ҳамаи онҳо мояи ҷаҳлу бадғавҳарианд.³⁰ Баробари ҳамин вай меъёри эстетикӣ ин назм, роҳҳои суҳанпардозӣ ва лафззорӣ ин назмро инкор менамуд. Ҳуди Носири Хисрав тамоман бо мақсади дигар менавишт. Қасидаҳои ӯ, зоҳиран, барои ҷамоатҳои исмоилии дур аз Юмгон бо мақсади дар шакли содда ва писандидаи шеърӣ он замон фаҳмондани қоидаҳои гуногуни «дини ҳақ» навишта шудаанд. Баъзе қасидаҳои ӯро вай ба ҳодимони номдори исмоилӣ мефиристод ва ба ин восита бо онҳо дар масъалаҳои назариявӣ мунозира менамуд ва аҳволи бади ҳудро баён мекард. Дар чунин шароит шакли шеърӣ барои ӯ танҳо восита буд ва ӯ, чи навъе ки Бадеузмамон ва Е. Э. Бертельс қайд кардаанд, баҳри равшании баён аз зебӣ даст кашида ва «доимо нотарошидагии шаклро аз норавшании фикр афзал медонист».

Ин назм мувофиқи усулҳои таблиғоти исмоилиҳои асрҳои X—XI хонандаро бо ҳисси пурҷӯшу хурӯши сӯфиёна (мисли назми тасаввуф) мафтун наменамуд, балки ӯро бо далелҳои мантиқӣ бовар мекуноид. Инро илова кардан лозим аст, ки Носири Хисрав **навовар** ҳам буд; то замони ӯ, чи навъе ки маълум аст, дар шеър анъанаи баёни афкори динӣ ва фалсафӣ ба тарзи васеъ вучуд надошт, ӯ барои аз забони шеърӣ васеъ истифода бурдан ва таҳлил намудани тамоми нозуқиҳои ин забон мубориза мебард. Вай барои ихтирои тарзҳои нави баёни фикр, бой кардани забон ҷидду ҷаҳд ме-

кард ва чи навъе ки Бадеуззамон кайд мекунад, дар ин роҳ хел хуб комёб ҳам мешуд.

Е. Э. Бертельс ба ҳулоасе меояд, ки Носири Хисрав эҷодиёташро ба тамоми анъанаи назми он давр муқобил мегузорад. Шоир аз мадҳ ва лирикаи ишқӣ сарфи назар карда, танҳо таблиғоти исмоилиро «фазл» медонист ва дар ин таблиғот вазифаи асосии ҳаёти худро меид.

Носири Хисрав ба ғайбӣ тарғиботии ҳуд аҳамияти тамоми махсуси дунявӣ меод. Дар расои ва ашъораш ӯ аз таназзули «дини ҳақ» ва «илм» дар Хуросон, аз нуфузи ҳақилон ва тамаҷкорон дар соҳаи дин, аз уламо ва ғулаҳон бадахлоқ, ки исмоилиён, яъне барандагони нури илм ва динро таъқиб мекарданд, саҳт шикоят мекунад. Вай зарурати таҳсили илмро, ки «нафси нотиқа» низ толиби он аст, талқин менамояд. Сабъи қушиши таҳсили илм, ба фикри ӯ, дар нафси нотиқа аз тарафи ҳудо ниҳода шудааст.

Носири Хисрав дар ғайриҳаёш (330—6, 7, 10; 302—13—14; 251—13) ҳудо аз Афлотун ва Монӣ баландтар меонад. Ақидаҳои «илм» дар афкори ӯ бо тасаввуроти асосии таълимоти шиа алоқаманд мебошад. ӯ меғӯяд:

Мар-маро бар роҳи пайғамбар шинос,
Шоирам машнос ағарчи шоирам

Бо ин Носири Хисрав гуфтаи меҳодад, ки вай таблиғотии ҳуд он «илм» аст, ки пайғамбар «ба оли ҳуд»—Али ва ворисони ӯ васият карда буд. Хисрав усули таъвили исмоилиро истифода карда, ба як тарзи мураккаб исмоилиро вазъ кардааст. Мувофиқи фикри ӯ, чанд «олам» мавҷуд аст: «олами улвӣ», «олами сифлӣ», «инсон», «ғайриқан исмоилия» ва «дини ҳақ». Мағз дар бадани инсон, офтоб дар олами сифлӣ ва пайғамбар дар олами дин монанди ақли қулл аст дар олами улвӣ; Али ба мисдоқи нафси қулл аст, пас, имом, ҳуҷҷат, доӣ, ва ғайраҳо меоянд. Маротиби исмоилӣ дар назари Носири Хисрав аз заруроти илоҳист, ки ба қонунҳои олам қарор ёфтааст. «Илм»-и пайғамбар (дар Қуръон), ки аз тарафи Али (бо роҳи таъвил), тавҷеҳ шудааст, монанди нури офтобест, ки дар моҳ инъикос гардидааст. Али ин «илм»-ро тавҷеҳ намуда ба имомҳо додааст, имомҳо бошанд, ба восити ҳуҷҷатҳо ва доӣҳо ин «илм»-ро ба мардум мерасонанд.

Мардумоне ки ба онни исмоилӣ дохил шудаанд, ин «илм»-ро аз ҳуд карда, покиза мегарданд ва «ғайриштағони бақувват» мешавад, ҷамоаи исмоилӣ бошад, «бихишти бақувват» мешавад ва рӯҳи исмоилиҳо баъди мурдан ба он дунё тоза ва аз «илм» баҳравар шуда бармегардад, ки мақсади ҳудо аз офариниши олам низ ҳамин аст.

Аз ин ҷост, ки Носири Хисрав дар девон Мусталсири фотимӣ—имомии замонро, ки ба акидаи ӯ мақоми бузурги самовӣ дорад, бо таассуби зиёд ситониш мекунад. Носири Хисрав баъзан ба дараҷае мерасад, ки душманони исмоилиҳоро оояд ҳамчун мор маҳв кардан лозим аст, мегӯяд ва аз хунрезии дар Макка кардан фотимиҳо ба вачд меояд (43—19; 44—10).

Чунин аст инкишофи субъєктивии афкор ва ҳиссаёти Носири Хисрав. Аммо бо ин оё гуфтан мумкин аст, ки мундариҷаи девон ва рисолаҳои фалсафии ӯ фақат ҳамин асту бас? Ба фикри мо, чунин хулоса нодуруст мебуд. Е. Э. Бертельс дар мақолаи мазкур (сах. 152) навиштааст, ки фикри асосии Носири Хисрав дар ин аст, ки ӯ «рафоҳияти» мардумро фақат дар тахти ҳокимияти «фотимиҳои одил» мебинад. «Аз ин рӯ, ӯ муҳити онвақтаро саҳт танқид мекунад, ки ин танқид, ҳарчанд аз мавқеи ба мо бегона бурда шуда бошад ҳам, қимати асарҳои ӯро имрӯз дучанд намудааст. Бинобар ин, вай ба хулосае омадааст, ки вазифаи ҳар як навиштаҷоти ғоиданок танҳо таблиғоти таълимоти исмоилӣ асту бас». Дар ин суҳанҳо, ки то як андоза бо мақсади мақола (яъне муайян кардани фикри Носири Хисрав нисбат ба назм) вобаста аст, мавқеи субъєктивии Носири Хисрав ба аҳамияти таърихӣ-конкретии объективии назми ӯ аз ҳад зиёд пайваست карда шудааст, ки пас аз нашри мақола, боиси эътироз шуда буд.

Акнун баъзе фикрҳои танқидии Носири Хисравро аз назар гузаронем. Дар боло гуфтем, ки ӯ нисбат ба Салчуқиҳо, ки Хуросонро хароб карда, ба хонаводаи қадими деҳқонӣ фишор меоварданд ва заминдорони озод ва деҳқонро ба иктоъ меоданд, нафрат дошт. Вай дар бораи Салчуқиҳо чунин мегӯяд:

Зи ман маъзул шуд султони шайтон,
Надорам низ султонро ба султон
(324—4).

Гургӣ ту, на мир мар—Хуросонро,
Султон набувад чунин, ту шайтонӣ
(415—7).

Даҷҷолро набинӣ бар уммати Муҳаммад,
Густурда дар Хуросон султону подшоӣ.
(461—8).

Ҳар замон бадтар шавад ҳоли рама
Чун бувад аз гурусна гургон руот.
(79—23).

Ӯ гуруснагӣ ва харобиеро, ки Салчуқиҳо оварда буданд, мебинад, аммо ба нобаробарии иҷтимоӣ низ аҳамият медиҳад:

Бингар, ки мар-онро ҳаз аст бистар,
В-инро ба масал зер бурье нест

В-онро ки бар охур даҳ асби тозист,
Дар пой бародараш лолко нест.
Масъуд ҳаме бар ҳарир ғалтад,
Бар пушти сайд аз намад қабо нест.
(62—10, 12).

Бе бару мевадор ҳаст дарахт,
Хос пурбору омма беборанд.
(127—11).

Ба муқобили ғорати камбағалон эътироз мекунад:

Мурғи дарвеш бегуноҳ магир,
Ки бигирад туро уқоб иқоб
(34—14),

Дар снѐби рабуда аз дарвеш
Кай ба даст оядат бихишту савоб.
(34—19).

Гар шоҳ тӯй бибахшу мастон,
Чиз аз шаҳрию рустой
Зеро ки зи халқ хоستان чиз,
Шоҳӣ набувад, бувад гадой
(421—17, 18).

Ҷдолатро ситоиш мекунад:³¹

Гург аст нест мардум он кас, ки додгар нест,
Бартар зи дод аз эзад андар ҷаҳон асар нест.
(63—20)

Гург дарранда гарчи куштани аст,
Беҳтар аз мардуми ситамгор аст.
(69—14).

Агар ба хотир орем, ки Носирӣ Хисрав барои «тазкияи тозагии» дин», барои ба дини Муҳаммад бозгаштан, чи қадар қувва сарф кардааст, ба оҳангҳои зӯҳдпарастонаи девон (қариб нисфи девон аз зӯҳдиёт иборат аст) диққат намоем, он гоҳ дар пеши мо аз зери пардаи таълимоти мураккаби фалсафӣ чараёни муқаррарии фикре, ки ба бидъатҳои халқӣ ва деҳқонони асри миёна хос аст, ҷилвагар мешавад. Носирӣ Хисрав вазъияти бади мамлакатро таъкид намуда, сабаби онро аз интишори «дини бад» ва беадолатии ҳукмронон медонад. Вай фаъолоне роҳи халосӣ ҷустуҷӯ менамояд, вале роҳи халосӣ он вақт танҳо «дар соҳаи дин буд» за ӯ ин роҳи халосиро дар тоза намудани дин, дар бозгашт ба тозагии аввалини он, дар барқарор кардани ҳокимияти ҳам «ҳукмронони одил» ва ҳам намоёндагони «дини ҳақ» — ғотимиҳо ва дар зӯҳд мебинад. Умеду орзуҳои халқ ва деҳқонон бо тавоноӣ ва заифии худ ҳамин тавр дар эҷодиёти ӯ ва махсусан дар девони вай акс ёфтаанд.

Рӯшноинома. Мо дар боло дар хусуси матни ин дoston суҳан рондем. Е. Э. Бертельс роҳи умумии тараққиёти дostonҳои тасаввуфӣ-дидактикиро аз назар гузаронида,³² «Рӯшноинома»-ро ҳамчун яке аз аввалин асарҳои манзуми

дидактикии форсӣ номбар мекунад. Носири Хисрав зоҳираи хангоми таълифи ин дoston душвориҳои калонро бартараф намудааст. Пеш аз у анъанаи калони дostonҳои фалсафӣ ва услубу тарзи баёни маъмул дар ин соҳа набуд. Носир яку мин шуда дар шакли назми содда ва оммафаҳм асосҳои фалсафии исмоилиро баён кардааст. Аз ин сабаб, чи тавре ки дар девонаш мебинем, дар ин дoston ҳам носуфтагӣ ва бе салиқагии сабку забон, ки тадқиқотчиён низ қайд кардаанд ба назар мерасад.

«Рӯшноинома» аз тавҳид, яъне тасдиқи ягонагии ҳуд шуруъ мешавад. Худо дар ин ҷо тамоман донистанашаванда ва ягона эътироф карда шудааст. Худо пеш аз ҳама ақли кулро офарид.

Боби дуюми «Рӯшноинома» ба «ақли кулл», ки офариниши нахустин ва иллати мавҷудот аст, бахшида мешавад. Ба воситаи ақли кулл тамоми мавҷудоти олам офарида шудааст.

Боби сеюм ба нафси кулл, ки аз ақли кулл пайдо шуда аст, бахшида мешавад. Нафси кулл офаринандаи афлоку кавокиб ва дар айни замон вай рӯҳи инсон аст. Ба ибораи дигар гӯем ба ақидаи Носири Хисрав ақл—тартиби мавҷудоти олам, нафс, ҷунбиш ва қуввати он аст.

Дар боби дигар Носир оид ба офариниши афлоку кавокиб сухан меронад. Ақлу нафс ба ҳам пайваست шуда, афлоку кавокибро ба вучуд овардаанд, ки ҳамаи неки ва бадихо (хайру шар) ба онҳо вобастаанд. Пас Носир оид ба пайдоиши **чор унсур** (оташ, ҳаво, об, хок) ва се пайдоиши олами табиат (маъданӣ, наботӣ, хайвонӣ) сухан меронад, ки ин се олам аз нӯҳ фалак ва чор унсур пайдо шудаанд.

Баъд Носир оид ба таркиби ҷисми инсон сухан ронда ба хулосае меояд, ки чизи асосӣ дар инсон нафси нотика мебошад. Сонӣ аз **растхез** (рӯзи қиёмат) ҳикоя карда, ба масъалаҳои ахлоқ ва меъёри одоб мегузарад. Тамоми онҳо асоси самовӣ доранд, ҷунки онҳо аз ақли кулл ва нафси кулл пайдо шудаанд. Ҷаҳон ба монанди дарахт аст ва инсон мевани он ва асли мақсади мавҷудияти он аст. Бӯй ва лаззати меваҳо мисли ақли инсон аст. Ҳакимон—меваҳои хуштаъм, ширин ва болаззат мебошанд ки барои парвариши онҳо боғбон—худо ҷидду ҷаҳд мекунад. Дар ин ҷо ҷиҳатҳои пурқимат ва пешқадами ғояи Носирро таъкид бояд кард. Вай ҳашомати синфи ҳукмронро назаммат мекунад, аммо ҳеҷ гоҳ зӯҳди шадиди баъзе сӯфӣҳо, тарки дунё ва инкорӣ қавлати арзиши урешташвик намекунад. Модда барои у чизи дилфиребе нест, ки нафс ба доми он афтода бошад, балки модда роҳи зарурии тақмили олам аст. Аз ин ҷост, ки меъёри ахлоқи у ба оммаи халқ, ба қисми беҳтарини «ҳикмати зиндагӣ», ба воқеият наз

диъ аст Дар «Рӯшнонома» ӯ ба мукобили дустони риёкор ва хирсу тамаъ мебарояд ва аз сари нав, чунон ки дар девон дидем, шоирони дарборро мазаммат мекунад. Баъзе фикрҳо ва бобҳои дoston—дар бораи гӯшанишинӣ, пинҳон доштани сирр—аз ақоиди махсуси оини исмоили пайдо шудаанд. Дар баробари ин ӯ, чи навъе ки ба исмоилиҳои аввалӣ хос буд, ба шахс кӯр-кӯрона таклид намуданро танкид намуда, таъкид мекунад, ки ҳар шахс ҳудаи бояд мустақилона дар пай ҳақиқат шавад.

Сабки асарҳои мансури Носири Хисрав. Мо таҳлили мундариҷаи асарҳои мансури Носири Хусравро ҳоло мавқуф мегузорем, зеро ҳамаи онҳо на ба адабиёти бадеӣ, балки ба адабиёти илмӣ-фалсафӣ мансубанд. Ҳоло мо онд ба услуби насри ӯ баъзе фикрҳои худро баён мекунем. Муҳаммад Тақӣ Баҳор³³ аз рӯи таснифоти худ услуби «Зод-ул-мусофирин»-ро қадимтар ва наздик ба услуби давраи Сомониҳо ва услуби «Сафарнома»-ро аз услуби давраи охир, яъне «ибтидои ғазнавӣ» мешуморад. Сабаби ба ин ҳулосаи дуруст омадани Баҳор ин аст, ки дар матни «Сафарнома» баъди вафоти Носири Хусрав таҳрифот ва тағйирот дароварда шуда буд. Бо вуҷуди ин, «Сафарнома» ҳатто дар ҳамоно шакле, ки то замони мо омада расидааст, ба фикри ҳамаи тадқиқотчиён, асари ниҳоят воқеист, ки на дар асоси анъанаи адабӣ, балки дар асоси мушоҳидаҳои шахсӣ эҷод гардидааст ва аз ҷиҳати тасвири сафар хеле пурқимат мебошад.

Баҳор тақрорҳои доимиро аз хусусиятҳои асосии услуби асарҳои насри Носир мешуморад. Тадқиқотчиёни аврупоӣ аз рӯи ин ба ҳулосае омадаанд, ки дар эҷодиёти Носир нақши ҷанги ва норавшани баён намоён аст. Мувофиқи гуфти Баҳор, тақрор дар он давр аз рӯи меъёри илми адаби асри XI нуқси услуб набудааст. Вай оҳанги пандомӯзона ва равшани баёнро меафзудааст. Суханбозиро, санъати сачъ ва образҳои аз ҳад зиёд ҳанӯз ба насри возеҳ, сода ва пурмазмунӣ асри XI роҳ наёфта буд. Рисолаҳои Носири Хисрав намунаи бехтарини адабиёти илмӣ асри XI мебошад.

Ҳотима. Ақнун ҷанг суҳан онд ба асарҳое, ки ба Носири Хисрав нисбат медиҳанд. Дар солҳои охир ҷанде нусхаҳои асли, шубҳанок ва гумшудаи асарҳои Носири Хисрав, инчунин ҷанде асарҳои сохтаи ба ӯ мансуб ба тарзи танқидӣ ба ҷоп расиданд. Таҳлили ҳамаи ин матнҳо аз ҳадди гунҷоии ин фасл берун аст. Аз тарафи дигар, масъалаи муайян намудани матнҳои осори Носири Хисрав ҳанӯз аз нуқтаи назари фанни имрӯза, аз ҷумла забонишиносии математикӣ ҳал қарда наҷудааст. Фақат ҳамоно қайд кардан лозим, ки то имрӯз дар байни тадқиқотчиён аз хусуси мансубияти

«Саодатнома» ба Носири Хисрав фикрҳои мухталиф мавҷу данд. Тадқиқотҳои оянда ин масъалаҳоро ҳал хоҳанд намуд.

Барои нишон додани он ки мансубияти «Саодатнома» ба Носири Хисрав то чӣ андоза мавриди баҳс аст, як мисол меорем. Тамоми тадқиқотчиён чунин ҳисоб мекарданд, ки «Саодатнома» ба Носир тааллуқ дорад. Фақат дар сурате ки мо тамоми асарҳои аслан ба қалами Носири Хисрав мансубро муқаррар карда тавонем, онгоҳ тавсифи мукаммали эҷодиёти ӯро ба ӯро гуногунмазмунӣ ӯро дода метавонем. Ва ин кор аз қорҳои қардаиш. Рационализми Носири Хисрав, ки ба «лоуболии сӯфӣ» ва қазову қадарандозии он давр муқобил аст, барои мо ниҳоят ҷолиби диққат аст. Носири Хисрав чунин мешуморад, ки олами дониш ва маънавият муайян қардан, мавҷудоти олами ӯро воситаи дар таҷриба қор фармудани онҳо қармидан мумкин аст. Шоир қарчанд дар мавқеи идеалистӣ бошад ҳам, қарчанд вайҳи илоҳӣ ва олами ҳилқати илоҳӣ шуморад ҳам, бо вучуди ин фикрҳои барои ҳамон замон қобили диққатро баён мекунад. Масалан, ба ақидани ӯ одам аз ҳайвон бо он фарқ мекунад, ки вай барои ҳосил қардани гизо асбоб месозад. Носир қарҳонро эътироф мекунад, ӯ дар дунё фаъл аст, ӯ «илм»-и ҳуро, ки онро ҳақиқӣ мешуморад, мардонавор мунташир месозад, фаъл-олони муборизи мебарад, қимати фалсафани Юноноро эътироф мекунад, аз маротиби илми маънавият ва усулҳои исбот ҳеле ҳуб истифода мебарад, ниҳоят барои ҳубтар баён қардани фикр забони модарии ҳуро ба қуллӣ тағйир медиҳад.

Маҳз ин фаълӣ, саъю қушиш дар ҳаёти шахсӣ барои он ки натиҷае ҳосил қунад, ӯро ба доми исмонлиҳо андохт ва асарҳои ӯро аз қиъати тағриҳи ҳеле маҳдуд намуд. Вале ин қимати ҳамон ҳақиқати зиндагӣ, пешқадаи ва ҳалқиятро, ки дар эҷодиёти ӯ акс ёфтааст, нақтар қарда наметавонад.

АДАБИЁТИ СЌФИЯ

Дар асри миёна чи дар Шарқ ва чи дар Ғарб эътирози зиддифеодалии табақаҳои поёнии аҳолии шаҳр, аҳли қалам ва деҳқонон қондотан дар таълимоти васеъ пахншудаи динӣ-бидъатӣ зоҳир мегардид, ки ҷанбаи зӯҳду тасаввуф дошт¹. Дар асрҳои миёнаи ислом яке аз ин қабил ҷараёнҳо, тасаввуф (сӯфизм) мебошад, ки тақрибан дар тамоми таърихи ислом бо ин таълимот марбут аст. Тасаввуф як ҳодисаи хеле мураккаб ва ғуноғунашакли мафкуравист, ки дар таърихи худ дар эътирозоти саҳттарини бидъатӣ, ҷараёнҳои мӯътадил ва ҳамчун муртаҷеи иҷтимоӣ хизмат кардааст.

Таркиби таълимоти тасаввуфӣ басо мураккаб аст. Дар назария ва амалияи тасаввуф се унсурҳои асосӣ мушоҳида мешавад, ки ба Қуръон алоқаманд нестанд ва се шохае ҳастанд, ки бевосита аз таълимоти ислом сар зада, бо вай тавофуқ дошт ва ба он таъбирот даровардаанд. Аз ин се унсур ба эътибори қадимати замон (қарнҳои ҳафтум ва ҳаштуми мелодӣ) аввалин ҳодисаи узлатгузинӣ — зӯҳду зӯҳдпарастӣ пайдо шуда буд, ки он аз тарзи давлатдорӣи хилофати умавӣ ва аз аҳли уламо, ки худро муқаддисин номида ва умавихоро тақвияту ҳимоят мекарданд, норозигӣ изҳор кардаанд. Зӯҳд ба ақоиду аҳкоми ислом зид буда, ҷанбаи насронӣ дорад ва ба зӯҳд рӯ овардан ва ғушанишинӣ ихтиёр кардан аз нуқтаи назари ислом ҷанбаи куфрон доштааст. Ашхоси ҷабонгар ба дайру хонақоҳҳо мерафтанд, ки онҳо ба марказҳои ташвиқоти зидди-умавӣ табдил меёфт. Зоҳидон ба халқ рӯ оварда фасоду ни-фоқи уламои муқаддис ва ғумроҳии хулафои рошидинро талаб менамуданд. Зоҳидон тарки неъмат ва рифоҳу осоиши дуньявиро тарғиб намуда аз матои дурушти пашмина (суф) либос мепӯшиданд ва аз ин ҷо сӯфӣ ном гирифтаанд, ки ин истилоҳ дар осори қадимитарини тасаввуф дар шакли «паш-минапӯш» вомерӯрад. Мувофиқи қондан исмҳои арабӣ аз калимаи «сӯф» калимаи «тасаввуф» сохта шудааст, ки маъ-нояш «сӯфигарӣ» аст. Аз ричоли барҷастаи зӯҳдпарастон

ғуломзодае ба номи Ҳасани Басри (с. в. 110/728) ва роҳзани тавбакардаи хуросонӣ Фузайл б. Иёзро (с. в. 190/805) зикр кардан мумкин аст.

Унсурӣ таркибии дуҷоми тасаввуф—дар давраи хилофати аббосиён тасаввуфи ишқӣ низ бидъати динӣ мебошад, ки дар шаҳрҳои Байнаннаҳрайн, асосан дар Басра ривоч ёфт ва эътирози маънавӣ табакоти поёнии аҳолии шаҳрхоро бар аҳқому оини догматикии дини расмӣ ислом ифода мекард.

Асосгузори ин бидъат канизи озодшуда, зани найнавозе аз шаҳри Басра ба номи Робиа (с. в. 185—801) мебошад, ки динро бо ишқ ва худоро бо маъшук яке медонист ва бо ҳамин асос дуҷо ибодатро ба шакли сурудҳои ишқи медаровард ва онро бо олоти мусиқӣ ва ракс яқоя ба ҷо меовард. Ба ҳамин восита, аввалин осори манзум (дар шакли сурудҳои халқӣ) ва дуҷо муноҷотҳои суфӣна роҳ ёфтанд ва ин рафта-рафта шакли симоъро ба худ гирифт, ки мақсад аз он ба ҳоли вачду ҷазбаи динӣ овардани ибодаткунандагон буд.

Унсурӣ таркибии сеҷоми тасаввуф—вахдати вучуд, яъне пантеизм аст, ки таълимоти динӣ-фалсафии ҷунунӣ буда, дар асри X, ки давраи ривочи озодфикрии фалсафӣ дар Бағдод (маркази ҳаёти маданияи ҳулафои аббосӣ) мебошад, ба олами ислом нуфуз пайдо кард. Тасаввуфи ислом ақоиди пантеистиро дар бораи ваҳдати худо ва тамоми махлуқоти олам фақат дар асри XIII ба таври комил пазируфт ва дар эҷодиёти Шайх Аттор ва Ҷалолиддини Румӣ ба тарзи бадеӣ ифода ёфт.

Се унсурӣ таркибии асосии тасаввуф—зӯҳд, ирфон (мистика) ва ваҳдати вучуд (пантеизм) бо баъзе ақидаҳои дини исавӣ, буддӣ ва оинҳои динии маҳаллӣ низ тақмил ёфтаанд, ки онҳо дар вучуди ислом аслан боки буданд.

Тавофуқи ин унсурҳо бо асоси Қуръон ва аҳқомӣ шарият, ки тасаввуф онҳоро озодона тавҷеҳу таъбир менамуд, як таълимоти динӣ хеле муназзаму мураббаъ ва ба шаронӣ хоричӣ созгоре ба вучуд овард. Вобаста ба ин шаронӣ дар дохили тасаввуф аз ибтидои давраҳои ривочи он ҷараёну силсилаҳои мухталиф ба вучуд омада баъдҳо ба онҳо ҷараёнҳои дигаре низ илова шуданд. Баъзе аз суфӣён бештар назариёти ирфонӣ ва пантеистиро ривоч доданд (мактаби Боязиди Бастомӣ—асрҳои VIII—IX, Ҳаллоҷ—асрҳои IX—X, ибни Арабӣ—асри XIII ва ғайра) ва баъзеи дигар роҳи муътадилро пеш гирифтаанд, ки ба фикр ва аҳқомӣ исломи ҳаниф каму беш наздик шудааст (Ғаззоли—асри XII).

Нуктаҳои асосии таълимоти тасаввуф ибораг аз ин аст: Аслу мабдаи оламӣ вучуд худост ва ягона ҳастии воқеъ уст. Ҳама чиз ӯ ва ҳаққч ягона низ ӯ мебошад, олами моддӣ олами ҳаёлу ваҳм аст. Инсон ба маърифати ҳақ (худо) ва пайвастан бо ӯ мекушад, ки чунин кас дар ин олам (на пас аз

марг дар чаннат, ки ислом меғӯяд) ба олитарин лаззатҳо комёб мегардад. Худоро на бо аклу далел, балки фақат бо роҳи кашфу илҳомӣ тасаввуф дарёфтани мумкин аст ва ин ҳам ба кас дар сурати аз худ дур шудан (яъне тарки маъӣ), тарки алоҳиҷаҳои ва ҳавасҳои шахсонӣ ва ихтиёр намулдани риёзат ва итоати мутлақ ба иродаи муршид — пиру шайх мумкин мегардад, ки доштани чунин муршиде ба ҳар як пӯяндаи роҳи тариқат воҷиб ва ҳатмист.

Яке аз муҳимтарин василаҳои маърифати худо симоъ— (ибодати қаҳр, дастчамъӣ) суруду мусиқӣ, ҳалқа задан дар даври муршид аст. Маҳз дар аснои симоу қаҳр чашму ҳоли сӯфи кушода мешавад ва орзуи пайвастанӣ толиб ба матлуб, ки зоти худост, ба амал меояд (ифодаи зоҳирии ин рӯй додани ҳолати раъшат, ташаннуҷ ва беҳудшавӣ аст). Инро сӯфиён **фано филлоҳ**, яъне дар пешии худо гум шудан меғӯянд.

Вале дар тасаввуф чараёнҳои дигар низ вуҷуд доштааст, ки мувофиқи таълимоти онҳо маърифати ҳақиқии худо, ба симон пуршӯру гавго, бо суруду наъраву рақс муяссар намешавад, балки ба воситаи фуру рафтан ба тафаккур ва таваҷҷуҳ ба мавзӯоти динӣ ва дар замири дил такрор намудани аврод ва зикрҳо, яъне зикри ҳафӣ мумкин аст. Намояндаи барҷастии ин силсила, ки силсилаи ҳуфия номида мешавад, дар Осӣи Мнени ва Хуросон шайхи бухорӣ Баҳоваддин Нақшбанд (с. в. 791—1389) буд. Ин шайх ба номи «Нақшбандия» равияи бисёр муқтадири тасаввуфӣ ба вуҷуд овард, ки роҳбарии шоҳи бухориӣ он аз асри XV то асри XX ба дасти хонадони шайхони ҷӯйборӣ будааст.

Мувофиқи таълимоти сӯфизм, маърифати худо мақсади интиҳои дарку маърифати сӯфиёна аст ва роҳи расидан ба ин мақсад тариқат мебошад, ки роҳи бисёр душвор ва хеле дуру дарозест. Аксарият ба ин роҳ мебароянд, вале ба интиҳо расидани он фақат ба касони ҷудогонае насибу муяссар мегардад.

Тариқат марҳила ва манзилҳои зиёде дорад, ки тавсифу таърифи он дар чараёнҳои гуногуни тасаввуф мухталиф аст. Соддатарини онҳо аз ҷаҳор манзил иборат аст, шарият, ирода, маърифат ва ҳақиқат. Ба марҳилаи аввал ҳамаи мусулмонони оддӣ расида метавонанд. Дар марҳилаи дувум ба ҳатари муридҳои шайх мебароянд ва тариқи тарки хоҳишу иродаи худ ва тобиести комили хоҳишу иродаи шайхро меомӯзад ва дар ду марҳилаи охирин ба тадриҷ ба «пайвастан ба худо», яъне ба «тавҳид» мерасад.

Мувофиқи таълимоти сӯфизм дар ибтидо тавҳид, яъне пайвастан ба худо дар лаҳзаи хеле кӯтоҳе муяссар мешавад, вале рафта-рафта ин ҳол шакли «фано филлоҳ»-ро мегирад. Мурид нафси худ ва вуҷуди фонии худро фаромӯш мекунад.

Ин унсури таълимоти тасаввуф аз эҳтимол дур нест, ки да таҳти таъсири ақидаи нирвони буддой ба вучуд омада бошад. Дар ин марҳила ба сӯфӣ асрори олами ҳақиқати илоҳӣ кашф мегардад ва ӯ ориф мешавад. Масалан, ба сӯфии ориф ин сир кашф мегардад, ки аз нуктаи назари ҳақиқати илоҳӣ байни хайру шар фарке нест. Пас дар байни дини барҳақу ноҳақ низ фарке вучуд надорад, яъне дини ҳақиқӣ аз шакл иборат нест, балки дини ҳақиқӣ фақат ишқи ҳақиқӣ бо худост ва тимсоли маҷозии он муҳаббати инсонии ҷисмонӣ аст, ки дар истилоҳи тасаввуф ишқи маҷозӣ номида мешавад. Ба ҳамин тарик, системан хеле мураккаби кинояҳои сӯфиёна ба вучуд меояд, яъне мафҳуми таълимоти тасаввуфӣ ба воситаи образ ва истилоҳоте ифода меёбанд, ки аз лирикаи ишқин муқаррарӣ гирифта шудаанд.

Масалан, дар истилоҳи тасаввуф ошиқ—сӯфиест, ки роҳи бо худо пайвастанро меҷӯяд ва машук, буту ёр—худо, ҳақиқат мебошад. Висол—пайвастан ба худост; лаб, хол, хат, зулф ва ғайра сифоти илоҳӣ мебошад. Қуфр ё шароб таълимоти тасаввуфист, соқӣ—пири муршид; майхона—ҷамъомадҳои сӯфиёнест, ки дар он ҷо машғули зикру аврод мешаванд ва ғайра.

Тасаввуроти сӯфиёна дар бораи худо, таълимоти ба роҳи ғайришаръӣ ба лаззатҳои олии дунё расидан, самоъ, кинояти ишқии сӯфиёна ва бисёр нуктаҳои «қуфронӣ» боиси шӯҳрати бузурги тасаввуф гардид. Ин шӯҳрат, хусусан, дар ҷойҳое зиёд буд, ки аз ҷабру ситами ҳукуматдорони халифа ва уламои расмӣ норизогиҳо ба вучуд омада торафт меафзуд. Тасаввуф, хусусан, дар қисми шарқин ҳилофат—дар Эрон, Хуросон, бештар иштишор дошт, ки он ҷо рӯи эътирозпарвари он дар ибтидои асри X, махсусан, пурзуртар шуда буд. Барҷастатарин намоёнҳои тасаввуф—тасаввуфи оппозиционии шарқ—**Ҳусайн б. Мансури Ҳаллоҷ** мебошад, ки аз қосиб—хунармандони эронӣ буд. Ҳаллоҷ муддати даҳ сол дар вилоятҳои шарқин ҳилофат сафару саёҳат кард ва шаклҳои ифротӣ бидъат ва таълимоти тасаввуфро ташвиқ, ва талқин менамуд. Ҳаллоҷ тасаввуроти сӯфиёнаро дар бораи ваҳдати худо ва инсон ба ҳадде инкишоф дод, ки таъбири машҳури худ «аналҳақ»-ро ба майдон партофт, яъне—«ҳақ дар ман аст». Ба ибораи дигар, «Худову ман яке ҳастем» ва ин аз нуктаи назари исломӣ расмӣ қуфр буд. Радду инкор қардани панҷ аркон—фароиқи ислом, ки Ҳаллоҷ иҷрои онҳоро ҳатмӣ намешумурд, боз ҳам қуфру таҳқири муқаддасоти исломӣ лиҳоб меёфт.

Таълимоти Ҳаллоҷ чунон муваффақияте пайдо кард ва барои мафкураи соҳти ҳукмрон чунон ҳавфу таҳдиде ба вучуд овард, ки ӯро дастгир намуда, баъд аз истинтоқи дуру дароз соли 922 мелодӣ дар пеши назари мардум ба дор овеҳ-

танд. Мақсад аз ин саҳтгирӣ ва ҷазо тарсонидани ҷашми табақаҳои васеи халқ буд, вале ин ҳама муҷозоту дастгириҳо ба шуйбу ва интишори тасаввуф дар байни оммаи мардум монеъ нашуд. Се сол пеш аз ба дор овехтани Ҳаллоҷ ба улаҳои хилофати аббосӣ лозим омад, ки дар Хуросон бо пайравону давомдиҳандагони ақидаҳои Ҳаллоҷ даст ба хунрезии тозае бизананд. Вале тимсоли Ҳаллоҷ ҳамчун қурбонии ҷафокаши дини ҳақ дар тамоми даврони оянда яке аз муқаддастарин тимсолҳои таълимоти тасаввуф гардид ва таъбири «аналҳақ»-и ӯ яке аз асотирин шоирҳои суфиёна шуд.

Дар нимаи дуҷуми асри X дар Хуросон ташкилотҳои зиёди суфиёна пайдо шуданд. Ин ташкилотҳо фаъолияти худро на фақат дар шаҳрҳои бузург, аз қабилҳои Марву Нишопур тавсия ва ривож меоданд, балки дар шаҳр ва қасабаҳои дувумдараҷа низ машғули фаъолият буданд.

Аз ҷумла, дар наздикии Марв қарияи Майхонаро метавон зикр кард, ки дар он ҷо яке аз риҷоли ҳеле барҷастаи тасаввуф **Абӯсаид б. Абӯлхайр** мезист ва машғули иршоду ҳидоят буд. Ин мард дар инкишофи назми суфиёнаи форсии мавқеъ ва нақши ҳеле барҷастае дорад. **Абӯсаид (967—1049)** дар хонаводаи аттор ба дунё омад, ки аз суфиёни фаъоли замони худ буд ва писарашро аз хурдсолӣ ба маҷлисҳои симои суфиёна мебард. Абӯсаид марҳилаҳои аввалини тариқатро ҳеле зуд паймуд ва ба мақоми иршод расид, фаъолияти худро дар Нишопур ва дигар шаҳрҳои Хуросон низ ривож дод ва яке аз пируни барҷастаи силсилаи номдори тасаввуф шуд.

Абӯсаид яке аз сулуки ниҳоят оппозиционии тасаввуфро ба ҳадде инкишоф дод, ки амалан ба дараҷаи радду инқори ҷуний рухҳои исломи расмӣ аз қабилҳои ба ҷо овардани намоз ва радди масҷид расид. Ин аз лаҳзаи зерин, ки дар «Мақомот»-и шайхи мазкур зикр ёфтааст, ба ҳуби маълум мешавад.

— Рӯзе баъд аз даъват самоъ мекарданд ва шайхи моро ҳолате падида омада буд, на ҷумлаи ҷамъ дар он ҳолат буданд ва на вақти хуш падида омад. Муаззин бонги намози пешин гуфт ва шайх ҳамчунон дар ҳол буд ва ҷамъ дар вақд рақс мекарданд ва наъра мезаданд, дар миёнаи он ҳолат Имом Муҳаммади Қонин гуфт: «Намоз, намоз»!

Шайхи мо гуфт: «Мо дар намозем!» ва ҳамчунон дар рақс буданд. Имом Муҳаммад эшонро бигзошт ва ба намоз шуд».²

Дар ин ҷо мурод аз «шайхи мо» Шайх Абӯсаид мебошад ва Имом Муҳаммади Қонин суфӣ набуда, балки намояндаи исломи расмист, ки шайх дар хонаи вай меҳмон будааст. Чунон ки аз ривоят маълум мешавад, Имом ба амали бидъати шайх, ки рақсу суруду симоёро ба намоз тарҷеҳ дода буд, ҳамроҳ нашуда ба намоз рафтааст.

Сӯфиёни муфрит дар радду инкори оини асосии исломи расмӣ ба ҳаракати бидъати хеле кавии дигар—ба ҳаракати исмоилия наздик мешаванд. Ҳар дуи ин чараён таълимоти ягонае доранд, ки он дар тахти роҳбарии пиру шайх худро тадриҷан ба касби маърифати асрори олий вақф намуздан аст.³

Абӯсайд барои талқину тарғиботи бидъати худ борҳо ба гаъқибӣ ҳукуматдорони Ғазнавӣ дучор гардид, вале ин фақат боиси афзоиши шӯҳрати вай дар байни халқ шуд, ки аз усули идораи пӯсидаи Ғазнавӣ нафрати зиёде доштанд. Чараёни тасаввуф дар сукуту инкирози салтанати ин хонадон гаъсири хеле бузурге дошт ва баъд аз табаддулоте, ки салчуқиён ба сари ҳокимият омаданд, ин шайхи қуҳансол то охири умри худ дар назди ҳукмдорони нав обрӯю эътибори зиёдеро пайдо карда буд.

Аз нуқтаи назари таърихи адабиёт фаъолияти Абӯсайд бо хидматҳое, ки ба инкишофи назми сӯфиёна дар забони форсӣ кардааст, дорои аҳамият мебошад.

Чунон ки дар боло гуфта шуд, суруд, яъне порчаҳои манзум, ки бо мусиқӣ ва ё бе он иҷро мешуданд, дар симои ҳоли сӯфиён ҳамчун барангезандаи шӯру вачди динӣ аҳамият ва мавқеи калоне доштанд. Дар давраи аввали ривочу инкишофи тасаввуф, то барҳам ёфтани вай аз олами арабзабонӣ, ин сурудҳо табиист, ки ба забони арабӣ гуфта мешуданд. Ривоч ва интишори тасаввуф дар байни аҳолии форсзабони вилоятҳои шарқии хилофат ба таври ноғузир забони арабиро ба забони форсӣ табдил дод. Қадамҳои нахустин дар ин роҳ боз ҳам дар Хуросон ниҳода шуд. Чунон ки медонем, дар нимаи дуввуми асри IX маҳз дар Хуросон барои барандохтани нуфузи забони арабӣ ва барқарор намудани забони нави адабии форсии дари иқдоми аввал гузошта шуда буд. Тибқи маълумотҳои на чандон мӯътабар аввалин байтҳои сӯфиёна аз тарафи асосгузори тасаввуфи Хуросон, шайхи шӯридаҳол Боязиди Бастомӣ (с. в. 874) гуфта шудааст. Вале маълумоти мо дар бораи назми тасаввуф дар нимаи дуюми асри X нисбатан мӯътабару муайянтар аст.

Инак, мисоле аз «Мақомот»-и Шайх Абӯсайд дар бораи он чӣ ки дар айёми кӯдакиаш вақти ҳозир шудан дар маҷлисҳои самоъ ҳамроҳи падар дида шундааст.

«Чун ба симоъ машғул шуданд, қаввол ин байт бигуфт:

Ин ниш, бале, атои дарवेशон аст,
Худкӯшганашон вилоятӣ эшон аст
Дунъюю дирам на зинати ҷаздон аст,
Чун кард фидо кори ҷавонмардон аст

Чун қаввол ин байт бигуфт, дарवेशонро ҳолате падид омад ва ин шаб то рӯз бар ин байт ракс мекарданд ва дар ин ҳолат буданд».⁴

Ин ривоят шаҳодат медиҳад, ки хеле вақтҳо кабл аз ғайбӣ мустақили худн Абӯсаид дар симоҳҳои суфиён назми форсӣ маъмул будааст.

Дар ин ҷо шахси қаввол (ба номи дигар — Мукрӣ) ба майдон мебарояд, ки дар маҷлисҳои симоҳ хонандаи сурудаҳо будааст. Аз қарори маълум интиҳоби ашъори хондаи низ дар ӯҳдаи ӯ будааст. Худи Абӯсаид бо ин мақсад бештар дубайтихову байт ва нудратаи ғазал сурудааст. Маншаи ин байтҳо аз кучост. Аксари онҳо бешубҳа аз фольклор гирифта шудаанд ва онҳо дар «Мақомот»-и Абӯсаид ҳатто дар шакли халқӣ, лаҳҷавӣ нақл ёфтаанд. Чунончи:

Аз баҳри бӯте ғабр шави, ор набу,
Ғабр ғабр нафӣ тӯро бӯте ёр набу.⁵

Ашъори дигар ҳамон сухани шайхону муридони будааст, ки махсус барои хондаи дар маҷлисҳои симоҳ ва талқии гуфта шудааст.

Аз ҷумла, ҷанде рубои ба байт бешубҳа ба худи Абӯсаид тааллуқ дорад. Онҳо ё гуфтаи худи ӯ мебошанд ва ё шеърҳои дигаронро мувофиқи марому мақсади худ тағйир додааст. Чунон ки аз ривояти зерини «Мақомот»-и Абӯсаид маълум мешавад, баъзан ин сурудаҳо аз назми классикӣ низ гирифта мешаванд.

«Як рӯз қавволе пеши шаиҳ ин байт мехонд, ки.

Андар ғазали хеш ниҳон ҳоҷам таштан,
То бар ду лабат бӯса диҳам чун-ш бихони?

Шайх аз қаввол пурсид, ки «ин байт кирост?»

Гуфт: «Аммора гуфтааст». Шайх бархост ва бо ҷамоати суфиён ба зиёрати хоки Аммора шуд».⁶

Ин байт чунон ки маълум аст, дарвоқеъ ба яке аз барҷастатарини шоирони асри Х Аммоари Марвазӣ тааллуқ дорад. Дар сурате ки яке аз беҳтарин намунаҳои шеърҳои лирикӣ — ишқӣ мебошад, дар айни ҳол ба тафсиру таъбириоти ишқӣ орифона мувофиқати комил дорад. Ғазал — мурочиат ба ҳудо; Лаб — нафси рӯҳони ва ҳоказо.

Микдори шеърҳои, ки худи Абӯсаид гуфта ва ё гуфтаи дигаронро табдил додааст, чунон ки аз «Мақомот»-и Шайхӣ маъмур дида мешавад, хеле маҳдуд буда, аз ҷаҳзҳои хурд, тақрибан сӣ рубои ба байтҳои алоҳидаи форсӣ беш нест. Ба тӯли ин, аз вай қариб бист мисраъи шеърҳои арабии нақл ёфтааст. Аз қарори маълум маҳсули ғайбӣ мустақили шоирини вай иборат аз ҳаминаҳост, чунон ки аз худи «Мақомот» низ ба хубӣ маълум мегардад, ба шоирӣ ҷандон аҳамият намедодааст. Бо ҳамин далелҳо ба Абӯсаид мероси хеле бозурги назмро нисбат додан ва ӯро асосгузори назми тасаввуф ба забони форсӣ номидан ҳеҷ гуна асосе надорад.

Шеърхое, ки ба Абӯсаид нисбат дода мешаванд ва соли 1951 дар Эрон аз тарафи Саид Нафиси нашр шудаанд (беҳ аз ҳафтсад рубой ва байт, тақрибан 80 ғазал), асосан ҷаълу сохтакории баъдина аст.⁷ Мавкеъ ва аҳамияти Абӯсаид дар инкишофи назми сӯфиёна чандон дар таълимоти шахсии вай нест, балки дар ин ҷост, ки ӯ навъҳои гуногуни назми форсиро ва хусусан осореро, ки маншаи фольклорӣ доранд, дар амалияи сӯфиён ба таври васеъ ҷойгир ва ҷорӣ намуд.

Муаллифи аввалин девони форсии сӯфиёна одатан шайхӣ намоён Абӯ Абдулло Алии Шерозӣ мулаққаб ба **Бобо Кӯҳӣ** шумурда мешавад, ки аз ҳамасрони Абӯсаид будааст.

Зодгоҳи ӯ шаҳри Боку буд, бинобар ин дар сарчашмаҳо ӯро баъзан Абу Абдуллои Боку, ё ибни Бокуя меномиданд. Ӯ муддати зиёде дар хонакоҳҳои олами ислом сафар карда, ҷиҳоят дар шаҳри Нишопур иқомат гузид ва дар он ҷо ҳамроҳи Абӯсаид ба иршоду ҳидоят пардохт, аммо ба силки дигаре, ки ба онини исломи расмӣ нисбатан муносибати мӯътадиле дошт, мансуб буд, ба симоъхое, ки Абӯсаид ошкор барпо менамуд, муқобил буд, солҳои охири умри худро дар Шероз гузаронда ва он ҷо нуфузу эътибори зиёде дошт ва соли 1050 тар пиронсолӣ он ҷо вафот кард. Мазорааш ҳоло ҳам зиёратгоҳи мӯътабарест.

Дар манбаъҳо дар бораи шоирии Бобо Кӯҳӣ зикре наҷафтааст, бо вучуди ин чандин нусхаи дастанвиси девонаш маҳфуз аст, ки қадимтарини онҳо соли 1677 китобат шудааст. Нусхаҳои асри XVIII ва ҳатто XX низ мавҷуданд. Ин дастанвисиҳо ба чандин наشري ин девон дар Эрон асос шудаанд, ки ба он тақрибан 270 ғазал ва як тарҷеъбанди сӯфиёнаи ишқӣ дохил аст. Ин ашъор дар рӯҳи пантеистии мӯътадил хеле наздик ба ақоиди исломии расмӣ гуфта шуда, вале дар баъзе ашъор тамоюли шиғӣ ба таври хеле боризе ифода ёфтааст. Ғазалҳо, асосан, бо таҳаллуси «Кӯҳӣ» (баъзан «Инсон») гуфта шудаанд. Шеърҳои онҳо чандон баланд нест, вале интиқоди матн далели он аст, ки ин девон сохтакорӣ ва ҷаъли баъдинаи даврани сафавиён будааст. Аз эҳтимол дур нест, ки рӯҳониёни шиаи Шероз бо мақсади дар роҳи тарғиботи худ истифода намудани номи ин шахси муқаддаси мӯътабар ба ин сохтакорӣ даст зада бошанд.

Вале дар мансубияти таълифи дигаре ба номи «Аҳбори Ҳаллоҷ», ки ба забони арабӣ бо наср навишта шуда ва имрӯз дастраси мост, ба Бобо Кӯҳӣ ҳеч ҷои шубҳа нест.

Дар назми сӯфиёнаи форсии даврани аввал маҷмӯаи рузбонӣ мавҷуд аст, ки онро ба шайхӣ машхури дигари сӯфӣ **Бобо Тоҳири Урьён** нисбат медиҳанд (таваллудаш тақрибан соли 980 ва вафоташ баъд аз соли 1055). Тамоми ҳаёти Бобо Тоҳир дар қисми ғарбии Эрон, дар шаҳри Ҳамадон ва атрофи он, яъне дар маҳаллаҳои гузаштааст, ки аз дер боз ба

гаври умда нишемангоҳи элоти бодиягард—лурҳо ва курдҳо будааст. Эҳтимол дорад нисбати ӯ низ аз курдҳо бошад. Шубҳае нест, ки у ба хубӣ таълими умумӣ—динӣ дида, ба забони арабӣ шиносӣ дошт ва доир ба назарияи тасаввуф торои маълумоти вофире будааст. Далели ин маҷмӯае ба забони арабӣ ба номи «Қалимоти Қосир» аст, ки шомили гуфтаҳои бузургони сӯфия мебошад. Дар Ҳамадон то ҳол маҷори Бобо Тоҳир боқист ва зиёратгоҳи аҳолии маҳаллӣ шу-дааст.

Дар манбаъҳо оид ба шеърӣ сӯфиёна сурудани Бобо Тоҳир зикре наёмадааст, вале маҷмӯае иборат аз 300 дубайтаи лирикӣ ва якчанд ғазал дар лаҳҷаи вилоятии Ҳамадон мавҷуд аст, ки ба Бобо Тоҳир нисбат дода мешавад. Дар баъзе аз ин дубайта ва ғазалҳо хусусияти лаҳҷавӣ хеле бориз ифода ёфта ва дар баъзе сушттар ва баъзе низ ҳолис дар забони адабии «форсии дарӣ» суруда шудаанд. Шеърҳои ин маҷмӯа чи бо хусусиятҳои шакли олии бадеи ва чи бо мазмуни баланд ҷанбаи соф фольклорӣ доранд. Дар дубайтаҳои мавзӯи лирикӣ ишқ бо шодиву андухҳои он ҷои асосиро мегирад. Ин мавзӯ ҷунон ки хусусияти эҷодии халкист, хеле содда, бетакаллуф ва сареҳу равшан ифода ёфтааст ва мо амсоли онро дар ҳазорон намунаҳои барҷастаи ин қабил ашъори муаллифони номгум, ки мудаккиқон дар Эрон, Хуросон ва Осиёи Миёна аз байни мардум ҷамъ овардаанд, бештар дӯ-юр мешавем.

Дар маҷмӯа шеърҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо этиқоди соддалавҳона ба ҳудо бо рӯҷат ифода ёфтааст, аммо ҳасрат ва андух ранҷ ва машаққат бештар аст, ки натиҷаи заъбияти ғочаангез ва бунбасти табақаҳои поёнии халқ дар шароити ҷамъияти феодалист ва дар эҷодиёти бисёр халқҳо ба амсоли он зиёд аст. Илова бар он, дар баъзе ашъори ин маҷмӯа ҳодисае мушоҳида мешавад, ки барои эҷодиёти халқии феодали хеле табиист.

Мавзӯи яъсу навмедӣ рафта-рафта ба мавзӯи эътирози ҷаланди иҷтимоӣ, ба шӯришу қиём бар зидди беадолатии сохти зиндаги, ба ошӯбу исён бар зидди ҳудо меғузарад, ки сабабгор ва эҷодкунандаи тамоми ин беадолатиҳо дар рӯи замин аст:

Агар дастам расад бар ҷарҳи гардун
Аз ин пурсам ки ин ҷун асту он ҷун?
Якero дидан сад нозу неъмат,
Якero курси ҷав олуи дар хун!

Маълум аст, ки дар ин суҳанони ошӯбгарона ғайр аз ранҷу алам ва таҳқиршудагон—ҳеҷ тасаввуфе ҷой надорад, мо ақидаҳои тасаввуфиро дар аксар дубайтиҳои дигари «Маҷмӯаи Бобо Тоҳир» мушоҳида намекунем. Фақат баъзе

дубайтаҳо то андозае оҳанги сӯфиёна доранд. Фақат дар шеърҳои ҷудогона дар ҷустуҷӯи тасалли ва ҳақиқат муроҷиат ба тасаввуф дида мешавад.

Чунон ки дар боло зикр ёфт, дар манбаъҳои қадима дар бораи шоирии Бобо Тоҳир маълумоте дода нашуда ва инчунин дар дастнависҳои ба замонаш наздик низ шеърҳои вай дида намешаванд (қадимтарин нусха ва дастнависи маҷмӯа ба асри XVIII таллуқ дорад). Муаллифи дубайтаҳо, ки ба Бобо Тоҳир нисбат дода мешаванд, асос надорад. Манбаи ҳақиқии ин дубайтаҳо фольклор аст ва тартибдихандагон ин маҷмӯан назми соф фольклорӣ аз симони ин сӯфии мӯътабар ва мӯхтарам истифода кардаанд, то ки маҷмӯа бо номи вай эътибори зарурӣ касб намояд ва аз ҳучумҳо маҳфуз бимонад.

Абӯсаид аввалин арбоби тасаввуф буд, ки назмро барои мақсади худ мавриди истифода қарор дод ва дар асоси ин истифода бори аввал, он ҳам дар шакли хеле суسته, ба қор фармудани эҷодиёти фардии мукаммалу пурарзиш, барои ба майдон баромадани аввалин муаллиф—эҷодкунандаи назми бадеӣ ва насри тасаввуф дар забони форсии дари таърихан замина муҳаё гардид.

Ин муаллиф **Абӯ Исмоил Абдуллоҳ Ансорӣ Хараӣ** (1005—1088) буд. Ансорӣ соҳиби хуш ва истеъдоди хориқуллодае буд, ба зудӣ дониши зиёде касб намуд ва аз бачагӣ дар забонҳои форсии арабӣ ба шеърнависи оғоз кард. Аз айёми бачагӣ ба воситаи падараш, ки аз сӯфиёни мутаассиб буд, ба тасаввуф низ тамоюл пайдо намуд. Падараш бинобар мутаассибнаш тарки касбу қор ва ҳонавода карда буд, чунон ки манбаъҳо хабар додаанд, ӯ дӯкандор буд, вале дар роҳи сӯфигарӣ «дӯкандор баст ва ҳешонро гузошт». Ансорӣ пас аз итмоми таҳсил муддати зиёде ба шаҳрҳои Хуросон сафар кард, ба шайх Абулҳасан Харақонӣ мурид шуда нисбатан ба тасаввуфро аз вай омӯхт. Ансорӣ пас аз марги шайх соли 1034 аз Ҳирот баргашт ва ба умури диния машғул шуд.

Чанд номаи ба ин давра мутааллики Ансорӣ дастрас нест, ки ба забони сода, бо ибораҳо, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ иншо шудаанд. Дар ҳаҷвҳои нешдоре, ки он бо унвони аъёну сарватмандон нигаронида шудаанд, дар панду андарзҳои инсонпарваронаи онҳо тамоюлоти халқию мардумпарварии Ансорӣ сарех ифода ёфтаанд. Шӯҳрати Ансорӣ хеле босуръат интишор меёфт. Вусъати доираи дониши вай, ки ҳамзамонашро ба ҳайрат андохта буд, мувозини ахлоқи вай, саботу саҳтирии вай дар ақидаи худ ба афзудани ин шӯҳрат сабаб мегардид. Даре нагузашта Ансорӣ шахсияти муътабари динии Ҳирот гардид. Шоғирдони зиёде ба ҳалқан тадриси вай ҷамъ омаданд. Онҳо андарзҳои пурҷӯшу ҳу-

рӯши устои худро менавиштанд, Ансорӣ баъзе таълифи худро ба онҳо менависонд.

Замоне ки сиёсатмандони давлати Салҷуқӣ, вазири бузург Низомулмулк соли 1064 ба сари ҳукумат омад ва ба ислохоти машҳури динии худ дар асоси таълимоти ашоиран ислом ба вучуд овардани сохти мустаҳкам ва ягонаи динии давлати Салҷуқӣ оғоз намуд,⁸ синни шайх қариб ба ҳафтод расида буд. Ислохоти динии Низомулмулк ба муқобилати хеле саҳти рӯҳониёни муқофизакор рӯ ба рӯ омад, ки Ансорӣ низ аз ҷумлаи онҳо буд. Ӯ бо сабот ва оштинопазирии ба ҳудаи хос ба мубориза бар зидди ин ислохот баромад. Ва бинобар ин дар охири умр чандин бор дучори таъқиб гардид.

Аз Ансорӣ ба забони арабӣ ду рисолаи динӣ боқӣ мондааст, ки ӯ дар онҳо ақоиди динии худро баён ва собит мекунад. Ҳар ду рисола ҳам бар зидди илми каломи Ашъарӣ, яъне ҳамон таълимоте ки Низомулмулк бо тамоми васоил ба ҷорӣ намуданаш мекӯшид, нигаронида шуданд ва ҷанбаи мувоҳида ва мунозираи доранд. Эҳтимол, ҳар ду ин рисола пас аз соли 1065, яъне баъди дар дохили давлати Салҷуқӣ шиддат ёфтани зиддиятҳои динию-мазҳабӣ навишта шудаанд.

Сӯҳбатҳои Ансорӣ дар бораи ҳаёт ва ғаъолияти шайхони машҳури сӯфия (ба номи «Табақоти сӯфия») дар омӯхтани таърихи тасаввуф санаду ҳуҷҷати муҳим ва мӯътабар мебошанд. Ин асарро яке аз шогирдони Шайх аз қавли вай ба лаҳҷаи Ҳирот навиштааст.

Ансорӣ ин сӯҳбатҳои худро дар асоси китоби бо ҳамин ном таълиф кардаи сӯфии Хуросон Суламӣ мураттаб кардааст. Дар навбати худ, пас аз ҷорсад сол Абдурахмони Чомӣ дар таълифи асари машҳури худ «Нафаҳот-ул-унс», ки ба таърихи шайхони сӯфия бахшидааст, аз ин асари Ансорӣ истифода кардааст.

Ансорӣ дар аснои таълим ва тадриси илми тафсир Куръонро дар рӯҳи тасаввуф тафсир кардааст. Шогирди дигараш соли 1056 ин шарҳу тафсиrotи устои худро ҷамъ ва ба унвони «Сад майдон» тадвин кардааст. Дар ин асар аз сад марҳилаи тақомули ахлоқи сӯфӣ суҳан меравад. Ин ягона асари Ансорӣ аст, ки таърихи таълифаш аниқ аст.⁹

Вале рисолаҳои ахлоқӣ, сӯфиёна ва муноҷотҳои Ансорӣ аз осори дигараш бештар шуҳрат дорад. Ансорӣ бо рисолаҳои таърихи адабиёт ба забони форсӣ аввалин бор насри мавзуну мусаччаъро ҳамчун шакли бадеӣ ҷорӣ намуда, онро бо порчаҳои шеър зинат додааст. Асарҳои Ансорӣ аз ҳашт рисола иборат мебошанд, ки то ҳол ба қадри қофӣ омӯхта нашудаанд. Муҳимтарини онҳо «Қанз-ус-солиқин», «Зод-ул-орифин» ва «Муҳаббатнома» мебошанд. Асари аввал аз шаш боб иборат, аз унвони онҳо дар бораи мазмуни

асар тасаввур пайдо кардан мумкин аст: «Дар мубодисаи шабу рӯз», «Дар баёни қазову қадар», «Дар инояти раҳмон бо инсон», «Дар ҳаққи дарвешони ҳақиқӣ ва маҷозӣ», «Дар ғурури ҷавонӣ».

«**Муҳаббатнома**» аз 27 боби хурд иборат аст. Дар ҳар дуи ин рисола бо як услуби зинда, возеҳ ва қаноатбахш мафҳумҳои асосии тасаввуф ва баъзе масъалаҳои баҳсноки «тарикат»-и сӯфия баён гардидаанд.

Маҳз ин ду рисола дар инкишофи минбаъдаи адабиёти форсизабон нақши махсус дошта ва барои «Ғулистон»-и Саъдӣ ҳамчун намунаи имтисол хидмат кардааст. Саъдӣ аз Ансорӣ на фақат услуби бадени вай—наспи мусаччаи ораста бо шеърро омӯхт, балки ҳатто ба баъзе иборатҳои вай тақрибан бияйниҳӣ пайравӣ ҳам намудааст. Масалан, гирем ибораҳои муқаддимавии ҳикоятҳои «Ғулистон»-ро:

Рӯзе дар олами ҷавонӣ, ҷунон ки афтад донӣ...

Дар «Қанз-ус-солиқин»-и Ансорӣ ин ибора тақрибан айнан дида мешавад:

«Рӯзе дар олами ҷавонӣ, ҷунон ки донӣ...».

Ин қабил иқтибосҳо хеле зиёданд.

Ба ҳамин тарик, Ансорӣ дар жанри суҳангустарии мансури адабиёти форсизабон яке аз асосгузарони услуби пуртаъсиру осонфаҳм гардид.

Рисолаҳои дигари Ансорӣ «Рисолаи вҷридат» басо ҷолиби диққат аст, муаллиф дар он дар шакли ибораҳои мухта-сари насихатомез ва бо афоризмҳои мӯъҷази мусаччаъ назариёти ахлоқии худро баён мекунад.

Панду андарзҳои Ансорӣ, бешубҳа, ба ашхоси хориҷ аз доираи тасаввуф нигаронида шудааст. Дар дастнависҳои осори Ансорӣ рисолаи ба ин монанд, вале ҳаҷман хеле хурди бо номи «Насихатнома» ҳаст, ки ғӯё ба вазири салҷуқӣ Низомулмулк бахшидааст. Аз муқоисаи ҳар ду рисола пайдост, ки матни онҳо аксар бо ҳам мутобиқат доранд, ҳатто бисёр ибора ва андарзҳо айнан тақрор ёфтаанд.

Ансорӣ дар охири умри худ, дар солҳои 1080, барои шо-ғирдонаш охирин асари бузурги тасаввуфии худ «Мизон-ус-соирин»-ро таълиф кард. Муқоисаи ин асар бо осори пешинаи вай нишон медиҳад, ки дар ин солҳо назариёти сӯфиёнаи вай ҷанбаҳои бидъатии худро гум карда ва ба шарҳат бештар наздик шудааст.

Яке аз хусусияти замони Ансорӣ (асри XI) бартарияти назм аст, ки дар он манфиат, орзу ва завқи табақаи болоии ҳукмрони феодалӣ ифода ёфтааст. Иҷрои ин вазифа бо се тарик анҷом мегирифт: 1. Мадҳу тавсифи подшоҳи ҳукмрон бо танқиду мазамаи душманони хориҷӣ ва дохилӣ ва даъватҳои хунхорона ба ҷисман нобуд кардани онон (қасида, маснавҳои махсус ва ҳачв); 2. Таърифу ситоиши аҷдоди тоҷ-

дори онон (эпоси кахрамонӣ). 3. Тавсифи завқ ва лаззати инсонӣ.—масалаи, ишғ, шароб барму мусикӣ ва ғайра (мавзӯи гедоникӣ—васфи лаззатҳои ҳаёт дар ғазалҳои лирикӣ ва дар қисми ташбиби қасидасароӣ).

Мавзӯи асосӣ ва муҳимми назми форсӣ дар марҳилаи аввали таракқиёти он, чунончи, дар доираи адабии саффорӣ дар асри IX дар Хуросон (Муҳаммад б. Восиф ва шуарои номдори дигари муосири вай), доираи адабии Сомонӣ асри X дар Бухоро (Рӯдакӣ ва ҳамасронаш), доираи адабии оли Буяву зиёриёни асри X ва нимаи аввали асри XI дар қисми ғарбии Эрон (Мантқӣ ва муосиронаш, инчунин шоирони табаризабон) доираи адабии газназиён дар нимаи аввали асри XI (Унсурӣ ва зумраи ӯ) ва доираи адабии даврани ҳукмронии Қарохонӣ дар Самарканду Бухоро (Амъак ва дигарон) аз ҷиҳати ғоявӣ тақвият кардани хонадонҳои ҳукмрон буд. Ин вазифа фақат дар замони хонадонҳои саффорӣ, сомонӣ ва подшоҳони қисми ғарбии Эрон ҷанбаи таърихан прогрессивӣ дошт, чунки ин хонадонҳо дар натиҷаи муборизаи созиҳоҳои халқ бар зидди хилофат ба вучуд омада буданд ва ин муборизаро химоя ва тақвият мекарданд. Аммо дар мавриди тақвияти хонадони туркнажоду газнавий (Маҳмуд ва фарзандонаш) ин мадҳасароӣ фақат характери иртиҷоӣ дошту бас.

Бо вучуди ин, чи дар қасидасароӣ ва чи дар тавсифи лаззати дунявӣ-сарфи назар аз он ки вай роли прогрессивӣ дошт ё иртиҷоӣ, пайравӣ ба назми дарборӣ аз ҷиҳати методиҷоӣ «зидди реалистӣ» мебошад. Моҳияти ин методро Низомии Арӯзии Самарқандӣ (солҳои 1150) хеле сарех ва барҷаста баён кардааст.

«Шоирӣ синоатест, ки шоир бад-он синоат иттисоли муқаддамоти мавҳама кунад ва илтиомӣ киёсоти мунтаҷа бар он ваҷҳ, ки маънии ҳудро бузург гардонад ва маънии бузургро хурд ва некеро дар хилъати зишт боз намояд ва зиштро дар сурати некӯ ҷилва кунад ва бо ихом қувватҳои ғазалӣ ва шавҳони ро барангезад...»

Бо ибораи дигар, ба фикри Низомии Арӯзӣ ҳама гуна васоили таҳрифи «бадеъӣ»-и воқеият, дурӯғ, фиреб, қасдан гумроҳ кардан ва ба иштибоҳ андохтани хонанда дар назм раво ва ҷоиз будааст.

Ба ҳамин тариқ, Низомии Арӯзӣ дар таърихи адабиёти феодалии форсизабон бори аввал ин ақидаи эстетикӣ «зидди реалистӣ»ро ифода кардааст. Ба фикри вай ҳади каломӣ бадеӣ бо андозаи дур будани вай аз ҳақиқати ҳаётӣ муайян мешавад. Дар сурате ки маҳфуми реалистӣ ҳади каломӣ бадеиро дар андозаи ба ҳаёт наздик будани он меонад.

Дар замони Ансорӣ (1006—1088) ҷунин устодони мохир ва машҳури каломӣ бадеъ, дар Эронӣ Моварон Кавказ:

шоирони доираи ғазнавиён — Унсурӣ ва ҳамасронаш, баъд, Масъуди Саъди Салмон, Зиннати, Искофӣ, Ғазоирӣ, Қатрон ва Асадии Тӯсӣ дар Осиёи Миёна; Ломеи, Амъак ва Рашидӣ намояндагони ин назми зидди реалистӣ буданд. Чунон ки тадқиқоти Е. Э. Бертельс нишон медиҳад, намояндаи барҷаста типикӣ ва комилтарини ин ҷараёни зиддиреалистӣ, Абулкосим Ҳасан Унсурӣ будааст. Тарғиби адлу инсоф ақлу хирад ва наққорӣ, ки дар ашъори Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ ва Абӯалӣ ибни Сино воমেҳуранд, дар ҷараёни (хори) пурқуввати таърифу тавсифҳо ва ҳаҷвҳои таҳқиромез, ки максад аз онҳо бузургро хурд, хурду ночизро бузург ва муаззам, зиштро зебо ва зеборо зишт тасвир кардан буд, ғарқу номаълум шуда мерафт (Ҳол он ки ҳам Рӯдакӣ, ҳам Шаҳиди Балхӣ ба пешрафти мадеҳасароии дурӯғомез ёрӣ додаанд).

Фикрҳои пешқадам ва демократӣ дар «Девон» ва дostonҳои «Рӯшноинома» ва «Саодатнома»-и Носири Хисрав гумон аст, дар замони зиндагии Ансорӣ паҳн шуда бошад, зеро онҳо дар муҳити исмоилиён маҳдуд монда ё дар охири ҳаёташ (соли вафоташ 1088) дар Юмғони дурдаст таълиф шудаанд. Дар он замон шӯҳрат доштани фикрҳои мутараққии Умари Хайём низ гумон аст, зеро Хайём ба ҳар эҳтимол ин рубоихоро аз назари бегонагон пинҳон медошт. Ба ҳамин тариқ, Ансори аввалин муаллифест, ки ба назми зидди реалистии феодалӣ асос гузоштааст.

Масалан, Ансорӣ ба ғояи хидмат кардан ба ҳокимияти дуньявӣ, нафрат кардан аз ҳокимияти дуньявиро муқобил мегузорад ва мардумонро даъват мекунад, ки ба шукуҳу дабдабаи он фирефта нашаванд, зеро оқибати он бебақост:

Эй ки ту мағрури бахту давлати фархундаӣ,
Ҳоҷаи соҳибсарирӯ мафраши огандаӣ.
Е ки хуршеди ба сурат е ки Чамшеди ба хусн,
Е чу Зӯҳра чеҳра дори ё чу маҳ тобандаӣ.
Е чу Қайсар ҳаст бар сар тоҷу афсар ар-туро,
Е ки чун Исои Маръям то қиемат зиндаӣ,
Е камолоте, ки гуфти ҷумларо даръефти,
Е муродоте, ки ҷустӣ ҷумларо ёбандаӣ,
Е гирифти чун Сикандар миллати рӯи замин,
Е чу Қорун сад ҳазорон молу ганҷ огандаӣ.⁹
Ғар чи Шаддоди, валекин нести эмин зи марғ,
Ҳеҷ кас гуфтааст бо ту то абад пояндаӣ!¹⁰
Осмон чун абри найсон бар ту гириён аст зор,
Он замон к аз азмати худ ҳамчу гул дар хандаӣ!
Оташи савдон дил то чанд аз ин боди бурут?
Ҳокки беобиву в-он ғаҳ бо димоғи кандаӣ!
Ғар амири ҳам амири! Пири Ансорӣ, бидон.
Ҳоҷагӣ аз ту назебад, сар бинех—чун бандаӣ!¹⁰

Ин шеър дар боби аввали рисолаи «Қанз-ус-солиқин» дарҷ ёфта чун қасидаи хитобӣ ба подшоҳи замон гуфта шу-

дааст, аммо аз чихати мазмун бархилофи касидаи анъанавӣ мебошад. Ин касидаи маъкус мебошад, ки барои назми замонаш ҳодисаи тамоман навест.

Агар шоирони дарборӣ лутфу марҳамати шоҳонаро дараҷаи баланди бахту саодат мешумурда бошанд, Ансорӣ акси инро мегуяд:

«Аз Султон барҳазар бош ва андак навозиши ўро бисъёр дон! «Зулм агар бисъёр шавад ба сар ояд, золим агарчӣ чаббор аст, ба сар дарояд!»

Шоирони маддоҳ сарвату ҳирси молро месутуданд, Ансорӣ бо қахру ғазаб ба ин эътироз мекунад:

«Агар ҳасанот бо мойдорон аст, ман дарвешам ва агар бо муфлисон аст, ман дар пешам»; «Дар ҳаққи дунё чӣ гӯям, ки ба ранҷ ба даст оранд ва ба заҳмат нигоҳ доранд ва ба ҳасрат бигуздоранд!».

Ансорӣ кӯшиши ба даст овардани фазлу донишро ба кӯшиши касбу молу давлат муқобил мегузорад:

«Ҳурмати илмро беҳ аз мол нигоҳ дор!», «Илм ба сар тоҷ асту ҷаҳл ба гардан ғул», «Аз омӯхтан ор мадор!».

Суханони зерини Ансорӣ гӯё бевосита дар бораи дуруғбофӣ ва беҳудагӯии шоирони мадеҳасаро ва ҳаҷвнависи дарбор гуфта шудааст:

«Касеро ба ифрот маситой!», «Бадтарин айбе бисъёр гуфтанро дон!», «Рост гӯю айб маҷӯй!», «Нахуст андеша куҷ, он гаҳ бигӯй!» ва ғайра.

Ба ҳамин тарик, дар осори Ансорӣ дар таърихи адабиёти форсизабон як ақидаи мураттабу мавзуне ифодаи бадеии ҳудро ёфтааст, ки бо тамоми моҳияти худ, сар то по ба ақидаҳои назми маъмули феодали муҳолиф мебошад.

Албатта, ин ақидаи Ансорӣ комилан ба ғояи динӣ асос ёфтааст (дар таъбири таасввуфии он), вале набояд фаромӯш кард, ки дар он марҳилаи тараққиёти ҷамъиятӣ таъбири дигаре набуд ва буданаш ҳам ғайримумкин аст. Ғояи динӣ буд, ки бетаъсиру оғоҳӣ аз эҷодиёти Ансорӣ, муосири бузурги вай Носири Хисравро низ ба радду инкори назми дарборӣ оварда расонид.

Бо вучуди ин, хидмати бузурги шоири барҷаста ва мутафаккир Алӣ Авҳадиддин Анвариро махсус қайд кардан лозимаст, ки тақрибан сад сол пас аз Ансорӣ ва Носири Хисрав ба радду инкори назми дарборӣ омад. Вале Анварӣ на аз рӯи ақидаи динӣ, балки бо ғояи фалсафии рационалӣ, ки аз як тараф ба таҷрибаи шахсияш ва аз тарафи дигар ба таълимоти назариявии мутафаккири бузург Абуалӣ Ибни Сино, ки Анварӣ аз мухлисон ва пайравони ӯ буд, иснод дошт.

Ислоҳоти динии Низомулмулк, ки аз он суҳан рафт ва Ансори бар зидди он саҳт мубориза бурда буд ба ривочу

пешрафти минбаъдаи тасаввуф дар алабиёти ӯ набаён нақши бузурге гузошт.

Яке аз ислохоти Низомулмулк мубориза бо рафзу бидъат, аз ҷумла бо сӯфиёни ифротӣ чап буд. Ин тадбир нисбат ба тасаввуф бомуваффакият анҷом ёфт. Абӯсайд Ҷирин сӯфие буд, ки тамоюли ба оини шариат зидди худро фаъолона изҳор мекард.

Ансорӣ, хусусан, дар охириҳои умраш ба шароит наздик шуд ва фақат ба назми дарборӣ ва ба илми каломӣ ашъари, ки аз тарафи ҳукумат боз ривож дода мешуд, ихтилоф дошт. Аммо давомдиҳандагони ақидаи Ансорӣ—шоирони мутасаввифи нимаи дуюми асри XI ва нимаи аввали асри XII—Аҳмади Чом ва Абулмаҷди Саной ба пайвастанӣ тасаввуф бо дини расмӣ боз ҳам наздиктар шуданд. Бояд гуфт, ки онҳо дар ин масъала гуфтаҳои муҳимми Ғаззолиро, ки охириҳои асри XI дар асарҳои ӯ ин масъаларо ҳал карда буд, дар амал татбиқ намуданд.

Аҳмади Чом (ё ки Чомӣ 1049—1142) мулаккаб ба Ҷандалипил аз деҳаи Номики шаҳри Чом, вилояти Ҳирсон аст, ки шоирӣ машҳур Абдурахмони Чомӣ низ дар он ҷо таваллуд ёфтааст. Дар бораи зиндагонии Аҳмади Чомӣ ду мақомот—рисолаи хеле мутаассибона таълиф шудааст, ки якеро аз шоғирдони вай Муҳаммад Ғазнавӣ, дигареро яке аз авлоди Аҳмади Чомӣ соли 1436 ба номи писари Темур—Шоҳрух навиштааст.¹¹

Аҳмади Чом дар хонаводаи давлатманд ва бонуфузе ба дунё омад ва ҷавонии худро ба монанди шапхони бузургии сӯфия бо мутолиаи китобҳои динӣ, риёзат сарф накард, балки дар масълаи ва кайфу сафо ба сар бурд. Вай зодгоҳашро тарк намуда бенишон гардид ва фақат баъди шаш сол ҷун сӯфии комил ба ватанаш баргашт ва махфили сӯфиёро барпо намуд ва баъд аз мавқеи шайху суфигӣ истифода намуда, ба молу давлати зиёд ба фармонравӣ соҳиб шуд. Дар дастиҳои сиёсӣ фаъолона иштирок намуда, дар муборизаи Султон Санҷар бо бародараш Барқроқ хидмат кард ва ба гуфайли ин дар дарбори вай илфу пайдо намуд.

Маълумоти динии ибтидоӣ надошта бошад ҳам, бе ҳеҷ гуна асос унвони шайхулистомро гирифт. Дар фарзонаи ва сери зиндагӣ мекард.

Аз ҷордаҳ писар ақсарашон олим ва ричолӣ машҳури сӯфия шуданд. Чун ҳуҷо хислати саҳтгирона ва фармонравона дошта зоҳиран бисёр пурхайбат буд, аз ин рӯ ба ӯ «Ҷандалипил» лақаб доданд. Ба назари халқи авом, хеле салобатнок менамуд ва эътибори калон дошт. Мазораш зиёратгоҳ гаштааст.

Ба Аҳмади Чомӣ камаш панҷ таълифи асари диниро нисбат медиҳанд, машҳуртарини онҳо «Равзат-ул-ғизнибӣ»

аст, ки соли 1131 таълиф ёфта, ба Султон Санҷар бахшида шудааст. Осори ӯ нашру тадқиқ нашудааст. Осори манзуми вай ба забони форсӣ аз ду маснавии мухтасар, ки тамоми тадқиқ нашудааст, аз як девон (қариб чаҳор ҳазор байт) иборат аст.

Девони Аҳмади Қомӣ дар ду наشري литографии хиндии асри XIX дастраси мост, ки матни ҳар ду нашр ҳам чи аз ҷиҳати сифат ва чи аз ҷиҳати миқдор тафовути калон дорад ва камъятибор аст. Девон, асосан, аз ғазал ва рубоӣҳои ишқии суфӣна ва аз қитъаҳои динии қасидамонанд (ҳар кадом 25—30 байт) иборат аст, ки дар онҳо ашхоси гуногуни рӯҳонӣ бо ибораҳои хеле гумтарок васф шудаанд. Дар девон ғазал шакли хос дорад ва диққати хонандаро бештар ҷалб менамояд; дар он гӯё асли мароми динию сиёсии муаллиф баён шудааст. Ин шеър, ки рӯҳи суннигӣ дорад, ба ибораҳои хеле саҳту шадиди барҳам задан ва ба дами тег кашидани муртадон ва аз он ҷумла онҳоро, ки Алиро болотар аз се халифаи дигар медонанд, яъне шиахоро талаб мекунад. Шеър бо ин байт тамоми мешавад:

Эътилоди сунӣро Аҳмади (Қом) карда баён,
Бар қасди пояш ҳазорон бӯсаҳо бояд задан.

Ин даъватҳои ҳушӯрона ва фаҳри густохона, ки дар Ансори аслан дида намешавад, ишқон медиҳанд, ки Аҳмади Қомӣ бо вучуди қисфа ва зоҳири сӯфӣна дар ботин намоишҳои ҳамон қараёни кӯҳнаи феодали-дарборӣ мебошад. Донраи мавзӯи ғазалҳои Аҳмади Қомӣ хеле маҳдуд аст ва асосан аз ишқи сӯфӣна дар мафҳуми мучарради мистиқии он иборат аст. Дар бисёр мавридҳо зикри номи Ҳаллоқ ва шоғри «Аналҳақ»-и вай, ки як вақтҳо бидъату қуфрии маҳз шумӯрда мешуд, воҷеҳӯрад, аммо ин тамоман беасос ба назар мерасад.

Ба ҳамин тарик, дар ғазалҳои Аҳмади Қомӣ тасаввуф рӯҳи эътирози иҷтимоӣ ва «қуфронии» ҳудуди гум карда ба яд шакли «чучу бемағз» зоҳир мегардад, ки он бо талаботи дини расмӣ суннати аҳмадӣ маҳдуд ва «побанд» гаштааст. Дар айни замон забони ғазалҳои Аҳмади Қомӣ, воситаҳои тасвир, силсилаи образҳои ӯ хеле соддаву равшан ва ба назми лирикани халқӣ наздик аст. Бо вучуди маҳдудияти соддагӣ ва якрағӣ дар ғазалҳои Аҳмади Қомӣ самимияти ҳушӯро эҳсоси шоиронаро пай набурдан ва эътироф накардан мумкин нест. Олами ботинии ин шеърҳо ба андозае аз симони аслии Аҳмади Қомӣ, ки як феодали дурушти раёсатталаб буд, ба андозае дур аст, ки қас шубҳа мекунад, ин ғазалҳо ба қалами ӯ навишта шуда бошанд. Қӣ ҳедонад сарояндаи ҳақиқии ин ғазалҳо шояд яке аз дарवेशони иродатманди

ҳалкаи вай бошад, ки шахси ҳудро дар шахси пиру фармон-
фармои рӯхони ва ҷисмониаш «махлул карда» буд?

Яке аз ғазалҳои «Девони Аҳмади Ҷом»-ро нақл меку-
нем:

Раҳи девонагон оқил чӣ донад
Сафои сӯфиён ғофил чӣ донад?
Ҳама ҳоким, ҳақро ҳақ шиносад,
Ҳақонро ноҳақу ботил чӣ донад?
Ман аз дил сирри дил меғӯям, аммо
Румузи сирри дил бедил чӣ донад?
Ба еди ҳалкаи бегонагон бош
Ки оқил нуктаи мушкил чӣ донад?
Ту аз худ дур шав, то восил ой,
Ки худбин ҳолати восил чӣ донад?
Туй комил, вате дарёёб ҳудро,
Ки ноқис сирати комил чӣ донад?
Диле бояд зи дарди ишқ ранҷур,
Ки ҳар бедил давои дил чӣ донад?
Румузи ишқ Аҳмад кард ташреҳ,
Нуқоти ишқро чоҳил чӣ донад?

Агар Аҳмади Ҷомӣ аз ҷумлаи шоирони сӯфии дуҷумда-
рача ва камшӯҳрат бошад, ҳамасри вай **Абулмаҷд Саной**
(таваллудаш дар миёнаҳои асри XI, вафоташ тақрибан дар
солҳои 1140) аз барҷастатарин намоёнҳои адабиёти тасаввуф
буда, бо Фариқиддини Аттор ва Ҷалолиддини Румӣ аз саро-
мадони ин ҷараён дар як радиф меистад.

Аз байни олимони, ки дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Саной ба
таҳқиқу пажӯҳиш пардохтаанд, фақат Е. Э. Бертельс ба ин
нукта диққат қардаст, ки дар осори Саной ва хусусан дар
маснавии машҳури вай «Ҳадиқат-ул-Ҳақонӣ», ки «қомуси
тасаввуф» ба шумор меравад, дар ҳақиқати амр тасаввуф
қариб вучуд надорад ва равшантар гӯем, унсурҳои муҳимта-
рини тасаввуф—ваҳдати вучуд (яъне ба асли ҳақиқат—худо
пайвастан), ғояи ишқи сӯфиёна ва ғояи тариқату иршод та-
моман ба назар намерасад.

Мушоҳидаҳои Е. Э. Бертельс тамоман дуруст аст, аммо
ба фикри мо, ин навъ таъкид яктарафа мешавад. Дар ин
асос ҳар гуна муносибат ва робитаи эҷодиёти Саноиро уму-
ман ва «Ҳадиқа»-и ӯро хусусан бо адабиёти сӯфиёна ва бо
мафкураи тасаввуф инкор қардан хатост.

Фақат ба зами он ки дар «Ҳадиқа» оид ба сӯфиён фикр-
ҳои манфӣ ҷо дорад, Саной сӯфӣ набуд гуфтан нашоуд.
Е. Э. Бертельс аз боби даҳуми «Ҳадиқа» матни асли ва тар-
ҷимаи русии ҷойҳои дахлдорро нақл намуда мепурсад: «Баъд
аз хондани ин гуна тавсифи сӯфиён магар Саноиро сӯфӣ но-
мидан ва бо суфигарии худ ғайр мекард гуфтан мумкин
аст».¹¹ Бале, мумкин аст, зеро назари манфӣ нисбат ба баъ-
зе сӯфиёни гумроҳ ҳаргиз маънои онро надорад, ки Саной ба

тасаввуф умуман ба назари манфӣ менигарист. Барои қаноат ҳосил кардан ба ин кофист ба рисолаи «Қанз-ул-солиқин»-и Ансорӣ, ки бидуни шубҳа як сӯфии собитқадамest, назаре андозем. Унвони боби панҷуми ӯ рисола чунин аст. «Дар ҳақиқати дарвешони маҷозӣ ва ҳақиқӣ». Дар ин боб Ансорӣ бо ғазбу шиддате, ки аз Саной мондани надорад, қасонеро, ки худро сӯфи номида, аммо дар амал, пинҳонӣ бо фисқу фасод ва фиребгарӣ машғуланд, фошу расво мекунад, аммо гумон аст дар ҳамин асос ба сӯфӣ будани Ансорӣ, ки дар ҳуди ҳамина боб ба сӯфиёни бад сӯфиёни ҳақиқию солеҳро муқобил мегузорад, дар дили қас шубҳа пайдо шавад. Айнан ҳамина гуна муқобилгузорию мо дар «Ҳадиқа»-и Саной низ мебинем (ба фаслҳои «Ғи-аломат-ит-тасаввуф» ва «Аттамсил фил-фикр-ат-тариқат» аз охири боби VII рӯҷӯ шавад.) Дар ин боб Саной бо таъбири ифодаҳои хеле сахт дар бораи сӯфиёни солеҳ ва рафтору кирдори дурусти сӯфӣ ақидаи худро баён мекунад. Шоёни диққат аст, ки Саной тасаввуфи ироқиро эътироф намууда, тасаввуфи хуросониро, ки бо зиёдатӣ бидъатӣ будан, бо исломи расмӣ бештар муқолифат доштан, аз шариат ва асосҳои Қуръон хеле дур шудан фарқ мекард, тамоман рад менамояд.

Саной садоқати худро ба аҳкоми Қуръон ва фармудаҳои шариат дар маснавии «Ҳадиқа» борҳо тақрору таъкид мекунад. Чунинки, ин байтхоро хонем (боби ездаҳум, фасли «Ғи-аломат-ит-тасаввуф»):

Аз ҳама шоирон ба аслу ба фаръ
Ман ҳақимам ба қавли соҳиби шаръ
Шеърӣ ман шарҳи шаръу дин бошад,
Шоирӣ ақло қонин бошад

Айни ҳамина маъзари — таъвофуқ ва ҳамоҳангии ақоиди исломи расмӣ бо маъзуъҳои мӯътадилу мучарради тасаввуф дар девони Саной низ мушоҳида мешавад. Аз ин ҷумла як силсила ғазалҳои ӯ дар маъзуи «Ишқи худо», «Қудои худ аз худ»,¹³ маъзӯти зухду «мазаммати дунё» ва ғайра:

Дар қун тасаввуф ба тақаллуф мағузар ҳеҷ
Зеро ки ҳаромаст дар ин қун тақаллуф.

меғуяд Саной ба дӯсти худ ва ўро бо роҳи тарқ кардани ҳастии вучуди худ ба дарёфтани асрори тасаввуф даъват мекунад, на бо роҳи ғаболони ва аз рӯи муҳокима ва омӯхтани китобҳои орифона мисли «Эҳё-ул-улум-уд-дин» ва «Таарруф». Ин ҳамон ғазалест, ки ба фикри ҳақои Е. Э. Бертельс шоир дар ин ғазал «ба яке аз дӯстони худ таққин мекунад, ки ба тасаввуф иштиғол наварзад.¹⁴ Ишора бар қитоби «Эҳё-ул-улум-уд-дин» ба мо сабаби дар суфигӣ маъкеи мӯътадил гирифтани Санойро нишон медиҳад

Чунон ки маълум аст, ки асарро Имом Мухаммад Ғаззоли навиштааст, ки дар мубориза бар зидди бидъат ва иҳтилофоти мазаҳиб даъбъро ҳамкори Низомулмулк буд.

«Эҳд-у-улуи уд-дин»-ро Ғаззоли тақрибан дар солҳои 1100 таълиф кардааст ва он дар мутабақати ғамии расмии дини-и ашъарӣ бо тасаввуф яке аз асарҳои назариявӣ ба шумор меравад.

Таълимоти нави расмӣ, ки онро Ғаззоли тартиб додааст, нуктаҳои тасаввуфро дар бар гирифтааст, вале у мазмуни ғоявии ин нуктаҳоро аз бани бурда, ба шакли муҷаррад ва бе зараре даровард.

Фарқи Саноӣ аз аксар риҷоли суфӣ дар ин ҷост, ки вай дар нимаи аввали умри худ бо муаллими суфӣ алоқаманд набуд, у дар ҷавонӣ ба роҳи мадеҳасароӣ даромад ва онро тақрибан дар солҳои 1125, яъне дар панҷоҳсолагиаш тарк намуд. Ба ҳамин тариқ, Саноӣ замоне ба ҳаёти динӣ баргашт, ки дар вай таълимоти динии Ғаззоли комилан ҳукмрон буд. Саноӣ ин таълимотро пурра бо ҳамон тасаввуфи номукамма ва муътадиле қазируфт, ки он вақт ҷузъи ҷудонашавандае буд. Маҳдудият ва муътадили назариёти Саноиро Ҷалолиддини Румӣ хуб фаҳмида буд ва онро басо нозукона адо кардааст. Румӣ дар «Маснави»-и худ Саноиро бо Аттотро муқоиса карда мегӯяд:

Аттот руҳ буду Саноӣ тӯҷашми у,
Мо аз ҷанн Саноӣю Аттот омадем

Ба Мухаммад Ғаззоли дар масъалаи аз ҷиҳати ғоявӣ суҳбати гардонидани тасаввуф бародари хурдии вай Аҳмад (с. в. қарибӣ 1125) кӯмак кардааст. Аҳмади Ғаззоли дар бораи ишқи суфӣна «Савонеҳ-ул-ушшоқ» ном асари худро таълиф намуд.¹⁵ Ин асар ба наср таълиф шуда шеърҳои зиёде форсию араби низ дорад, вале насри он ҷисли осори Ансорӣ мусаллаҳ набуда, ҷумлаҳои дароз аст, мӯҷазиро таъсири суҳбати Ансориро надорад. Ин тафовут аз тигаргунии мақсаду мақоми ин ду муаллиф дар таълифи асарҳои он низ сар задааст.

Фарқи Аҳмади Ғаззоли аз Ансорӣ дар ин аст, ки вай ба интишори ғояҳои тасаввуф дар шакли бадеӣ намекушад, баръакс вай таълимоти суфӣнаи ишқро аз доираи мафҳуми муқаррариаш берун бурда ҳатта-имкон онро ба шакли муҷамм ва муҷаррад даровардани мешавад. «Хусни ишқ тар ҳуруф ва дар қалма нагунида» — мегӯяд Аҳмади Ғаззоли, дар ғӯтиҳои рисолати худ «Савонеҳ-ул-ушшоқ» ва бо ҳамин тариқ, ақидеро, ки Аҳмади Ҷом дар ғазалиёташ баён карда буд, тақриб мекунад ва тавсия медиҳад.

Бо вучуди ин ки ҷараёни аввали тасаввуф, муҳолифати он бо дини расмӣ ва ҷиҳатҳои бидъатии он дар асри XII ҳе-

те сӯст за заиф шуда буд, вале бо ҳамаи ин, назми сӯфиёна ба забони форси дар микъёси хеле васеъ аз Осиёи Сағир дар Ғарб, то Ҳиндустон дар Шарқ ривочу раванг меёфт. Маҳз дар нимаи дуюми асри XII ва ибтидои асри XIII бузургтарин шоирони суфӣ—Ҷаридиддин Аттӯр ва Ҷалолиддини Рӯмӣ ба майдон баромаданд.

Ҷаридиддин Аттӯр дар нимаи аввали асри XII дар Нишопур ба дунё омад. Падару аҷдодаш ба аттӯрию табобат машғул буданд. Аттӯр чандин солро ба сафару саехат гузаронида, ниҳоят ба зодгоҳаш Нишопур баргашт ва ба аттӯрию даруфуруши шӯғл варзид ва соли 1220 ханӯми Ҷорати Нишопур аз тарафи муғулҳо ба қатл расид.

Мероси адабии Аттӯр хеле бузург аст, аммо аксарияти асарҳое, ки бар вай нисбат додаанд, маҳсули қалами ӯ нест. Дар мансубияти маснавӣҳои тасаввуфӣ «Мангик-ут-тайр», «Илоҳинома», «Мусибатнома» ва инчунин дostonи «Хусраву Гул», ки мазмуни дуньявӣ дошта, дар айёми ҷавонаш навишта шудааст, ба моли Аттӯр буданаш шубҳае нест. «Мухторнома»-и ӯ, ки аз панҷ ҳазор рубой иборат аст, ҳанӯз пурра тадқиқ нашудааст. Инчунин «Ҷазират-ул-авлиё» ном асари Аттӯр, ки шарҳи ҳоли сӯфиёно баён мекунад, барои омӯхтани таърихи тасаввуф ёдгори пурарзишест. Ба ғайр аз ин Аттӯр соҳиби девонест, ки иборат аз ҳасанд ва ғазалиҳои динию фалсафист.¹⁶

Вале муҳимтарин осори ӯ маснавии «Мангик-ут-тайр» аст. Дар ин асар назариёти сӯфиёнаи Аттӯр дар шакли саргузаштҳои мачозии мурғон бо таровиши бадеӣ ва пурра тасвир ёфтааст. Мурғон бо раҳнамоии Худхӯд, ки султони онҳост, аз панҷ ҷустуҷӯи подшоҳи ҳуд Симург ба сафар мебароянд. Вақте ки ба азобу машаққат ба муроду мақсад мерасанд, онҳо ба худ омада мебинанд, ки мақсади ҷустуҷӯяшон айнан ҳудашон будаанд, зеро Симург ҳамон ҷамъи сӣ мурғи ҷӯянда будаанд.

Маснавии «Мусибатнома» низ ба ҷустуҷӯи ҳақиқат бахшида шудааст. Аммо ҷӯянда ин ҷо на мурғон, балки инсон—«солики фикрат», ки бо раҳнамоии пир аз ҷил манзил гузашта дар манзили охирин манзили ҳақиқат—дили ҳудро мебинанд.

Таълимоти сӯфиёнаи Аттӯр ранги пантенсти дорад, аммо асоси ин таълимот бешубҳа эътирофи Куръон ва шарият аст. Аттӯр менависад:

Илми дин фикҳасту тафсиру ҳадис,
Ҳар ки хонад ғайри ин гардад ҳабис
Марди дин сӯфисту мукриву факех,
Ғар на ин хонӣ, манат хонам сӯфе.¹⁷

Аттӯр дар «маърифати ҳақ» мақому манзалати ақло инкор ва фалсафаи Абӯалӣ Ибни Синоро саҳт мазаммат меку-

над, ки ин ба шахси лаирави силки тасаввуф мутлако хос буд

Аз тарафи дигар, ҳамин тасаввуф дар назару ақонди Аттор, пеш аз ҳама, дар ақонди иҷтимоию сиёсии ӯ, нисбат ба замонаш афкори пешкадамонае ба вуҷуд овард. Ин афкор дар бисёр асарҳои Аттор ифода ёфтааст ва бештар дар «Мусибатнома» равшан баён гардидааст.

Аттор эътироф намудааст, ки дар замони ӯ зулму ситам ва беадолатию бедодгари ҳукмфармост, аммо бар хилофи Умари Хайём, ӯ ба ин худоро айбдор намекунад, балки «сад ҳазор ғуломони ғумроҳи» худоро ғунаҳгор медонад. Ба ҷуз аз баъзе истисно, Аттор ба ҳокимияти дунявӣ («султон») назари манфӣ дошт ва дар тазоди шоиронаи «амиру ғадо» ҳусни таваҷҷуҳи вай ба ҷониби «ғадову дарвешон» буд. Аттор молу мулки ҳокимонро, бар ҳасби он ки бо роҳҳои носавоб ба даст оварда шудаанд, ҳаром меномад.

Аттор ба ҳокимон фармонбардорӣ карданро низ кори нодуруст ва зиллатовар мешуморад ва инро дар ҳикояти мулоқоти олими машҳури араб Асмай бо Қаннос шарҳ, меҷаҳад Асмай ба Қаннос меғӯяд:

Чун ӯ ҳасти дар наҷосат коргар,
Он чи бошад дар ҷаҳон з-ин хортар?

Қаннос ба вай чунин ҷавоб медиҳад.

Ғуфт бошад хортар афтодонам
Бар дари ҳамчун тӯе истода нам
Ҳар ки пеши халқ¹⁸ хизматгар бувад
Қори ман сад бор аз ӯ беҳтар бувад
Гарчи роҳ ҷуз сар буридан набвадам,
Гардани миннат кашидан набвадам¹⁹

Аттор мадеҳасароиро низ ҳеле саҳт мазаммат мекунад ва ҷандин бор аз зумраи шоирони маддоҳ набудани худро таъкид намудааст. Аммо дар айни замон санъати шоириро кори ҳеле бошараф мешуморад ва маншаи онро ҳам мисли тариқат мабдаи илоҳӣ медонад.

Илова бар ин, ба фикри Аттор, санъати олии шоири ва ба ҳадди камол расонидани суҳан ҳатто дурӯғбофӣҳои мадеҳасароиро низ ҷуброн мекунад. Аттор меғӯяд, ки дурӯғ ҳар қадар зишт ҳам бошад, «дар ҷавори шеър гардад чун нигор».

Дар замони вай қасоди мадеҳасароӣ ва қасидасароиро Аттор аз набудани устодони забардасти ин санъат медонад.

Шеър чун дар аҳди мо бадном монд
Пухтагон рафтаду боқӣ хом монд.
Почарам, ақви суҳан бе қимат аст
Маҷҳ мансуҳ аст, вақти ҳикмат аст

Дил аз мансуху мамдӯхам гирифт,
Зулмати мамдӯ дар рӯхам гирифт
То абад мамдуҳи ман хикмат бас аст,
Дар сари чони ман ин ҳиммат бас аст²⁰

Тасаввуф ва назми тасаввуфӣ дар фош намудани беадолатиҳои сохти ҷамъиятӣ, дар кори часурунаву ошкор мазаммат кардани ҳокимияти дуньявӣ ва назми мадеҳавии дарбор мавқеи муҳим дорад ва барҷастатарин намоёнҳои ин назм Фариiddидини Аттор аст. Аттор, ки дар нақл ва баёни воқеаҳо маҳорати комил дорад, дostonҳои худро бо латифаҳои хеле тезу тунди пуртаъсир, бо ҳикоеъу мисолҳо аз зиндагии табақоти мухталифи ҷамъият, бо афсонаҳои машҳур ва ривоятҳои дини зинат додааст. Услуби вай одди ва бетакаллуф ва баъзан ҳатто хеле содданамост. Аз қарори маълум Аттор донишаву фаҳмида аз изҳори санъатҳои формалистии шеър худдорӣ намуда, бештар ба он кӯшидааст, ки осори ӯ ҳар чӣ ба хонанда фаҳмотар ва мақсадаш ҳар чӣ возеҳтар ифода гардад.

Ҳануз дар айёми ҳаёти Аттор дар шаҳри қадимаи Балх (ҳоло Мазори Шариф дар ҳудуди Афғонистон) **Чалолиддини Румӣ (1207—1274)** ба дунё омад ва ба пояи баландтар бардоштани назми тасаввуф муваффақ шуд.

Падари Чалолиддин аз хатиб ва воизони замонаш буд, ки ба тасаввуф тамоюл дошт ва аз табақаи ашрофи уламои Балх ба шумор мерафт. Ӯ соли 1221—22 ба Қуния (шаҳре дар Осиёи Сағир) рафт ва ба мударрисии яке аз мадрасаҳои бузурги Руми салҷуқӣ таъин шуд. Султон Кайқубоди I барои вай оромгоҳи пурҳашамате бино кард, ки то ҳол боқист ва Чалолиддин низ он ҷо мадфун аст.

Пас аз вафоти падар Чалолиддин ба мартабаи унвони падар соҳиб шуд ва аз соли 1235 сар карда тариқати бузургу пурнуфузи тасаввуфӣ таъсис намуд, ки то охири умр роҳбар ва пешвои он буд.²¹ Соли 1244 Чалолиддин бо дарवेशи ҷаҳонгард Шамси Табрeзӣ вохӯрд.

Таъсири бузург, ки Шамс ба Чалолиддин дошт, боиси норизонияти муридони наздикони Чалолиддин гардид ва ин ҳолат ҳамоно дар соли 1246 ё 1247 боиси ба таври асрорангез нопадид шудани Шамс гардид. Баъд аз ин Чалолиддини шефта бо таҳаллуши Шамс як силсила шеърҳои ишқии орифона навишт ва бо ҳамин бо рӯҳи дӯсти ғайбзадааш куллан васл шудани худро ифода кард. Ин силсила шеърҳо дар девае ҷамъ оварда шудааст, ки ба номи «Девони кабир», ё «Девони Шамси Табрeзӣ» шӯҳрат дорад. Ба ин девон бисёр шеърҳои низ дохил карда шудаанд, ки то мулоқот бо Шамс суруда шудаанд ё умуман ба ин шахс ҳеҷ муносибате надоранд.

Ошуфтагии рӯҳии Чалолиддин баъд аз ғайб задани Шамс

бо нандо шудани маҳбуби дигаре бо номи Салоҳиддин, ки заргари бесаводе оуд, як дараҷа таскин ёфт, вале ба қавли инсари Ҷалолиддин наздикони падараш аз вай ҳам мутанаффир шуданд ва ўро низ баъди нуҳ сол аз мён бардоштад.²² Ҷои Салоҳиддинро Ҳисемиддини Ҷабали ном шахс гирифт ва аз соли 1260 Ҷалолиддин асари машҳури худ «Маснави Маънави»-ро ба вай дикта кард.

Муаллиф дар «Маснави» маҷмуан, ҷомии таълимоти сӯфияро ба шарҳу баёни хоси худ ҳамчун андарзу роҳнамо ба аҳли тариқати худ боқӣ гузоштааст. Таълифи маснави тақрибан даҳ сол, го дами марги Ҷалолиддин давом карда, ниҳоят нотаъсис монд. «Маснави»-и Румӣ аз шаш дафтар иборат буда, 27 ҳазор байтро дар бар мегирад.

Дар «Валаднома» ном асараш доир ба ҳаёт ва фаъолияти Ҷалолиддини Румӣ маълумоти муфид пайдо мекунем. Дар ин асар маҳорати оли бо ҳиссиёту ҳаяҷони пурихломи мистики, ҳатто бо вачду ҷазба тавҷам аст. Дар айни замон бар ҳилофи рӯҳияи маъюсонаи ғазалиёти Аттор, шеърҳои Ҷалолиддин бо руҳи зинда, ҳаракат, ҳуснҷуи зебои ва ҳақиқати оли навишта шудаанд. Дар аксар тамсил, ҳикояту латоифи Ҷалолиддин шиносони вай бо ҳаёт, ҳусни табаҷҷуҳи ӯ ба мардуми сдӣи ҳеле возеҳ ифода ёфтааст, ӯ ба ин воситаҳо нуктаҳои душвори таълимоти сӯфияро ниҳоят содда ва фаҳмо тавзеҳ медиҳад.

Ақоиди динӣ—фалсафииро, ки дар «Маснави» ва асари мансури Ҷалолиддин «Фиҳи-мо фиҳӣ» баён шудааст, мударкӣкони ҳозира системаи диалектикаи идеалисти меҷуморанд, ки аз аҳкоми исломии расми ҳеле дур рафтааст.²³ Вале метавон гуфт, ки дар замони Ҷалолиддин улуми динияи исломӣ ва таълимоти суфиёна ба андозае бо ҳам наздик шуда буданд, ки ин таҳаллуф ва дуршавиро дигар бидъати хавфнок набуданд. Набояд фаромӯш кард, ки Ҷалолиддин дар назди салҷуқиени Рум эҳтирому нуфузи калон дошт, ҷи доираҳои дарборӣ ва ҷи суфиёни табақаи деҳқонону қосибони шаҳр ба ӯ ба ситишӯ нисбати ҳурмати калон дошганд.

Бояд гуфт, ки тасаввуф дар асри XIII дар Осиёи Сағир аввалин бор на ҳамчун бидъат ва ҳатто на ҳамчун ҷараёни муртад, вале қобили таҳаммул, балки ба сифати як мазҳаби ҳукмрон ба майдон баромадааст.

Эҷодиёти Ҷалолиддин дар Эрон ва Осиёи Миёна қуллан инкишофи назми тасаввуф оуд. Осиёи Сағир (Рум), ки Ҷалолиддин зиндагӣ мекард, аз истилои муғул тақрибан беосеб монд. Дар ин давра дар Эрон анъанаи тасаввуфро фақат як шоир барҷаста **Бобо Афзали Кошонӣ** (с. в. тақрибан 1265) тақвият мекард, ки ӯ аз пайравони Ғаззоли буд. Бобо Афзал муаллифи бисёр рисолаҳо оид ба назарияи тасаввуф, гуяндаи маҷмуан бузурги ҷорбайтиҳои ҳеле олие мебошад, ки дар

онхо гаргиби ризо ва таслими суфиёна бо озодфикрии тавъам
аст

Озодфикрии Бобо Афзал ба рӯи озодфикрии Умари Хай-
сам кишман наздик аст. Умуман, рӯи навмедӣ, ки баъд аз ис-
ломи мӯлӯ мамлакатҳои исломиро фаро гирифт, барои пах-
шудани тасаввуф ва ривоҷи ашъори сӯфиёна заминаи му-
соиде гӯзошт.

Дар Эрон аз пайравони Чалолиддин ва Бобо Афзал ҷанд нафар мӯсирони ҷавони шоирони барҷастаи сӯфия буданд, ки яке аз онҳо Фаҳриддини Ироқӣ (с. в. 1289) буд. Ҷазаъиёт ва маснавии «Ушшоқнома»-и ӯ ба тавсифи муҳаббати мистикӣ-пантеистӣ бахшишта шудааст. Дигар Авҳадиддини Қирмонӣ (с. в. 1298)-ро зикр кардан лозим меояд, ки пантеисти гузаро буд ва дар бидъат айбдор шудааст. Вай дар «Мисбоҳ-ал-арвоҷ» ном достони худ хӯдсарӣ ва фасодкорӣи ҳокимонро саҳт назаммат мекунад. Шогирди вай Авҳадин Мароғӣ (с. в. 1338), ки бо «Ҷоми Ҷам» ном достони андарзини худ машҳур аст, ба устоди худ пайравӣ намул. ӯ дар ин маснавӣ ҳукуматдоронро ба меҳру шафқат ва адлу илшоф даъват менамояд. Аммо Фаҳриддини Ироқӣ ва Авҳадин дар айни замон мадҳасароёни ҳубе будаанд.

Тасаввуф дар байни доираҳои васеи аҳолии ҷабру ситамдида паҳн шуда, умқи ғоявӣ ва тариқати ҳудро гум кард. дар байни аҳкоми дини расм шуда шакли тақводорию порсоии диниро гирифт.

Инчунин, дар назм забон, матофу исғироти сӯфиёна фақат воситаҳои тасвири бадеӣ ва шакли зебои адабӣ шуда монданд, онҳо дигар фақат бо мақсади орифона ва сӯфиёна кор фармуда нашуда, ба мавзӯҳои ғайритасаввуфӣ меадидаанд.

Нихоят як услуби ҳоси адабии ба услуби тасаввуф монанде ба вучуд омад, ки аз ҷиҳати мавзӯӣ, мазмун мухталиф, вале аз ҷиҳати шакл ба назми орифона монанд буд. Аввалин эҷодкунандан ин «услуби тасаввуфнамо» Саъдӣ буд, ақидаҳои андарзӣ ахлоқии ӯ дар «Бӯстон»-у «Гулистон» зикр шудааст. Бузургтарин намоёндагони ин услуб баъд аз Саъдӣ, Ҳусрави Деҳлавӣ (1253—1325) ва Ҳочуи Қирмони (1281— 1352) мебошанд.

Хусрави Дехлавӣ, асосгузори назми форсизабони Ҳиндустон аст. Дар мероси бои адабии вай ҳамаи жанру шаклҳои назму наср, аз ҷумла назми ирфонӣ-тасаввуфӣ дида мешаванд. Инчунин Хурав унвони олии маъмурии худро бо унвони «Солики тариқат» тавҳам нигоҳ доштааст. Вале тасаввуфи Хусрав зоҳиран аст ва мавзӯҳои тасаввуфи ғоيبоти суфийна дар осори манзуми шоир вобаста ба жанру сабкест, ки дар адабиёти аристократӣ маъмул гашта буд.

Мавзӯи тасаввуф дар эҷодиёти Хофизӣ бузург (с. в. 1389) маҳз ҳамин гуна ҷанбаи услуб ва сабки адабиро дорад, шоир ин истилоҳотро барои ифодаи марому мақсадҳои олитаре қор фармудааст.

Таълимоти тасаввуф (хусусан аз шаклҳои он тариқаи нақшбандия) дар асри XV дар Осиёи Миёна ва Хуросон дар тамоми қаламрави теуриён ба дараҷаи маърабӣ расид. Бузургтарин намояндагони ин маъраб дар Осиёи Миёна Хоҷа Аҳрор ва дар Хуросон Абдурахмони Ҷомӣ буд. Мавзӯи тасаввуфӣ дар эҷодиёти манзуми Абдурахмони Ҷомӣ маъраби муҳимме дорад, вале аз он шӯру ҳаяҷон ва вачду ҳазаба, ки намояндагони бузургии ин наъм—Ансорӣ, Саной, Аҳтор ва Ҷалолиддини Румӣ доштанд, соқит аст.

Дар асри XVI дар Эрон маъраби мутаассибонаи шиа маъдонии тасаввуфро танг қард, бар ҳилофи ин дар Моҳаро-уннаҳр маъраби суннӣ ҳукмрон буд, тамоюлотии суфиёна дар осори шоирони ҷи тоҷик ва ҷи ўзбек то аввали асри XX ка-му беш зоҳир меғардад.

АДАБИЁТИ АСРИ XIII ВА АВВАЛИ АСРИ XIV (ДАВРАИ ИСТИЛОИ МУҒУЛ)

I. Ҳамлаи урдуҳои
Чингиз ба Осиёи
Миёна ва Эрон

Дар аввали асри XIII сарзамини бузурги Эрон, Афғонистон ва Осиёи Миёна дар зери ҳукмронии хонадони Хоразмшоҳиён буд Ҳашамати зоҳирӣ ва вусъати сарзамини ин хонадон ҳар қадар бузург ва пуршукӯҳ бошад, бунёди сиёсӣ иқтисодӣ ва тартиби идораи давлат ба ҳамон андоза суст ва безобита буд. На танҳо аҳолии меҳнаткаши мамлакатҳои забтшуда, ҳатто феодалон, амирон ва ҳокимони маҳаллӣ ҳам ба ҳукмронии ин хонадон муқобил буданд ва барои истиқлолият ва барҳам задани тасаллути ин хонадон фурсати муносиб меҷустанд. Ғайр аз ин, дар дохили дарбори Хоразмшоҳиён низ ихтилофот ва ифвогариҳои зиёде вучуд дошт. Ҳатто аксари сарлашкарони Хоразмшоҳ, ки қипчоқиён буданд, дар тахти идораи модари Султон Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200—1220)—Туркон-хотун нисбат ба султон хусумат доштанд ва дар фитнаву дасисаҳои дарбории ин зан иштирок мекарданд.

На фақат вазъи дохилӣ, балки аҳволи берунии давлати Хоразмшоҳиён низ пурхатар буд. Дар ин вақт хавфи ҳамлаи урдуҳои Чингизхон, ки дар ҳоки Муғулистон империяи бузурги пурқувватеро ташкил карда буд, ба тарафи Хоразм торафт зиёдтар мешуд. Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки ҳагари ихтилофоти сиёсӣ-иқтисодии дохили мамлакати худро намефаҳмид, ин хавфи бузурги ба сари халқҳои Мовароуннаҳр расидаро ҳам фаҳмида натавонист. Вай, бе он ки ба муқобили ҳамлаи урдуҳои ҷангдида ва санҷидашудаи муғулон қувваҳои ҳарбии худро омода кунад, беҳабар аз қудрату ғитидори душман, нисбат ба онҳо сиёсати тамоман хусуматомезе пеш гирифт. Ҳол он ки Чингизхон ва лашкаркашони ӯ ба воситаи ҷосусони худ, ки савдогарони маҳаллӣ буданд, аз вазъи дохилӣ ва сустиву заъифии давлати Хоразмшоҳ ба хубӣ огоҳ буд. Вай барои забт намудани сарзамини ҳосилхез

ва шаҳрҳои мадания Мовароуннаҳр нағз тайёри медид ва фурсату баҳонаи муносибро мунтазир буд.

Соли 1218 Чингизхон, гӯе ба хоҳири сулҳҷуӣ бошад, ба тарафи Хоразм бо тӯҳфаҳои гаронбаҳо қорвони сафирон ва савдогаронро фиристод. Аммо аҳли қорвон то Хоразм нарасида, дар шаҳри сарҳаддӣ Утрор, ки он ҷо посбонҳои Хоразмшӯх меистоданд, бо фармони сарлашқари Хоразмӣ Инолҷик қушта шуданд. Ин хабари пурфочиа барои ҳуҷуми қушунҳои муғул баҳонаи хубе буд.

Моҳи сентябри соли 1219 қушунҳои Чингизхон ба Утрор расиданд ва пас аз муҳосираи шашмоҳа қалъаи мустаҳкамаи онро забт намудаанд. Пас аз ин ҳуҷуми урдӯҳои Чингизхон ба Осиёи Миёна вусъат гирифт. Писарони Чингизхон—Ҷучи, Чағотой ва Уктой бо лашқари бисёре ба забт намудани шаҳрҳои қалони соҳили дарёи Сир рафтанд, ҳудии Чингиз бошад, бо қувваҳои асосии ҳарбиаш ба тарафи Бухоро лашқар кашид. Дар ин лаҳзаҳои пурхатар Муҳаммад Хоразмшӯх ба ҷои ин ки ба ҳуҷум гузашта, қушунҳои муғулро торумор кунад, аз бечуруративу сӯстӣ ба мудофия гузашт ва ба шаҳрҳои қалони Осиёи Миёна ба ин мақсад лашқари бисёре фиристод. Дар натиҷа қувваҳои ҳарбии Хоразмшӯх пароканда шуд ва қобилияти якҷоя ба ҳамлаи муғул муқовамат карданиро гум кард.

Моҳи феввали соли 1220 қушунҳои муғул Бухороро забт карданд ва моҳи марти ҳамон сол Самарқанд ҳам ба дасти муғулҳо гузашт. Аз даст рафтани ин ду шаҳри бузургтарини Мовароуннаҳр, қувваи сиёси-ҳарбии Хоразмшӯхро тамоман заиф кард. Илова бар ин, қушунҳои Ҷучӣ ҳам шаҳрҳои қалон ва марказҳои савдои тиҷорати соҳили дарёи Сирро паси ҳам забт карда ба Хучанд наздик омад. Аҳолии шаҳр, қушунҳои қалъаи шаҳр бо сардории Темурмалик ба лашқари муғул қаҳрамонона муқобилият карданд, аммо қувваи душман зиёд буд, Темурмалик бошад, аз шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр кӯмак намегирифт. Ниҳоят, муғулҳо ин шаҳри қалон ва қалъаи мустаҳкамаи соҳили дарёи Сирро забт карданд¹.

Ба ҳамин тариқ, тобистони соли 1220 қисми шарқӣ ва марказии Мовароуннаҳр тамоман ба дасти истилогарони муғул гузашт. Хоразмшӯх дигар ба ҳамлаи пурзӯри душман тоб наоварда аз Хоразм фирор кард ва пас аз оврагиҳо ба як ҷазираи баҳри Қаспий паноҳ бурда, дар ҳамон ҷо ба хорию зиллат мурд.

Пас аз ин муғулҳо қувваҳои асосии худро ба тарафи Ургандж—пойтахти давлати Хоразмшӯҳиён равона карданд. Аҳоли дар мудофияи шаҳр ҷонсупориҳо карда бошад ҳам, қушунҳои муғул Урганджро забт карданд, тамоми аҳолии онро қушта, ҳудии шаҳрро ба об зер кунданд. Ба ҳамин

тарик, Чингизхон дар як мутати кӯтоҳ давлати бузурги Хоразмшоҳиёро торумор кард ва сарзамини ҳосилхезу маданияи Мовароуннахрро тамоман забт кард. Намояндаи охирини хонадони Хоразмшоҳӣ Чалолиддини Мангубердӣ дар Хуросон ва Озарбойҷон солҳои дароз ба муқобили муғулҳо ҷангида бошад ҳам, аммо саъю кӯшиши ӯ бар абас рафт ва ҳадаш ҳам охир дар кӯҳҳои Курдистон, ҷануби соли 1234 ҳалок гардид.

Пас аз забт кардани Осиёи Миёна ва қисми зиёди Хуросон қушунҳои муғул ҳучуми худро ба тарафи ғарбии Эрон ва Осиёи Хурд равона карданд. Дар аввали солҳои чилуми асри XIII муғулҳо ба мулки салҷуқиёни Рум, ки дар ҳоли Туркияи имрӯза ҳукмронӣ мекарданд (1055—1307), ҳамла карданд. Соли 1243 пас аз мағлубияти саҳт дар ҷанги Қусадон султон Ғиёсиддин Кайқубоди II аз муғулҳо сулҳ ҳосил ва бо шартҳои хирочгузорӣ мулки худро аз ҳамлаи ҳалокатовари муғулҳо махфӯз дошт.

Ба ҳамин тарик, дар нимаи асри XIII Хуросон, Сивистон, Мозандарон, Ироқи Аҷам ва Озарбойҷон дар зерин тасарруфи муғулҳо гузашт. Фақат қисми ҷанубии Эрон, ки дар он ҷо ҷанде сулолаҳои маҳаллӣ ҳукмронӣ мекарданд, аз ҳучуми муғулҳо эмин монд. Аз ҷумла дар Форс, ки маркази он Шероз буд, атобакони салғурӣ (1146—1265), дар як қисми дигари он мулуки Шубонқора (1057—1355), дар Қирмон—Қарохитонӣ (1227—1304), дар Хирот бошад, мулуки Қарӣ (Қурт) (1243—1381) ҳукмронӣ мекарданд. Ин хонадонҳои маҳаллӣ ё ба сабаби шуҷоату қаҳрамонӣ ё бо тадбири дурандешӣ натиҷаи муғулҳоро эътироф карда, ҳақиқатан худро аз тохтутози ғоратгарона нигоҳ доштанд. Дар натиҷа, дар ин сарзаминҳо маданият, санъат ва ҳаёти ороишта назар ба мамлакатҳои ҳарошбудаи Мовароуннахр зиёдтар тараққӣ кард, ки мо инро пойнтар муфассал хоҳем دید.

Дар қурултои соли 1251 қарор шуд, ки мулкҳои боқимондаи Шарқи Наздик ва Миёна низ ба зудӣ забт карда шавад. Бо ин мақсад бародари Ҳокони бузург Мангу-қоон—Ҳулоқухон бо лашкари зиёде ба сарҳади Эрон фиристода шуд. Соли 1256 лашкари Ҳулоқухон аз дарён Аму гузашта ба ҳақиқат Эрон дохил шуд. Мақсади аввалини Ҳулоқу торумор намудани давлати Исмоилияи Аламут ва пас аз байн бардоштани муфозизи ҳилофати Аббосиён буд.

Дар ҳақиқат ҳамин сол қушунҳои Ҳулоқу бисёр қалъаҳои исмоилиёнро забт намуд. Ниҳоят, дар охири соли 1256 қалъаи мустаҳкамтарини исмоилиён—Аламут, ки маркази давлати онҳо буд, таслим шуд. Қушунҳои Ҳулоқу баъди торумор намудани мулки исмоилия ба тарафи Бағдод сафари ҳарбӣ карданд. Дар моҳи декабри соли 1257 лашкари муғул бо як ҳамла Бағдодро забт кард, ҳақиқатан он ва тамоми сар-

вату дороии ин шаҳрро ба ғорат бурд. 10-уми феввали соли 1258 Халифа ал-Мустаъсим таслим шуд ва бо фармони Хулоку ба як тарзи ваҳшиёна кушта гардид. Пас аз сукути Аббосиён дар Эрон ҳукмронии пурраи истилогарони Муғул барқарор гардид.

Пас аз ғалаба Хулоқухон дар Эрон улуси ҷудогонан муғулро таъсис намуд. Соли 1261 хони бузург Хубилай-қоон барои идораи мулкҳои забтшудаи Эрон ба номи Хулоқухон-ёрлиғ фиристод ва ба ӯ унвони «Элхон»-ро (яъне «хони қабилла, эл») дод. Аз ҳамин таърих дар Эрон ҳукмронии муғулҳо барқарор гардид ва ин давлат ба номи давлати элхонии муғул машҳур гашт. Давлати элхонии дар Эрон то соли 1334 барқарор буд ва бо вафоти султон Абӯ Саидхони Баҳодур аз байн рафт.

Афғонистон, Озарбойҷони Ҷанубӣ ва Шимолӣ, Арманистони Қабир, Ироқи Аҷам ва Араб, ба давлати элхонии Эрон дохил шуданд. Ғайр аз ин Грузия, Трапезунд, мулкҳои аҳли салиб дар Сурия ва қазираи Қипр ва салҷуқиёни Рум хирочгузори элхонии буданд.

II. ТАЪСИРИ ҲАМЛАИ МУҒУЛ БА ҲАЁТИ АДАБӣ ВА МАДАНИИ ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН

1. Вазъияти Мовароуннаҳр дар давраи истилои муғул. Ҳамлаи аввалин ва пуршиддаттарини истилогарони муғул ба сари халқҳои Мовароуннаҳр омад ва ин сарзаминро ҷунон ба ҳолати ҳаробӣ овард, ки қариб дар муддати дусад сол дар ин ҷо ҷароғи илму маданият ҳомӯш гардид, аҳволи иқтисодӣ ва сиёсии ин кишвар ба ниҳояти таназзул расид.

Қатлу ғоратҳои ваҳшиёна, қушоқушиҳои мудҳиш лашкари муғул, аз як тараф, дар натиҷаи сиёсати душманонаи Муҳаммад Хоразмшоҳ авҷ гирифта бошад, аз тарафи дигар, ба ҳислати одамхӯронаи Чингизхон ва дар ҷунин рӯҳ тарбия ёфтани сарлашкарони ӯ вобаста буд. Чи тавре ки Юань-чаб-би-ши—муаррихи Чин аз забони Ҷомуха, бародархонди Чингиз хикоят мекунад, Чингизхон ҷор сагро бо гӯшти одаман парво карда ба занҷирҳои оҳанӣ баста монда буд, ин сағҳо дар вақти ҷанг гӯшти одаман меҳӯрданд ва барои худ захира мекарданд. Ҳоло ин сағҳо занҷирҳои худро кандаанд ва ба ҷор тараф медаванд. Ин сағҳо Жебе ва Хубилай, Желли ва Субитай (сарлашкарони Чингиз) мебошанд. Худи Чингизхон ҳам боре дар пеши надимони худ аз қуштор ва хунрезихояш лоф зада гуфтааст, ки вай бо ҳамин шӯҳрати ҷовид хоҳад ёфт.²

Ин гуфтаи муаррих ҳислати хунхоронаи Чингизхонро ба ҳубӣ нишон медиҳад. Аммо ин сиёсати ваҳшиёна ва қатли оми Чингизро ҳамаи ашрофи муғул, ҳатто тамоми ворисони

ӯ тарафдорӣ намекарданд. Фарзандони ӯ Чӯҷӣ ва Уктой (ки пас аз вафоти Чингиз Хони бузург шуда буд) ин сиёсат ва хислати падарашонро наменвисандиданд ва дар роҳи султ кардани қатлу ғорат мекушиданд.

Лашкари Чингиз баробари забт кардани сарвату боигариҳои ин сарзамин, баробари хароб кардани заминҳои ҳосилхез, аҳолии шаҳрҳои калонтарин ва деҳоти хурдтаринро саросар мекуштанд. Дар натиҷа, ин марказҳои маданӣ ва адабии Мовароуннаҳр, ки дар он ҷо аз замонҳои Сомониён адабиёти форсу тоҷик дар ниҳояти авҷу камол буд, тамоман хароб ва қариб аз одам ҳолӣ шуд.

Ҳамлаи аввалин ва ҳолакатоварро Чингиз аввал ба Бухоро зад. Чингизхон баробари ба шаҳр даромадан ба торочгарӣ сар кард. Дар мадрасаҳо, масҷидҳо лашкарони муғул ҷо гирифтанд. Назар ба қавли соҳибӣ «Чомеъ-ут-таворих» Рашидаддин, муғулҳо сандуқҳои пур аз китобҳои дастхатро ҳолӣ карда ба аспҳои худ охур сохтанд, дар масҷидҳо базм барпо карда мутрибу раққосаҳоро ба нағма меандохтанд, олимони номдор ва шайхони бонуфузро ба ниғаҳбонии аспҳо мефармуданд.

Дар натиҷаи ғорату бетартибӣ дар Бухоро сӯхтори калоне рӯй дод. Иморатҳои Бухоро, ки қариб ҳама ҷӯбкорӣ буд, ҳокистар шуданд, танҳо як масҷид ва чанде қасрҳои хиштӣ саломат монданд. Боқимондаи аҳолиро аз шаҳр бе либосу тӯша берун карданд, қасони аз фармон сар кашидаро бераҳмона куштанд.

Маркази дигари илму адаб, шаҳри Самарқанд ҳам тамомен хароб гардид. Аз 100 ҳазор хонавода дар шаҳр ҳамагӣ 25 ҳазор хонавода боқӣ монд, ки аксари онҳо рӯҳониёне буданд, ки бо ҳиёнат ҷон ба саломат бурданд. Сӣ ҳазор ҳунарманди самарқандиро муғулҳо асир гирифта, ба маркази давлати худ — Муғулистон фиристоданд.

Қадимтарин маркази маданияти Осиёи Миёна шаҳри Марв низ борҳо аз тарафи муғулҳо хароб гардид. Осори маданӣ ва китобхонаҳои гаронбаҳои шаҳр, ки махсусан дар давраи ҳукмронии салҷуқиҳо ниҳоят тараққӣ карда буд, ба замин яксон гашт. Соли 1221 дар вақти забт кардани Марв, ба қавле 700000 ва ба қавли дигар, 1300000 қас аз аҳолии Марв кушта шуд. Чувайнӣ менависад, ки мирзоҳои асир, ки аксар тоҷик буданд, дар зарфи сездеҳ рӯз кушта шудагонро ҳисоб карда мебаромаданд. Ваҳшонияти урдуҳои муғул то ба андозае буд, ки пас аз рафтани муғулҳо, вақте ки аҳолии ғуреа ба шаҳр омада, ба таъмири вайронаҳо машғул буданд, лашкарҳои Чингиз бори дуюм ба ин шаҳр тохту тоз карда, онро тамоман хароб карданд, боқимондаи аҳолиро қатл карданд.

Ваҳшоният ва ғорати лашкарҳои истилогари муғулро да

шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр аз ҳамин манзараҳои фоҷиангези Бухоро, Самарқанд ва Марв ҳукм кардан мумкин аст. Агар дар асари ин торочу ғорат бисёр осори маданӣ, китобхонаҳои пурқимат, мероси чандинасраи адабиёту санъат аз байн рафта бошад, дар куштори аҳоли бисёр шоирон нависандагон, олимон, муаррихон,—ҳуллас бисёр ходимони санъату адабиёт ва илму маърифат қатл шуданд, осори онҳо, хонаводаи онҳо беному нишон рафт.

Муаллифи китоби «Ал-Муъҷам» Шамсиддин Қайси Розӣ дар муқаддимаи ҳамин асараш чунин навиштааст: (мазмунан) «.. Аз қанори Қайхун то дари Исфакон, балки то ҳудуди Абхоз ва Аррон битохтанд ва дар роҳҳо аз куштагон пуштаҳо бардоштанд, ва аз шаҳрҳои Хоразму Ҳирсон ғайр аз вайронаҳо дигар чизе ба қо намонданд ва аз соқинони ин ду вилояти бидиштмонанд ғайр аз муште қудуку зан ва баъзе ҳунармандоне, ки қулумвор ба хидмати онҳо даромаданд, касеро зинда нагузоштанд, бадқирдорҳои онҳо ба мамлакатҳои дигар таъсир кард ва аз оғаши рабду барқашон заминро осмон ба ташвиш афтод ва он чи дар ин фитрат ба рӯи аҳли ислом афтод, дар ҳеҷ давлат бар аҳли ҳеҷ миллат нишон надодаанд ва мисли ин воқеаи даҳшағангез дар ҳеҷ таърих наёварда »³.

Худи Қайси Розӣ, оилаи Ҷалолиддин Румӣ, надару модари Муҳаммад Авфӣ пеш аз ҳамлаи муғул аз диёри худ фирор карда буданд. Бисёр мунаҷҷимоне, ки дертар дар расадхонаи Мароған Насриддини Тусӣ хидмат кардаанд, низ дар ҳамлаи муғул аз Бухоро фирор карданд.

Муҳожарати аҳли илму адаб на фақат дар давраи ҳамла ва исғилои муғул, балки дар замонҳои оромии ҳукмронии муғул ва дастнишондаҳои онҳо низ давом кард. Чунки дар Мовароуннаҳр барои пешрафти маданият ва адабиёт ҳеҷ шароите набуд, дар кишварҳои ғарбӣ ва ҷанубии Эрон, дар Шимоли Ҳиндустон ва мулкҳои Салҷуқиёни Рум бошад, санъат, маданият, илму адабиёт ба сабаби шароитҳои маълум (чи тавре ки поинтар хоҳем دید) ҳеле ривож ёфта буд.

Хомӯш гардидани ҳаёти адаби-маданияи Мовароуннаҳр ба вазъияти сиёсӣ-иқтисодии ин кишвар саҳт вобаста буд. Чингизон пас аз ҷетилои Осиёи Миёна ҳукмронии ин кишварро, ки аз Туркистони Шарқӣ то дарёи Аму ҳудуд дошт, ба писари худ—Чингизӣ гузашт. Чингизӣ, ки бо шароити маҷаллии ин кишвар хуб ошно набуд, барои идораи кишвар ба савдогароне, ки вақти ҳамлаи муғул бо ҷиенати худ ба ватан барои муғулҳо ҳеле ёрмандӣ карда буданд, такя намуд. Вай барои идора намудани Мовароуннаҳр ва ҷамъоварии сарвати ин сарзамин савдогари машҳури он замон Маҳмуди Ялавочро интихоб кард.

Маҳмуд Ялавоч ҳамроҳи савдогарон ва феодалҳои маҳал-

лӣ, ки кайҳо ба тарафи муғулҳо гузашта буданд, аҳолии маҳаллиро саҳт истисмор мекарданд ва бо ҳар роҳ ба Чигатой хироҷҳои калон медоданд. Аҳолии меҳнаткаш, ки аз ҳамлаи ғоратгаронаи муғулҳо ҳануз комат набардошта буд, дар зери истисмори дутарафа—истисмори ҳукмдорони муғул ва феодалсони маҳаллӣ буд. Ҳам Маҳмуди Ялавоч ва ҳам феодалҳои дигар ба ободии шаҳр ва барқарор кардани хоҷагии аз ҷанг харобашта аҳамият намедоданд. Онҳо фақат дар вақташ ба Чигатой хироҷ гузошта бо ҳамин оёишу сарвати худро таъмин мекарданд.

Дар натиҷа, деҳқонон заминҳои худро партофта мегурехтанд ва бо ҳамин иқтисодиёти мамлакат торафт рӯ ба харобӣ меовард. Вазъияти ҳунармандони шаҳр аз ин ҳам бадтар буд. Аксарияти ҳунармандон дар асорати муғулҳо буданд ва зиндагии тоқатшикане ба сар мебуданд. Сайёҳи италиявӣ, ки дар ин солҳо ба Осиёи Миёна сафар карда буд, менависад, ки муғулҳо ба ҳар як ҳунарманд ҳар рӯз баркашида нон медиҳанд, ҳар ҳафта се бор қаштар гӯшт медиҳанд. Аҳволи ҳунармандони «озод» аз ин ҳам бадтар буда, тайр аз он ки барои маснуоти худ харидор надоштанд, ба ҳокимони муғул андозҳои калон низ медоданд.

Албатта, дар чунин шароити таназзули ҳаёти иқтисодӣ-сиёсии мамлакат аз ривчи илму адаб ва маданият ҷои ғайр набуд. Аз тарафи дигар, ҳуди ҳокимони муғул, ки дараҷаи маданияташон назар ба аҳолии ҷойҳои забтшуда паст буд, ривчи илму маданиятро дастгири намекарданд, баръакс, ҳар ҷо, ки дар бунёди маданият ва ободии ташаббуси халқро медиданд, ба вайронӣ ва харобии он даст мезаданд. Сабаби ин ҳуҷуми ғоратгарона ин буд:

Солҳои 1238 ба иллати шӯриши Маҳмуди Тороби Чигатой Маҳмуд Ялавочро аз идораи Мовароуннаҳр азл карда, ба ҷои ӯ писараш Масъудбекро таъин кард. Масъудбек низ ҳарчанд дар истисмори халқ аз падараш мондани надошт, аммо каси як дараҷаи илму адабдӯст буд. Вай Бухороро дуст медошт ва ба ободии он бисёр саъю кӯшиш кард. Дар шаҳр иморатҳои нав андохт, ба номи худ мадрасаи бузурги Масъудия бино кард, ки дар он қариб ҳазор нафар талаба таҳсил мекард. Дар назди ин мадраса китобхонаи калоне таъсис намуд, ки дорои нусхаҳои хаттии гаронбаҳо буд.

Ин хабар ба гӯши муғулҳое, ки дар Хуросон ҳуҷум мекарданд, расид ва онҳо аз тарси он ки аҳолии ин ҷо мабодо ба муқобили муғулҳо ҳурӯҷ кунанд дар зарфи ҳафт сол (1272—1279) ба Бухоро ва атрофи он тохтутоз карда ҳамаи ин ободиву маъмуриро хароб карданд. Ба ҳамин тарик, дар Бухоро ва шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр боз ҳамон беназмию хароби ҳукмфармо гашт.⁴

Дар давраи ҳукмронии Кебекхон (1318—1326) барои

марказият доштани идораи давлатӣ ва мустаҳкам намудани иқтисодиёти мамлакат чанде тадбиру чораҳо дида шуд. Аз ҷумла, Кебекхон дар пайравии ҳукмрони Элхонӣ—Ғозонхон (1295—1304) ислоҳоти пул гузаронд ва ин чорабинӣ хоҷагӣ ва иқтисоди мамлакатро то андозае ба тартиб овард. Аммо қисми зиёди ашрофи муғул, ки тарафдори нигоҳ доштани анъанаҳои ҳаёти кӯчманчигӣ буд, ба ин сиёсати Кебекхон муқобил баромад. Мубориза дар байни ин ду гурӯҳ солҳо давом кард ва ба ҳаёти сиёсӣ иқтисодии мамлакат бетаъсир намонд.

Хулоса, ба ҳомӯш шудани ҳаёти адабӣ-маданияи Осиёи Миёна дар асри XIII ва нимаи аввали асри XIV чуниин сабаҳо пеш омаданд:

1. Ҳамлаи ҳалокатовари чингизӣ дар навбати аввал марказҳои бузургтарини илму маданияти Осиёи Миёнаро, ки дар он ҷо ҳаёти адабӣ ҷӯш мезад, тамоман хароб кард.

2. Дар натиҷаи ҳамлаи муғул аксари аҳли илму адаб кушта шуданд ва зинда мондагон ба кишварҳои дигар муҳоҷират карданд.

3. Парокандагии феодалӣ ва зулму истисмори дутарафаи савдогарону заминдорони маҳаллӣ ва истилогарони муғул аҳволи иқтисодии мамлакат ва вазъияти аҳолиро ниҳоят танг карда буд ва ин, албатта, ба ривочи илму адабиёт монеъ мешуд.

4. Дар ҳаёти сиёсӣ-иқтисодии Осиёи Миёна ҳамон гурӯҳи ашрофи ҳарбии муғулҳо, ки ба анъанаҳои зиндагии муқимона муносибати душманона доштанд ва тарафдори анъанаҳои ҳаёти кӯчманчигӣ ва сиёсати қатлу ғорат буданд, таъсир зиёде доштанд. Ин гурӯҳ аз дараҷаи маданият, илм ва адабиёти халқҳои маҳаллӣ тамоман бегона буданд ва пешрафти онро дастгирӣ намекарданд.

Ин шароити вазнини ҳаёти адабӣ-илмиро мо дар ҳамин давр дар кишварҳои дигар, дар Эрон, Афғонистон, Шимоли Хиндустон, Осиёи Сағир намебинем ва аз ин сабаб аҳли илму адаб дар он ҷо ҷамъ омада буданд.

2. Вазъият дар Ғарбу Шимоли Эрон ё давлати Элхонӣ. Дар натиҷаи истилои муғул ба ҳоки Эрони имрӯза ҳам бисёр кӯчманчиёни муғул омаданд ва дар ин ҷо улуси ҷудогонани муғулҳо ба номи **давлати Элхонӣ** барпо гардид. Муассиси ин давлати бузург аз набераҳои Чингиз Хулоқхон буд, ки дар солҳои 1256—1265 ҳукмронӣ кардааст.

Дар давлати элхонӣ низ, чи тавре ки дар улуси Чингау (Осиёи Миёна, Туркистони Шарқӣ) дидам, ду равиҷи **асосии сиёсӣ** вучуд дошт. Намояндагони равиҷи аввал, ки ашрофи ҳарбии кучманчии муғулҳо буданд, тарафдори ҳаёти кучманчигӣ ва анъанаҳои қадими саҳроӣ мебошанд ва шаклҳои ақибмондаи муносибатҳои хоҷагӣ сиёсиро пеш ги-

рифта буданд. Онҳо ба ҳаёти муқимӣ, зироат ва ривочи шаҳрҳо, ба анъанаҳои маданий-адабии халқҳои маҳаллӣ, ҳатто дертар ба ҳокимияти марказиятёфтаи муғулҳо ҳам муқобил буданд.

Равияи дуҷум қисман ба аъёни кӯчманчии ҳарбии муғул, ки ба туфайли хидмати дарборӣ ба хонадони хонҳои муғул наздик буд, таъяс мекард. Аммо таъясгоҳи асосии ин равия аъёну ашроф, мансабдорон, амалдорон, рӯҳониён ва савдогарони маҳаллӣ (тоҷикон, эронӣён, озарбойҷониён) буданд. Тарафдорони ин равия барои ташкил додани ҳокимияти пурқуввати марказиятёфта мекушиданд, амалдорони маҳаллӣ бошанд, бо ҳар роҳ муғулҳоро тарғибу таҳрик менамуданд, ки анъанаҳои қадими маҳаллии то давраи муғулро қабул кунанд.

Аз аввали ташкили давлати элхониён дар байни ин ду равия мубориза мерафт ва дар ин мубориза маъқеи амалдорони маҳаллӣ ниҳоят қалон буд. Бисёр қасони бомаърифат ва фозил монанди Шамсиддин Соҳибдевор, Атомалик Чувайнӣ ва Рашидиддин Фазлуллоҳ, ки дар дарбори элхониён нуфузу мақоми баланде доштанд, дар ин мубориза иштирок намураданд ва барои пирӯзӣ ёфтани мақсади равияи дуввум бисёр қонбозӣҳо карданд.

Дар давраи ҳукмронии Ғозонхон равияи дуввум қомилан ғалаба кард ва дар натиҷаи ин хоҷагӣ ва иқтисоди давлати элхониён рӯ ба таракқӣ ниҳод. Ислоҳотҳои қуллии Ғозонхон, ки бешак бо иштироки ғайлонои вазирӣ ӯ, олим ва муаррихи намоён Рашидиддин ба амал омада буд, марказияти давлати Элхониёнро пурзӯр намуд, мамлакатро аз ҳолати ҳаробӣ ва беназми ба дараҷаи таракқияти иқтисодӣ баровард.

Ғозонхон аз ҳукмронҳои элхонӣ аввалин шуда ислом овард ва ин динро дини давлатӣ эълон карда, ба табақаи рӯҳони ва амалдорони маҳаллӣ алоқаи зич пайдо кард ва бо ҳамин роҳи ба осони амалӣ шудани ислоҳотҳояшро ба даст овард.⁵

Нуфузи амалдорони маҳаллӣ дар давлати элхониён ва иштироки ғайлонои онҳо дар ҳаёти сиёсии мамлакат (махсусан дар давраи Ғозонхон) ба зинда шудан ва инкишоф ёфтани анъанаҳои пешазмуғулии илму маърифат, санъат ва адабиёти халқҳои маҳаллӣ роҳ кушод. Намояндагони табақаи ашрофи маҳаллӣ, ки дар вазорати давлат ва идораи вилоятҳои ҷудогона маъмур буданд, бо ҳар роҳ ба ҳимояи шоиру нависандагон, олимон, таърихшиносон ва ғайра мекушиданд. Аз ин ҷост, ки соҳибони тазкира ва дигар маъхазҳои ҳатти пешрафти ин ё он шоирро бештар бо номи Шамсиддин Муҳаммад Соҳибдевори Чувайнӣ (ҳокими Ироқи Аҷам) ва вазир Рашидиддин вобаста кардаанд.

Ғайр аз ин, шоир, нависанда ва олимоне, ки дар вақти хамлаи муғул ё дар замони истилои муғул ба иллати тангии рӯзгор аз Осиёи Миёна муҳоҷират карда буданд, дар ҳимояти ҳамин амалдорони олиурӯбаи форснажоди давлати элхонӣ барои ғаёлияти илмӣ-адабии худ шароит пайдо карданд.

Боторавии иқтисодӣ-сиёсии давлати элхонӣ, ки то солҳои 30-юми асри XIV, яъне то вафоти Абӯ Саидхон (1334) давом кард, сабаби равнақу ривоби ҳаёти адабӣ дар сарзамини бузургӣ ин давлати гуногунзабону гуногунаҳолӣ гардид, ки мо ибро боз муфассалтар нишон хоҳем дод.

3 Вазъият дар ҷануби Эрон—Форс. Дар вилоятҳои ҷанубии Эрон, ки онро Форс мегуфтанд, ҳонадоне, ки ба номи **атоҷақони форс** ё **атоҷақони салғурӣ** машҳур буданд, ҳукмронӣ мекарданд.⁶ Вилояти Форс, ки маркази он шаҳри Шероз буд, махсусан дар давраи ҳукмронии Атоҷақ Саъд б. Занги (1203—1226) ва Атоҷақ Абӯ Бакр б. Саъд (1226—1260) ниҳоят тараққӣ кард. Дар инкишофи ҳаёти иқтисодӣ ва маданияти ин вилоят аз ҳуҷуми ҳалокатовари муғулҳо эмин мондани он низ аҳамияти калон дошт. Барои пеш гирифтани ин фалокат тадбирҳои ғирамандонаи Абӯ Бакр б. Саъд ҳама кор дод.

Вақте ки урдуҳои муғул шаҳри охирини Ироқи Аҷам Исфаҳонро соли 1234 хароб карданд, Абӯ Бакр бародарзодашро ба пеши Ҳокӣ-қоён (1227—1241) фиристода аз дари итоат даромад ва бо ваъдаи хирочгузорӣ аз вай салтанати Форсро ба ӯҳдаи худ гирифт.

Ин тадбири оқилонаи Абӯ Бакрро ҳатто шоири бузургтарини он давр Саъдӣ ҳам васф намудааст:

Сикандар ба девори руину санг,
Бикард аз ҷаҳон роҳи Яъҷуч тач,
Туро садди Яъҷучи қувв аз зар аст
На руи ҷу девори Искандар аст

Маҷидиддини Ҳамгар, ки чанд солҳо бо дарбори атоҷақони алоқаманд буд, низ ин тадбири рои Абӯ Бакрро ситоиш намуна навиштааст:

Дар ин замон, ки фалак тирбор шуд, адлат
Зи ҳифз дар сари гетӣ кашид ҳафтҷа
Дар ин футур, ки ҳӯрад асби Тур об зи Нил,
Зи мулкати ту кӣ донд, ки ҳаст Туроне
Садди рои ту гар садд нағаштӣ Эронро,
Ба рӯзгор ки гуфти, ки буд Эрон

Абӯ Бакр пас аз ин монанди падараш барои ободонии мамлакат, махсусан, шаҳри Шероз бисёр хидматҳо кард. Дар Шероз мадрасаҳо бича намуд, ба номи «Дор-уш-лиф» беморхонае таъсис кард, ки дар он ҷо касалхоро беҳтар мӯлиҷа мекарданд.

Абӯ Бакр каси илму адабдӯст буд ва барон пешрафти адабиёт ва беҳбудии ахлоқи аҳли он бисёӣ ғамхорӣ кардааст. Дар дарбори ӯ монанди дарбори ғазнавиён ва салҷуқиён ҳам омадани шоирони маддохро маъхазҳо хабар намедиханд, аммо бисёӣ шоиру нависандагон дар тахти химояти маънавию рӯҳии ӯ асарҳо менавиштанд ва дар онҳо некукорихои ин ҳукмронро таърифу тавсиф мекарданд.

Шоир бузургтарини он давр Саъдӣ, асари машхури ғалсафӣ-ахлоқии худ «Бӯстон»-ро ба номи хамин ҳукмрон навиштааст. Адиби намоёни он замон Шамсиддин Қайси Розӣ «Ал-Муъҷам фӣ маойири ашъори-л-Аҷам»-ро, ки дар илмӣ арӯз, кофия ва саноеи шеърӣ ҷомеътарини асархост, тар Шероз таълиф намудааст ва дар муқаддимаи он дар бораи тарзи идора ва ҳислатҳои шахсии Абӯ Бакр маълумотҳои пурқимат додааст.

Аббос Иқбол давраи ҳукмронии Абӯ Бакро ғавсиф на муда чунин навиштааст: «Хулоса, Форс дар аҳди ӯ амну роҳат ва обод гардид ва маркази ҷаҳтмони шуаро ва ғузало ва донишмандоне шуд, ки аз ҷилваи сели муғул ғурехта ва ҷоне бадар бурда дар паи ғушаи фароғате меғаштанд ва чун Ағобак Абӯ Бакр ин ҷинс мардумро тарбият мекард ва ғебоби фароғати боли эшонро фароҳам карда буд, давраи ғирд омаданд ва номи ӯро дар таъии ашъор ё матии мусаллафоти худ ба неқӣ сабт карданд. Ва машхуртарини ин ҷамоат Шайх Саъдӣ... ва Маҷдиддини Ҳамғар-шоир ва Шамсиддин Муҳаммади Розӣ».⁷

Аз марказҳои калонтарине, ки дар замони истилои муғул адабиёти форсу тоҷик дар он ҷоҳо ривочу раванқ доштанд, сарзамини мулуки Қарт ё Қурт ва мулкҳои Салҷуқиёни Румро нишон додан лозим аст.

Мулуки Қарт, ки муассиси он Малик Шамсиддин Муҳаммади Қарт (1246—1272) ҳисоб мешавад, дар ғарби ҷанубии Афғонистони имрӯза ҳукмронӣ мекарданд ва пойтахташон ҷамеша шаҳри Ҳирот буд. Лашкарҳои муғул ба мулки онҳо борҳо тохтӯтоз ва пойтахт, онҳо—Ҳиротро ғорат карданд, аммо ин мулкҳоро ба давлати худ дохил накарданд ва Мулуки Қарт ба воситаи хироҷ ғузоштан истиқлолиятни худро нигоҳ дошта тавонистанд. Ба қавли Аббос Иқбол «дар таърихи сиёсии ин мамлакат (яъне мулкҳои ҳукмдорҳои Қарт. — Р. Ҳ.) исму расми ҷандоне аз ин силсила ба ҷо наҷонда бошад» ҳам, аммо онҳо азбаски кишвари худро аз тохтӯтози муғул нигоҳ дошта, осоишу оромии онро таъмин намуданд, барон пешрафти илму адабиёт шароити хубе муайён буд ва ҳукмронҳои ин сулола, ки аз тоифаи эронинажоди шарқӣ буданд, илму адабдӯст буданд ва аҳли онро ба ғамхорӣ меғарвариданд.

Чунончи, Малик Фахриддини Картӣ (1326—1327) ме-
гӯянд, ки «подшоҳе буд фозил ва суҳансанҷ ва шеърдӯст ва
илова бар он ки худ шеър мегуфт, қариб чихил шоири мо-
хир дошт» Аббос Икбол дар китоби таъриҳии худ ин ду ру
боиро (бе он ки маъхазашро нишон диҳад) ба номи вай
овардааст.

Ҳарғаҳ ки ман аз сабз⁸ тарабнок шавам,
Шоистаи сабзи хинги афлок шавам,
Бо сабзхатон сабз хӯрам бар сабза,
3-он пеш, ки ҳамчу сабза дар хок шавам

Майхора агар ғанӣ бувад, ур шавад,
В-аз арбадааш ҷаҳон пур аз шӯр шавад,
Дар ҳуққан лаъл аз он зумуррад резам,
То дидаи афъии ғамам кӯр шавад.⁹

Ба ҳамин тариқ, оромии нисбии мулкҳои Шарқии Хуро-
сон ва илму адабпарварони баъзе аз мулуки Қарт барои
ривочи ҳаёти адабӣ дар ин сарзамин шароити мусоид фаро-
ҳам овард. Ҳарчанд аз осори адабии ин кишвар то замони
мо бисёр чиз нарасида бошад ҳам, аммо тазкираҳо ва маъ-
хазҳои дигари ҳаттӣ аз бисёр шоирони забардаст ва асар-
ҳои калони адабӣ ёдоварӣ мекунанд. Аз ҷумла эҷодиёти ибн
Ҳисоми Ҳирави (с. в. 737/1337), Рабъии Бушанҷӣ (соли
702/1303 ба қатл расонида шудааст), Амир Ҳусайни Содот
(с. в. байни 716/1316—719/1319), Пури Баҳои Ҷомӣ бо сар-
замине, ки дар он ҷо мулуки Қарт ҳукмронӣ мекарданд, во-
бастааст.

4. Маркази адабии Рум (Осиёи Сағир). Дар Осиёи Са-
ғир, ки бештари хоки Туркияи имрӯзааст ва дар гузашта он-
ро Рум мегуфтанд, аз авлоди ҳукмронҳои Салҷуқиён, ҳона-
доне ки ба Салҷуқиёни Рум машҳур гаштаанд, аз соли
477/1085 то соли 700/1301 ҳукумат доштанд. Муассиси ин
давлат амакбачаи Туғрулбек—Сулаймон б. Қутлимиш б. Ис-
роил б. Салҷуқ буд. Сулаймон б. Қутлимиш дар вақти ҳукм-
ронии Маликшоҳи салҷуқӣ ба идораи вилояти Рум маъмур
шуда буд. Вай ба муқобили аҳли Салиб ва ҳокимони дигари
маҳаллӣ ҷангҳо карда мулки худро васеъ кард. Пас аз ва-
фоти вай (1087) писараш Довуд (1087—1103) аз тарафи Ма-
ликшоҳ ҳокими ин вилоят таъин шуд. Довуд ба муқобили им-
перияи Византия борҳо лашкар кашид ва қисми зиёди сар-
замини Румро ба тасарруфи худ гирифт. Довуд барои васеъ
намудани мулки худ, дар ҷойҳои забткардааш таъсири дини
ислом ва маданияти онро хеле тавсия дод.

Вакте ки муғулҳо ба Осиёи Миёна ва Эрон ҳуҷум овар-
данд, Салҷуқиёни Рум дар ивази хирочҳои калон мамлакаташ
худро аз ҳамлаи ғоратгаронаи онҳо эмин нигоҳ доштанд ва
дар натиҷа то соли 1301 дар ин мулк мустақилона ҳукмронӣ

мекарданд. Шаҳрҳои калони Рум, ки марказҳои илму адаб ва маданияти халқҳои Шарқи Наздику Миёна буд, хеле ривоч ёфтанд ва ба бисёр намоёндагони адабиёт аз дахшату ваҳшати истилогарони муғул ғурехта дар ҳамин ҷо паноҳ ёфтанд ва ба кори эҷодӣ машғул шуданд. Аз ҷумла эҷодиёти мутафаккири барҷаста, шоир-мутассавифи асри XIII Чололидини Румӣ (604/1207—672/1274), муаррих ва шоири машҳур Қонеи Тусӣ (вафоташ баъд аз соли 672/1274) дар ҳамин ҷо ҷараён дошт.

Пас аз таъсиси давлати элхонӣ Салҷуқиёни Рум муддате дар иттиҳод ҳукмронҳои ин давлат буданд. Ҳукмрони охириини ин сулола Алоуддин Қайқубоди II (627/1399—699/1301) бо мақсади ба даст овардани истиқлолияти комил ба Ғозонхон-ҳукмрони элхонӣ муқобил баромад, аммо кушиши ӯ бесамар рафт, ҳудуд мағлуб ва маҳбӯс гардид. Пас аз ин давлати Салҷуқиёни Рум ба мулкҳои хурд тақсим шуда рафт ва ҳокимони хурд ба иттиҳоди давлати элхонӣ дохил шуданд.

* * *

Аз ин обзори мухтасар бар меояд, ки дар асри XIII ва аввали асри XIV ҳаёти адаби-маданияти халқҳои форсзабон ҳарчанд дар Осиёи Миёна (Мовароуннаҳр), ки аз асри X маркази бузургтарини адабиёти форсу тоҷик ҳисоб меёфт, тамоман хомӯш шуда бошад ҳам, аммо дар як қисми Хуросон, махсусан, дар Ғарбу Ҷануби Эрон, инчунин дар Осиёи Сағир дар натиҷаи болоравии ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ аз нав ба ҷунбиш омад. Аз нимаҳои асри XIII сар карда баробари ривчи адабӣ, мо пешрафти ниҳоят ҷиддии илму **фалсафа** ва **таърихнависиро** мебинем. Ривочу равнақи илм ва махсусан таърихнависӣ ба ҳаёти адабии он давр таъсири ниҳоят калон дошт ва аз ин сабаб барои равшан намудани манзараи ҳаёти адабӣ, мухтасар дараҷаи тараққиёти ин ду соҳаи муҳими ҳаёти маданияро аз назар мегузаронем.

АДАБИЁТИ ТАЪРИХИИ АСРҲОИ XIII ВА АВВАЛИ АСРИ XIV

Асри XIII ва аввали асри XIV-ро давраи бехтарин ва пурмахсустарини адабиёти таърихӣ форсу тоҷик мегӯянд. Дар воқеъ агар мо ин давраро аз нуқтаи назари ривочу равнақи илми таърихшиносӣ бо асрҳои гузашта (X—XII) ва асрҳои минбаъда (XV—XIX) (ба истиснои доираи адаби-маданияти Шимоли Ҳиндустон) муқояса намоем, мебинем, ки адабиёти таърихӣ ба забони форсӣ дар ин аср ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати сифату доираи мавзӯ ба пояи баландтарини инкишофи худ расидааст.

Дар ин давр забони форсӣ дар илми таърихшиносӣ мавқеи муҳимро ишғол намуд. Дар се асри гузашта (X—XII), монанди соҳаи дигари ҳаёти илмӣ-мадаӣ, дар таърихнависӣ ҳам забони арабӣ ҳукмрон буд. Қитобҳои таърихӣ муаллифони форсу тоҷик, ки ба таърихи халқҳои Шарқи Наздику Миёна бахшида шуда буданд, ба забони арабӣ навишта мешуданд. Дар ғули зиёда аз сесад сол ғайр аз «Зайн-ул-аҳбор»-и Абдулҳайӣ Гардизи (соли таълифи асар қариб 422/1050), «Таърихи Оли Сабуктегин»-и Абулфазл Муҳаммад б. Ҳусайни Байҳақӣ (соли таълифаш нимаи аввали асри XI) ва «Роҳат-ус-судур ва оёт-ус-сурур»-и Начмиддин Муҳаммади Ровандӣ (соли таълифаш аввали солҳои 596/1200) мо дигар асарҳои калони таърихӣ ба забони форсӣ навишташударо намедонем.

Дар давраи истилои муғул вазъияти адабиёти таърихӣ қатъиян тағйир ёфт. Дар илми таърихнависӣ, аз як тараф, забони форсӣ нуфузи калон пайдо кард, аз тарафи дигар, доираи тадқиқ ва таҳқиқотҳои таърихӣ низ хеле васеъ шуд. Муаррихони ин аср дар натиҷаи ҳамлаи муғул ва юришҳои аҳли салиб бо ҳаёти муосир ва гузаштаи халқҳои туркнажод, муғул, хитой, бо таърихи мамлакатҳои Аврупо шинос шуданд, бисёр ҳуҷҷати санадҳои таърихӣ, солнома ва қитобҳои таърихӣ дастраси онҳо шуд ва бо ҳамин муаррихони забардаст дар асарҳои худ воқеаҳои таърихӣ халқ ва давлатҳои ҳамсоя, инчунин кишварҳои дурдасти ҷаҳонро низ дохил намуданд.

Пешрафти адабиёти таърихӣ, аз як тараф, ба анъанаҳои таърихнависии адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои гузашта вобаста бошад, аз тарафи дигар, ба дастгирӣ ва тақвияти ҳукмронҳои муғул низ вобаста буд. Саркардаҳои лашкар ва ҳонҳои муғул, ки дар ҳама ҷо даҳшату ваҳшоният ҷорӣ намуда, кишварҳои Шарқро забт намуданд ва як империяи бузург ташкил доданд, бо ҳар роҳ кӯшиш мекарданд, ки ғалабаҳои ҷангӣ ва шӯҳрати «кишваркушонон» худро интишор диҳанд ва дар саҳифаҳои таърих сабт намоянд. Ҳокиму амирони муғул, ки дар таъсири анъанаҳои адабиёти муғул таърибӣ ёфта буданд, назокати адабиёти форсу тоҷикро қабл қарна наметавонистанд ва аз ин ҷост, ки онҳо барои дар адабиёт, махсусан, дар назм шӯҳрату интишор додани музаффариятхояшон камтар кӯшиш мекарданд. Ҳукмронҳои ғазнавӣ ва салҷуқӣ бошанд, аз адабиёт, махсусан аз назм дар ин роҳ хеле моҳирона истифода менамуданд ва бинобар ин дар қасидаҳои асрҳои XI—XII таърифи воқеаҳои таърихӣ мавқеи калон дорад.

Ҳукмронҳои муғул, махсусан, ҳукмронҳои элхонӣ, барои интишор додани фатҳу зафарҳои худ аз адабиёти таърихӣ истифода мебарданд ва бо ин мақсад дар роҳи пешрафти

таърихнависи кӯшишҳои зиёде мекарданд. Аз ҳоли инки элҳони Ҳозонхон ва Улҷойтухон—худобанда, ҳатто худашон ба таълифи асарҳои таърихи шахсан назорат мекарданд ва дар дарбори худ бисёр муаррихони миллатҳои гуногунро ҷамъ оварда буданд. Бинобар ин адабиёти таърихи ин давр, махсусан, дар кишварҳои давлати Элхонӣ ва мулкҳои тобеи онҳо хеле тараққӣ кард. Фаъолияти илми-таърихии муаррихони забардасти ин аср Фазлулло Рашидиддин, Ағомалик Чувайнӣ, Ҳамдуллох Муствафӣ Қазвинӣ, Вассоф бевосита ба дарбори элхонӣ Эрон алоқаманд буд ва аксари онҳо дар ҳаёти сиёсии мамлакат фаъолона иштирок мекарданд ва таъсиру нуфузи муайяне низ доштанд. Ба тӯфайли дастгириву ёрмандии ҳукмронҳои элхонӣ онҳо имконият доштанд, ки бо бисёр санаду ҳуҷҷатҳо, дасхатҳои таърихии дарбори элхонӣ шинос шаванд, бо иштироки гурӯҳи калони муаллиф ва муҳаррирон иловагӣ таърихи халқҳои ҷаҳонро дида бароянд. Аз ин сабаб, асарҳои Рашидиддин, Чувайнӣ, Ҳамдулло Қазвинӣ таърихи муфассали халқҳои ҷаҳонро дар бар гирифтааст.

Аммо дар асарҳои таърихии муаллифоне, ки дар хидмати хонҳои муғул буданд ё ба дарбори онҳо алоқе доштанд, рӯи муғулдӯстӣ равшан намоён аст, яъне ин муаллифон «фатҳу зафарҳои» истилогаронро таърифу тавсиф мекарданд ва аз даҳшату бадкирдориҳои онҳо қариб ҷашм мепушиданд ё ин ваҳшониятро бо оҳанги нарму тамаллуккорона тасвир менамуданд. Ин рӯи муғулдӯстӣ, махсусан, дар асарҳои Рашидиддин, Чувайнӣ, Вассоф, Банокатӣ, Ҳамдуллох Муствафӣ Қазвинӣ ба ҳубӣ ҳис карда мешавад.

Пешрафти адабиёти таърихи дар Ғарбу Ҷануби Эрон (давлати элхонӣ) ба доираҳои адаби—маданияи Осиёи Сағир (Салҷуқиёни Рум), Шимоли Ҳиндустон ва Ҳирот (мулуки Қарт) бетаъсир намонд; дар ин ҷоҳо низ ба ривочи таърихнависӣ сабаб шуд. Аммо аксари китобҳои таърихӣ, ки дар ин ҷоҳо таълиф шуданд, ба таърихи ҳамин сулолаҳои маҳаллӣ бахшида шудаанд.

Аз ҷумла, Рабъии Бушанҷи—шоири дарбори Фаҳриддини Қартӣ доир ба таърихи ин сулола ба унвони «Қартнома» достонс навишта буд, ки то замони мо омада нарасида бошад ҳам, аммо маълумотҳои он аз тарафи муаррихони асрҳои минбаъда истифода шудааст. Аз шоирони дарбори Салҷуқиёни Рум Қонени Тӯсӣ (с. в. баъд аз 672/1274) аз таърихи ҳукмронии ин сулола дар Осиёи Сағир ба унвони «Салҷуқнома» достони калоне таълиф намудааст. Монанди ҳамин, «Таърихи шоҳӣ»-и Шаҳобиддин Абӯ Саиди Қирмонӣ (асри XIII) ва «Самт-ул-ало лил-Ҳазрат-ил-ульё»-и (с. таълиф 716 1316) Носириддини Яздӣ ба таърихи ҳукмронии қаро хитонӣ Қирмон бахшида шуда буд.

Дар байни китобҳои таърихӣ «маҳаллӣ» «Таърихномаи Хирот», асари Сайф б. Муҳаммади Ҳиравӣ мулаққаб ба Сайфӣ (с. т. 681/1282), қимати бузург дорад. Ин шахси фозил ва шоир, ки дар хидмати дарбори мулуки Қарт буд, ба таълифи асари худ бо супориши Ғиёсиддин б. Малик Фаҳриддин (1307—1308) сар кард ва соли 721/1321 ба охир расонд. Ин асар оид ба таърихи вилояти Хирот ва ҳукмронии мулуки Қарт, гуфтан мумкин аст, асари ягона аст ва воқеаҳои як асрро (1220—1321) дар бар мегирад. Матни форсии ин асар дар Қалқатга соли 1944 аз тарафи Муҳаммад Зубайри Сиддиқӣ бо муқаддимаи ӯ ба таъъ расидааст.¹⁰

Аҳамияти адабиёти таърихӣ ин аср дар омӯхтани ҳаёти сиёсӣ-иқтисодии мамлакатҳои Шарқ аз тарафи таърихшиносон борҳо таъкид шудааст. Илова бар ин, ҳамаи ин асарҳо оид ба ҳаёти маданӣ-адабии асри XIII ва аввали асри XIV, доир ба ҳаёту эҷодиёти бисёр нависандагон, оид ба ғайри-олияти олим ва арбобони барҷастаи ин давр маълумотҳои муфид низ медиҳанд. Азбаски дар бораи шоир ва нависандагони ин аср дар он давр тазкирае навишта нашудааст, ин асарҳои таърихӣ барои равшан намудани вазъияти адабии он аср аҳамияти калоне доранд.

Адабиёти таърихӣ ин давр дар инкишофи забони адабии форсу тоҷик низ таъсири бузурге гузошт. Аксари ин китобҳои таърихӣ бо забони хушобуранги бадеӣ, санъати баланди иншоӣ адабӣ ва порчаҳои манзумаи ҳам ҳуди муаллифони ва ҳам шоирони дигар навишта шуда буданд. Бинобар ин таълифоти таърихӣ ин аср ба сифати манбаъҳои адабӣ барои муайян кардани таракқиёт ва таъғироти сабки насри форсӣ низ дорои қимати бузурге мебошанд.

Дар қараёни таракқиёти адабиёти таърихӣ ва роҳи равиши таърихнависӣ таъсир ва мавқеи се намояндаи бузургии ин соҳа—Рашидиддин Фазлулло, Атомалик Ҷувайнӣ ва Ҳамдулло Муставфӣи Қазвинӣ хеле бузург буд. Осори ин муаррихон ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм, ҳам аз ҷиҳати доираи мавзӯ ва ниҳоят аз ҷиҳати услуби сабки таърихнависӣ, гуфтан мумкин аст, роҳи инкишофи адабиёти таърихӣ давраи истилои муғулро муайян намуд.

«Таърихи Ҷаҳонкушо»-и Ҷувайнӣ. Аз муаррихони бузургтарин ва арбоби намояндаи маданияти ва давлатии давраи истилои муғул Алоуддин Атомалик б. Муҳаммади Ҷувайнӣ соли 723/1226—дар солҳои аввали ҳамаи муғул дар оилаи атён ва бонуфузи эронӣ таваллуд шудааст. Ҷадду падари ӯ дар замони салтанати Хоразмшоҳиён дар хизмати давлатӣ буданд ва падари ӯ пас аз истилои муғул маъмури хизмати хонҳои муғул гардид.

Хонадони Чувайни пас аз таъсиси давлати элхонӣ, махсусан, аз солҳои ҳуҷмронии Абокоҳон (1265—1282) сар карда дар қорҳои давлатӣ нуфузи калон пайдо кард ва гуфтан мумкин аст, ки дар зарфи бист сол идораи давлати элхонӣ дар дасти онҳо буд.

Дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии мамлакат таъсир ва нуфузи бародари калонии Атомалик Чувайнӣ—Шамсиддин Муҳаммади Чувайнӣ, ки аз рӯи иҷрон қори вазорат ба ӯ унвони Соҳибдевор дода шуда буд, ниҳоят калон буд. Шамсиддин Соҳибдевор, асосан, дар Табреш-пойтахти элхонӣ истода қорҳои давлатиро идора мекард. Писари ӯ Хоҷа Баҳауддин Муҳаммад ҳокими Исфохон ва Ироқи Аҷам буд. Бародари ӯ—муаррихи машҳури он аср Алоуддин Атомалик Чувайнӣ аз давраи Ҳулокухон (1259) сар карда ҳокими Бағдод ва таъмоми Ироқи Араб буд.

Ин ду бародар, пеш аз ҳама, барои ободии кишвар ва барқарор намудани хоҷагии дар натиҷаи истилои муғул харобашта кӯшидаанд. Атомалик Чувайнӣ дар вақти идораи Бағдод ва Ироқи Араб барои ободии ин кишвар ва пешрафти хоҷагии кишлоқи он хеле қорабиниҳо кард: қўй-борҳои нав баровард, заминҳои бекорхобидаро ба қор андохт, шаҳро деҳоти нав бино кард. Дар қитобҳои таърих навиштаанд, ки Бағдод дар вақти ҳукумати Атомалик Чувайнӣ ба андозае обод шуд, ки қилофати чандасраи араб ин шаҳро ба он дараҷа нарасонда буд. Маҷидидин Ҳамгар вақте ки ба Бағдод, пешин Атомалик рафт, дар мадҳи ӯ ва васфи шаҳр ин байтҳоро навишт.

Эй бод, ёди равзан Бағдод тоза қун.
То тоза гардад аз ту дили хешқоми ман.
Дорулхилофа аз ту қу доруссалом шуд,
Шояд, ки н-ояд аз ту қавоби саломи ман
Сардафтари Атои ҳудо қун тўй, қаро
Аз дафтари атои ту маҳв аст номи ман?

Соҳибдевор Шамсиддин Муҳаммад Чувайнӣ ва бародари ӯ Атомалик Чувайнӣ барои пешрафти илму маданият, адабиёту санъат, ривочу раванг додани анъанаҳои маҳаллӣ хидматҳои шоистае карданд. Махсусан, Шамсиддин Соҳибдевор, ки дар мансаби вазорат буд, ба аҳли илму адаб ёрмандиҳои калон меод, бо ҳимояти моддиву маънавии худ барои фаъолияти илмӣ-эҷодии онҳо шароит муҳайё мекард, онҳоро аз бедодиҳои амирони муғул муҳофиза мекард. Шоир ва олимони бузургтарини он замон, монанди Насириддин Тўсӣ, Сафиуддин Урмавӣ (с. в. 693/1294), Ҳумомиддин Табрешӣ (с. в. 714/1314), Бадриддин Қочармӣ, Маҷидидини Ҳамгар (с. в. 686/1287) хидматҳои шоистаи онҳоро дар шеърҳои сохурудаанд ва асарҳои илмӣ худро ба номи онҳо бахшидаанд.

Таъсиру нуфузи бузург ва тadbирҳои чиддӣ, ҳатто далеронаи хонадони Ҷувайнӣ оташи ҳасаду адовати саркардаҳои муғул ва тарафдорони онҳоро нисбат ба шахсони ин оила беш аз пеш меафрӯхт. Ба муқобили Шамсиддин Соҳибдевор за фарзандону бародарони у ҳамеша фитнаву дасисаҳо барпо мекарданд. Ниҳоят дар солҳои ҳокимияти Арғунхон (1284–1291) душманони Шамсиддин Соҳибдевор ба тӯҳмату бӯхтон ба қатли ин вазир даст ёфтанд (1284) Маҷиддин Ҳамгар дар қатли Шамсиддин Соҳибдевор рубоии пуртаъсири навиштааст,

Аз рафтани Шамс аз шафақ хун бичакид,
Маҳ рӯй биканду Зухра гесу бидарид
Шаб чома сиях кард дар он мотаму субҳ
Барзад нафасе сарду гиребон бидарид

Дар «Таърихи Вассоф» боз як китъае аз шоири номаълум дар марсияи ин воқеаи шум оварда шудааст:

Гавҳаре буд ӯ, ки гардунаш ба нодонӣ шикаст,
Гавҳаре кӯ, то бад ин гавҳаршикан бигрифт?
Оташӯ об ар бидонистӣ, ки аз гетӣ чӣ рафт
Оташ аз ғам хун шудӣ, об аз ҳазар бигрифт!

Дар вақти ин воқеаҳои мудҳиш Атомалик Ҷувайнӣ дар Бағдод буд. Аз шунидани хабари қатли бародар ва намояндагони дигари оилааш дилкаф шуда мурд (681/1282). Ба ҳамин тарик, хонадони Ҷувайнӣ, ки дар зарфи бист сол дар ҳаёти сиёсии давлати эллонии хидматҳои бузург карда буд, ғамоман аз байн рафт.

Атомалик Ҷувайнӣ аз синни бистсолагӣ сар карда ба хидмати амир Арғун (1244—1256), ки аз тарафи Уктой-қоон ба ҳукумати Хуросон, Озарбойҷон ва Рум маъмур буд, дохил гардид. Вай ба сифати муқаррабони амир дар бисёр лашкаркашиҳои муғул шохид буд. Ғайр аз ин, дар ҳамин солҳо ба пойтахти муғулҳо—Қароқурум чанд бор сафар карда, ба ҳаёти муғулҳо, урфу одатҳои онҳо ба хубӣ шинос шуд. Пас аз таъсиси давлати элхонӣ вай ҳамеша дар рикоби Хулоқхон буд. Дар он соли ки урдуҳои муғул қалъаҳои исмоилияро ғатҳ мекарданд, Атомалик Ҷувайнӣ ҳам дар ин лашкаркашиҳо иштирок намуд ва бо ҳамон китобхонаи бои ноҳири Аламут, ки дар китобҳои таърих таърифу тавсифи он сабт шудааст, шинос шуд. Аз ҷумла китоби таърихи исмоилияро, ки ба номи «Саргузашти Саййидино» машҳур буд ва дар натиҷаи ҳамлаи муғул аз байн рафтааст, мутолиа кард.

Ҳамаи ин воқеаҳои таърихӣ, инчунин таърихи ҳаракати исмоилияро аз рӯи китоби мазкур вай дар асари бузурги худ ба унвони «Таърихи Ҷаҳонкушо»¹¹ дохил намудааст.

«Таърихи Ҷаҳонкушо»-ро Ҷувайнӣ наздики соли 655

1260, яъне пас аз илқирози калъаҳои исмоилия ба охир расид. Муаллиф асари худро ба се ҷилд тақсим кардааст.

Ҷилди аввал аз ибтидои ҷангҳои истилогаронаи Чингиз то замони салтанати Гуюк-қоон, таърихи қариб панҷоҳ-шастасоларо дар бар мегирад. Ҷилди дуюм ба таърихи ҳукмронии Хоразмшоҳиён, Қарохитогён ва амирони муғул, ки то соли 1258 дар Эрон ҳукмронӣ мекарданд, бахшида шудааст. Дар ҷилди сеюм муаллиф аз лашкаркашиҳои Хулоқу ба Эрон (1256—1258), инчунин аз таърихи исмоилиёни Аламут (1090—1258) муфасссал нақл мекунад. Дар баъзе нусхаҳо дар охири ҷилди сеюм мулҳақоте низ ҳаст, ки дар он воқеаҳои аз тарафи муғулҳо забт шудани Бағдод нақл ёфтааст. Ин боби иловагӣ аз тарафи олими машҳури он замон Насириддини Тӯсӣ навишта шудааст.

«Таърихи Ҷаҳонкушо» ба ҷуз аҳамияти бузурги таърихӣ, ҳамчун осори насри адабии асри XIII низ қимати калоне дорад. Асар бо забони ниҳоят салис ва санъаткорона навишта шуда, бо намунаҳои бехтарини ашъори шоирони замони гузашта ва муосири муаллиф ниғориш ёфтааст.

«Таърихи Ҷаҳонкушо» дар байни солҳои 1912—1937 аз тарафи Мирзо Муҳаммад Қазвинӣ дар Лондон бо тасҳеҳ ва таҷрибаҳои аз руи нусхаҳои қадим дар се ҷилд ба таъриф расидааст.

Ҷазулло Рашидиддин ва «Ҷомеъ-ут-таворих-и ӯ. Рашидиддин дар ҳаёти ҷамъиятӣ, ҳамчун арбоби сиёсӣ дар ҳаёти илмӣ-маданӣ ҳамчун ходими барҷастаи илму маърифати он давр мақоми бузурге дорад. Рашидиддин соли 645—1247 дар Ҷамадон таваллуд ёфтааст. Падару бобои Рашидиддин қаноли олим ва дар хидмати элхониеи Эрон маъмури вазифаҳои гуногун буданд. Ҷунони, бобои ӯ Муваффақуддавлеш аз ҷамлаи муғул бо олими машҳури он замон Насириддини Тӯсӣ дар қалъаҳои исмоилия ҳамкорӣ мекард ва пас аз истилои муғул ба хидмати онҳо дохил шуд. Айёми ҷавонии Рашидиддин дар Ҷамадон гузаштааст ва у дар ин ҷо илмҳои гуногунро омӯхт ва махсусан дар фанни тибб забардаст шуд. Ба тӯфайли касби табиӣ ба дарбори элхониеи роҳ ёфт. Ҷавабгарии дар «Ҷомеъ-ут-таворих» ишора мекунад, аз соли 654—1254 сар карда бобову падараш ва дертар худ вай ҳам дар хидмати элхониеи муғул вазифаҳои гуногуни маъмуриро иҷро мекарданд. Аммо маълум нест, ки то ба вазорат расидан ӯ дар ҷӣ хидматҳои маъмури будааст.

Дар давраи ҳукмронии Ҷозонхон Рашидиддин ба мансаби вазорат расид ва аз соли 1278 то 1317 (яъне дар давраи ҳукмронии Улҷойтухон ҳам) дар қорҳои давлатӣ ва ҳаёти сиёсии мамлакат роли қалоне бозид. Махсусан, дар ислоҳоти Ҷозонхон, ривочу раванки иқтисоди кишвари таназзулёронаи элхониеи Эрон таъсири Рашидиддин ниҳоят

бузург буд. И. П. Петрушевский хатто менависад, ки «накшай умумии ислохоти Ғозонхон ва ба амал чорӣ наму-дани он кори бевоситаи худи Рашидиддин буд».¹²

Рашидиддин барои пешрафти илму адабиёт ва ободии мамлакат низ хидматҳо кард. Олим ва шоиронро ба тахти ҳимояи худ гирифт ва ба онҳо барои фаъолияти илмиву адабӣ шароит муҳайё кард. Дар шахру деҳоти кишвар, махсусан дар шахрчаи нав бино кардаи Улҷойтухон-Султония (назди Табриз) як маҳаллаи бузурге ба ҳазор хонавода бо мадраса, дорушшифо ва хонаҳо аз маблағи худ бино кард.

Обрӯю эътибори Рашидиддин хусумат ва адовати дарбориёни мансабпарастро нисбат ба ӯ зиёд мекард ва онҳо мунтазири фурсати муносибе буданд, ки рақиби худро ба ягон айбе айбдор карда аз сари роҳи худ бардоранд. Бо таҳрику дасисакориҳои фитнагарон Рашидиддин дар охири моҳи раҷаби соли 717 (охири сентябри соли 1317) аз вазирӣ бекор шуд. Аммо ин вазир ва олими куҳансолро рақибонаш боз ором нагузоштанд, ниҳоят пас аз марги Улҷойту тўхматӣ набе бароварданд, ки Рашидиддин гӯе ба амири марҳум заҳр дода бошад. Абӯсаидхон, ки нав ба тахт нишаста буд, бе ҳеҷ тафтишу санҷиш ба қатли Рашидиддин амр дод. 17 ҷумдиюлаввали соли 718 (17 июли соли 1318) писари ӯ Изиддин Иброҳим, ки шарбатдори элхонон буд, ба як ваҳшоният дар пеши чаҳми падар кушта шуд. Баъд худи Рашидиддинро дар наздикии Табриз дастгир намуда, ҳасадашро зинда ба зинда дунима карданд, молу амлокашро ба тороч доданд. мадрасаву маҳаллаҳои бинокардашро ғорат карданд. Дар асари ин ваҳшоният китобхонаи калони ӯ, ки дар Рубъи Рашидӣ (маҳаллаи дар Табрёз бинокардаи ӯ) дорон 60 ҳазор мучаллад дастнависҳои гаронбаҳо буд, аз байн рафт.

Рашидиддин бузургтарин олими замони худ буд, ки дар риштаҳои гуногуни илм асарҳои пурқиммате таълиф наму-дааст. Аз ҷумла: 1. **Ал-эҳё ва л-осор** дар бораи фаслҳои гуногуни сол, деҳқонӣ, обёрӣ, касалиҳои растаи ва ғайра. Ин асар то замони мо омада нарасидааст. 2. **Мифтоҳ-ут-тафосир** (калиди тафсириҳои Куръон), 3. **Тавзеҳот-маҷмӯаи рисолаҳо** оид ба масъалаҳои дин ва тасаввуф. 4. **Мукотиботи Рашидӣ**—маҷмӯаи мактубҳои Рашидиддин ба писаронаш ва амалдорони давлат.

Аммо шўҳрати ҷаҳонии Рашидиддин ба бузургтарин аса-ри таърихӣ ӯ «Ҷомеъ-ут-таворих» вобастааст. Муаллиф ба таълифи ин асар бо амри Ғозонхон дар соли 700/1300 шурў намуда соли 710/1310 ба охир расонд.

Дар таълифи ин китоби бузург Рашидиддин танҳо на буд. Вай ба кори таҳрир бисёр олимони мугул, аврупоӣ, хитой, ўйғур, яҳудӣ, таббатӣ ва миллатҳои дигарро, ки дар пойтахти давлат зиндагӣ мекарданд, ҷалб намуд. Ин олимони

барои асари Рашидиддин маълумот ҷамъ мекарданд ва қисмҳои ба ҳудашон вобастаро менавиштаанд. Баъд таҳрири умумии китоб аз дасти ҳуди Рашидиддин мегузашт. Ғайр аз ин, бисёр ҳуҷҷатҳои таърихӣ, аз ҷумла, солномаи муғулон «Алтан-дептер» («Дафтари тиллоӣ»), ки дар ҳазинаи давлат маҳфуз буд, ба истифодаи Рашидиддин дода шуда буд. Ба ҳамин тарик, дар давоми даҳ сол китоби бузурги ҷурқимате онд ба таърихи ҷаҳон ба майдон омад.

«Ҷомеъ-ут таворих» аз се ҷилд иборат аст. **Ҷилди аввал**—таърихи қабилаҳои муғулро аз замонҳои қадимтарин, таърихи авлоди Чингизхон то замони Ўлҷойтухонро дар бар мегирад. Ин ҷилд ба шарафи Ғозонхон «Таърихи мубораки Ғозонӣ» номда шудааст. **Ҷилди дуюм**—таърихи халқ ва давлатҳои ғайримусулмонро дар бар гирифтааст, яъне таърихи Чин, яҳудиён, фарангиён (давлатҳои Аврупои ғарбӣ), папаҳои Рим, султонҳои Рум (Византия), давлати Ҳинд. **Ҷилди сеюм**—таърихи ҷуғрофияи мамлакатҳои ҷаҳон. Аммо ин ҷилд то замони мо нарасидааст, ғумон меравад, ки ӯ муаллиф онро таълиф накардааст, ӯ дар вақти гораи Рубӣи Рашидӣ ба қатори китобҳои дигар талаф шудааст.

Ҷилди аввали «Ҷомеъ-ут-таворих», ки ба таърихи муғулҳо бахшида шудааст, дар ҷилми таърих махсусан аҳамияти калон дорад. Муаллиф таърихи қаблаҳои турку муғулро ниҳоят муфассал медеҳад ва ин маълумотҳои у дар маҳзаҳои дигари таърихи нестанд. Ғайр аз ин, тафсили таърихи ҳукмронии Ғозонхон, ки бо асли ҳуҷҷатҳои давлатӣ оварда шудааст, барои муайян намудани таърихи иҷтимоӣ ва иқтисодии Эрон ва Озарбойҷон дар асри XIII қимати калон дорад.

Рашидиддин бо асари худ маҳдудияти пешини адабиёти таърихӣ форсу тоҷикро, ки таърихи пеш аз исломи ҷаҳонро бо таърихи «Офаридаи шудани Одам то замони Муҳаммад» маҳдуд мекард, барҳам зад ва доираи таърихи халқҳои ҷаҳонро васеъ намуд. Асари Рашидиддин аз ҷиҳати сабақ забон ҳам назар ба китобҳои таърихӣ асрҳои пеш ва минбаъда, ки бо суҳаннардозӣ ибораҳои мазмунро қурбони шаклпарастӣ мекарданд, муқаддамтар аст. «Ҷомеъ-ут-таворих» намунаи бехтарини забони насли адабии классикӣ форсу тоҷик аст.

Қисмҳои ҷудогонаи «Ҷомеъ-ут-таворих» ҳам бо тарҷима ва ҳам дар матн илҳомӣ ба забонҳои мухталифи аврупоӣ шудааст. Дар Иттифокӣ Советӣ ин онд ба шахси Рашидиддин ва «Ҷомеъ-ут-таворих»-и у бисёр тадқиқоти ҷурқимате анҷом гирифтааст. Аз ҷумла, тарҷумани русии ду ҷилди калони ин асар солҳои 1946—1952 аз ҷони баромад. Нашри илҳомӣ ҷилди аввали ин китоб (давраи ҳукмронии Ғозонхон) соли 1957 дар Озарбойҷон (Боку) аз тарафи А. А. Ализада ба таърифи расидааст.¹³

Ҳамдуллоҳ
Муствафӣ

Тарҷумай ҳоли Ҳамдуллоҳ Муствафӣ, асосан, ба ҳамон маълумоте қарор ёфтааст, ки муаллиф дар бораи худ ва баъзе ҳешовандонаш дар бобҳои ҷудогонаи «Таърихи гузида» овардааст. Дар асоси ин маълумот тарҷуман ҳол ва тавсифи асарҳои ӯ дар муқаддимаи ҷони интиқодии «Таърихи гузида» аз тарафи доктор Абдулҳусайн Навоӣ оварда шудааст.¹⁴

Номи пурраи ин муаррих Ҳамдулло б. Абӣ Бакр Аҳмад б. Насри Муствафӣи Қазвинӣ буда, соли 680/1282 дар Қазвин таваллуд ёфтааст. Авлоду аҷдодаш аслан араб буда, ҳамаи онҳо дар қорҳои давлатӣ ва маъмурии Эрон аз замонҳои қадим иштирок мекардаанд. Худи Ҳамдуллоҳ Муствафӣ низ аз ҷавонӣ ба хидматҳои давлатӣ, бештар бо ҳисоботи иқтисодиёти кишварҳо машғул будааст, чанд бор ҷомеуаҳисоби кишварҳоро (статистика) тартиб дода будааст. Гайр аз ин, вай ба шаҳру кишварҳои Шарқи Миёна ва Наздик, аз ҷумла ба Табреш, Бағдод, Шероз ва Исфохон сафарҳо кардааст.

Соли 711/1312, пас аз он ки Рашидиддин Фазлулло аз нав ба вазорати девони элхонӣ расид, Ҳамдуллоҳ Муствафиро ба ҳукумати туманҳои Қазвин, Абҳар, Занҷон ва Тармин таъин кард. Маълум нест, ки Муствафӣ дар ин ҳукумат чанд сол қор кард. Пас аз қатли Рашидиддин дар соли 718/1318 Ҳамдуллоҳ Муствафӣ ҳамчун муқарраби хонадони ин вазир дар хизмати писари вай Ғиёсиддин Муҳаммад дохил шуд ва то қатли вай, ки соли 736/1336 буд, ҳамоно дар ҳамин хидмат будааст.

Баъди соли 740/1330, ки соли таълифи асари Муствафӣ «Нузҳат-ул-қулуб» аст, аз зиндагии ӯ дар даст маълумоте нест. Аббос Иқбол таърихи вафоти ӯро дар ҳудуди 750/1349 нишон диҳад ҳам, аммо аз маъхази ин тахмини худ иттилоъ намереҳад.

Ҳамдуллоҳ Муствафӣ аз ҷавонӣ ба қорҳои давлатӣ машғул бошад ҳам, аммо бо таърих, адабиёт ва фанҳои дигари замони ҳадаш ба ҳубӣ ошно буд ва дар насру назми форсӣ аз саромадони аср ба шумор мерафт. Дар вақти ба вазорати Рашидиддин ва Ғиёсиддин алоқаманд буданаш бо олимони ва муаррихони замон, ки дар атрофи ин ду вазири илмпарвар ҷамъ омада буданд, мусоҳиб буд, бо бисёр шоиру нависандагон муқотаба ва мушоара дошт, ки намунаҳои он дар «Таърихи гузида» низ оварда шудааст.

Аз осори Ҳамдуллоҳ Муствафӣ се асари пурқимат ба номи «Таърихи гузида», «Зафарнома» ва «Нузҳат-ул-қулуб» го замони мо расидааст, ки ин асарҳо на фақат аз ҳайси таърихӣ, инчунин аз ҷиҳати адабӣ низ аҳамияти ниҳоят қалон доранд.

«**Таърихи гузида**» китоби мухтасари таърихиест, ки аз замони пайдоиши дунё то солҳои бистуми асри XIII воқеаҳои таърихро дар бар мегирад. Муаллиф ин асарашро ба номи вазир Ғиёсиддин соли 730/1330 таълиф кардааст. Шӯхрати ин китоб дар ҳамаи замон ва баъдҳо ҳам дар ин буд, ки муаллиф аз тафсилот ва ҷузъиёти китобҳои таърихӣ дигар сарфи назар намуда, маълумоти ниҳоят муфассали маъхазҳои истифода намудааш, махсусан, «Чомеъ-ут-тавориҳ»-и Рашидиддинро дар китобаш ба тарзи мухтасар нақл намудааст.

«**Таърихи гузида**» аз шаш боб (ки ба фаслҳо тақсим шудаанд), муқаддима ва хотима иборат аст. **Боби аввали** китоб ба таърихи офариниши дунё аз рӯи ақидаҳои исломӣ ва саргузашти пайғамбарони то Муҳаммад бахшида шудааст. **Дар боби дуюм**—таърихи Эрони қадим то замони сасаниён баён ёфтааст. **Боби сеюм** — таърихи пайдоиши ислом то замони хилофати Аббосиён аст. **Боби чорум**—таърихи мамлакатҳои Шарқи Миёна аз замони ба вуҷуд омадани давлатҳои аввалини маҳаллӣ—сафориён ва тоҳириён то замони истилои мугул ва ташкили давлати элхонӣ дар Эрон. **Боби панҷум** ба тарҷуманҳои мухтасари олимони, шоирони, нависандагон ва дигар аҳли илму таъриф бахшида шудааст. **Дар боби шашум** муаллиф таърихи мухтасари зодгоҳи худ—шаҳри Қазвинро додааст.

Барои таърихи адабиёти форсу-тоҷик боби панҷуми китоби Ҳамдулло Мусаввӣ аҳамияти ниҳоят калон дорад. Муаллиф дар ин боб дар хусуси шоирон, олим ва нависандагон замони худ маълумот додааст, ки номи онҳо дертар аз таърих қариб гум шуда буд ва дар ҳаҷ тазкираву китобҳои таърихӣ ба назар намерасид. Маълумоти муаллиф, махсусан, барои равшантар тасаввур намудани ҳаёти адабии даврони истилои мугул, ки дар тазкираҳои маълум ниҳоят кам инъикос ёфтааст, кӯмаки калоне мерасонад. Ин қисми «Таърихи гузида» соли 1901 аз тарафи Э. Браун ба забони англисӣ тарҷума шудааст.¹⁵

«Таърихи гузида» аз асри XIX диққати бисёр шарқшиносонро ҷалб кардааст ва қисмҳои ҷудогонаи он ҳама дар асл ва ҳама дар тарҷуман забонҳои европоӣ ба ҷоп расидааст. Нашри саҳеҳтарин ва танқидии мукаммали он ҳамаи ҷопи доктор Абдулҳусайн Навоӣ мебошад, ки дар боло зикр кардем. Ношири ин китоб дар муқаддимаи худ аз нашрҳои қисмҳои ҷудогонаи ин китоб ва ҷопи аксии он (факсимиле) маълумоти мухтасар додааст.

«**Зафарнома**» бузургтарин асари манзуми таърихӣ асри XIV аст, ки онро муаллиф соли 735/1335 анҷом додааст. Ҳамдуллох Мусаввӣ ба таълифи он дар синни чилсолагӣ, яъне соли 720/1335 шурӯъ кардааст ва дар муқаддимаи «Таърихи

гузида» хабар медиҳад, ки аз ин асараш 5 ҳазор байт навиш-
тааст. Ба ҳамин тарик, муаллиф дар болои ин асар қариб
15 сол қор кардааст.

«Зафарнома» иборат аз 75 ҳазор байт аст, ки 25 ҳазор
байти он ба таърихи истилои араб, 20 ҳазор байт ба таъри-
хи Эрон пас аз истилои араб то замони ҳамлаи мугул ва
30 ҳазор байти боқимондааш ба давраи истилои мугул ва
таърихи давлати элхонӣ бахшида шудааст.

Ин китоби пурқимат ва арзанда, ки аз таърихи асрҳои
XIII–XIV Эрон бисёр маълумотҳои судманд медиҳад, ҳелс
камёб аст ва нусхаи ягонаи он, ки соли 807—1405 китобат
шудааст, дар Музеи Британия маҳфуз аст ва то имрӯз ба
ҷои нарасидааст.

«Нузҳат-ул-қулуб» асари илми-фалсафи, таърихи-ҷуғро-
фист, ки ба тарзи комус (энциклопедия) аз риштаҳои гуногу-
ни илм маълумот медиҳад. Муставфӣ ин асарашро соли
740–1340 таълиф кардааст. «Нузҳат-ул-қулуб» иборат аз
муқаддима, се мақола ва хотима аст.

Дар муқаддима муаллиф оид ба пайдоиш ва сохти кoinот,
замин, ситораҳо маълумот медиҳад. Мақолаи аввал — дар
бораи пайдоиш ва сохти маъданҳо, наботот ва ҳайвонот,
мақолаи дуюм — таҳлили инсон аз нуқтаи назари табиӣ ва
фалсафӣ; мақолаи сеюм — ҷуғрофияи Эрон ва баъзе кишвар-
ҳои ҳамсояи он; хотимаи китоб «дар зикри аҷоиб», ки дар
соири вилояти рӯбӣ маскур аст, дар барри бахр, берг ва
он ҷи дар Эронзамин аст».

«Нузҳат-ул-қулуб» асари ҷомеест, ки оид ба вазъияти
таъаққути илмҳои фалсафи ва табиӣ охири асри XIII ва
аввали асри XIV, махсусан, дар бораи аҳоли ҷуғрофӣ-икти-
содини кишварҳои давлати элхонӣ ва ҳамсояҳои ин давлат
маълумотҳои пурқимате медиҳад, ки онҳоро дар маъхазҳои
дигари ҳатти он замон наметавон пайдокард. Ҷони муқам-
мал ва интиқодии ин қисмро аз рӯи чанд нусха Муҳаммад
Дабири Сиёқӣ соли 1336 шамсӣ дар Техрон ба таъриф расо
нидааст.¹⁶

Ҳамдulloҳ Муставфӣ бо ин се асари худ на фақат ба
сифати муаррих, балки ҳамчун олим ва адиб дар таърихи
илм, адабиёти форс мақоми ниҳоят калон дорад. Вай дар
инкишофи илм, адабиёт, махсусан, дар раванги забони ада-
бии форс, истилоҳоти фаннии он ҳиҷмати ҳеле калон карда
аст. Забони асарҳои ӯ, махсусан забони «Таърихи гузида»
намунан беҳтарини паси ҳамаи замон аст ва назар ба саб-
ҳи тӯлтароки бисёр муаррихони асри XIV бо равоии ва сод-
дагии худ ҳонандаро мафтун мекунад.

Дар байни муаррихони бисёре, ки фаъолияти онҳо дар асри XIII ва аввали асри XIV чараён дошт боз ду тан таърихнавис намоёнро ки осори онҳо имрӯз ҳам барои омӯхтани таърихи сиёсӣ ва адабии он давр аҳамияти калон дорад, қайд намудан лозим аст. Яке аз онҳо Адиб Шаҳобиддин Абдуллои Шерозист, ки бо лақаби Вассоф-ул-ҳазрат ё уму ман Вассоф машҳур аст Вассоф соли 663/1265 дар Шероз таваллуд шудааст ва аз ҷавонӣ машғули корҳои давлатӣ буд. Дар тарҷумайи вай бо Рашидиддин Фазлулло ошноӣ пайдо кард ва ба воситаи ӯ ба дарбори Ғозонхон ва Улҷойтухон низ роҳ ёфт.

Асари таърихӣ ӯ ба унвони «Таҷзият-ул-амсор ва таҷзият-ул-эъсор», ки бештар ба «**Таърихи Вассоф**» машҳур аст (соли таълиф 702/1301 712/1312), ба воқеаҳои солҳои 1259-1300 (яъне аз охири воқеаҳои «Таърихи Ҷаҳонқушо» то миёнаҳои ҳамамоии Султон Абусаидхон) бахшида шудааст. «Таърихи Вассоф» бо забони дашвори сулоҷ дар ғайрати нобораоро ва сӯҳанпардозҳои барзиед навишта шудааст.

Муаррихи дигари машҳурин аср Абӯ Сулаймон Довуд б. Муҳаммади Банокатист, ки ба унвони «**Равзат-ул-албооб фӣ тавориҳи-л-ақобир ва л-ансоб**» китоби таърихи навиштааст. Ба қавли худ муаллиф, вай ин асарашро ҳамчун мухтасари «Ҷамъ-ут тавориҳ» и Рашидиддин таълиф намулдаст, аммо бо вучуди ҳамин дар таърихи халқҳои дигар баъзе маълумотҳоро аз худ низ илова кардааст. Муаллиф асарашро дар моҳи шавволи 717 декабри 1317 ба охир расонидааст.

Абӯ Сулаймони Банокатӣ аз шоирони забардасти замони худ буд ва бо таҳаллуси Фаҳр (гоҳе Фаҳри Банокатӣ)¹⁷ қасидаву ғазалҳо низ менавишт. Вай дар дарбори Ғозонхон раётибори баланде дошт ва унвони малик-уш-шуаро гирифта буд. Девони ашъори ӯ то замони мо нарасидааст, аммо баъзе ғазалҳои дар таъриҳаҳо оварда шудааст. Аз ҷумла дар «Тазкирани Давлатшоҳ» як ғазали лирикии ӯ зикр гаштааст.¹⁸

Илм ва
санъат

Ҳамлаи ҳонумонсузи урдуҳои муғул ба марказҳои илму маданияти Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразм, Ироқ ва ғайра

бе дарназар гирифтани илму маданияти кишварҳои истилошуда шикасти катоне дода бошад ҳам, аммо чароғи илму маданиятро дар ин сарзамин намоҳан ҳомӯш карда натавонист.

Дар Рум (Осиен Сағир), Ҷануби Форс, Шимоли Ҳиндустон, ки аз зарбаи ҳамлаи муғул нисбатан эмин монда буданд, инчунин пас аз ташкил шудани давлати марказиятьёфтаи элҳонӣҳои муғул тар ҳаёти сиёсӣ ин давлат, дар шаҳрҳои бузургтарини Эрон, Хуросон илму маданият аз ҷав ҷон гирифт.

Ҳамлаи муғул ба ҳаёти илми-маданияти кишварҳои истилошуда таъсири манфӣ гузошта бошад ҳам, аммо аз тарафи

дигар ба инкишофи минбаъда ва дараҷаи нави тараққиёти ӯ, таъсири мусбат ҳам дошт. Ин таъсир, албатта, на аз ҳодиш ва тақвияти истилогарони муғул, балки натиҷаи сабабҳои воқеии таърихӣ буд. Гап дар он аст, ки пас аз ҳамлаи муғул ба воситаи рафтуомади аҳли илму санъати халқҳои дигар, махсусан чиниён, ҳиндуён ва аврупоиён, шиносоии олим ва санъаткорони маҳаллӣ бо муваффақиятҳои соҳаҳои гуногуни илм, махсусан, фанҳои фалсафа, риёзиёт, нучуми ҷишварҳои Шарқи ва Аврупо хеле зиёд шуд.

Пас аз ҳамлаҳои урдуҳои муғул аз замони Ҳулокухон саркарта ҳокимони муғул, вазирони маҳаллӣ (монанди Шамсиддин Чувайнӣ, Рашидиддин Фазлулло) аз нав ба ободии шаҳрҳо кӯшиданд, мадраса, масҷидҳои ҷомеъ, расадхонаҳо ва дигар биноҳои ҷамъиятӣ бунёд намуданд, ки харобаҳои онҳо то имрӯз ҳам барқарор аст. Аз ҷумла: макбараи духтари Ҳулокухон, расадхонаи шаҳри Мароға, масҷиди ҷомеаи Исфохон, ки ба амри Ӯлҷойтухон сохта шудааст, гунбази Султонияи Ӯлҷойту, бинои мӯхташамӣ дар Мароға бунёдкардаи Абӯсайидхон гувоҳи медиҳад, ки дар Ғарбу Ҷануби Эрон миқёси қорҳои меъморӣ ва ободии шаҳрҳо ба ҷи андоза вуҷуд ёфта буд.

Дар қошиқориҳо ва зебу зинати нафисаи ин биноҳо баробари санъати халқҳои маҳаллӣ, таъсири наққошиҳои устодони Чин ва меъмории халқҳои дигари шарқ хеле равшан дида мешавад. Ҳамаи ин нишон медиҳад, ки робитаи илмиву маданияи халқҳои маҳалли бо санъат ва муваффақиятҳои фанҳои халқҳои дигари Шарқу Ғарб дар ин аср назар ба давраи ғазнавиён ва салҷуқиён хеле тавсия ёфта буд.

Афкори илмӣ-фалсафӣ, доираи тадқиқотҳои фанҳои табиӣ ва риёзи, ки дар замони ғазнавиён хеле маҳдуд шуда дар асри XII каме ба ҷунбиш омада буд, дар ин аср аз нав инкишоф ёфт. Анъанаҳои илмӣ-фалсафии Абӯ Насри Форобӣ, Абӯ Алӣ Сино, Берунӣ аз нав зинда шуд ва бо натиҷаҳои нави тадқиқотҳои илмӣ бой гардид. Агарчанде дар соҳаи афкори фалсафӣ табодуллоти бузурге дида нашавад ҳам, аммо дар илмҳои табиӣ, риёзӣ, илми нучум ва ҳайат пешрафтҳои ҷиддии илмӣ ба даст оварда шуд. Доираи тадқиқоти илмӣ ва соҳаҳои гуногуни фан хеле афзуд.

Дараҷаи тараққиёти илм ва ҳудуди таҳқиқоти фаннӣ аз китоби нихоят пурқимати ин аср, ки ба унвони «**Нафос-ул-фунун фӣ ароис ил-уюн**» аз тарафи олими намоёни охири асри XIII ва аввали асри XIV **Муҳаммад б. Маҳмуд-ул-Омӯлӣ** таълиф ёфтааст, ҳукм кардан мумкин аст. Ин олим аз мударрисони забардасти мадрасаи Султонияи Ӯлҷойтухон буд ва баъд аз инқирози давлати элхонӣ низ чанд солҳо умр ба сар бурдааст «**Нафос-ул-фунун**», ки асари энциклопедӣ аст, аз тарафи муаллиф дар солҳои 736/1336—742/1342 таълиф

шудааст. Маҳмуди Омулӣ дар муқаддимаи асараш таснифоти муфассали илмҳои назарӣ ва амалии замони худро дода, дар таъйини тамоми асараш аз ин илмҳо ба тарзи мухтасар баҳс намудааст.

Таснифоти муаллиф дараҷаи баланди тараққиёти илм ва маъназарии тадқиқотҳои фаннии он замонро барои мо ҳеле равшан мекунад. Дар китоби муаллиф зиёда аз сӣ соҳаи илм ва тақрибан садун панҷоҳ шохаҳои ғуноғуни он зикр карда шудааст. Чунончи, ӯ як илми тибро ба ҳафт шоха, илмҳои риёзиро ба сездҳ фан (ҳар фан боз ба шоҳаҷаҳо ҷудо мешавад), адабиётро ба дувоздаҳ фан ва ҳоказо тақсим кардааст.

Яке аз муваффақиятҳои барҷастаи илми ин замон ба дараҷаи ҳеле баланд тараққӣ кардани фанҳои табиӣ ва дақиқ (математика, астрономия) мебошад. Танҳо дар шаҳри Мароға, ки расадхонаи бузургро он ҷо бино ёфта буд, даҳҳо олимони риёзӣ ва ҳайатшинос аз ғушаву қанорҳои Шарқу Ғарб ва аз қавму миллатҳои ғуноғун ҷамъ омада буданд. Дар байни онҳо Қутбиддин Маҳмуди Шерозӣ, Фаҳриддин Ихлоқӣи Мухандис аз Тифлис, Юнонӣ Григорӣ Абулфараҷ Бар Ҳебраусӣ яҳудӣ аз Сурия, Наҷмиддин Қотиби Бағдодӣ, Ҳисомиддини Шомӣ, Фао Мун-чи аз Хитой, Ҷамолиддин аз-Зайди Бухорӣ ва дигар олимони барҷаста кор мекарданд.

Фаъолияти олими барҷастаи он замон Насириддин Тусӣ. гуфтан мумкин аст, ҷамъбаст ва инъикоси дараҷаи тараққиёти илму фанни он замон буд.

Як ҷиҳати муҳими инкишофи илму фанни асри XIII ва аввали асри XIV дар он буд, ки забони форсӣ дар адабиёти илмӣ нуфузи қалон пайдо кард ва ба ин васила олимони ин замон ба соҳтан ва тартиб додани истилоҳоти форсии илмӣ хидматҳои бузург карданд. Дар асрҳои X—XI Абӯ Алӣ Сино ва Абӯ Райҳони Берунӣ бо «Донишнома» ва «Тафҳим» барои пайдоиши забони илмӣ форсӣ-тоҷикӣ асос гузошта буданд, олимони асри XIII бошанд, на танҳо бо як-ду асар, балки бо чандин китобҳои бузургӣ илмӣ қори сар кардаи гузаштагонро ба пояҳои баланди тараққӣ расониданд. Дар ин бобат ғайр аз фаъолияти беҳамтои Насириддини Тусӣ хидмати олимони дигар, монанди Шарафиддин Мухаммади Масъудӣ (охирӣ асри XIII), Имомиддин Закариё б. Маҳмудӣ Қазвинӣ (с. 627/1274), Қутбиддин Маҳмуди Шерозӣ (634/1237—710/1311), Ҳамдуллоҳ Мустафӣи Қазвинӣ ниҳоят қалон аст.

Ин аст чанде аз асарҳои қалонтарине, ки онҳо ба илмҳои табиӣ ва фалсафӣ дар ин аср ба забони форсӣ навишта шуда буданд:

1. «Ҷаҳони дониш» — асари Шарафиддин Мухаммад б. Масъуд б. Мухаммади Масъудӣ аст, ки онҳо ба илми ҳайат (космогония) таълиф намудааст. Асли ин асарро муаллиф

дар солҳои 643/1246—1283 бо номи «Китоб-ул-кифоя фи-л-илми-л-ҳайат» ба забони араби навишта, ҳудаш бо номи «Ҷаҳони дониш» ба форси тарҷума кардааст.

2. «Дуррат-ут-точ фӣ ғурати л-даббоҷ» — асари Қутибиддин Маҳмуди Шерозист, ки аз олимони барҷастаи тиб, ҳикмат, нучум, мусиқӣ ва ғайраҳои дигари замонаш буд. Вай чанд муддат дар расадхонаи Мароға пешни Насириддини Тусӣ кор кард, баъд ба Рум, Шом (Сурия) ва шаҳрҳои дигар сафар карда, ба дарсгӯӣ ва фаъолияти илмӣ машғул шуд. Дар охири умраш ба Табрез омад, аз касони обрӯманди дарбори элҳонӣ гардид ва соли 710/1311 дар ҳамин ҷо вафот кард. «Дуррат-ут-точ» монанди энциклопедия ба илмҳои гуногуни он замон бахшида шудааст ва муаллиф онро ба шарафи амири Даббоҷ (аз Гелон) таълиф кардааст. Ғайр аз ин, муаллиф дар илми ҳайат ба забони форсӣ ду асари дигар ба унвони «Тӯҳфаи шохӣ» ва «Ниҳоят-ул-идрок» навиштааст.

3. «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот» — асари Имоидиддин Закариё б. Маҳмуди Қазвинӣ (600/1203—682/1283), аз олимони забардасти замон буд, ғайр аз ин ба форсӣ шеърҳо ҳам менавишт. Ин асари Закариёи Қазвинӣ, аслан, ба араби навишта шуда буд ва онро ҳамонҳо худ муаллиф ба форсӣ тарҷума кардааст.

Асари дигари муаллиф, ки бо номи «Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод» ба забони араби тарҷума шуда, асосан, аҳамияти таърихӣ ҷуғрофӣ дошта бошад ҳам, аммо дар он оид ба тарҷумани ҳол ва эҷодиёти нуздаҳ нафар шоирони бузургтарини форсӣ тоҷик (аз ҷумла, Фирдавси, Фарруҳи, Унсурӣ, Умари Хайём, Носирӣ Хисрав, Ҳоконӣ, Анварӣ) маълумоти муфид медиҳад.

4. Дар байни асарҳои илмӣ-фалсафии ба забони форсӣ навишташудаи ин аср таълифоти **Бобо Афзали Қашонӣ** (с. в. 707/—1307) мақоми бузург дорад. Номи пурраи ин шахс Афзалиддин Муҳаммад б. Ҳасани Қашонист ва тамоми умри худро дар Қашон гузаронидааст. Вай шоир ҳам буд ва ба забони форсӣ шеърҳои матин, махсусан, рубоиҳои фалсафӣ ва суфиёна менавишт. Насириддин Тӯсӣ ўро дар асарҳои худ бо қамолӣ эҳтиром ёдоварӣ намудааст.

Бобо Афзал қариб ҳамаи асарҳои ӯро ба забони форсӣ навиштааст ва дар онҳо масъалаҳои мураккабтарини илмӣ-фалсафиро ба миён гузоштааст. Ҷунончи: «Мишҳоч-ул-мубин» (Роҳи Равшан) — оид ба мантиқ, «Мабодии мавҷудот» — оид ба фалсафаи табиӣ; «Тарҷумани рисолаи «Нафс»-и Арасту. «Иншонома» — оид ба ғайри иншо, «Мадориҷ-ул-қамол», «Қовиднома» ва ғайра.

Ғайр аз асарҳои илмӣ-фалсафӣ, дар ин аср оид ба сабк, шино, луғат, инчунин дар масъалаҳои назарияи адабиёт, махсусан, дар тадқиқи аруз ва қофия ба забони форсӣ бисёр

асарҳои пурқимат ба вуҷуд омаданд. Намунаи беҳтарини асарҳое, ки онд ба назарияи адабиёт (илми адаб) ва баъзе масъалаҳои грамматикаи забони форсӣ навишта шудааст, китоби «Ал-Муъҷам фи маойири ашъор-ил-Аҷам» — таълифи Шамсиддин Муҳаммад б. Қайси Розӣ мебошад, ки дар фасли ҷудогона аз он суҳан хоҳем ронд. Аз асарҳои дигар китобҳои зеринро номбар кардан мумкин аст:

1. «**Ат-тавассул ила т-тарассул**» ба саяъати иншо, яъне тарзи навишти номаҳо ва ҳуҷҷатҳои давлатӣ бахшида шудааст. Муаллифи китоб Бадриддин Бахшии Румӣ аз дабирони намоёни дарбори Салҷуқиёни Рум буд. Таърихи тамомияти китоб аввали илҳичаи соли 684/28, январи 1286 аст.

2. «**Ат тарассул-ун-Нусратийя**» — асари Шарафиддин Ҷазулло Хусайнии Қазвинӣ, ки аз адибони намоёни аср буд ва бо таҳаллуси Шараф шеърҳо ҳам менавишт. Шараф чанд муддат дар хидмати вазирон ва элҳои, аз ҷумла дар хидмати писари Рашидидин — Хоҷа Ғиёсиддин буд. Ғайр аз ин, вай бо хонадони Атобакони Луристон (1148—1339) низ алоқа дошт ва ба атобак Нусратидини Лурӣ бисёр шеър ва асарҳои бахшидааст.

Муаллиф ин асарашро баъд аз соли 727—1327 таълиф кардааст. Ин китоб ба масъалаҳои фанни иншо, қувват ва мартабаи суҳан, сабк ва услубҳои адабӣ бахшида шудааст.

3. «**Меъёри Нусратӣ**» — асари Шамсиддин б. Фаҳриддин Фаҳрии Исфажинист, ки аз адиб ва шоирони машҳури аввали асри XIV буд ва унвони «Малик-уш-шуарой» низ дошт. Вай чанд вақт дар хидмати Хоҷа Ғиёсиддин ҳам буд ва дар мадҳи ӯ қасидаҳои маснӯъ гуфтааст. «Меъёри нусратӣ» оид ба илми арӯз ва қофия ба шарафи атобак Нусратидини Луристонӣ, соли 713/1313 навишта шудааст. Асари дигари ин муаллиф «Меъёри иҷмолӣ ва мифтоҳи Абӯ Исҳоқӣ» (ба шарафи Абӯ-Исҳоқи Инҷу) соли 744/1344 таълиф шудааст ва аз чор қисм иборат аст: арӯз, қофия, илми бадеъ ва луғати фурс.

Насриддини Тӯсӣ. Сарвари чараёни пурзӯри ҳаёти илмии асри XIII ва аввали асри XIV олим, файласуф ва нависандаи бузурги форс буд. Номи пурраи ӯ Абӯ Чаъфар Насриддин Муҳаммад б. Муҳаммад б. Хасани Тӯсӣст ва ба туфайли шўҳрати бузурги илмиаш ба ӯ «устод-ул-башар» ва «муҳаққиқи Тӯсӣ» лақаб додаанд. Насриддин Тӯсӣ соли 597/1201 таваллуд ёфтааст. Дар бораи зодгоҳи ӯ то имрӯз фикрҳои мухталифе ҳаст. Баъзеҳо зодгоҳи ӯро деҳаи Чаҳрудӣ Қум ва баъзе қасон шаҳри Ҳамадон тахмин кардаанд. Ба ҳар ҳол маълум аст, ки вай аз айёми ҷавонӣ ба марказҳои калони илми он замон сафарҳо карда таҳсили илм намудааст ва аз ҷумла дар Тӯс чанд сол муқим шудааст, ки бо ҳамин ба Тӯсӣ машҳур гаштааст.

Солҳои дар Тӯс зиндагӣ карданаши овозаи илму фазли ӯ баланд шуда буд. Ҳокимони исмоилии Қўҳистон, ки барои пурзӯр кардани нуфузи худ ба ҷалб намудани олимони ва одамони мўтабар кўшиш мекарданд, Насириддинро ба хизмати худ даъват карданд. Ҳокимони исмоилии Алоуддин Муҳаммад б. Ҳасани Исмоилии ва махсусан Мўхташами Қўҳистон ӯро хеле эҳтиром мекарданд ва барои фаъолияти илмӣ аш шароити хубе мўҳайё карданд. Насириддин бо ганҷинаи бои китобхонаи машҳури Аламути шинос шуд, аз рӯи дастхатҳои нодиртарини асарҳои олимони Шарқу Ғарб дониши худро дар фалсафа ва илмҳои риёзӣ ва табиӣ васеъ кард, бисёр асарҳои фалсафиро аз арабӣ ба форсӣ гардонд. Дар ҳамин солҳо барои Мўхташам Насириддин асари машҳури фалсафӣ-тарбиявии худ «Ахлоқи Носирӣ»-ро ба забони форсӣ таълиф намуд.

Насириддини Тўсӣ ҳар чанд дар ин гўшаҳои хилват ва қасноғузарии исмоилиён зиндагӣ кунанд ҳам, аммо шўҳрати илму дониши ӯ дар ин давр хеле интишор ёфта буд. Рашидиддин дар «Чомеъ-ут-таворих» нақл мекунад, ки Манғу-қоон пеш аз ба қалъаҳои Исмоилия ҳамла овардани Хулоқухон, таъкид карда будааст, ки дар пеши исмоилиён олими забарҷаст Насириддин Тўсӣ ҳаст, баъди фатҳи қалъаҳо ӯро ба маркази давлати муғулҳо фириштад, то ки дар он ҷо бо роҳбарии вай расадхона бино кунанд.

Соли 1256, вақте ки лашкари Хулоқу ба мулки исмоилиён ҳуҷум мекунад, Насириддин бо чанд тан олимони дигар ба муғулҳо муқобилат нишон додано ро беғоида доништа ҳокими исмоилии Хуршоҳро ба таслим тақвия мекунад. Дар натиҷа бисёр занон ва кўдаконе, ки дар қалъаҳои исмоилии зиндагӣ мекарданд, аз ғорат ва қатли оми муғулҳо наҷот ёфтанд.

Аз ҳамин вақт сар карда Насириддини Тўсӣ ба хизмати муғулҳо меғузарад ва чанд сол дар рикоби Хулоқухон дар лашкаркашиҳои ӯ ҳамроҳи ҳамсафар мешавад.

Рашидиддин нақл мекунад, ки Хулоқу пеш аз ба Бағдод ҳамла кардан бо вазири олимони маҳаллӣ аз ҷумла, бо Насириддин ҳам машварат мекунад. «Хоча мутаваҳҳим гашт (тарсид),—менависад Рашидиддин—пиндошт, ки бар сабили имтиҳон аст (уро имтиҳон мекунад) ва медонист, ки бе ин ҳам ҳуҷуми муғулро ба сўи Бағдод нигоҳ доштан мумкин нест ва маслиҳат дод, ки ба Бағдод ҳамла кунанд».

Насириддин дар ин ҳуҷуми ғоратгарона ҳамроҳи Хулоқухон дар Бағдод буд ва тамоми ваҳшияти лашкари ӯро ба ҷашми худ дид. Ин манзараи даҳшатноки фитрати Бағдод ва фоҷиаи сукути аббосиёно дертар дар асари таърихӣ батафсил тасвир намуд, ки он ҳамчун иловаи ҷилди сеюми таърихи Ҷувайнӣ дар баъзе нусхаҳо дида мешавад.

Пас аз истилои хилофати аббосиён ба мулкҳои атрофи он

Хулоку ба Озарбойчон баргашт ва шаҳри Мароғаро маркази давлати худ интихоб намуд. Бо фармойиши Хулоку, ки мотанди амирони дигари муғул ба илми нучум эътиқоди зиёде дошт, Насириддин дар атрофи Мароға ба таъсиси расадхона ҷурӯъ кард. Рашидиддин дар ин хусус менависад: «Дар таърихи мазкур (яъне 656/1258) фармон шуд, ки то Мавлоноӣ аззам, Сайид устод-ул-башар, султон-ул-хукамо, афзал-л-мутааххирин Хоҷа Насриддини Тӯсӣ... дар мавзое, ки таслиҳат донад, чиҳати расади ситорагон иморате созад. Ӯ дар шаҳри Мароға ихтиёр кард ва расаде оӣ бунёд ниҳод... Ва баъд аз он ки ҳафт сол аз ҷулуси Хулокухон бар тахти ҳонӣ гузашта буд, расади Элхониро бино ниҳоданд—ба иттифоқи ҳукамони арбаа: Муаййиддин Аразӣ ва Фаҳриддин Мароғӣ ва Фаҳриддин Ихлоти ва Наҷмидин Дабирони Қазвинӣ».¹⁹

Расадхонаи Мароға маркази бузургтарини тадқиқотҳои илми риёзӣ ва нучум гардид, ки он ҷо бо роҳбарии Насириддини Тӯсӣ бисёр олимони миллат ва мамлакатҳои гуногун ғирд омада машғули фаъолияти илмӣ шуданд. Насириддин дар зимни роҳбарии илмӣ ҳудаш ҳам кори пурсамарае анҷом меод ва онд ба фалсафа, мантиқ, риёзиёт, илми ҳайат ва нучум, таърих ва адабиёт бисёр асарҳо менавишт.

Насириддин Тӯсӣ барои омӯхтани таърих ва ҷуғрофияи халқҳои кишварҳои ҳамсоя бисёр сафарҳо мекард ва бо олиму адибони шаҳрҳои гуногун шинос мешуд. Эҳтимол дар вақти яке ин сафарҳо бошад, ки вай 17 зулҳиҷаи 678/19 апрели 1280 дар наздикиҳои Бағдод вафот кард.

* * *

Хидмати Насириддини Тӯсӣ дар ривоби илму адаби асри XIII ниҳоят бузург аст. Вай на танҳо натиҷаҳои ҷаҳоншумули афкори илмӣ асрҳои X—XII халқҳои Шарқро аз худ намуд, балки бо фаъолияти илмиаш ба инкишофи фанну маърифати Шарқ, инчунин мамлакатҳои Ғарб низ саҳми бузурге гузошт.

Вай пеш аз ҳама, тамоми тарҷумаҳои асарҳои олимони Юнон ва Руми қадимро, ки дар асрҳои VIII—X ба забони арабӣ анҷом ёфта буд, аз нав дида баромад, нуктаҳои душвортарин, масъалаҳои мураккабтарини ин асарҳоро, ки ба қалами мутарҷимони пешина бо иштибоҳоти зиёде тарҷима шуда буд, тасҳеҳ намуд ва аз нав бо шарҳу иловаҳои худ ба арабӣ гардонд.

Хидмати Насириддини Тӯсӣ, махсусан, дар инкишофи забони илмӣ ва адабии форсу тоҷик қалон аст. Дар замоне ки олимони гузашта ва бисёр муосирони ӯ китобҳои илмӣ худро ба забони арабӣ менавиштанд, Насириддини Тӯсӣ асарҳои илмӣ худро, ки дар он масъала ва муаммоҳои дақиқ-

ки фаннӣ ба миён гузошта мешуданд, ба забони форсӣ таълиф кард. Ҳаҷми адабиёти илмӣ ва забони форсӣ то замони ӯ дар ҳеҷ аср ва дар эҷодиёти ҳеҷ олим ба дараҷаи таълифоти форсии Насириддини Тӯси нарасида буд. Ин аст номи чанде аз асарҳои форсӣ ӯ:

«Асос-ул-иктибос», «Рисолаи ҷабру қадар ё ҷабру ихтиёр», «Рисола дар қисмати мавҷудот» (фалсафа ва мантиқ), «Ахлоқи Носирӣ», «Насиҳатнома» (ахлоқ); «Зубдат-ул-ҳайат» «Мадҳал фӣ илми н-нучум» (бо шеър,) «Сӣ фасл дар тақвим» «Зичи Элхонӣ» (илми ҳайат), «Ҷавоҳирнома» (минералогия) «Авсоф-ул-ашроф» (тасаввуф) ва ғайра

Оид ба масъалаҳои илмӣ адаб, инчунин дар илми арӯз бо номи «Меъёр-ул-ашъор» китоби махсусе ҳам навиштааст.²⁰

Насириддини Тӯсӣ гузашта аз ин ба забони форсӣ шеърҳо менавишт ва баъзе асарҳои ӯро, аз ҷумла, дар назм таълиф кардааст. Бисёр китбаҳои шеърӣ дар китобҳои таърихӣ, аз ҷумла дар «Ҷомеъ-ут-таворих», чандин рӯбоиёташ дар сафинаҳои (баёзҳои) гуногун оварда шудааст. Саид Нафисӣ аз ин сафинаҳо чанд рӯбони ӯро ҳамчун кардааст, ки самунаи онҳо ин аст:

Савдои гуам гарчи ба ғоят бошад,
Як зарра вафо аз ту қифоят бошад,
Гар ҷумла ҷаҳон ба ҳасмиам барҷезанд,
Бар ман ба ҷафо, к-аз ту иноят бошад

* * *

З-он қатраи шабнам, ки пасими саҳари
Аз абр чудо кунад ба сад ҳилагарӣ,
Пас бар руҳи гул ҷақонад, эй рашки нарӣ,
Ҳаққо ки ҳазор бор покизатарӣ.

* * *

Эй баски ба қуи факр дартохтаам,
В-эӣ баски зи илм сар барафрохтаам,
З-ин ҷумла маро набуд тавқир ҷуз он-к
Бишнохтаам, ки ҳеҷ нашнохтаам.²¹

Фаъолият ва мероси илмӣ-адабии Насириддини Тӯсӣ дар ганҷинаи фанни ҷаҳонӣ мақоми бузурге дорад. Асарҳои ӯро дар қатори китобҳои Абӯ Алӣ Сино, Берунӣ ва мутафаккирони дигари Шарқ борҳо дар Аврупо тарҷума кардаанд ва аз рӯи он дар университетҳо таҳсил мекарданд. Аз ҷумла, китоби ӯ «Таҳрири усули Уклидус» соли 1594 дар Рим ба забони арабӣ ва соли 1657 дар Лондон ба забони латинӣ чоп шуда баромада буд.

Ҳаёти адабии
асри XIII ва
аввали асри XIV

Дар арафаи ҳамлаи муғул дар хоки
Осиёи Миёна, Эрон, Озарбойҷон, Афғо-
нистон ва Шимоли Ҳиндустон марказ-
ҳои бузургтарини адабӣ ба забони форсӣ

ваҷуд дошт. Ҳуҷуми ваҳшатангези истилогарони муғул ба ин марказҳои пурмаҳсули адабӣ зарбаи сахт расонда бошад ҳам, аммо чараҳои пурзӯри адабиро боздошта натавонист. Сукути ҳаёти адабӣ дер давом накард ва чи тавре ки дар боло дидем, дар Чанубу Ғарби Эрон, Осиёи Сағир, Шимоли Ҳиндустон ва Хуросон адабиёти форсзабон аз нав ба ҷунбиш омад, ба арсаи адабиёт боз намояндагони барҷаста баромаданд, аз нав асарҳои адабӣ дар жанрҳои мухталиф ба вҷуд омаданд, назму насри форсӣ хеле таракқӣ кард.

Худи як номгӯи шоир ва нависандагоне, ки дар ин аср дар марказҳои мухталифи адабӣ ҳуруҷ карда, аз худ осори фаровони манзум ва мансур боқӣ гузоштаанд (ки мутаассифона қисми зиёди онҳо бо мурури замон ва дар талотуми ҳамон даврон аз байн рафтаанд), аз дараҷаи баланди инкишофи адабиёти он аср гувоҳӣ медиҳад. Аз шоирони ғазалсаро ва мадеҳагӯи ин аср Имомии Ҳиравӣ (вафоташ байни солҳои 676/1277—686/1287), Маҷдиддини Ҳамгар (с. в. 686/1287), Мавлоно Камолиддини Қошӣ (с. в. 710/1310), Ҳумоиддини Табрезӣ (с. в. 636/1239), Асириддини Авмонӣ, Абдулқодир Ноинӣ, Бадри Қочармӣ, Ибн Насуҳи Форсӣ, Ибн Ҳисоми Ҳиравӣ (с. в. 737/1337), Чалолиддин Чаъфари Фароҳонӣ дар ҳаёти адабии он давр мақоми баланде доштаанд.

Дар инкишофи назми ин давр ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз ҷиҳати мазмун—таъсиру нуфузи шоирони мутасаввиф, монанди Чалолиддини Румӣ (604/1207—672/1274), Сайфиддини Бохарзӣ (с. в. 658/1259), Фаҳриддини Ироқӣ (вафоташ байни солҳои 686/1287—688/1289), Амир Ҳусайни Содот (вафоташ байни солҳои 716/1316—719/1319), Авҳадии Мароғат (с. в. 738/1337) Авҳадиддини Қирмонӣ (с. в. 697/1297) хеле калон буд.

Инкишофи адабиёт дар ин давр пас аз ҳамлаи истилогарони муғул сабабҳои объективии таърихӣ дошт. Қабл аз ҳама инро бояд хотирнишон кард, ки ҳуҷуми ғоратгаронаи ҷингизии ҳарчанд ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи Осиёи Миёна ва Мовароуннаҳр зарбаи сахт зада бошад ҳам, аммо қувваҳои эҷодӣ, рӯҳи эҷодкоронаи халқи маҳаллиро нобуд карда натавонист. Дар талотуми задухӯрдҳои ҳарбӣ ва ҳарачу марачи умумӣ халқ иродаи матин ва захираи эҷодии беҳамто ва бепоёни худро аз даст наод. Ин қувваи бузурги эҷодкории халқи маҳаллӣ аз оташу имтиҳонҳои шадид гузашта, баъд аз фосилаи андаке худро дар соҳаҳои гуногуни санъату адабиёт намоиш дод.

Адабиёти форсзабони ин давр анъанаҳои адабиёти давра-

ҳои гузаштaro давом меод. Аммо бо вучуди ҳамин вобаста бо шароити нави таърихӣ хусусиятҳои нави, мазмун ва шаклҳои нави низ касб намуд. Инак, баъзе хусусиятҳои адабиёти ин давра аз назар гузаронем.

Дар асри XIII ва аввали асри XIV дар дарборҳои давлатҳои бузург марказият ёфтани адабиёт то рафт суст мешуд. Нуфузу таъсири дарбор ва сиёсати давлат, ки дар замони сомониён, ғазнавиён ва салҷуқиён рӯи асосии адабиётро муайян мекард, дар адабиёти ин давра ба дараҷаи хеле кам дида мешуд. Ба ҳамин тариқ, адабиёти дарборӣ дар ин давра миқёси бузург надошт ва ба чараёни умумии адаби таъсири калон расонида наметавонист.

Сабаби ин, пеш аз ҳама дар он буд, ки пас аз барқарор гардидани ҳокимияти муғулон дар Осиёи Миёна, мисли давлати ғазнавиён ё салҷуқиён, давлати бузурги марказӣ вучуд надошт. Аз тарафи дигар, ҳуди ҳокимони муғул, ки дар сари мулкҳои хурд ва давлатҳои калони мутамарказ меистоданд (чунончи, давлати элхониён) бо таъсири анъанаҳои адабиёти даҳони халқи худ тарбия ёфта буданд ва адабиёти мулкҳои истило кардашон бо рӯи забони худ ба онҳо бегона буд, онҳо ин адабиётро намефаҳмиданд ва рӯҳан қабул карда наметавонистанд. Аз ин сабаб, ҳукмронҳои муғул барои тарғиби сиёсат ва интишори шӯҳрати давлаташон на ба шоирони қасидасаро, балки ба муаррихони замон бештар таваҷҷӯҳ мекарданд, илми таърих ва аҳли онро бо ҳар восита тақвият ва тарбият менамуданд. Баъзе шоироне, ки дар атрофи дарбори элхониён чамъ омада буданд ё бо ин дарбор робитае доштанд, бештар аз мухлисон ва тарбиятёфтагони вазирони маҳаллӣ (монанди Рашидиддин ва Шамсиддин Соҳибдеворон) буданд ва аксари қасидаву шеърҳои худро ба шарафи ин вазирон менавиштанд. Чунончи, Пури Баҳои Чомӣ, Имомин Ҳиравӣ, Маҷидиддини Ҳамгар, Бадри Чоҷармӣ барин шоирони он замон дар атрофи Шамсиддин Соҳибдеворон чамъ омада буданд; Ҳумоми Табрэзӣ, Ибн Насӯҳи Форсӣ аз тарбиятёфтагони Рашидиддин ва писари ӯ Ғиёсиддин буданд.

Маҳсули адабии шоир ва нависандагонро, ки дар дарбори атобакони Форс, мулуки Қарт ва қисман Салҷуқиёни Рум буданд ё бо дарбори онҳо ба андозаи муайян робита доштанд, низ маҳсули адабиёти дарборӣ гуфтаи мумкин нест. Зеро аксари ин адибон (монанди Саъдии Шерозӣ, Муҳаммад Шамсиддин Қайси Розӣ) бевосита ба дарбор вобастагӣ надоштанд, ҳусни таваҷҷӯҳи онҳо ба ин дарборҳои маҳаллӣ аз он сабаб буд, ки ҳокимони ин сулолаҳо бо сиёсати оқилона ва сулҳҷӯёна мулкҳои худро аз ғорати қўшунҳои муғул эмин гардониданд, анъанаҳои маҳаллиро ҳам дар ҳаёти сиёсӣ ва ҳам дар ҳаёти маданӣ маҳфуз доштанд.

Махдуд гаштани миқъёс ва сушт шудани таъсири адабиёти дарборӣ дар чараёни умумии адабӣ унсурҳои халқӣ, таъсири равияи халқӣ, оҳангҳои пешқадамона ва озодфикрии шоиру нависандагонро дар адабиёти ин давр пурзӯртар намуд. Гуфтан мумкин аст, ки адабиёти ин давр аз тазаллум ва фишори сиёсати дарборӣ раҳо ёфт. Ҳамаи ин ба шаклу мазмуни адабиёт нақши муайяни худро гузошт.

Дар адабиёти ин аср **жанри қасида**, ки қариб чор аср жанри асосӣ ва ҳукмрони адабиёти форсу тоҷик буд, бартарӣ ва афзалият надошт. Сабаби ин, чи тавре ки дар боло гуфтем, нисбат ба адабиёт, махсусан назм, беэътиноии ҳукмронҳои муғул ва аз байн рафтани давлатҳои бузурги мутамаказ буд. Қасида дар ин давр барои тарғиби сиёсати давлат ва интишори қудрату шукӯҳи салтанати ҳокимони мутлақ (чи тавре ки дар замони Маҳмуди Ғазнавӣ ва Салҷуқийи бузург мидидем) роли аввалаи худро аз даст дод. Кам шоире ёфт мешуд, ки дар мадҳи ҳокимони муғул, ки сарзамини обод ва мутамаддини онҳоро харобазор карданд, аз самими қалб қасида гӯяд. Шоироне, ки дар атрофи дарбори атобакони Форс ва мулуки Қарт чамъ омада буданд ё бо хонадони вазирони бонуфузи маҳалли элхонӣён робита доштанд, дар қасидаҳои худ бештар хислатҳои неку илмпарварӣ, адабдӯстӣ ва фазилатҳои дигари ин шахсонро мадҳ мекарданд. Ин ҳокимону вазирон, ки аз кӯдакии ба ҷавонӣ дар зери таъсири анъанаҳои адабиёти гузашта тарбият ёфта буданд, қасидасароии шоиронро тақвият менамуданд ва дар тақлиди гузаштагонии худ дар ивази мадҳаҳо ба онҳо тӯҳфаҳо меоданд.

Баробари тағйир ёфтани мақом ва мазмун, дар **сабку услуби қасида** низ дигаргуниҳои кулӣ пайдо шуд. Дар қасида муболиға ва иғроқҳои аз андеша дур, лафзорӣ ва суханбозӣ, санъатҳои ниҳоят бориқсанҷонау дақиқе, ки дар аввали асри XII дида мешуд (Муиззӣ, Рашиди Ватвот), ташбеҳу истиороти пӯшидаву торик, истилоҳоти илмӣю фалсафӣ, ки дар охири асри XII ниҳоят ривочу раванг ёфта буд (Анварӣ, Асириддини Аҳсикатӣ, Сайфи Исфарангӣ), дар ин аср қариб аз байн рафт. Шоирон қасидаҳоро ба сабки соддаву равоӣ, ташбеҳу истиораҳои равшан ва ба фаҳм наздик, забони сабуку латиф менавиштанд. Ин соддагӣ ва равшанбаёнӣро дар қасида махсусан шоири бузурги ин аср Саъдии Шерозӣ ба ниҳояти камолот ва бадеияти олии расонд.

Албатта, таъсири сабки назми асри гузашта тамоман аз байн нарафта буд. Ин таъсир дар баъзе қасидаҳои шоирони ин аср ё умуман эҷодиёти шоирони ҷудогона дида мешуд. Давлатшоҳ дар тазкирани худ аз як қасидаи Асириддин Авмонӣ, ки баробари шоирӣ дар илмҳои замонаш забардаст ва аз шогирдони Насириддини Тӯсӣ буд, порчае овардааст,

ки шоир дар он тасвири зимистонро додааст. Сабку услуби Асириддин дар ин қасида ҳамон сабки душвору мушкилфаҳми шоирони давраи охири салҷукиёнро ба хотир меорад:

Баҳорвор зи идбор бурд дар баҳман,
Чуни кӣ дид бунафша, ки рехт барги сумаи?
Ба дуди уд ҳамемонад абру ин аҷаб аст,
Ки дуди уд ба кофур бошад обистан
Ба об бингару ед овар аз шаҳони қадим,
Ба Зол монад дар банд монда аз Баҳман.
Зи риштаҳои сафеди саҳоб тофтаанд,
Ки менабинам аз меҳр як сари сузан.
Бараҳна буд ҷаҳон муддатею дарзин абр
Бидухт аз пан олам сафед пероҳан

Тамоми ин қасида, ки бо ҳамин ташбеҳу истиораҳои маътиқию ақлӣ, аммо аз хиссиёти шоирӣ дур (бо риштаҳои сафеди абр рӯи хуршедро дӯхтан, дар банди ях мондани обро ба асорати Зол аз дасти Баҳман монанд кардан ва ғайра ва ҳоказо) бадеият ва таъсири эстетикӣ ин ташбиби қасида-ро аз байн бурдааст.

Ақнуи бубинем, ки тасвири фасли баҳор дар яке аз қасидаҳои Саъдӣ, ки сабки ӯ гуфтан мумкин аст, сабки ҳукмрони ин давр гашт ва ба назми давраи минбаъда таъсири бузург расонд, чӣ тавр равшан ва шоирона дода шудааст:

Бо ҷавонон роҳи саҳро баргирифтам бомдод,
Кудаке гуфто: «Ту пирӣ, бо хирадмадон нишин».
Гуфтам. «Эй оқил, набинӣ кӯҳ бо чандин виқор,
Ҳамчу тифлон доманаш пурагӯвону ёсимин.
Остин бар даст пушид аз баҳору барги шох
Мева пинҳон кард аз хуршеду маҳ дар остин.
Бод гулҳоро парешон мекунад ҳар субҳидам,
З-он парешонӣ, нигар, дар рӯи об уфтода чин.
Навбаҳор аз гунча берун шуд ба як бӯ пираҳан,
Бедмушк андохт то дигар зимистон пӯстин.
Ин насими боди Шероз аст ҷе мушқи Хутан,
Ё нигори ман парешон карда зӯлфи анбарин?..»

Яке аз жанрҳои асосии назми асри XIII—XIV ғазал буд. Гуфтан мумкин аст, ки ғазал маҳз дар ҳамин аср ба пояи баландтарини қамолот расид ва ҳамчун жанри адабӣ дар назми форсу тоҷик мақоми баланде гирифт. Сабаби раvнакӣ ғазал дар ин давр, асосан, иборат аз он буд, ки таъсири дарбор ва завқу шавқи эстетикӣ ашроф ба адабиёт суст шуд ва ба андозае, ки адабиёт аз дарбор дур мегардид, ба ҳамон дараҷа ба халқ ва адабиёти он наздик мешуд, доираи мавзӯи он (фикрҳои инсонпарварӣ, ишқи озоди инсонӣ, фалсафа ва панду ҳикмат, танқиди норасоии ҳамагон, бедодиву ситам ва ғайра) васеътар мешуд. Ғазал бошад, барои ифода намудани фикру мазмун ва ғояҳои гуногун шакли бехтарин, мучазтарин ва ба фаҳми хонанда наздиктарин буд.

Аз ин сабаб аст, дар маҳсули адабии кариб ҳар шоири ин давр, ки ба мо расидааст, ғазал мавқеи калон дорад. Дар эҷодиёти Саъдӣ бошад, ғазал мақоми асосӣ дорад ва ҳатто ғазалҳои шоир дар чанд девон гирд оварда шудааст.

Ғазал ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз ҷиҳати мазмун, асосан, дар ҳамин аср шакл гирифт ва дар ин бобат гуфтан мумкин аст, ки Саъдӣ хизмати бузурге дорад. Тамоми хусусиятҳои ғазал (овардани таҳаллуси шоир дар мактаб, ҷой додани фикрҳои гуногун дар як ғазал: лирикаӣ ишқӣ, фалсафӣ, оҳангҳои панду насихат, мазмунҳои ахлоқӣ ва ғайра), ки дар асрҳои минбаъда тавсия ёфт ва ҳар яке аз ин хусусиятҳо дар эҷодиёти ин ё он шоир кам ё зиёд дида мешавад, дар ғазалҳои Саъдӣ чамъ омадаанд. Аз ин ҷост, ки дар адабиётшиносии классикӣ Саъдиро эҷодкунандаи ғазал ва сардафтари ин жанр гуфтаанд.

Жанри ғазал дар эҷодиёти шоирони мутасаввиф боз ҳам зиёдтар инкишоф ёфт ва дар маҳсули адабии онҳо назар ба гузаштагонашон (Саной, Аттор) мавқеи махсус ишғол намуд. Девони ғазалиёти Ҷалолиддини Румӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Авҳади Мароғай аз ҷиҳати ҳаҷму миқдор назар ба ғазалиёти шоирони лирикӣ ин давр борҳо зиёд буд. Шакли ғазалҳои шоирони мутасаввиф аз ғазалҳои шоирони дигарӣ ин давр фарқи калон надошта бошад ҳам, аммо дар мазмун тафовути кулӣ мушоҳида карда мешуд. Дар ғазалҳои сӯфиёна ғайр аз тараннуми ишқе, ки онро ҳам бо рӯи суфизм ва ҳам дар маънии ишқӣ ҳақиқии инсонӣ қабул кардан мумкин аст, фикрҳои фалсафӣ, ахлоқӣ, танқиди намоёндогони дини расмӣ, зуҳд ва тасаввуфи риёкорона ниҳоят вусъат ёфт, ки ниро дар боби «Адабиёти сӯфиёна» равшан дидаи мумкин аст.

Дар назми ин давр жанри эпикӣ низ хеле вусъат гирифт. Аммо характери умумӣ ва мазмуни ин жанр назар ба асрҳои гузашта тағйир ёфт. Жанри эпикӣ дар асрҳои гузашта ба воситаи дostonҳои ҳамосавӣ ва ишқӣ-романтикӣ инкишоф ёфта бошад, дар ин аср бештар навиштаҳои **дostonҳои фалсафӣ-ахлоқӣ** ривҷ гирифт. Ба вучуд орандагони ин дostonҳо, асосан, шоирони мутасаввиф: **Ҷалолиддини Румӣ** («Маснавий» машҳури ӯ иборат аз шаш дафтар), **Авҳади Мароғай** («Ҷомӣ Чам», «Ушшоқнома»), **Фаҳриддини Ироқӣ**, **Амир Ҳусайни Содот** («Зод-ул-мусофирин», «Канз-ур-рамуз», «Тараб-ул-маҷолис»), **Маҳмуди Шабистарӣ** («Гулшани роз») буданд.

Намунаи беҳтарини дostonҳои **фалсафӣ-ахлоқӣ** ин давр «Бӯстон»-и Саъдии Шерозист. Кимати бузургии «Бӯстон» дар он аст, ки Саъдӣ ин асарро на барои тарғиби фикрҳои сӯфиёна, балки масъалаҳои зарурӣ ҳаёт ва зиндагии ҷамъияти

он вақтаро ба назар гирифта таълиф намудааст. Вай ба масъалаҳои ахлоқ на аз нуқтаи назари фалсафаи тасаввуф, балки дар доираи талаботи ҳаёти воқеӣ наздик мешавад.

Ягона достони ҳамосавӣ-таърихӣ, ки аз ин аср ба мо расидааст «**Дафтари дилкушо**»—асари **Соҳиб** ном шоири номаълум аст. Аз ин дoston то вақтҳои охир дар таърихи адабиёт хабаре набуд. Нусхаи ягонаи он чанд сол пеш аз ин дар захираи дастхатҳои АФ РСС Тоҷикистон ёфт шуд.²² Муаллифи дoston аз дабирини мулуки Шубонқораи Форс будааст ва ин дostonро дар пайравии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ соли 720/1320 таълиф намудааст.

Ин пайравии муаллиф тасодуфӣ набуд ва фақат шакли зоҳирӣ надoшт. Маълум аст, ки қисми сеюми «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба таърихи ҳукмронии сосониён бахшида шудааст. Мулуки Шубонқора бошанд, аслан, аз лашкаркашони сосониён буданд ва пас аз ҳамлаи арабҳо муддати дароз дар кӯхҳои касноғузари Форс пинҳон шуда, ҳатто то чанд вақт ислом наоварда буданд. Дар вақти ҳуҷуми муғулҳо низ мулуки Шубонқора монанди атобақони Форс чанд солҳо мустақил буданд ва қисми зиёди сарзамини Форс дар зери идораи онҳо буд.

Соҳиб, ки достони худро ба қорномаҳои мулуки Шубонқора бахшида буд, аз як тараф, гуё «Шоҳнома»-и Фирдавсиро давом ва такмил додани шуд, аз тарафи дигар, дар шароити зулму истибдоди муғул, анъанаҳои қаҳрамонӣ ва истиқлолдӯстии халқҳои эрониро тараннум намуд. Ин ватанпарварӣ ва парастии анъанаҳои қадимии Эрон аз достони ӯ ба хубӣ намудор аст.

Аммо ин асар на дар замони ҳудаш ва на баъд аз вай шӯҳрате пайдо накард ва зуд аз хотирҳо фаромӯш шуд. Фақат ба сабаби тасодуфи хубе як нусхаи нодири он, ки ҳамоно дар асри XVI китобат шудааст, имрӯз пайдо шуд ва ба туфайли он мо аз мавҷудияти як достони ҳамосавӣ дар адабиёти давраи истилои муғул ҳукм карда метавонем.

Дар инкишофи жанри эпикӣ адабиёти ин давр асарҳои манзуми таърихӣ, ки ҳам аз тарафи шоирони касбӣ ва ҳам аз тарафи муаррихони номӣ таълиф ёфта буданд, низ мақому аҳамияти қалоне доштанд. «**Зафарнома**»-и Ҳамдуллоҳ Муставфӣ, «**Салҷуқнома**»-и Қонеи Тӯсӣ, «**Қартнома**»-и Рабиӣ Бушанҷи (шоирӣ дарбори мулуки Қарт, ки дар аввали асри XIV, солҳои 700/1300 кушта шудааст), аз ҷумлаи ин асарҳои манзуми адабӣ-таърихӣ, ки дар он аср таълиф ёфтаанд.

Хеле диққатангез аст, ки ҳам Қонеи Тӯсӣ ва ҳам Ҳамдуллоҳи Муставфӣ ин дostonҳои бузурги худро дар пайравии Фирдавсӣ навиштаанд ва бо ҳамин гуё хостаанд, ки анъанаи пуршарафи ҳамосасарони адабиёти форсу тоҷикро,

ки бо номи Фирдавсӣ марбут аст, аз нав зинда кунанд. Аммо ин пайравӣ фақат тақлиди зоҳирӣ буд ва ин дostonҳо ҳам бо рӯҳи худ, ҳам бо мазмуни сирф таърихӣ худ ва ниҳоят бо дараҷаи бадеияти худ аз dostonҳои Фирдавсӣ ва бисёр давомдиҳандагонӣ анъанаҳои ӯ фарқи кулӣ доштанд.

Дар адабиёти ин давр мо инкишофи минбаъдаи насри бадеии форсу тоҷикро низ равшан мушоҳида мекунем. Дуруст аст, ки дар ин аср асарҳои мансури бадеӣ хеле кам таълиф ёфтанд ва метавон гуфт «Гулистон»-и Саъдӣ ягона шоҳасари ин давр аст, ки дар инкишофи насри бадеии ҳам ин давр ва ҳам асрҳои минбаъда таъсири бузурге расонидааст.

Аммо баъзе асарҳои фалсафӣ-ахлоқӣ (чунончи, «Ахлоқи Носирӣ»-и Насириддини Тусӣ) ва бисёр китобҳои таърихӣ, ки ба калами муаррих ва арбобони маданияти ин давр (мислани Рашидиддин, Атомалик Ҷувайнӣ, Вассоф, Фаҳри Бонкатӣ ва ғайра) навишта шудаанд, аз ҷиҳати бадеияти калом ва таъсири эстетикӣ ба катори осори мансури бадеии ин давр меистанд. Дар ин асарҳо анъанаҳои бехтарини насри бадеии асрҳои гузашта ва хусусиятҳои барҷастаи забони адабии форсу тоҷикӣ ин давр ба хубӣ инъикос ёфтааст. Ин асарҳои таърихӣ дар инкишофи забони адабии форсӣ умуман ва забони насри бадеӣ махсусан, роли бузург бозиданд.

* * *

Пеш аз он ки ба таҳлили эҷодиёти намоёнҳои бузургтарини адабиёти ин давр Саъдӣ Шерозӣ гузарем, аз шоир ва нависандагонӣ ин аср ҳаёт ва фаъолияти Шамсиддини Қайси Розӣ, Маҷидиддини Ҳамгар, Ҳумоиддини Табретӣ, Қонейи Тусӣ ва Пури Баҳонӣ Қомиро мухтасар аз назар мегузаронем.

Шамсидин Муҳаммад Қайси Розӣ. Дар бораи чараёни зиндагӣ ва фаъолияти адабии ин адиби барҷаста баъзе маълумоти парокандаро фақат аз ягона асари то ба замони мо омада расидаи ӯ «Ал-Муъҷам фи маойири ашъор ил-Аҷам» («Мухтасаре дар таҳқиқи шеърӣ форсӣ») пайдо кардан мумкин аст. Муаллиф дар муқаддимаи ин асараш сурати таълифи онро ба тарзи мухтасар гуфта, дар зимни он аз тарҷуманҳои худаш ҳам баъзе лаҳзаҳои муҳимро нақл кардааст.

Шамси Қайс бино ба нисбаи ӯ «Розӣ», аслан аз Рай буда, аммо таҳсили илм ва нашоӣ намои адабии ӯ дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр, аз ҷумла дар Бухоро (соли 601/1205) ва Марв гузаштааст. Дар ҳамин шаҳр соли 614/1218 бо хоҳиш ва таҳрики яке аз дӯстони донишмандаш ба таълифи асаре, ки оид ба илми арӯз, қофия ва саноеи бадеӣ буд, шуруъ кард. Аммо дар ин мобайн урдуҳои муғул ба Мовароуннаҳр ҳамла оварданд ва овозаи даҳшати ҳучуми хонумонсӯзи онҳо зуд ба шаҳру деҳоти ин сарзамин паҳн шуд. Шамси Қайс бо ҳам-

роҳии бисъёр олим ва шоирони ин диёр аз Марв ба тарафи Эрон муҳоҷират кард ва чанд сол дар рикоби Муҳаммад Хоразмшоҳ, ки аз таъқиботи лашкарҳои муғул шаҳр ба шаҳру деҳ ба деҳ гурезон буд, овора мегашт ва бисъёр азобу уқубатҳоро аз сар гузаронд. Боре дар шаҳри Рай ба асорати қўшунҳои муғул гирифтور шуд ва чанд вақт дар хорию зиллат хидмати онҳоро мекард. Дар ин оворагиро сарсонӣ Шамси Қайс мусаввадаҳои китоби худро ҳамеша ҳамроҳ гирифта мегашт, аммо дигар имконият ва фароғате набуд, ки онро ба итмом расонад. Дар ҷумдиюлаввали соли 617/июли 1220 вақте ки қўшунҳои муғул ба қалъаи Фарразин (فرزين) ҳуҷум оварда, лашкари Муҳаммад Хоразмшоҳро барҳам заданд, дар асари ин талотум дастхатҳои муаллиф бо чандин китобҳои талаф шуд. Баъд аз чанд муддат («баъд аз муддате мадид» — мегӯяд муаллиф) баъзе ҷузъҳои дастнависи уро деҳқонони атрофи он қалъа пайдо карда ба вай супурданд.

Пас аз он ки қувваҳои ҳарбии боқимондаи хоразмшоҳӣ таноман шикаст хӯрд, Шамси Қайс аз Ирок ба Форс меравад ва дар Шероз манзил мегирад. Ба шарофати фазлу дониши худ бо шоир ва олимони ин шаҳр зуд шинос мешавад, дар маҷлисҳои адаби ва сўҳбатҳои шоиронаи онҳо иштирок мекунад. Дар яке аз ин сўҳбатҳо дустон уро ташвиқ мекунад, ки мусаввадаҳои худро ҷамъ намуда, асарашро ба охир расонад. Муаллиф дар муқаддимаи китобаш дар ин хусус меънависад (мазмунан ба тарзи мухтасар):

«Дар ин муддат бо фозилони Форс, ки саворагони майдони фазл ва монанди аъёни хунарсанд ва ҳар қадомашон дар илму дониш баҳри сероб, дар намоёнии одоб офтоби пурнуранд, сўҳбат ва нишастҳои иттифок меафтад ва дар хидматашон аз ҳар хусус баҳсе мерафт. Магар шунда буданд, ки пеш аз ин дар фаҳми илми шеър ва шинохтани меъёрҳои он (ҷенақҳои он) оғози таълифе кардам. Аз ман баъди ин ҳолро пурсиданд ва мусаввадаҳои ин асарро хостгор шуданд. Ман ба фикри он ки дар таълифи ин асар чандон диққат накардам ва бисъёр қисмҳои онро дар парокандагии хотир ва қўфтагии табъ навишта будам, ...ин асарро аз бештари аҳли фазл пинҳон медоштам ва ба изҳори он дар пеши ҳар кас далерӣ намекардам. Аммо он азизон, ки бисъёр хоҳиш карда маро ба ҳолам нагузоштанд, ман боқимондаҳои даснависро ба тартиб андохта, ба онҳо бо узрҳои бисъёре нишон додам, дўстон инро дида барои мадад, ҳама ба як қавл ба тамоми қардани ин қисм ташвиқ намуданд».

Аз ҳамин мукаддимаи муаллиф маълум мешавад, ки таҳрири аввалини асар ба забони арабӣ будааст ва дар бораи хусусиятҳои шеърӣ форсӣ ва арабӣ (ҳатто аз шеърҳои форсӣ мисол оварда) ба забони арабӣ баҳс мерондааст. Аммо баъди тамои қардани асар аҳли адаби он замон маслиҳат надодаанд, ки дар бораи шеърӣ форсӣ ба забони арабӣ навишта шавад, чунки ба ин иллат бисёр шеършиносон ва шавқмандони адабиёти форс, ки забони арабиро наметавонанд, аз ин китоб баҳра бурда наметавонанд. Пас аз ин муаллиф қисми арабӣ ва форсии китобро аз ҳам ҷудо карда қисматеро, ки бевосита ба хусусиятҳои шеърӣ форсӣ дахл дошт, ба забони форсӣ таълиф намуд ва номи онро «Ал-Мӯҷам фи-маонири ашъор ил-Аҷам» гузошт.

Муаллиф асарро ба ду қисм (қисми аввал-«Дар фанни арӯз», қисми дуюм «Дар маърифати қавофӣ ва илми шеър») ҷудо карда бошад ҳам, аммо мавзӯи китоб аз се қисми назарияи адабиёти классикӣ баҳс мекунад: а) вазни шеър, б) қофия, ҳел ва хусусиятҳои он; в) санъатҳои бадеӣ ва жанрҳои назм.

Асари Шамси Қайси Розӣ ҳам аз ҷиҳати доираи мавзӯ ва ҳам аз ҷиҳати тафсилоти баҳсу тадқиқоти худ дар таърихи илми адаб ва бадеи классикӣ аз асарҳои ҷомеъатари нест. Асарҳое, ки пеш аз «Ал-Мӯҷам» навишта шуда, то ба замонҳои мо омада расидаанд («Тарҷумон-ул-балоға»-и Муҳаммад Родуғӣ, «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидиддини Ватвот) саноми аз онҳо бекӣ мондаанд, бештар ба масъалаҳои ҷудогона, махсусан, ба воситаҳои тасвири бадеӣ (санъатҳои шеърӣ), яъне ба илми бадеъ бахшида шуда буданд.

Шамси Қайс аз китобҳои илми бадеъ, ки пеш аз ӯ ҷи дар адабиёти араб ва ҷи дар адабиёти форс таълиф шуда буд, харчанд истифода бурда бошад ҳам, аммо дар доираи муҳимаи он муаллифони маҳдуд намондааст. Вай ҳам аз адабиёти ҳатти ва ҳам аз адабиёти даҳонии халқ васеъ истифода бурда, фикрҳои нави эҷодкорона ва мустақили худро пеш рондааст. Бисёр фикрҳои нави ва нозуқсанҷонаи муаллифро дар асарҳои муаллифони пешина пайдо карда наметавонем ва мутаассифона дар китобҳои минбаъдаи поэтикаи классикӣ низ ин фикрҳо инкишоф дода нашудаанд.

Ҷунони, Шамси Қайс дар қисми аввали китоб, яъне дар тадқиқи илми арӯз, ба вазни рубоӣ ва дубайтӣ фасли махсусе бахшида, дар он бо далелҳои таърихӣ исбот мекунад, ки ин вазн ихтирои шоирони форсу тоҷик аст ва бунёди онро аввал Рӯдакӣ гузошта будааст. Аз ҳикояте, ки муаллиф дар ин боб овардааст, хонанда боварӣ ҳосил мекунад, ки рубоӣ аслан аз назми даҳонии халқ баромадааст. Баъд Шамси Қайс менависад (мазмунан ва хулосатан):

«Дар ҳақиқат ҳеч вазн аз вазнҳои ихтироъ кардашуда, ки баъд аз Халил²³ ба вучуд омадааст, аз (рубой) дида ба дил наздиктар ва ба табъ овезандатар нест. Ба ҳукми он ки арбоби санъати мусикӣ бар ин вазн оҳанги хуб эҷод кардаанд, аз ин сабаб ҳар ҳел шеъреро, ки аз ин чинс ба забони арабӣ нависанд, «қавл» мегӯянд ва ҳар чи ба забони порсӣ бошад, онро «ғазал» меҳонанд ва аҳли дониш вазни (шеърҳои) дар ҳамин оҳанг навишта шударо «тарона» гуфтанд ва худди шеърро «дубайти» хонданд, бар он ки бинои он аз ду байт беш нест ва арабии онро «рубой» гуянд. ...Аммо ба ҳукми он ки зихофе, ки дар ин вазн истеъмол мешавад, дар ашъори араб набуд, дар қадим бар ин вазн шеъри тозӣ (арабӣ) нагуфтаанд. Акнун навоварони арбоби табъ ба ин тамоман рӯ овардаанд ва рубоӣ-ти тозӣ дар тамоми кишварҳои араб паҳн гаштааст».

Дар қисми илми қофия, муаллиф дар зимни таърифи ҳарфҳои қофия дар бораи хусусиятҳои грамматикӣ забони форсӣ, махсусан, дар бораи калимасозӣ, маълумоти бисе муфасссал додааст, ки ин ҳам дар таърихи сабк ва ҳам дар таърихи забони назму насри классикӣ маълумоти ниҳоят муфид аст. Муҳокимаҳои муаллиф, ки дар охири китоб оид ба шакли мазмунӣ шеър ва масъалаҳои шеършиносӣ (нақди шеър) оварда шудаанд, ниҳоят муфасссал ва нуктасанҷонаанд. Чунин фикрҳои пурқимат ва муҳокимаҳои дақиқ, ки дар омӯхтани таърихи инкишофи назм ва фикрҳои танқидию адабӣ аҳамияти калон доранд, дар «Ал-Мӯъҷам» ниҳоят бисёрранд.

Китоби «Ал-Мӯъҷам» бо вучуди ин фазилат ва мазиятҳои худ, пас аз таълифаш дар давоми қариб ҳафтсад сол аз хотирҳо, гуфтан мумкин аст, тамоман фаромӯш шуда буд. Аз ин асар дар баъзе китобҳои илми бадеъ ва аруз гоҳо ёдоварие шуда бошад ҳам, аммо аксарияти аҳли илми адабу шеър аз он беҳабар буданд ва нусхаҳои хаттии он низ кам пайдо буд.

Соли 1910 олими Эронӣ Мирзо Муҳаммад Абдулваҳҳоби Қазвинӣ бо ҳамроҳии Э. Браун аз рӯи се нусхаи қадимтарин матни тасхехшудаи онро дар Бейрут ба чоп расонд. Дар ин олими дигарӣ Эрон Мударрис Разавӣ боз панҷ нусхаи ин асарро ба даст оварда бо чопи Қазвинӣ тасхех ва муқо-бала намуда матни комилтар ва тасхехшудаи онро соли 1935 дар Техрон ба чоп расонд, ки ҳоло аз чопҳои беҳтарини ин асар ба шумор меравад.²⁴

Ғайр аз «Ал-Мӯъҷам» ва китоби дигаре оид ба илми адаби арабӣ, боз ду асарро ба Шамси Қайс нисбат додаанд. Яке аз онҳо «Ал-кофӣ фӣ л-арӯзайн ва л-қавофӣ» мебошад.

ки худи муаллиф ду бор аз онҳо дар «Ал-Мӯъҷам» (сах. 162 ва 206) ёд кардааст. Абдулвахҳоб Қазвинӣ дар муқаддимаи худ ба ҷони «Ал-Мӯъҷам» ҷунин тахмин мекунад, ки ин китоб оид ба арузу қофияи форсию арабӣ ба забони арабӣ таълиф шудааст ва баъд муаллиф онро ба ду китоби алоҳида, ки якеш «Ал-Мӯъҷам» аст, тақсим кардааст. Китоби дигар «Ҳадоиқ-ул-Мӯъҷам» ном доштааст ва ба ақидаи Ҷ. Рӯё ин мухтасари ҳамон «Ал-Мӯъҷам» аст.

Маҷдиддини Ҳамгар. Аз шоирони барҷастатарини ғазалсарой ва қасидагӯи асри XIII аст, ки мутаассифона эҷодиёти ӯ то имрӯз пурра омӯхта нашудааст. Номини шоир бо намунаи ашъораш қариб дар ҳамаи тазкираҳо, феҳристҳо ва баъзе китобҳои таърихи адабиёт (аз ҷумла Э. Браун, ҷилди III, сах. 121—124) оварда шудааст.

Дар рисолаи Саид Нафисӣ, ки соли 1936 дар Техрон ба унвони «Маҷдиддин Ҳамгарӣ Шерозӣ» ба таърифи расидааст,²⁵ аз рӯи дастанависи девони шоир ҳаёт ва эҷодиёти ӯ муфассалтар тадқиқ шудааст. Бо вучуди ин, бисёр саҳифаҳои зиндагии ӯ, лаҳзаҳои муҳимтарини эҷодиёташ ва макоми ӯ дар адабиёти он давр ҳанӯз торик мондааст.

Номини пурраи ин шоир Ҳоҷа Ҳиббатулло Маҷдиддини Ҳамгар аст. Калимаи «Ҳамгар», ки дар луғатҳо ба маънии «бофанда» ва «руфугар» (дарбехдӯз, ямокдӯз) омадааст, ба насли ҳунармандон нисбат доштани шоирро гувоҳӣ медиҳад. Ҳагго худӣ вай ҳам дар як ҷои номи падарашро бо ҳамин лақаби «Ҳамгар» ёд мекунад:

Хар кӣ ошиқ буваду бола хӯрад дар хар ҷом,
Еди ишки писари Аҳмади Ҳамгар гирад

Ғайр аз ин, шоир дар бисёр қасидаҳои соҳонасл будани худро ҳам таъкид кардааст. Ҷунончи, вай меғӯяд:

Зи наслу фазл руунат бувад, агар гӯям:
Суҳан бубину назар кун ба гавҳари Сосон.

Ин ифтихори шоир ба асли соҳонии худ, ки дар қасидаҳои ӯ ишорат меравад, нишон медиҳад, ки оилаи ӯ аз авлоди қадими эронинажоди муқими Форс будааст.

Соли таваллуди ӯро муаллифони тазкираҳо нишон надидаанд, аммо эҳтимоли қавӣ бар он аст, ки вай дар аввалҳои асри XIII (VII ҳиҷрӣ) таваллуд шудааст. Ҷои таваллуди ӯро ақсари тазкиранависон Шероз гуфта бошанд ҳам, аммо Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ дар «Таърихи гузида» шаҳри Язд навиштааст ва азбаски ин асар ба давраи ҳаёти шоир наздиктар таълиф шудааст, қавли муаллифро саҳеҳ гуфтан мумкин аст.

Маҷди Ҳамгар аз хурдсолӣ ба Шероз омадааст ва эҳтимол ба воситаи падари худ, ки аз амалдорон ва маъмуруни хизмати давлатӣ буд, ба дарбори атобакон наздикӣ пайдо кард.

Маҷди Ҳамгар дар дарбори атобакон на фақат ба сифати шоир, балки ҳамчун ходими давлатӣ низ мартабаи баланд дошт, дар рикоби атобакон дар ҷанг ва лашкаркашиҳо иштирок кард. Аммо бо ин ҳама зиндагии борафолияти ӯ дар Форс гоҳо талх ҳам мешудааст ва ҳатто як бор бо тӯҳмате гирифтори зиндон ҳам шуда будааст ва ба ин муносибат аз атобак Абу Бакр б. Саъди Занги маъзарат хоста дар як касидааш чунин навиштааст:

Пое, ки бар бисоги тв ҳар руз ҷанд бор
Фарқи силеҳри баршваро дар қадам гирифт
Шояд ки бе гуноҳ зи гуфтори ҳосидон
Ранҷи табар кашиду зи оҳан варам гирифт
Пуште, ки руи садри туро карда буд рукуъ
Акнун зи бори банди гарон тобу ҳам гирифт
В аз оби ҷашми ман, ки ба доман фуру ҷавид,
Зангор хурд оҳану занҷир нам гирифт
Маъхузи адл боду гирифтори қаҳри ту,
Он, к ӯ ба қавли зур маро муттаҳам гирифт

Соли 1265 пас аз инқирози хонадони атобакон ва дар Форс даст ёфтани истилогарони муғул зиндагии Маҷдиддин Ҳамгар боз талхтар мешавад. Ваи ҷанд муддат дар хизмати муғулҳо буд, аммо аз ин ҳокимон ҳамоно илтифоти дурусте надид, ки ба Қирмон сафар кард. Аммо истиқомати ӯ дар он ҷо ҳам дер напояд ва боз ба Шероз баргашт ва ба хизмати Шамсиддин Муҳаммад Соҳибдевор, ки аз соли 1261 ба мулкҳои Ҷануби Эрон аз тарафи муғулҳо вазир таъин шуда буд, дохил шуд. Аз касидаҳои дар ин давр навиштааш маълум аст, ки шоир дар таҳти ҳимояти Соҳибдевор зиндагии нисбатан осоиштае ба сар мебард. Вай дар васфи ин вазири илмпарвар ва бародари ӯ Атомалик Ҷувайнӣ—муаллифи «Таърихи Ҷаҳонкушо» бисёр касидаҳо навишт.

Пас аз қатли Соҳибдевор дар соли 1284 вазъи зиндагии шоир боз бад шуд. Вай дар ҳолати пириву афтодагӣ се солҳои зиндагиашро дар Исфажон гузаронид ва дар ҳамон ҷо 17 сафари соли 686/3 апрели 1287 вафот ёфт.

Маҷдиддини Ҳамгар ҳамчун шоири ғазалсаро ва мадеҳагӯӣ дар замони худ хеле шухрати калон дошт ва бисёр адибону шоирон ба вай эҳтироми бузург доштанд. Ба гувоҳи мақоми баланди шоирӣ ва шеършиносӣ ӯ дар бисёр таъкираҳо чунин ҳикоят оварда шудааст, ки гӯе як вақт дар боби дараҷаи санъати шеъри Анварӣ ва Заҳири Форёбӣ дар байни адибон ва шеършиносони Қошон мунозирае рӯй до-

дааст ва онҳо барои халли ин масъала ба Мачдиддини Ҳамгар муроҷиат кардаанд ва шоир раъи худро бо шеър ба онҳо навишта фиристодааст. Шоир дар аввали ҷавоби худ ҷуни навиштааст

Ҷамъе зи аҳли хиттаи Қошон, ки бурдаанд
Дар боби ғазлу дониш гуи суҳанвари,
Қарданд баҳс дар сухани муншиени назм,
То худ ки суфта беҳ дурр дар суҳанвари
Дар Анвари мунозирашон рафту дар Заҳир,
То худ ки рост пояи бехтар зи шоири,
Инсоф ҷун наефт гуруҳ аз дигар гурӯҳ,
Мар-бандаро гузид назаршон ба довари

Бо вуҷуди ин шӯрат ва санъати баланди шеъри Мачдиддин Ҳамгар пас аз замони зиндагаш ба ҳонандагон ҳамоно камтар маълум буд ва сабаби камбӯии нусхаҳои девонаш ҳам эҳтимол аз ҳамин сабаб бошад Мутаассифона, девони у то имруз ҳам ба ҷоп нарасидааст ва чанд нусхаи хаттии он дар баъзе китобхонаҳои ҷаҳон махфӯз аст.

Муаллифи «Ҳафт иқлим» ҷамеи абъёти уро се ҳазор байт гуфтааст ва ин бо шумораи абъёти (3192 байт) нусхаи комилтарине, ки аз рӯи он Саид Нафисӣ рисолаи худро навиштааст, қариб мувофиқ аст. Ба иллати он ки девони шоир дастраси мо нест, ашъори уро аз рӯи жанрҳои шеъри муайян қардан душвор аст. Аммо дар асоси ҳамоно намунаи ашъоре, ки ба номи ӯ дар таъкира ва сафинаҳо оварда шудааст, ҳамин қадар ҳукм қардан мумкин аст, ки Мачдиддини Ҳамгар на танҳо аз қасидасароёни номдори он аср, балки дар ғазалсарои ва умуман дар сурудани лирикаи ишқӣ аз забардастони замон буд. Агар гуем, ки асри XIII давраи инкишофи лирикаи ишқӣ, махсусан ғазалсарои буд, бешубҳа дар инкишоф ва тақомули ин жанр дар қатори шоирони дигар хидмати Мачдиддин Ҳамгар низ кам набуд.

Ҳарчанд қисмати қасидаи у назар ба ғазалиёташ зиёд бошад ҳам, аммо ба лирикаи ишқӣ-ғазалсароӣ рағбати қалон доштаниш ва дар ин жанр ашъори зиёде навиштаниш аз як ишораи ҳудӣ у равшан намудор аст ва ҳатто аз маъмуни шеъраш маълум мешавад, ки мамдӯҳи ваи ин ғазалсароии уро чандон нарасидида будааст:

Дей магар гуфтанд дар ҳазрат, ки назми ман ҳама
Васфи пистони ҷу нор асту лаби ҷуи нордон,
Ё ғазал дар наъти қадде ҳамсари шамшоду сарв,
Ё сухан дар васфи зулфе ё насими мушқбон,
Ё навиди ваъдаи васле зи ере дилгусил,
Ё умеди ишваи бӯсе зи моҳе дилситон
Инак, ин тарзи ғариб овардаам поку бари,
Аз иборатҳои Шерозу асори Исфҳон

Мачдиддини Ҳамгар ба шоири бузурги ҳамасраш Саъдии Шерозӣ эҳтироми калон дошт ва ҳарчанд аз робитаи дӯстии шахсии онҳо дар даст ягон санад набошад ҳам, аммо Мачди Ҳамгар бо осори Саъдӣ хуб шинос будааст, ки ба мақоми шоирии ӯ баҳон баланд медиҳад. Вай менависад:

Ин поя сухан бас ки бузургони сухандон
Гуянд, ки бар Мачд сухан гашт мухаттам,
Аз Саъдии машҳур сухану шеърӣ равон чӯй,
К-у Қаъбаи фазл асту дилаш чашмаи Замзам.

Саид Нафисӣ дар рисолаи ҳудаш хотирнишон кардааст, ки Мачдиддини Ҳамгар бо ашъори шоирони замони гузашта (монанди Фирдавсӣ, Абулфараҷаи Рӯнӣ, Саной ва дигарон) ба хубӣ шинос будааст ва дар шеърҳои худ ба байтҳои онҳо чандин тазминҳо низ карда будааст.

Ҳумомиддини Табрезӣ. То вақтҳои охир, яъне то дастрас шудани девони шоир дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти ӯ қариб ҳеҷ чиз маълум набуд. Э. Браун аз рӯи қавли муаллифи «Муч-мал-ут-таворих»—Фасеҳӣ соли вафоти ӯро 714/1314 дар синни 116 солагӣ нишон дода, чанд байт ашъори парокандаи ӯро аз «Ҳафт иқлим» оварда буд.

Чанд сол пеш аз ин нусхаи ягонаи девони шоир аз китобхонаи миллии Париж ба даст омад ва аз рӯи нусхаи аксин он девони шеърҳои форсии шоир бо муқаддима ва тавзеҳоти Муаййиди Собитӣ соли 1333 шамсӣ дар Техрон ба таъриф расид. Ин нусха аз рӯи нусхаи асли, ки пас аз вафоти шоир навишта шуда буд, дар соли 816/1416 китобат шудааст.

Ба даст омадани ин нусха, муқаддимаи китоби нусхаи асли ва ниҳоят баъзе хулосаҳои, ки Муаййиди Собитӣ аз таҳқиқи девони шоир баровардааст, чарағи зиндагӣ ва тавсифи эҷодиёти ӯро пурратар намуданд. Муаллифи муқаддимаи нусхаи асли менависад, ки Ҳумоми Табрезӣ дар зиндагии худ ғазал ва қасидаҳои гирд наоварда буд ва баъд аз вафоти ӯ, ки дар синни 78-солагӣ буд, бо фармониши Хоҷа Рашидидин ба ҷамъоварии ин девон шурӯъ намудаанд. Аз гуфти котиб, ҳамин қадар маълум мешавад, ки маҷмӯаи ӯ ашъори мукаммали Ҳумомро дар бар намегирифтааст ва ният доштааст, ки «ҳар чӣ баъд аз ин ба даст ояд, бад-он илҳок кунанд».

Ҳумоми Табрезӣ аз ҷавонӣ ба қорҳои маъмурии давлат машғул будааст ва чанд сол дар Озарбойҷон вазорати давлати элхонӣро дар ӯҳда доштааст. Дар ҳамин ҷо соли 672/1274 бо Шамсидин Муҳаммад Соҳибдеворон, ки бо хидмати давлатӣ ба Рум сафар карда буд, шинос мешавад. Тафсилоти зиндагии минбаъдаи ӯ ҳарчанд маълум набошад ҳам, аммо ҳамин қадар ҳукм кардан мумкин аст, ки вай дар

пеши давлатдорони он замон, махсусан, дар назди Шамсиддин Соҳибдеворон ва Рашидиддин мақоми баланде доштааст.

Муайяди Собитӣ аз рӯи ду номе, ки дар маҷмӯаҳо ба номи Ҳумом навишта шудааст, ба ҳулосае омадааст, ки шоир дар пеши назари аҳли давлат ва олимони он давр ҳамчун мутасаввифи номдор ҳам шӯҳрат доштааст. Дар яке аз ин номаҳо, ки ба унвони «Идрорнома» ба қалами Шамсиддини Соҳибдеворон навишта шудааст, барои хонақоҳи Ҳумом маблағи як ҳазор динор моҳона таъин шудааст.

Аммо ба тасаввуф мансуб будани Ҳумом дар маъхазҳои дигар нест. Дар ашъори шоир ҳам рӯҳи сӯфиёна камтар дида мешавад ва аксари онҳо тараннуми ишқ ва муҳаббати инсонист ва дар рӯҳи ғазалҳои Саъдӣ навишта шудааст.

Дар маъхазҳои ҳаттӣ («Мучмал»-и Фасеҳӣ ва «Хафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ) дар бораи муносибати Саъдӣ ва Ҳумом баъзе ривоятҳо оварда шудааст, ки гӯё Саъдӣ вақти ба Табрёз мусофарат карданиш бо Ҳумом ҳамсӯҳбат шудааст ва онҳо байни ҳамдигар мушоараҳо низ доштаанд. Аз шеърҳои Ҳумом низ пайдост, ки вай дар пайравии Саъдӣ бисёр ғазалҳо гуфтааст. Тартибдихандаи девони Ҳумом (қотиби нусхаи асли) ҳатто дар аввали он ғазалҳое, ки шаклан ва мазмунан дар тақлиди ғазалҳои Саъдӣ навишта шудаанд, матлаи ғазалҳои Саъдиро оварда «Шайх Саъдӣ фармояд» гӯён сарлавҳа гузоштааст ва баъд ғазали Ҳумомро бо унвони «Фӣ л-ҷавоб» (яъне, дар ҷавоб) овардааст. Инак, барои намуна чанд матлаи ғазали Саъдӣ ва Ҳумом:

Саъдӣ:

Муштокию сабури аз ҳад гузашт, ёро,
Ғар ту шикоб дорӣ, тоқат намонд моро.

Ҳумом:

Бо он ки баршикастӣ чун зулфи хеш моро,
Гуфтан адаб набошад; паймон шикан, нигоро!

Саъдӣ:

Ҳаргиз ҳасад набурдам бар мансабеву моле
Илло бар он, ки дорад бо дилбаре висоле.

Ҳумом:

Аз баҳри дӯст хоҳам ҳам ҷону ҳам ҷаҳонро,
Чун дигарон набошам дар банди ҷоҳу моле.

Саъдӣ:

Ту худ ба сӯҳбати амсоли мо напардозӣ,
Назар ба ҳоли парешони мо наядозӣ

Хумом:

Ба як карашма тавонӣ, ки кори мо созӣ,
Даме ба чораи бечорагон бипардозӣ

Девони Хумом қариб ду ҳазор байтро дорост. Аз ин қариб 180 байт қасидаи арабист. Қисми форсии девони ӯ ба ин қарор аст: қариб ҳаштсад байт—ғазалиёт, китаот ва марсияҳо; паздики нӯҳсад байт маснавӣҳое, ки мазмуни гуногун доранд (панду насихат, ҳикоятҳои тамсилӣ ва ғайра) ва тахминан 120 байт мадҳаҳои динӣ, ки ба Ғозонхон бахшида шудааст. Девоне, ки Муайяди Собити чоп кардааст, гулчине аз нусхаи аслии девони Хумом аст ва қариб 800 байт шеърҳои ишқӣ, китаот ва марсияҳои ӯро дар бар гирифтааст.

Пури Баҳон Чомӣ. Дар тазкира ва маъхазҳои таърихӣ Пури Баҳорӣ шоири номӣ ва пурмаҳсул ба қалам диҳанд ҳам, аммо аз тарҷуман ҳол ва мероси адабии ӯ имрӯз маълумот ва осори каме боқӣ мондааст. Давлатшоҳ менависад, ки «бобову аҷдоди ӯ дар вилояти Чом мансаби қозигӣ доштанд, аммо ӯ марди хуштабъ буд ва бад-ин поя сар фуру наовард», бештари зиндагии худро дар Ҳирот гузаронидааст.

В. Минорский аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои дигар баъзе иштибоҳоти Давлатшоҳро аз байн бардошт ва тарҷуман ҳоли ӯро пурратар кард.²⁶ Ӯ менависад, ки Пури Баҳон муосири Абоқохони элхонӣ (663—680/1265—1282) буд ва ба хонадони Ҷувайнӣ, махсусан, ба Шамсиддин Соҳибдеворон хеле наздик буд. Аз ҷумла, ба ин вазир мадҳия бахшидааст, ки дертар ба номи «Қасидаи муғулия» машҳур гашт.

Давлатшоҳ менависад, ки чанд гоҳ дар пеши Хоҷа Вачехиддин б. Тоҳир Фаръумадӣ, ки тахминан солҳои 669/1270 ба ҷои падараш Изиддин Тоҳир вазири Хуросон таъин шуда буд, мулозамат намуд ва ҳамроҳи ӯ ба Табрез омада, дар ин ҷо бо Хумоми Табрезӣ шинос шуд. Дар байни ин ду шоир гуё бисёр мушоираҳо барпо шуда будааст. Ин аст он чизе, ки аз тарҷуман ҳоли ин шоир ба мо маълум аст.

Ҳамдуллоҳ Муставфӣ дар «Таърихи гузида» менависад, ки девони шоир дар он замон хеле машҳур буд. Вассоф бошад, дар таърихи худ аз шеърҳои Пури Баҳон бисёр порчаҳо дарҷ кардааст. Аммо имрӯз ғайр аз порчаҳои ҷудогона ва чанде қасидаҳо дар тазкира ва маҷмӯаҳои гуногун чизе аз ин шоир боқӣ намондааст. Ба ақидаи В. Минорский, номашхур мондани Пури Баҳон (ва эҳтимол, аз байн рафтани девони ӯ низ) мушкิลӣ ва мураккабии забони шеъри ӯст, ки каллимаҳои шевагиро бисёр истеъмол мекард ва назми ӯ «дар ихотаи пурхори каллимаҳои муғуливу туркӣ монда буд». Ин фикри В. Минорский ба андозаи муайян дуруст аст. Аммо номашхурии шоир ва аз байн рафтани девони ӯ ғайр аз ин,

ба беназмӣ ва талотумҳои иктисодию сиёсии даврони ӯ низ вобастаги дошт, ки ба иллати он бисёр девонҳои шоирони он давр ё тамоман аз байн рафтааст ё ба миқдори хеле кам то замони мо омада расидааст.

Аз рӯи ду шеър, ки яке дар тазкираи Давлатшоҳ ба дигаре дар мақолаи мазкури В. Минорский оварда шудааст, ҳукм кардан мумкин аст, ки шоир дар ғазалу қасидаҳои баъзан «Баҳо» ва баъзан «Пури Баҳо» таҳаллус мекардааст:

Мекашад бори ғамӣ маҳбуб мегӯяд Баҳо
Ҳар ки ошиқ шуд, зарурат бори ғам хоҳад кашад.

Пури Баҳо дуҷони даргоҳи давлат аст,
Едоише шудааст ғамӣ ӯ намехӯри

В. Минорский дар асоси шеърҳои дар китобхонаи Музеи Британия маҳфузмондаи ӯ чунин изҳори ақида мекунад, ки Пури Баҳо, асосан, шоири ҳаҷвнавис буд ва дар ашъораш назар ба гузаштагонаш оҳангҳои нав дохил менамуд, барои ифода намудани мазмун ва оҳангҳои тоза сабки ба худ маҳсусе пеш гирифта буд. Чунончи, ӯ дар ашъори худ аз калимаву ибораҳои муғулӣ ва туркӣ ба андозае бисёр кор мефармуд, ки хонандаи имрӯзаи назми форсӣ шеърҳои уро ба душворӣ мефаҳмад. Худи шоир бошад, ба ин равиҷи тозаи худ дар пеши назми гузаштагонаш фаҳр карда мегуфт:

Еришчиш²⁷ кунад, чу кунӣ тарбият варо,
Дар назм бо Низомиву Кутбиву Ҳисури.
Ҳаргиз нагуфтаанд дар ин истилоҳ шеър,
Фирдавсию Дакикию Бундору Анварӣ.
Нашнудааст дар Арабу дар Аҷам қасе,
З ин сон қасидае зи Муиззиву Бухтари.

Баробари ҳамин чанде намунаҳои дигари ашъори ӯ ғувоҳӣ медиҳанд, ки шоир ғайр аз забони тезу тунди ҳаҷвومه-заш, таъби латифи оромонае доштааст ва зиндагии осоишта ва бе қарру фарро дӯст медоштааст, ишқу муҳаббат, майгусорӣ ва хурсандии зиндагиро тараннум мекардааст. Дар ҳамон мақолаи В. Минорский аз ин қабил ашъори Пури Баҳо китъаи зерин намуна оварда шудааст:

Шукр эзидро ки то мал будаам,
Озу ҳирсам як замон ранҷа накард
Ҳеҷ кас аз ман шабе ғамгин налуфт,
Ҳеҷ кас рузе набуд аз ман ба дард.
Аз тамаъ ҳаргиз надодам пушт ҳам
В-аз ҳасад ҳаргиз накардам рӯй зард.
Ҳеҷ дардери набудам ман сабаб,
Балки будам ҷумларо дармони дард.

Чанд чизак дӯст дорам дар чаҳон,
 Чуи гузаштӣ з-он ҳадис, андар навард
 Чои хуррам, ҷомаи нав, бун хуш,
 Руи хубу кутби ҳикмат, тахти нард,
 Ёри неку бонги руду ҷоми май,
 Деги чарбу нони гарму оби сард.
 Бар нахоҳам гашт аз ин то зиндаам
 В ар хирад дорӣ ту ҳам з-ин бар магард.
 Гарди ғам бифшон ба май хӯрдан зи умр,
 Пеш аз он к-аз ту барорад чарх гард

Имомии Ҳиравӣ. Номӣ пурраи ин шоир Абӯ Абдулло Му-
 ҳаммад б. Абӯ Бакр Усмон Имомии Ҳиравӣ мебошад. На-
 зар ба қавли Давлатшоҳ, Имомӣ аз олимони машҳури Хи-
 рот будааст, аммо бештари умри худро дар Қирмон ва Ис-
 фаҳон гузаронидааст. Вай пас аз он ки чанд муддат дар му-
 лозамати вазирон ва ҳокимони Қирмон буд, ба ҳидмати ато-
 бакони Форс пайваст ва дар мадҳи намояндагони ин хона-
 дон касидаҳо мегуфт.

Имомӣ дар замони худ ҳамчун шоири ғазалсаро ва ка-
 сидагӯй шӯҳрати томе дошт ва аз саромадони аҳли адаби
 давронаш ба шумор мерафт. Давлатшоҳ аз рӯи накли муал-
 лифи «Нузҳат-ул-қулуб» ҳикоя мекунад, ки гӯё дар он за-
 мон чанде аз намояндагони илму адабиёт ба Маҷдиддини
 Ҳамгар муроҷиат намуда хоҳиш кардаанд, ки дар бораи ма-
 қоми шоирии Саъдӣ Имомӣ фикри худро гӯяд. Маҷдидди-
 ни Ҳамгар дар ҷавоб чунин навишта будааст:

Мо гарчи ба нутқ тӯни хушнафасем,
 Бар шаққари гуфтаҳои Саъдӣ мағасем
 Дар шеваи шоирӣ, ба нҷмон умам,
 Ҳаргиз ману Саъдӣ ба Имомӣ нарасем

Саъдӣ гӯё аз ин суҳанҳои ноҳақи Маҷд ранҷида ин ру-
 боиро навиштааст:

Хар кас ки ба пойгоҳи Сомӣ нарасад,
 Аз бахти баду сиеҳомӣ нарасад,
 Ҳамгар чу ба умра худ кәкәрдаст неҷоз,
 Оре, чӣ ачаб, гар ба Имомӣ нарасад

Дар навбати худ Имомӣ гӯё бо як фурутанӣ ин рубоиро
 навиштааст:

Дар садри балоғат арчи бо таст расам,
 Дар олами назм арчи масеҳонафасам,
 Донам ки ба хоки дари дастури чаҳон—
 Саҳбони²³ замона—Маҷди Ҳамгар нарасам

Воқеияти ин мушоира ва мукотиба то чӣ андоза ҳақи-
 қат аст, ба мо маълум нест. Дар ҳар сурат, шӯҳрати ҳамин
 ҳикоят гувоҳи хуби он аст, ки Имомӣ аз шоирони номии он

давр буд, ки дар қатори Саъдӣ ва Маҷдиддини Ҳамгар барин шоирони забардаст меистод.

Девони шоир, ки дорон қасида, ғазал, қитъа ва рубоӣёт аст, дар бисёр китобхонаҳо (аз ҷумла, дар Лондон, Хиндустон; дар китобхонаҳои Душанбе, Ленинград ва Тошканд ҳоло ба назар нарасидааст) махфӯз аст, аммо то имрӯз ба ҷои нарасидааст ва аз ин рӯ, ҳаёт ва эҷодиёти ӯ ҳанӯз дуруст омӯхта нашудааст.

Соли вафоти шоир дар тазкираҳо 676/1276, 680/1281 ва 686/1287 нишон дода шудааст.

САЪДӢ

Тарҷимаи
ҳол

Асарҳои Саъдӣ, ки ягона маъзахи каму беш мӯътамади тарҷимаи ҳоли ӯ мебошанд, ҳанӯз дар замони зиндагии шоир ба андозае ислоҳ шуда, таҳрир хӯрда, таъбир ёфтаанд. Умуман таҳрифи матни асарҳои шоир тақрибан то ибтидои асри мо давом намуд. Бинобар он ҳикоятҳо ва ашъоре, ки аз онҳо онд ба тарҷимаи ҳоли шоир маълумотҳо пайдо карда мешаванд, аксарияташон ба ҳам зид буда, ба ҳақиқати таърихи мувофиқ намеоянд. Бинобар набудани матни интиқодии «Қуллиёт» то ҷи андоза ба ҳақиқат мувофиқ будани ин маълумотҳоро муайян кардан маҳол аст.

Ин кор боз аз он сабаб душвор аст, ки Саъдӣ ҳангоми тасвири лаҳзаҳои ҳаёти хеш ва фактҳои таърихӣ ба вақт ё тартиби содир шудани онҳо аниқ риоя намекард. Ӯ бештар ба ҷиҳатҳои бадени масъала аҳамият меод ва аксар ҳангоми тасвири воқеаҳо бештар мазмунӣ бадени онро ба назар мегирифт.

Бинобар ин кӯшишҳои зиёди ҷи нависандагонӣ тарҷимаи ҳоли Саъдӣ аз асри миёна ва ҷи олимони шарқшиносӣ ҳозира дар роҳи ба андозае муайян намудани ҷараёни ҳаёти шоир натиҷаҳои даркорӣ набахшиданд.

Дар ин фасл, асосан, ба матнҳои интиқодии «Ғулистон» ва «Бӯстон», инчунин ба дигар асарҳои Саъдӣ ва тадқиқоте, ки ба тарҷимаи ҳоли ӯ бахшида шудааст, таъкия намуда, онд ба ҳаёти шоир фикри ҳудро мухтасар баён менамоем.

Шоир дар ягон ҷой номи пурраи ҳудро нишон намодааст. Ӯ ҳамеша дар шеърояш таҳаллуси «Саъдӣ»-ро ғузоштааст. Дар таърихномаҳо, тазкираҳо ва инчунин дар поёни дастанависҳо ва руи санги мазори ӯ, ном лақаб ва куньяи шоир ҳеле ғуноғун сабт шудаанд.

Аз рӯи хатти рӯи санги мазор ва баъзе нусхаҳои кӯҳантарини асарҳои шоир дар фактҳои оғир номи дурусти уро Абу-

Абдуллоҳ Мушриф ибни Муслиҳ Саъдии Шерозӣ меномиданд.²⁹

Аммо, чунон ки ҳозир муайян карда шудааст, ягон аз ин номҳо ба ҳақиқат мувофиқ нестанд. Дар гузаштаи наздик «Маҷмаъ-ул-адаб фй-мӯъҷам-ал-алқоб» ном асари таърихшиноси Ирок, ҳамзамони Саъдӣ, Камолиддин аш-Шайбонӣ, ки бо таҳаллуси Ибн ал-Фавтӣ машҳур аст, даръёфт гардид ва қисман интишор ёфт, ки ӯ дар китоби худ номи пурраи шоирро овардааст. Ба саҳеҳии маълумоти Ибн ал-Фавтӣ ҷои шубҳа нест, зеро ӯ Саъдиро шахсан медонист ва номи шоирро аз забони ҳуди ӯ навиштааст.

Инак номи пурра ва ҳақиқии муаллифи «Гулистон» ва «Бӯстон» аз рӯи маълумоти Ибн ал-Фавтӣ ин тавр аст:

«Муслиҳиддин Абӯ Муҳаммад Абдуллоҳ ибни Мушриф ибни Муслиҳ Саъдии Шерозӣ».

Ривоят мекунанд, ки Саъдӣ таҳаллуси худро ба ифтихори ҳукмрони Форс атобак Саъд ибни Зангии Салғурӣ (соли 1226 вафот кардааст) интиҳоб намудааст ва гӯё ӯ шоири ҷавонро барои таҳсил ба Бағдод фиристода будааст.

Аммо аз рӯи мадҳномае, ки дар муқаддимаи «Гулистон» ифода ёфтааст ва асосан мувофиқи маълумоти Ибн ал-Фавтӣ³⁰ ва Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ³¹ Саъдӣ таҳаллуси худро аз набераи атобаки мазкур яъне Саъд ибни Абӯ Бакр ибн Саъд Зангӣ гирифтааст, ки соли вафотааш 1260 аст.

Ақсарияти тадқиқотчиён санаи таваллуди шоирро солҳои 80-ӯми асри XII мешуморанд. Аммо Саъдӣ хеле дертар, дар миёнаи аввалин даҳсолаи асри XIII ба дунё омадааст.

Чунон ки ҳуди шоир нишон медиҳад, ӯ дар Шероз³² таваллуд ёфта, таҳсили ибтидоиро дар ҳамин ҷо гирифтааст.

Падари Саъдӣ Мушрифӣ Шерозӣ, ҳамчун аجدодони худ, аз арбоб ва уламои дин будааст.

Мо инро аз як ғазали шоир медонем:

Ҳама қабилан ман олимони дин бу танд,
Маро муаллими ишқи ту шоири омӯшт.

Шоир дар шеърҳои ӯ фаҳми саодатмандии овони бачагӣ, падари меҳрубон, ҳалӣ ва некӯкори худро зуд-зуд ёдовари мекунад, ки ба ҷараёни ҳаёти Саъдӣ ҷавон таъсири калон гузоштааст. Мухаббати Саъдӣ ба назм, ба таҳсил ва китобиҳо натиҷаи таъсири ғамхориҳои падараш мебошад, ки ӯ, ҷуҷонки аз ёддоштҳои Саъдӣ маълум мешавад яъне аз фозилоли Шероз буда, дар доираи ҷаҳонфалмии он замон аз таассуби динӣ хеле дур будааст.

Аммо давраи саодатмандии овони бачагӣ кӯтоҳ буд ва шоир дар синни дувоздаҳ-сенздаҳсолагӣ аз падараш ятим монд.

Баъди вафоти Мушриф, оилаи ӯ қариб бе молу сармоя монд. Бародари калонии Саъдӣ таҳсилро тарк намуда, ба дӯкандоре шогирд шуд. Дертар у дӯкони хурди баққолий кушод ва аз даромади он бо як душвори аҳли оиларо таъмин менамуд.

Давраи ҷавонии шоири оянда ҳангоми дар қайди ҳаёт будани падараш хеле хуш, дар фаровонии осудаҳои меғузашт. Ӯро мувофики анъанай хонадони мазкур ба уламоғи таенер мекарданд.

Мувофики маълумоти муаллифи «Суллам-ус-самавот», баъди вафоти Мушриф сарпарастии Саъдиро бобои модариаш, Мавлоно Масъуд Козерунӣ, яке аз фозилтарин одамони асри XIII ба ӯхда гирифт. Агар ҳатто ин маълумот ба ҳақиқат мувофиқ ояд ҳам, дар солҳои ҷудогона Саъдӣ бисе маҳрумият ва талхҳои рӯзгорро аз сар гузаронидааст.

Шоир дар ҷадин ҳикоятҳои «Бӯстон» қисмати пурмалоли ятимонро бо андӯхи зиёда тасвир намуда, талхҳои овозни бачагии пур аз мусибати худро бо алам ёд мекунад.³³

Саъдии ҷавон қатъӣ назар аз душвории тангии аҳвол таҳсилро тарк накард ва тақрибан дар миёнаи солҳои 20-ӯм таҳсили ибтидоиро хатм карда тавонист.

Баъди каме у ватанашро тарк намуда, ба ҷустуҷӯи бахт ба пойтахти кишвари ҳамсояи Эрон-Бағдод рафт.

Мо дар қадом вазъият Шерозро тарк намудани Саъдӣ ва сабабҳои ҳақиқии сафари ӯро муфасссал намедонем. Ривоят мекунам, ки ӯро ба он ҷо соли 1196 Саъд ибни Зангӣ фиристода будааст.

Қитъаи зеринро, ки ба фасли «Сохибия»-и «Қуллӣёт» дохил аст, барои исботи фикри боло далел меоваранд:

Падарам бандан қадими ту буд
Умр дар бандаги ба сар бурдаст.
Бандазода чун ба вуҷуд омад,
Ҳам ба рӯи ту дида баркардаст.

Аммо даъвои Саъдиро соли 1196 ба Бағдод фиристодани атобак Саъди ибни Зангӣ асос надорад, зеро дар он вақт Саъдӣ ҳанӯз ба дунё наомада буд.

Аз рӯи ягона шеърҳои девони «Хавотим»-и «Қуллӣёт», ки одатан дар муқаддимаи «Ғулистон» низ овара мешавад, Саъдӣ ба Ироқ дар миёнаи солҳои 20-ум, баъди ба Осиёи Миёна ва Эрон дохил шудани Чингизхон ва кишварҳои мазкурро бераҳмона ҳоку туроб кардани ӯ раҳсипор гардидааст.

Надонӣ, ки ман дар ақолими ғурбат
Чаро рӯзгоре бикардям **даранге?**
Бурун рафтам аз танги туркон, ки дидам
Чахон дарҳам афтода чун мун зангӣ.

Ҳама одамизода буданд, ~~ва~~ текин
Чу гургон ба хунхорагӣ тезчанге.

Дар ин шеър ба калимаи «Танги Туркон» диққат бояд дод ки он, зоҳиран, дар ду маъно—ҳамчун исми хос, номи маҳалли атрофи Шероз мебошад, инчунин дар маънои ҳақиқиаш, ки «танг кардан, зӯроварии туркон»-ро ифода ме-
намояд, кор фармуда шудааст.

Аз ин рӯ, байти дуюмро ин тавр фаҳмидан ҳам мумкин аст: «Ман вакте (ватанро) тарк кардам, ки аз танг кардани туркон ҷаҳон чун муи зангӣ дарҳам афтадааст».

Саъдӣ аз даҳшатҳои ҳукмфармоии муғулҳо ба истироб афтада, чун бисёрон ватани худро тарк кард ва «баъди сарсаригардиҳои зиёде» ба пойтахти Ироқ-Бағдод омад, ки муғулҳо онро то вақти муайян осуда гузошта буданд. Ҳангоми ба Бағдод омадани шоир дар шаҳр бештар аз 30 мадраса будааст.

Қалонтарини онҳо мадрасаи «Низомия» буд, ки дар он олимони адабиётшиносони машҳури ҳамоно замон дарс медоданд. Дертар Саъдӣ ба сифати талабаи нафақахӯр ба «Низомия» дохил шуд.

Солҳои зиндагӣ дар пойтахти Халифат ва таҳсил дар «Низомия», шароити муҳити мадраса ба афкор ва рӯҳияи Саъдӣ таъсири қалон гузоштанд ва ба андозае роҳи ҳаёти минбаъдаи ӯро муайян кардаанд.

Саъдӣ дар Бағдод ҳадис ва Қуръон, забони араб ва назм, мақомот ва ҳолати шайхон ва пайравони сӯфияро хеле хуб омӯхт, ки дар «Низомия» онҳоро ба майли тамои меомӯхтанд. Шоир дар пеши бисёр олимони забардасти асри XIII дарс меомӯхт.

Баъди хатми таҳсил, воиз ва шоири ҷавон, бо тақозои анъана ба зиёрати шаҳри муқаддаси Макка раҳсипор гардид ва пас сафари дарозмуддати ӯ оғоз гардид ва то солҳои 50-уми асри XIII давом ёфт. Ӯ ҳамчун дарвешон пойи пиёда сафар намуда, чандин бор Маккаро зиёрат кард. Дар Димишқ, Триполи, Баальбек, Ҳалаб, Искандария ва дигар шаҳрҳои Шарқи Араб мусофират дошт. Саъдӣ дар арзи бештар аз бист сол дар Шарқ, то Туркистони Шарқи ва Хиндустон ва дар ғарб то Африкаи Шимолӣ ва бисёр шаҳрҳои сафар кард. Чунон ки ҳуди шоир мегӯяд, гардиши «фалаки» қачрафтор ӯро дар арзи солҳои дуру дароз аз як кишвар ба кишвари дигар, аз як шаҳр ба шаҳри дигар меандоخت.

Ба мо ҳоло роҳи саёҳат ва сафарҳои Саъдиро муайян кардан душвор аст. Вале аз маълумоти худӣ ӯ, ки дар ҷойҳои «Бӯстон» ва «Ғулистон» дида мешаванд, дар пешин

назари мо манзараҳои гуногуни сафарот ва ҳаёти ӯ дар дав-
раи оворагардию ғариби чилвагар мешаванд.

Ҳангоми мусофираташ дар Арабистони Ҷанубӣ, дар Яман
ягона писари ӯ вафот кард. Дар Искандарияи Миср ӯ ҳам-
роҳи дигар дарвешони оворагард гуруснаю ташна мегашт.
Шоир, ба қавли ӯ, дар шаҳри дурдасти Туркистон—Қош-
ғар, ки хеле бо иззату эҳтиром истикболаш карданд, мусо-
фират дошт ва дар ҷазираи Киши Халичи Форс меҳмони
савдогари калони ҳасису мумсик буд, ки у бо кишварҳои чу-
догонаи дурдаст доду гирифт дошт.

Ӯ чандин маротиба ба шаҳрҳои Табрез ва Байлақони
Озарбойҷон ҳам сафар кардааст.

Ҳатто агар фарз кунем, ки баъзе аз гуфтаҳои шоир дар
хусуси мусофираташ дар бисёр шаҳру кишварҳо ба ҳақиқат
мувофиқ намеоянд ва онҳо фақат бо мулоҳизаҳои соф сабки
бадеи ва дидактикианд, ҷои шубҳа нест, ки тақрибан сӣ сол
ҳаёти ӯ бо оворагардию саёҳат гузаштааст.

Саъдӣ дар давоми оворагардии дарозмуддат душворию
маҳрумияти зиёдеро аз сар гузаронида, борҳо ба хавфу ха-
тар дучор омада, муддатҳо гуруснаю ташна, бенавою муф-
лис, побараҳнаю ҷӯлидапӯш гаштааст.

Аммо шоир, қатъи назар аз маҳрумияту душворихо
саёҳати худро қатъ накард. Ӯ ҳамеша аз шаҳре ба шаҳре,
аз кишваре ба кишваре мегузашт.

Саъдиро ба зуд-зуд иваз намудани макон чӣ маҷбур ме-
кард? Пеш аз ҳама ихтисоси ӯ—воизӣ маҷбур мекард. Ӯ дар-
веш—воизи оворагард буд. Ӯ дар кӯчаю майдонҳо, масҷиду
мазорҳои муқаддас дар атрофи худ мардумро ҷамъ карда,
ваъз мегуфт ва бо ин роҳ таъмини маишат мекард.

Одаме, ки бо ёрии ин ихтисос маишати худро таъмин ме-
намуд, табиист, ки дар як ҷой бисёр истода наметавонист.
Вақто, ки мардуми як шаҳр ба ваъзгӯиҳои ӯ дигар шавқу
ҳавас зоҳир намекарданд ва захираи суханфурӯшӣ адо ме-
шуд, ӯ ба ҷустуҷӯи ҳаводорони нав роҳи дигар шаҳрро пеш
мегирифт.

Шоир дар ҳар ҷои асрҳоиаш ба ин гуна вазъият ишора
мекунад. Масалан, дар фасли II (ҳикояти II)-уми «Гулистон»
тасири батафсиلى яке аз лаҳзаҳои фаёлияти ваъзгӯи
Саъдиро мебинем. Саъдиро ҷустуҷӯи «Фусҳати майдони иро-
дат» барои «мавғизаҳои оташин» ба саёҳати саросари ола-
ми ислом маҷбур мекард. Мазмуни ваъзҳои Саъдӣ гуногун
буд.

Саргузашти пайғамбар ва чор ёр (халифаҳо), кирдуқори
шайхони сӯфӣ мавзӯи асосии панду насихат буданд. Саъдӣ
бештар аз ҳама оид ба масъалаҳои ахлоқӣ ва зиндагии ама-
лӣ, дар мавзӯҳои ахлоқи ҷамиятӣ, сарватмандию бенавоӣ,

оид ба шоҳу дарвеш, барои ба худо хуш омадан ҷи гуна рафтор кардани онҳо, дар хусуси ҷи гуна будани ҳукмронии ӯ ва ба ҷи корҳо саъй намудани мардум, ваъз меғуфт.

Шоир тарғиботи ҳудро бо мисолҳои ҳаёти, ҳикоятҳои ба ҳақиқат наздик ва дилчасп, манзараҳои зиндагии ҳаррӯза, мақолу масалҳои халқӣ ва аксар бо шеърҳои худ қувват медед. Мафҳум аст, ки ӯ баъзе ҳикоятҳо ва суҳанони ҳикматнокро, ки ба шунаванагон таъсир ва таассури зиёда мебахшидаанд, барои фаромӯш накардан ва такрор кардан дар ҷои дигар навишта ҳам мемонд. Дар оянда қисми зиёди ин гуна навиштаҷот асоси «Бӯстон» ва «Гулистон» гардиданд.

Ғайр аз ихтисос, илмдӯстии фавқуллодаи ӯ шоирро ба саъхату оворагардӣ водор мекард. Академик С. Ф. Ольденбург хеле дуруст қайд кардааст: «Саъдӣ халқиноси бузурге буд, ӯ ҳамеша ба одамон, кирдору рафтор, орзуи уммеи онҳо мароки зиёд зоҳир мекард, шояд аз ҳамин сабаб бошад, ӯ мардуми кишварҳои гуногун ва халқҳои мукоиса кардан меҳост. Хулосае, ки ӯ аз ин гуна мукоиса баровард, агар аз рӯи асарҳои вай ҳукм намоем, ин аст, ки мардуми ҳамаи халқҳо ва кишварҳо аз якдигар кам фарқ доранд онҳо ҷунон ки ӯ мепиндошт: як хел дӯст медоранд ва як хел бад мебинанд».

Саъдӣ дар вақти сафарҳо ва оворагардиҳо бо одамони бисе гуногун, дарвешҳо, шайхҳои суфӣ, хунармандон, уламон дин ва мутакаллимон, савдогарон ва зоҳидон, шоирон ва ҷанговарон, бузургони дунё, мулоқот дошт ва аз наздик шиноснос шуд. Вале Саъдӣ, хусусан, бо мардуми бенавою бадбахт муносибат дошт ва мафҳум аст, ки онҳо асосан шунавандагони шоир—воиз буданд.

Мушоҳидот ва донише, ки Саъдӣ ҳангоми оворагардиаш аз ҳаёт ва зиндагии табақаҳои гуногуни ҷамъият пайдо кард, дар оянда мазмуни асосии «Гулистон» ва «Бӯстон» гардиданд.

Саъдӣ дар солҳои 50-ум дар шаҳри Димишқ манзил гирифт ва дар назди масҷиди Умавиён истиқомат варзид. Ӯ дар ҳамин ҷо ба офаридани нахустин асари калони худ «Бӯстон» шуруъ намуд.

Саъдӣ пеш аз таълифи «Бӯстон», асосан, дар соҳаи лирика ва қасидаҳои пандомез кор мекард. Шумораи зиёди ғазалҳои ӯ дар солҳои таҳсил ва оворагардӣ навишта шудаанд. Ҷунонки худӣ ӯ нишон медиҳад, ғазалҳои ӯро бо тоҷикон ва сайёҳон ба Эрон, асосан ба Форс мефиристод. Аммо ашъори лирикӣ ва қасидаҳои Саъдӣ, ки мазмуни онҳо иборат аз «панду насиҳат» буданд, дар байни он табақаҳои ҷамъият, супоришчиён, «шеършиносон» ва ҳаридорони асарҳои назм, шӯҳрат пайдо накарданд.

Аз шоирон қасидаҳо—мадҳияҳое, ки «диловарӣ» ва «ҳашамати» ҳокимияти синфи дороро таърифу тавсиф мекард—

данд, тасвири тохтутозҳо ва корнамоиҳои ҷанговаронаи матику подшоҳонро талаб мекарданд.

Аммо ҳамаи ин барои Саъдӣ нафратовар буд, зеро ӯ дар давоми солҳои дуру дароз ҳамроҳи оммаҳои бенавою беҳуқуқ оқибатҳои талхи «тохтутозҳо» ва «корнамоиҳо»-и подшоҳон, маҳрумӣ ва мусибатҳоеро, ки натиҷаи ҷабру зулм ва худсарии сарватмандон ва подшоҳон буданд, аз саргузариҳои буд.

Пас аз таълифи «Бӯстон», ки зуд диққати ҳама ро ба худ кашид муносибати ҳомиёни олиутбаи шоирон, шеършиносони сарватманд нисбат ба шоир тағйир ёфт. Агар Саъдӣ дар муқаддимаи «Бӯстон» шикоят карда бошад, ки шеърҳои ӯро дар Форс наменвисанданд, баъди як соли дигар ҳангоми навиштани «Гулистон»-и машҳури худ бо ифтихор мегӯяд, ки «зикри ҷамили Саъдӣ... дар афвоҳи авом афтодааст ва сити суҳанаи дар басити замин рафта ва қасаб ул-ҷайбаш ҳамчу шакар меҳуранд ва руқъаи муншаоташ... чу қоғазӣ зар ме-доранд».

Малики Форс атобак Абӯбакр ибн Саъди Зангӣ (1226—1258) Саъди ро ба дарбори худ даъват намуд. Шоир атобак Абӯбакрро хеле таъриф менамояд, ки вай ба ивази сичу зар Форс ва сокинони онро аз тохтутози мугулҳо наҷот дод. Аммо Саъдӣ даъвати атобакро, ки бисёр хурматаш мекард, боодобона қабул накард ва ҳамоно ро баҳона нишон дод, ки гӯе ӯ «муносиби дарбори мубораки ҳазрати олии намебошад» ва ризоияти ӯ «нисбат ба аълоҳазрат рафтори густохона» мебуд. Аммо сабаби ҳақиқии ба дарбор нарафтани Саъдӣ ин набуд. Шоир тақдир ва сарнавишти маддохони дарборро хеле хуб медонист, ки онҳо ҳамеша фирефтаи макру найрангҳо гардида, ба ғазabi подшоҳон гирифта шуда, ё кушта мешуданд ва ё дар зиндонҳо пӯсида мерафтанд. Ин гуна шоирон, ки дар байни онҳо шоирони боистеъдод низ буданд, истеъдоди худро ба мадҳи «диловариҳо» ва «корнамоиҳо» ишоҳу шохзодагон ва атрофиёни онҳо сарф намуда, дар ин роҳ қобилияти худро барбод дода, зеҳн ва ҳаваси шоиронаи худро кунд мекарданд.

Дертар, баъди вафоти атобак Абӯбакр шоирро бори дигар ба дарбор таклиф карданд. Дар ин бор шоирро ба ҳузури худ вазирон ва машваратчиёни хонҳои мугул даъват мекарданд.

Бародарон Шамсиддини ва Аловуддини Ҷувайнӣ ҳомиёни Саъдӣ буда, ба ӯ хурмате зиёда доштанд ва бо ӯ дӯсти наздик буданд. Шоир робитаҳои худро ба Ҷувайнӣҳо зуд-зуд ёдоварӣ мекунад, ки ба онҳо чандин қасида ва шеърҳои худро бахшидааст.

Бо вучуди он, Саъдӣ таклифи онҳоро қабул накард ва баҳонаи зеринро сабаб нишон дод:

Маро гар соҳиби девони оӣ
Чаро гуяд ба хидмат менаей?
Чу медонам кусури пояи хеш,
Хилофи ақл бошад худнамой.

Қатъи назар аз маҳрумияту душворихо, ки шоир қариб то охири ҳаёт аз панҷаи онҳо раҳо наёфт, ба қавли худ содик монд ва аз подшоҳону хизмати дарбор худро дур мекашид. Баъди вафоти атобак Абубакр дар Форс дар байни ворисони ӯ мубориза барои ҳокимият оғоз гардид ва ин мубориза чунон бо оқибати талх анҷомид, ки ҳокими муғулҳо ба Шероз омада, ҳокимиятро комилан ба дасти худ гирифт.

Дар ин давраи ҳарачу мараҷ ва пурошӯб шоир қариб тамоман хилватнишиниро ихтиёр кард ва бо сармояе ки аз ҳокимони гуногун ба тариқи мукофот меомад, хонакоҳе сохт ва дар он бақияи умри худро бо эҷодкорӣ ва порсояи гузаронд.

Таълифи «Дар насихати мулук» ва баъзе рисолаҳои дигар маҳз ба ҳамин давра тааллуқ доранд.

Саъдӣ, ки дар ин солҳо ҳамчун шоири бузург ва шайхи мӯътабар шӯҳрат ёфта буд, дар айни замон насихатгар, маслиҳатгӯи ҳамватанони худ ба шумор мерафт. Мардуми авом ба ӯ муроҷиат мекарданд, ки бо дуою ибодати хеш ба ҷоман амал пӯшидани орзуҳояшон мадад намояд. Одамони олимартабаи гунаҳгор ба ӯ наздик шуда, роҳҳои фароғати охиратро меҷустанд.

Баъди солҳои 80-ум шоир навиштанро комилан тарк намуд. Ӯ ҳатто нисбат ба қатли вазирон Алоуддин ва Шамсиддини Ҷувайнӣ, ки эҳтиромашон менамуд, хомуш монд. Шоир дар овони хеле пиронсолӣ, дар моҳи октябри соли 1292 аз олам гузашт. Ӯро дар хонакоҳи худ, ки дар наздикии Шероз воқеъ гардидааст бо иззату эҳтиром дафн карданд. Мақбараи шоир ибодатгоҳи мӯътақидон ва зиёратгоҳи маърифатпарварон гардид.

Мероси
адабии
Саъдӣ

Мундариҷоти мероси адабии Саъдӣ то ҳол аниқ муайян карда нашудааст. Худи шоир, чунонки аз баъзе гуфтаҳои ӯ маълум мешавад, асарҳояшро ҷамъ карда, бо тартиб додани девон машғулӣ кардааст. Масалан, Саъдӣ дар қитъае бо ришханд навиштааст, ки «Девон»-и пурраи асарҳои худро ба соҳибдевор Алоуддини Ҷувайнӣ фиристодааст, аммо вай ба ивази ин тӯҳфаи гаронбаҳо на танҳо изҳори ташаккур накард, ҳатто аз расидани китоб ӯро хабардор ҳам нанамудааст.

Сафинаи ҳикамиату назму насри латиф,
 Ки боргоҳи мулуку судурро шояд,
 Ба садри соҳиби соҳибкирон фиристодам,
 Магар ба айни иноят қабул фармояд.
 Раванда рафт, надонам, расид ё нарасид.
 Аз ин киёс, ки оянда дер меояд.
 Ба норасой аз ин ҳол машварат бурдам,
 Магар зи хотири ман банди баста бикшояд
 Чӣ гуфт? Гуфт —Надонӣ, ки хоҷа дарёеост,
 На ҳар сафина зи дарёе дуруст бозояд».

Шояд Саъдӣ боз чандин «Куллиёт»-и худро тартиб дода бошад, аммо, мутассифона, онҳо то замони мо нарасидаанд. Ҳоло чандин таҳрири «Куллиёт»-и асарҳои шоир дар ихтиёрӣ мо мебошанд.

Яке аз онҳо, ки ҳамоно дар давраи зиндагии шоир тартиб дода шуда ва то замони мо як нусха расидааст, дар фонди дастнависҳои шаҳри Душанбе маҳфуз аст.

Нусхаи мазкур, дафъатан баъди вафоти Саъдӣ дар охири асри XIII тайёр карда шудааст, зеро ба матни муаллиф ҳеҷ назоиқ нест.

Мутаассифона, аз ноширони «Куллиёт»-и шоир то ҳол касе аз он истифода накардааст. Таҳрири дуҷуми мероси адабии Саъдӣ баъди вафоти ӯ анҷом гирифтааст.

Чунонки ҳозир муқаррар карда шудааст, мундариҷоти он ба қалами Саъдӣ мансуб нест ва ҳангоми тавсифи эҷодиёти ӯ роли нисбат ба бозид ва онро Алӣ ибни Аҳмад Бесутун, ҳангоми таҳрири охири сеюм ва чорум пурра тақрир кардааст.

Бесутун ба таҳрир ва тартиби асарҳои Саъдӣ маротибаи аввал соли 1325 шуруъ карда буд.

Дар ин таҳрир мундариҷоти «Куллиёт»-и Саъдӣ, асосан, маълум аст. Тақрибан ҳамаи нашрҳои ҷумҳурии «Куллиёт» мазмун ва тартибот, инчунин мантики дохилии асарҳои шоирро дар таҳрири зикршуда инъикос менамояд.

Аммо таҳлил нишон медиҳад, ки на Бесутун ва на «нахустин гирдоваранда»-и асарҳои Шайх, ки Бесутун ба вай истинод мекунад ҳангоми тартиб додани Куллиёт дар назди худ вазифи муқаррар намудани асли мундариҷаи асарҳои шоир, аз девон баровардани мунтахабот ва шеърҳои ҷудогонаеро, ки ба ӯ нисбат дода мешаванд нагузоштаанд. Муҳаррирони мазкур ҳангоми ҷо ба ҷо гузоштани китобҳои ҷудогона ба вақт ва тартиби навишта шудани онҳо аҳамият надидаанд, онҳо фақат мулоҳизаҳои диниро ба роҳбарӣ гирифтаанд, ки мувофиқи онҳо дар аввали девонҳо бояд асарҳои «порсой» ва дар охири девонҳо лирика ва дигар фаслаҳо ҷой дода шаванд. Дар натиҷа «Куллиёт» бо шаш рисолаи тақводоронаи ахлоқӣ сар мешавад, ки аксари онҳо ҷи тавре ки поёнтар хоҳем дид, ба Саъдӣ тааллуқ надоранд ва онҳо-

ро яке аз аввалин муҳаррирони ӯ навиштааст. Рисолаи якум дебочаи муаллиф аст. Рисолаи дуюм «Маҷлиси панҷгона» ном дорад.

Дар ин маҷлисо бо иқтибосоти Қуръону ҳадис ба як сабк ба Саъдӣ бегона тарғиб шудааст, ки зиндагӣ ва неъматҳои ин дунё бебақост, нақӯрӣ, фикру андешаҳои порсой ғоиданок аст. Баъд муаллиф ба покнатӣ ва такмили руҳи ва ба зиндагонии зоҳидона даъват мекунад, ки бо ин роҳ ба «ҳақиқати» оӣ—худо наздик шудан мумкин аст.

Ин рисолаҳо бо забони душворфаҳм, ҷумлаҳои дарози тумтарок иқтибосоти фаровони қуръону ҳадис ва тарҷуман форсии онҳо навишта шудаанд ва шаклҳои грамматикӣ, ки хоси «Ғулистон»-и Саъдӣ нестанд, истифода шудаанд.

Ҳамаи ин ва чандин санадҳои дигар дар хусуси ба қалами Саъдӣ тааллуқ доштани «Маҷлис»-и мазкур қасро ба шубҳа меоранд.

Рисолаи сеюм ва чорум тамоман аз Саъдӣ нест.

Дар рисолаи сеюм воқеа аз номи шахси сеюм баён карда мешавад. Равшан маълум аст, ки рисолаи мазкур баъди вафоти Саъдӣ навишта шудааст. Дар ин рисола нақл карда мешавад, ки Шамсиддини Ҷувайнӣ гӯе ба шоир бо чанд суол номае фиристода бошад. Суолҳои Соҳибдевор инҳо будаанд: 1. «Дев бехтар ё одамы?» 2. «Маро душмане ҳаст, ки дӯст намегардад?». 3. «Ҳочӣ бехтар ё ғайри ҳочӣ?». 4. «Алавӣ фозилтар ё хоми?».

Аз рӯи ин суолҳо, ки ба онҳо ҳавас доштани Соҳибдевор гумон аст, рисолаи мазкурро яке аз мурид-шогирдони шоир тартиб додааст, то нишон бидиҳад, ки шайхӣ ӯ чӣ гуна нуфуз дошт ва шеърҳои дар рисола иқтибос овардашударо шарҳ бидиҳад.

Рисолаи чорум низ айнан ҳамин гуна аст, ки «дар он суолҳои Мавлоно Саъдаддин оид ба ақл ва иншқ» ва ҷавобҳои шоир ҷой дода шудаанд.

Рисолаи панҷум, хеле қалон буда, «Дар насихати мулуқ» ном дорад. Китоби мазкур чунон, ки аз сабк ва дигар далелҳо дида мешавад, нзи ба Саъдӣ мансуб нест.

Рисолаи шашум аз се фасл иборат аст: 1) «Мулоқоти Шайх бо Абоқохон»; 2) «Панҷҳои нақб ба Султон Анкиану». 3) «Ҳикояти Шамсиддин Тозикӯӣ».

Ҳикоятҳои «Мулоқоти Шайх бо Абоқохон» ва «Шамсиддин Тозикӯӣ», чунон ки аз маълумотҳои бевоситаи ҳикоятҳо маълум мешавад, низ аз онӣ шоир нестанд ва онҳоро ҳамон муриди гумноми ӯ, муаллифи аксарияти рисолаҳои зикршуда навиштааст.

Як қисми рисолаҳо, ҳамоно аз забони ҳуди Шайх навишта шудааст ва қисми дигари онҳо аз ҷузыи асарҳои ӯ таркиб карда шудаанд. Рисолае, ки ба қалами ҳуди шайх та-

аллук дорад, дар солҳои 80-ум навишта шудааст ва охири асари ӯ мебошад.

Хангоми ҷо ба ҷо гузоштани фаслҳои ҷудогонаи «Куллиёт» ҳам принциби хронологӣ ҳалалдор шудааст, ки дар он аз паси рисолаҳо «Гулистон», «Бӯстон», «Қасоиди арабӣ», «Қасоиди форсӣ», «Марсия», «Муламмаот ва мусалласот», «Тарҷеот», «Таййибот» «Бадоеъ», «Хавотим», «Ғазалиёти қадим», «Соҳибия», «Маснавиёт», «Қитъаот», «Рубоӣёт» ва «Муф-радот» оварда шудаанд.

Ҳамин тавр «Куллиёт» аз 22 фасл иборат аст. Аммо ин ғу-на тақсимот ба андозае сунъӣ ва ғайритабӣ мебошад.

Ҳозир таърихи саҳеҳи навишта шудани китобхоро муайян кардан душвор аст, чунки баъзе аз онҳо дар давомии солҳои зиёд тақрибан дар арзи тамоми ҷараёни эҷодии ҳаёти му-аллиф навишта шудаанд.

Хусусияти жанр ва тартиби хронологии ба эҳтимол наз-дикро ба эътибор гирифта, 16 фасли зикршудаи «Куллиёт»-ро ба таври зерин метавон тақсим кард:

1. Шеърҳои лирики — ғазалиёт қисми бештарини «Кулли-ёт» мебошанд. Онҳо дар чор девон ғирд оварла шудаанд. Қа-лонтарини онҳо «Таййибот» буда, тақрибан 400 ғазал ва беш-тар аз 4000 байро дар бар мегирад. Сониян девони «Бадоеъ», девони «Хавотим» ва «Ғазалиёти қадим» меоянд.

Дар ин се цикл бештар аз 300 ғазал ҷой дода шудаанд, ки шумораи онҳо зиёда аз 3000 байт аст.

Номҳо ва тартиботи циклҳои мазкур на мазмун ва на тартиби таърихи шеърҳои ба он дохилшударо инъикос на-меkunанд.

Масалан, бисёр ғазалҳои «Таййибот» дар солҳои овра-гардӣ ва таҳсил навишта шудаанд ва ҳол он ки тартиб до-дани маҷмӯа соли 1263 анҷом ёфтааст ва он ба атобак Сал-ҷуқшоҳ (1263—1264) бахшида шудааст.

Сониян, «Хавотим» аз рӯи помаш бояд охири силсилаи ғазалиёт мешуд, ҳол он ки вай ба атобак Абубакр Саъдӣ ибни Зангӣ (с. в. 1260) бахшида шудааст ва ҳамин тарик то соли 1260 тартиб ёфтааст.

Номҳои девони «Ғазалиёти қадим» низ ба ҳақиқат мувофиқ намеоянд, зеро вай, чунон ки бисёр татқиқотчиён фикр ме-кунанд, ғазалҳои қадимро дар бар намегирад, балки маҷ-мӯан ашъори лирикӣ мебошад, ки дар даврони гуногун на-вишта шудаанд. Масалан, девони мазкур дорои чандин ға-залҳои рӯҳияи порсӣ мебошад, ки ба Алоуддин Ҷувайнӣ бахшида шудаанд. «Бадоеъ», инчунин се сол пеш аз «Тайй-бот» тартиб ёфта, ба писари Абубакр Саъдӣ дуҷуми Зангӣ (с. в. 1260) бахшида шудааст. «Муламмаот», «Мусалласот» ва «Тарҷеот» низ бо мазмуни худ ба силсилаҳои зикрӣёфта наздиканд. «Муламмаот» ҳамагӣ аз 12 шеър, 169 байт ибо-рат аст.

Аксарияти ин шеърҳо ғазалҳои оддӣ ва қасидаҳои пандомӯз мебошанд. «Муламмаот» нисбат ба дигар асарҳои шоир, чандон қимати бадеъ надорад. Шоир дар ин шеърҳо маҳорат ва забондонии худро нишон додан мехост. Ҳамаи онҳо дар ду забон, яъне форсӣ ва арабӣ навишта шудаанд. Дар ҳамаи ғазалҳо мисраъ ё байтҳои форсӣю арабӣ паси ҳам меоянд. Тартиби мисраи аввалин арабӣ бошад, мисраи дуюм форсӣ ва дар байти дигар акси ин аст. Ба ин силсила инчунин ғазалҳои муқаррарии форсӣ дохил карда шудаанд, ки дар онҳо ду ва ё се мисраи арабиро мебинем.

Ҳасли «Мусалласот» ҳамагӣ аз як шеъри 54 байтии ошиқонаи пандомез иборат аст. Шеъри мазкур дар қофияи шакли мусаммат дар забонҳои форсӣю арабӣ ва лаҳҷаи Шероз навишта шудааст.

«Тарҷеъот» низ аз ҷиҳати бадеӣ хеле мароқангез аст. Онҳо ду ададанд. Аввалини онҳо—марсия ба вафоти бемаҳали писари Абӯбакр (с. в. 1260) шахзода Саъд буда, ҳамагӣ аз панҷ банд (46 байт) иборат аст. «Тарҷеъбанди» дуюм аз 22 банд (251 байт)-и ошиқона иборат аст.

Бинишину сабр пеш гирам,
Дунболии кори хеш гирам.

2. Баъди ғазалиёт, ки шоир қисми асосии онҳоро пеш аз ба ватан баргаштанаш эҷод кардааст, ҳам аз ҷиҳати вақти таълиф, ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва аҳмияти худ, «Бустон»-и машҳур меояд.

Шоир ба таълифи китоби худ дар солҳои 80-ум шурӯъ намуд. Саъди дар Димишқ дар назди масҷиди умавӣён манзил гузида, бо кори ба тартиб овардани мусаввадаҳои худ шурӯъ намуд, дар ин мусаввадаҳо ғайр аз ғазалҳои бисёр шеърҳо ва ҳикоятҳои насрии пандомӯз, бисёр «суханони пандомез» буданд.

Шоир қисми зиёди ҳикоятҳои манзумаро баъди дубора кор кардан, асоси китоби пешбинишуда қарор дод. Дар болои он чандин сол кор кард. Таълифи китоб соли 1256, пеш аз баргаштан ба зодгоҳаш Шероз тамомият ёфт ва онро ба подшоҳи Форс Абӯбакр ибни Саъд ибни Зангӣ бахшид, ки барои аз муғулҳо наҷот додани кишвари номбурда хурмати зиёда дошт.

Дар аввал китоб «Саъдинома» номида мешуд. Номи мазкур, инчунин шакл ва вазни шеъри асар, чунонки дар боло дида шуд ва баъзан ҳуди шоир ҳам ишора мекунад, пайравист ба «Шоҳнома». Саъдӣ, ки ба Фирдавӣ ва маҳсули эҷодиёти ҷовиди вай эҳтироми ғавқулӯдда дошт, мепиндошт, ки замони «Шоҳнома»-ҳо ва дostonҳои завоқовари он гузаштааст ва дар асри нурмусибати ӯ китобҳои шоҳҳо бояд «Суханони

пандомез» бошанд, ки онҳоро ба роҳи ҳақиқат ва нақӯкорӣ ҳидоят кунанд.

Аммо унвони «Саъдинома» бо асар мувофиқат накард. Баъди ба дунё омадани «Гулистон» қисман, худ ба худ, на бо иродаи шоир, нусхабардорон ва муҳарирон китобро «Бӯстон» номиданд.

Достон аз муқаддима ва даҳ боб иборат аст: боби I «Дар адлу рои ҷаҳондорӣ», боби II «Дар эҳсон», боби III «Дар ишқ», боби IV «Дар тавозӯ», боби V «Дар ризо», боби VI «Дар қаноат», боби VII «Дар тарбият» боби VIII «Дар шӯр бар ӯфият», боби IX «Дар тавба» ва боби X «Дар муноҷот».

Муқаддима аз мадҳу ситоиши анъанавии илоҳӣ, пайғамбар ва ҷорӣ, мадҳиянома ба Абӯбакр Зангӣ ва писари ӯ Саъд Зангӣ, инчунин фасла иборат аст, ки дар он таърих ва сабаби таълифи китоби мазкур баён ёфтааст.

Ҳар боби китоб дорои шумораи муайяни ҳикоятҳо, масъалаҳо ва мулоҳизаҳои философии шоир мебошад. Дар китоб ҳикоятҳо ва масалҳо ҷои асосиро ишғол намоянд ҳам, аммо онҳо роли дуомдараҷа доранд, ки панду насиҳати шоирро қувват дода ё пас аз ҳикоятҳо ва ё баъди онҳо меоянд ва баъзан асоси мазмунӣ бадеӣ мебошанд. Ҳаҷми бобҳо баробар нест. Ду фасли аввалин бо ҳаҷми худ ба ҳамаи ҳашт боби боқимонда баробар аст, зеро мазмунӣ бобҳои аввалин асоси тамоми достон мебошад. Ғайр аз ин, бисёр ҳикояҳо, достонҳо масалҳо ва лаҳзаҳои тасвири зиндагиро бо мазмунӣ пандомӯзии шоир аз бобҳои дигар ба бобҳои I ва II гузаронидан мумкин аст.

Достон бештар аз 4000 байтро дар бар мегирад.

3. Саъдӣ баъди бештар аз як соли тамомияти «Бӯстон», яъне дар соли 1258 дуюмин асари қалони худ «Гулистон»-ро навишт.

Саъдӣ дар муқаддима сабаби таълифи китобро баён мекунад.

Ақсарияти шеърҳо, ҳикояҳо мисолу мақолҳои «Гулистон» хеле пеш аз баргаштани ба ватан, ҳанӯз дар давраи оварою сарсаригардӣ навишта шудаанд. Чунон ки зикр ёфт, Саъдӣ дар асарҳояш аз манзараҳои зиндагӣ мисолҳо, зарбулмасалу мақолҳо ва мисолҳои халқиро бисёр кор фармуда, онҳоро ба шакли ҳикояҳои завқангез ва ҳикматҳои шоирона медаровард.

ӯ бехтарини онҳоро навишта мемонд. Маҳз хамин ҳикояҳо, мақолу масалҳо, (ки аз эҷодиёти халқ ва баъзан аз китобҳо гирд оварда шудаанд) асоси «Гулистон» гардиданд. Шоир дар охири китобаш, махсусан, нишон додааст, ки вай, бархилофи одати ҳамватанонаш аз ашъор ва суханони ҳикматноки пешгузаштагон ҳаргиз истифода накардааст.

Ҳамин тарик, қисмҳои асосии «Гулистон» кайҳо тайёр шуда буд ва Саъдӣ соли 1258 ин қисмхоро мураттаб кард.

Гуфгаҳои Саъдӣ дар бораи он ки аз гузаштагон истифода накардааст, чандон дуруст нест. Дар «Гулистон» бисёр ҳикояҳо, масалҳо, мақолҳо, шеърҳо ҳастанд, ки мазмунӣ онҳо дар асарҳои шоирони форс, араб, нависандагон ва таърихшиносони асрҳои пешина дида мешаванд, Саъдӣ онҳоро фақат бо суҳанпардозӣҳо обуранг додааст.

Ҳангоми тартиб додани «Гулистон» муаллиф на танҳо шеърҳо ва ҳикояҳои пешинани ҳудро дубора қор ва таҳрир намуд, балки бисёр шеърҳо ва ҳикояҳои нав ҳам навишт.

У бисёр хотираҳо ва таассуроти ҳудро ба шакли бадеӣ даровард.

Китоб аз ҳашт боби мустақил, муқаддимаи анъанавӣ (динӣ ва мадҳиянома ба даргоҳи подшоҳӣ) ва хотима иборат аст.

Номҳои бобҳо инҳоянд: «Дар сирати подшоҳон», «Дар ахлоқи дарвешон», «Дар фазилати қаноат», «Дар фавоиди хомӯшӣ», «Дар ишқ ва чавонӣ», «Дар заъф ва пирӣ», «Дар таъсири тарбият», «Дар одоби суҳбат».

Китоб, асосан, бо насри ба истилоҳ «орӣ» навишта шудааст. Аммо порчаҳои низ ҳастанд, ки ба насри мусаччаъ таҳрир шудаанд ва ба онҳо шумораи зиёди шеърҳо дохил шудаанд. Ин шаклро барои китоб ҳудӣ Саъдӣ интихоб намулдааст. Ин гуна шакл пеш аз ӯ ҳам чӣ дар адабиёти классикии араб ва чӣ форс вуҷуд дошт. Аммо Саъдӣ ин шаклро ба жанри мустақил табдил дод ва ба ҷунин қуллаи ҳунару қамолот расид, ки ягон нависанда пеш аз он нарасида буд. Қасе аз шоирони форс ҷун Саъдӣ насри «орӣ» ва қофиядори мусаччаъро ин гуна устокорона қор нафармулдааст:

«Гулистон» ба тараққиёти адабиёт таъсири бузург расонд ва даҳҳо пайравон пайдо кард ва дар наср услуби нав овард ва наср бомуваффақият бо шеър мувофиқат кунонда шуд.

4. Аз рӯи вақти таълиф, баъди «Бӯстон» ва «Гулистон» қисми зиёди «Қуллиёт» аз қасидаҳо иборат аст. Онҳо дар ду маҷмуа тақсим шудаанд. Қисми аввал қасидаҳои арабӣ, ки аз 20 қасида ва чанде порчаҳои хурд иборат аст.

Шумораи умумии байтҳо 377 адад аст. Ин қисм бо марсияи машҳур шуруъ мешавад, ки шоир ба Бағдодро хароб кардани муғулҳо ва ҳалокати охирии халифани сулолаи Аббосӣҳо бахшидааст. Аз ин цикл фақат ду қасида ба шахсонӣ муайян бахшида шудааст. Бақияи онҳо шеърҳои мебошанд, ки дар цикли қасида навишта шуда бошанд ҳам, дорон мазмунӣ пандомез ва фалсафӣ ва ё дар мавзӯи ишқ мебошанд.

Маҷмуаи дуюм қасидаҳои ба забони модари навиштаи шоирро дарбар мегирад. Маҷмуаи мазкур аз 40 шеър,

1266 байт иборат аст. Аз онҳо се қасида ба ҳамди худо, вадати илоҳӣ, дар наъти пайғамбар, се қасида ба атобак Салҷуқшоҳ, се қасида ба ҳокими муғул Анкиянӣ, се қасида ба Шамсиддин Алаканӣ, як қасида ба Турконхотун ва як қасида ба Сайфиддин ном шахсе бахшида шудааст.

Қариб чор қасида то замони мо пурра нарасидаанд, ки қисмҳои авалин ва охири онҳо нестанд. Аз рӯи баъзе маълумотҳо қасидаҳои мазкур ба атобакон Абубақр ва писари ӯ Саъд бахшида шудаанд.

14 қасидаи боқимонда дорон мазмуни ахлоқӣ ва ишқӣ мебошанд. Ба онҳо сарлавҳаҳои зерин дода шудаанд: «Дар мавъиза», «Дар насихат», «Дар васфи баҳор», «Бозгашт ба Шероз».

Аз гуфтаҳои боло маълум мешаванд, ки ҳамаи қасидаҳои Саъдӣ баъди соли 1256 навишта шудаанд. Дар маҷмӯа ягон қасидаи ба давраи аввали эҷодиёти шоир мансуб нест, ва ин ғасодуфӣ намебошад. Дар поён хоҳем дид, ки Саъдӣ, бо табиати дарвешонаи худ қасидаҳои пур аз мадҳу таърифро бад меид ва аз ин шакли жанр фақат дар мавридҳои хеле эҳтиёҷмандиаш ва ё барои тартиби идеалҳои худ истифода мекард. Шоир дар фасли ояндаи «Қуллӣёт»-и худ ба ин борҳо сарехатан ишора кардааст.

Фасли мазкур ба чандин циклҳои мустақил: «Соҳибия», «Қитъаот», «Рубоӣёт», «Маснавия» ва «Муфрадот» тақсим мешавад. Ҳамаи ин фаслҳои иловагӣ аз ҷиҳати жанр ва мазмуни худ ба ду қисм тақсим меёбанд. Қисми якум «Соҳибия», «Қитъаот», «Муфрадот» ва «Маснавиёт»-ро дар бар мегирад. Ҳамаи ин циклҳо аз шеърҳои сершумори мустақили ҳаҷман хурд (аз як то даҳ—понздаҳ байт) иборатанд.

Цикли аз ҳама калон «Соҳибия» буда, зиёда аз сад манзума ва шумораи умумии шеърҳо аз 504 байт иборат аст.

Муҳаррирон ин циклро ба номи вазири муғул Соҳибдевор Алоуддин Чувайнӣ нисбат медиҳанд ва аз ин ру, «Соҳибия» меноманд. Аммо «Соҳибия» мадҳияи анъанавӣ, муқаддима, хотима ва ягон ишорае надорад, ки муаллиф онро ҳақиқатан ба шахси мазкур бахшида бошад.

Зоҳиран, яке аз муҳаррирони «Қуллӣёт» дар асоси баъзе қитъаҳо, ки дар васфи ҳамина шахс гуфтааст, онро ба соҳибдевор нисбат додааст.

Фаслҳои иловагӣ «Маснавиёт» ва «Муфрадот» низ аз чунин порчаҳои гуногун иборатанд. Ҳамагӣ 200 байт аст. Шеърҳои ҳамаи се цикл ба жанри қатъа мансубанд.

Ин фасли девон барои омӯхтани ақидаҳои ҷамъиятӣ ва философии Саъдӣ, барои муайян кардани муносибатҳои вай бо ҳамаҷамонаш, барои муқаррар намудани бисёр ҷузъиёти тарҷимаи ҳоли ӯ хеле муфид аст. Бисёр қитъаҳои шоир бе-

восита дар зери таъсири воқеа ва ҳодисаҳои ҳаёт таълиф шу-
даанд. Муаллиф гуё дар онҳо оид ба лаҳзаҳои ҳаёти хеш му-
лоҳиза ронда, фикрашро дар бораи моҳияти ҳаёт ва вазифаи
шоирӣ худ баён мекунад.

Қисми охирини «Куллийёт» аз рубоӣҳои шоир иборат аст
Фасли мазкур ҳамагӣ 184 рубоиро дар бар мегирад. Қариб
ҳамаи рубоӣҳои Саъдӣ ба мисли ғазалиёти ӯ ишқист.

Мазмуни
идеявии
эҷодиёти
Саъдӣ

Саъдӣ қувваи ҳудро дар майдони шои-
рӣ ханӯз дар айёми ҷавонӣ дар жанри
лирикӣ, асосан, дар ғазал месанҷид.

Лирикаи Саъдӣ аз ҳамаи ҳамзамоно-
нонаш бештар бевосита ҳиссиёт, ҳолати
рӯҳии ба калби инсон хос, хурсандӣ ва ғаму андӯҳи вай, зу-
хуроти ҳақиқии ҳаёти маънавиро инъикос менамояд.

Шоир лаҳзаҳои хуш ва талхӣ ҳаёташро чунон бо маҳ-
рат ва ҳунари олӣ ва санъаткорона тасвир менамояд, ки он-
ҳо ба хонанда таъсири фаромӯшнашуданӣ гузошта, ўро ба
ҳаяҷон меоварад. Дар ин гуна ғазалиёт суҳанпардозҳои
тумтароки каммаъно, ташбеҳҳои кӯҳнаи обшуста, ҳислатҳои
хоси образи ошиқу маъшук дида намешаванд. Ў бо ёрии
манзараҳои оддӣ ҳаррӯзаи ҳаёт услубҳои моҳиронаи тасви-
рот ва оҳанги маҳсули форами забони гуфтугӯ, гуё санъати
рассомӣ, мусика ва назмро ба ҳам омехта хонандаро маҷбур
месозад, ки ба шодию хурсандӣ мусибат ва андӯх, ноқомии
вай шарик шуда, дар айни ҳол аз ҳамаи онҳо лаззати беандо-
за пайдо кунад.

Ман надонистам, аз аввал ки ту бемехру вафой,
Аҳд нобастан аз он бех, ки бубандию напой
Дӯстон айб кунандам, ки чаро дил ба ту додам,
Бояд аввал ба ту гуфтан, ки чунин хуб чарой?
Эй, ки гуфти, мараб андар пай хубони замона,
Мо кучоем дар ин баҳри тафаккур, ту кучой?
Халқа бар дар натавонам задан аз бими рақибон
Ин тавонам, ки биёям ба маҳаллат ба гадой.
Гуфта будам, чу биёӣ ғами дил бо ту бигӯям,
Чӣ бигӯям, ки ғам аз дил биравад чун ту биён
Шамъро бояд аз ин хона бурун бурдану куштан,
То ҳамсоя нагӯяд, ки ту дар хонаи мой
Саъдӣ он нест, ки ҳаргиз зи камандат бигурезад,
Ки бидонист, ки дар банди ту хуштар, ки гадой

Аммо на ҳамаи шеърҳои Саъдӣ ба ин камолоти суҳан-
пардозӣ ва маънигустарӣ гуфта шудаанд. Қисми зиёди
шеърҳои лирикӣ ҳамчун суруд навишта шудаанд. Онҳо, маҳ-
сусан, барои мутрибон хушоҳанг, бо се руки дар ҳар сатр бо
радифу тарсеъ, бо санъати такрор қариб дар забони гуфтугӯ,
навишта шудаанд.

Аксари онҳо дар ҷавоби шеърҳои гузаштагон, аз ҷумла

Саной Анварӣ ва Муиззӣ, Ҳоконӣ ва Низомӣ, Захири Форъё-
бӣ ва Чамолиддин Исфаконӣ навишта шудаанд. Дар ин
«пайравӣ» шоир гуё дар соҳаи истеъдод ва маҳорат бо онҳо
зӯрозмоӣ мекунад. Дар девони шоир ин гуна ҷавобҳо хеле
зиёданд. Ин вазъият табиист, ки нафосат ва балогати шеър-
ҳои ӯро таъсире гузоштааст. Дар ин гуна шеърҳо ҳиссиёт ва
қувваи таъсир ва таассургузорӣ ба мадди дуҷум гузашта,
бештар ба тасвири санъаткоронаи воқеъ ва суҳанорой диққат
дода мешавад.

Дар лирикаи Саъди мавзӯҳои философи, иҷтимоӣ-сиёсӣ
ва ахлоқӣ низ ҷои намоёнро ишғол менамоянд. Шоир дар ин
гуна шеърҳо гуё фикрҳои ниҳонии худро ба хонанда баён
мекунад.

Дар чунин ғазалҳо ба ҷои эҳсоси пуршӯри шоирона му-
ҳокимаҳои шоир ба воқеаҳои ҳаёт мавқеи бештаре до-
рад.

Ҷаҳонбинӣ бар эҳсос ғолиб меояд. Саъдӣ ақидаҳои фи-
лософӣ ва ҷаҳонбинии иҷтимоиро на дар байтҳои ҷудогона
ва на тасодуфан ифода менамояд, балки ин ақидаҳо ҷаҳонби-
нии худро асос ва мазмуни тамоми шеър қарор медиҳад.
Аммо идеалҳои ҷамъиятии шоир дар саҳифаҳои асарҳои асо-
сии у «Бӯстон» ва «Ғулистон», инчунин дар қасида ва қитъа-
от ба андозаи зиёд таҷассум ёфтаанд.

«Бӯстон» ва «Ғулистон» ягона ёдгориҳои адабиёти фор-
сизабони асри XIII мебошад, ки дар саҳифаҳои онҳо муҳим-
тарин ҷиҳатҳои ҳаёти ҷамъияти ҳамон замон ва рӯҳи мубо-
ризаи халқ бар зидди истилогарони бегоназамин ва феодал-
ҳои маҳаллӣ инъикоси пурраи худро пайдо кардаанд.

Ҷар ду китоби зикрёфта маҷмӯаҳои ба худ махсуси ҳи-
қоятҳои хурд ва суҳанони пурмазмунӣ шоирона ва ҳикмато-
мез мебошанд. «Бӯстон» ва «Ғулистон» бо мазмуни акса-
рияти ҳикояҳо ва ҳулосаҳои ин ҳикоятҳо аз ҷумлаи асарҳои
пандомез, яъне намуди дидактикии жанри эпикӣ мебошанд.
Аммо китобҳои мазкур аз қабиле он асарҳои дидактикӣ ме-
бошанд, ки дар бораи онҳо В. Г. Белинский гуфта буд: «Он-
ҳо на аз муҳокимаҳои бечону сард, балки аз илҳомии зинда
оташии ба амал меоянд, аз назм тамоми нафосати онро қасб
мекунад, ба қалби инсон на бо ғояҳои мучаррад, балки бо
образҳои зинда муроҷиат менамоянд... Дар асоси ин асарҳо
ҷаҳонбинии амиқ ва ҳақиқи наҷиб ниҳон аст, шакли онҳо пур
аз таровату нафосати назм буда фикру дили хонандаро фар-
ро ғирифта, хеле бурро ва босе муайян ифода меёбад».³⁴

Саъдӣ дар саҳифаҳои китобҳои ҷовиди худ ба мо силси-
лаи образҳои олии бадеӣ гузоштааст, ки бо мукаммалии ҳай-
ратовар манзараҳои дилҷасп ва ҳақиқии ҳаёти табақаҳои гу-
ногуни ҷамъияти феодалии на танҳо Эрон, балки тамоми

Шарки Наздики асри XIII-ро дар пеши назари мо чилва мебошанд. Онҳо образҳои заҳматкашони оддии бошараф мебошанд, ки шоир ба онҳо хусни таваҷҷӯҳи махсус дорад, онҳо образҳои подшоҳон, аъёну ашрофи мағруранд, ки халқ ба онҳо нафрат дошт, онҳо образҳои дарвешон—камбағалонанд, ки ба зиндагии нимгуруснаи зоҳидона маҷбур шудаанд, онҳо образҳои намояндагони динӣ расмианд, ки мардуми бенавою бадбахтро даъват мекунанд ба қисмати илоҳӣ ношукрӣ накарда тан диханд; онҳо образҳои сӯфиҳои фиребгару қаллобанд, ки ба тарки ҳавасҳои шахвонӣ ва неъматҳои дунёвӣ тарғиб намуда, аммо ҳуди онҳо хуни оммаи халқро макида сарвати зиёде меғундоштанд.

Саъдӣ аз ҷумлаи табақаи миёнаҳои аҳолии шаҳри феодалии асри миёна ва яке аз аввалин ифодагари афқор ва рӯҳияи ҳамин табақа буд.

Саъдӣ дар «Гулистон» ва «Бӯстон» дар пеши назари мо чун одаме ҷилвагар мешавад, ки манфиатҳои табақаи миёнаи ҷамъият—хунармандон, савдогарон ва маърифатхоҳонро ҳимоя менамуд, аз ин рӯ оммаи асосии шаҳр бо ӯ хеле унс гирифта буданд. Шоир ҳамчун муҳофизатчиҳои доимии хунар ва хунармандӣ амал мекунад, ӯ ба ҳама ёд гирифтани хунарро маслиҳат медиҳад, зеро ба ақидаи шоир, фақат хунарманбаи мӯътамад ва мӯътабари ҳаёт мебошад.

Масалан, шоир дар яке аз ҳикоятҳои «Гулистон» одамони оддии хунармандро аз ҳамаи амалдорони олимақом, ашрофон ва ҳатто шахзодагон болотар меғузорад, зеро амалдорону ашрофон шоҳзодагон аз мартабаи худ маҳрум гардида, ҳатто ба таъмини майшати худ ноқобиланд:

Гар ба ғарибӣ ғитад аз шаҳри ҳеш,
Сахтиву меҳнат набарад ғинадӯз.
В-ар ба харобӣ ғитад аз мамлакат,
Гурусна хуспад малики Нимрӯз

Савдогар низ яке аз персонажҳои дӯстдоштаи Саъдӣ мебошад. Ӯ ба подшоҳон ва ҳокимон илқо менамояд, ки савдогаронро муҳофизат намуда, савдору таракқӣ бидиҳанд, зеро ба ақидаи ӯ, мамлакат бе савдо вучуд дошта наметавонад. Дар «Бӯстон» бисёр ҳикояҳо барои қувват додани ҳамин фикр бахшида шудаанд.

Саъдӣ санъаткори бузург буд ва қалби начиби шоирона ва заковати фавқуллодааш ўро аз манфиатҳои синфи худ болотар гузоштаанд ва шоир ифодакунандаи орзую уммеи бенавоён, яъне «райят» гардид.

Шоир дар солҳои оворагардии худ, ҳаёти халқи мамлакатҳои мухталифро мушоҳида намуда, ҳақиқатеро пай бурд, ки дар ҳама ҷо як қисми ҷамъият меҳнат мекунад, вале гу-

руснаю бенавост, қисми дигари ҷамъият самараҳои меҳнати бенавоёнро аз худ намуда, ба вай ҷабру ситам мекунад ва дар роҳату фароғат ва айшу ишрат зиндагӣ ба сар мебарад. Шоир тамоми ҷиҳати асосӣ ва муҳими ҳаёти замони худро дар саҳифаҳои «Бӯстон» ва «Гулистон», инчунин дигар асарҳояш ба се барҷаста инъикос намудааст:

Яке посбону яке подшоҳ,
Яке бадхоҳу яке бочхоҳ,
Яке шодмону яке дардманд,
Яке комрону яке мустаманд,
Яке бар ҳасиру яке бар сарир,
Яке дар палосу яке дар ҳарир,
Яке бенавою яке молдор,
Яке номуроду яке комкор .

Шоир дар яке аз ҳикоятҳои боби VII-уми «Гулистон», мунозираи Саъдӣ бо дарवेशи риёкор дар сарватмандию камбағалӣ, тавсифи ниҳоят саҳеҳи ба сарватмандону камбағалон тақсим ёфтани ҷамъият ва тасвири санъаткорона сарватмандонро ба қалам додааст. Саъдӣ дар ин ҳикоят дар шакли бадеӣ мазмунӣ мунозираи тақрибии худро бо дарवेशи риёкор нақл менамояд.

Муаллиф, зоҳиран, худро ҳамчун ифодакунандаи манфиати синфҳои доро, «аз тарбиятёфтагони сарватмандон» вонамуд мекунад. Аммо ҳангоми бо диққат хондани ҳикоят, ба нуқтаи назари шоир пай бурдан душвор нест, ки муносибати ҳақиқии ӯро ба давлатмандон, камбағалон ва ҳарифон ифода менамояд. Саъдӣ бо қувваи фавқуллода ва фаҳмишу зақон дар замонаш ҳайратовар маншаи тамоми иллату касофати ҷамъиятро хеле бурро ва равшан фош менамояд.

Саъдӣ истеъдоди шоирии худро ба хизмати мардуми бенавою мусибатзада мегузорад.

Муаллиф ба таълифи боби якуми «Бӯстон» шуруъ намуда ба шохзода Саъд мурочиат карда, вазифаи ҳешро ин тавр муайян мекунад:

Ба роҳи такаллуф мараб, Саъдие,
Агар сидъ дори, биёру бие.
Ту манзилшиносию шаҳ роҳрав,
Ту ҳақгӯю хусрав ҳақонқшунав.

Шоир ҳамчун муҳофизатгари манфиатҳои омӯшан заҳматкаш ба майдон мебарояд. Аммо муҳофизати мардуми беҳуқуқи бенаво, ба тарзи ба худ хоссае ки мансуби он замон буд, ифода ёфтааст. Ӯ бо тоҷдорон аз хусуси адолат ва дурандешӣ сухан карда, ҳокимон, давлатмандон ва синфи дороро даъват менамояд, ки ба мардуми заҳматкаш ҷабру зулм, онҳоро тани, ғорат накунанд ва наранҷонанд, онҳоро, ки

давлат бо меҳнати онҳо пойдор аст ва пояи чамъият мебошанд ҳақир надоранд.

Ки хотирнигаҳдори дарвеш бош,
На дар банди осониши хеш бош
Наёсояд андар диёри ту кас,
Чу осониши хеш ҷувиу бас.
Наёяд ба наздики доно писанд,
Шубон хуфтаву гург дар гӯсфанд
Бирав, поси дарвешу мӯҳточ дор,
Ки шоҳ аз раъият бувад тоҷдор.
Раъият чу беханду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз бех сахт
Мақун то тавонӣ дили халқ реш
Ва гар мекуни, мекани бехи хеш

Адолат ва шароити ҳукмронӣ мавзӯи пурдоманаест. Шоир аз ҳукмронӣ талаб менамояд, ки онҳо на танҳо наққор ва олиҳиммат, одамдӯст ва раҳмдил, балки мулоҳизакор, оқил, парҳезгор ва одил низ бошанд. Подшоҳ бояд бидонад, ки атрофиён ва ҳокимони вай, мансабдорон ва лашкаркашон низ дорон сифатҳои ӯ бошанд, вагарна наққори шахси подшоҳ фақат боиси ғилаву касофат мешавад. Нармдилӣ дар ҳақи амалдороне, ки ҷабру зулм мекунанд, нисбат ба фуқаро ва шахсияти хеш бадкорӣ ва ҷиноят кардан аст.

Худотарсро бар раъият гумор,
Ки меъмори мулк аст парҳезгор
Бадандеши туст ону хунхори халқ,
Ки нафъи ту ҷуяд дар озори халқ,
Раесат ба дасти касоне хатост,
Ки аз дасташон дастҳо бар худост.
Наққорпарвар набинад бадӣ,
Чу бад парварӣ, ҳасми чони худӣ
Мақун сабр бар омилу зулмдӯст.
Ки аз фарбеҳи боядаш канд пӯст.
Сари гург бояд ҳам аввал бурид,
На чун гӯсфандони мардум дарид

Номи некро фақат бо неққорӣ, ёрию хайрхоҳӣ ба нотаъвонону камбағалон, бо хайру эҳсон ба сохтани манзилҳо, ҷангоҳҳои камбағалону ғарибон ва ғайра пайдо кардан мумкин нест. Шоир панду насиҳатҳои худро бо ҷиноят раъи ва мисолҳои обшуста, бо каломҳои хушқухолии ахлоқи исломӣ, ки ҳақ будани онҳоро бо ҳукми қонун ҳама эътироф карданду вале ба онҳо касе аз подшоҳону вазирон пайравӣ наҷамудааст, баён намекунад. Вай афқору ақидаашро дар тасвири муҷассама ва ҳикоятҳои завқангез баён кардааст.

Дар баробари ҳамин шоир каломӣ пурҳикмати худ ва дурустии маслиҳатҳои худро бо далелу бурҳони мантиқӣ ва мисолҳои раднопазири зиндагӣ қувват медиҳад, ки ба ин воси-

та панду насихатҳои ӯ хеле пуртаъсир ва боварибахш мешаванд. Масалан, дар мавзӯи ҷабру зулм даҳҳо ҳикоят оварда шудааст. Шоир дар ҳар кадоми ин ҳикоятҳо ҷабру зулм ва бераҳмиро аз нуктаи назарҳои гуногун хеле аниқ намуда, оқибати онҳоро бо мисолҳои барҷастаи манзараҳои ҷудогонаи ҳаёт хеле санъаткорона нишон медиҳад. Дар айни ҳол, у ба ҳокимон на танҳо қонуни шариат ва эҳсоси инсондӯстӣ, балки ақлу хирадро низ талқин менамояд. Ҳокими золим на танҳо бархилофи дину шариат амал мекунад, на танҳо ба ҳайвони ваҳшӣ монанд аст, балки дар ҳаққи худ бад мекунад, пояи ҳокимияти худ ва нақӯкориро хароб менамояд.

Саъдӣ бо панду насихатҳои ба сулҳ ва сулҳпарварӣ даъват мекунад. Вай аз тоҷдорон бо ғазаб талаб менамояд, ки пеш аз ҳама ба ҷангҳои бемаънӣ, нифоку низои байни феодалҳо ба тохтутозҳои ғоратгарона, ки фақат ба таҳрики майлу хоҳишҳои зишту бемаънӣ карда шудаанд, хотима дода шаванд.

Мавзӯи ди ари муҳимми «Бӯстон» ва «Гулистон» таълимоти шоир оид ба нақӯкорӣ ва бошарафӣ мебошад.

Бисёр ҳикоятҳо ба худдорӣ, қаноат ва ҳаёти парҳезгарона, тоату ибодат ба даргоҳи худо, иҷрои тамоми ривоятҳои ислом бахшида шудаанд. Баъзе тадқиқотчиён ин гуна ақидаҳои шоирро ҷиҳатҳои сусти эҷодӣ ӯ мешумориданд ва дар мавридҳои беҳтарин ӯро ба маҳдудияти таърихӣ айбдор карда, ҳақ баровардани мешуданд. Аз нуктаи назари ҳозира дар тарғиботи парҳезгорӣ ва тарки неъматҳои дунёвӣ дарвоқеъ ягон чизи оқилона ва мусбате нест. Аммо таҳлили дақиқона нишон медиҳад, ки ин гуна айбмониҳо ҳеҷ асос надоранд. Пеш аз ҳама, таълимоту насихатҳои шоир на ба оммаи мардуми беҳукуки бенаво нигаронида шудааст, ки вай ба онҳо гӯе ҳамеша гуруснагӣ беҳукукӣ ва ба муқобили иродаи раднопазири илоҳӣ шаккоқӣ накардандро меомӯхта бошад.

Тарғиботи тарки неъматҳои дунёвӣ ва зиндагии соҳидона барои ҳукуматдорон, барои онҳост, ки сарвати халқро тороч намуда, дар карруфар ва фискуфучур зиндагӣ карда, офарандагони неъматҳои дуньявиро фақат барои қонеъ гардонидани хоҳишҳои зишт ва ниятҳои разилонаи худ ғорат мекарданд.

Рафтори одамеро, ки ба подшоҳон аз гуруснагӣ мурдан беҳ аз нони зердастон хӯрдандро маслиҳат додааст, фақат одами наҷибу олиҳиммат ва ба истилоҳи замони ҳозира таваққуҳи метавон номид.

Барои равшан кардани фикри боло як мисол кофист, ки даъватҳо ва мурочиатҳои шоир барои муҳофизати манфиатҳои одами оддӣ воситае мебошад.

Шунидам, ки фармондеҳе додгар
 Кабо доштӣ ҳар ду рӯй остар
 Яке гуфташ. Эй хусрави некруз
 Зи дебои чинӣ қабое бидуз»
 Бигуфт. «Ин қадар сатру осонӣ аст
 В-аз ин бигзари зебу ороиш аст.
 На аз баҳри он меситонам хироҷ,
 Ки зинат кунам бар худу тахту тоҷ
 Чӯ ҳамчун занон ҳулла дар тан кунам
 Ба мардӣ кучо дафъи душман кунам
 Маро ҳам зи сад гуна озу ҳавост,
 Валекин хазина на танҳо марост.
 Хазонч пур аз баҳри лашғар бувад,
 На аз баҳри озайну зевар бувад

Бисъёр тадқиқотчиён аз рӯи мазмӯни баъзе ҳикоятҳо ва шеърҳои Саъдӣ ўро мистик ва сӯфӣ гуфтаанд, ки гуё ӯ зӯҳди хушкмизоҷона ва итоату қаноати маҳзро тарғиб намуда ва мардумро ба тарки ин дунё ва ҷазби неъматҳои он дунё даъват мекарда бошад.

Ин даъво ба ҳақиқат мувофиқ нест Саъди, чунонки таълиқи ӯ ва бобҳои муфассали «Бӯстон» ва «Ғулистон» исбот мекунанд, дар маънои калимаи зикрӣ сӯфӣ набуд. Вай дар саҳифаҳои асарҳои дарвешони соҳтаро ҳаҷву масҳара карда ба он сӯфӣ лаънат меҳонад, ки дар зерӣ далли онҳо нуқсонҳои бисе разил нисбат аст ва онҳо одамоне оддиро фиреб дода, онҳоро ғорат мекарданд. Шоир мунофиқӣ ва риёкориҳои ин гуна «зоҳидон»-ро хеле санъаткорона ва бо далелҳои барҷаста тасвир кардааст.

Мо дар дигар саҳифаҳои «Бӯстон» ва «Ғулистон» тасвири дурахшони заволи комили сӯфизмро пайдо мекунем, ки вай тадриҷан нуфузи сиёсӣ ва ҳислати бидъатомӯзӣ-опозиционии худро гум карда, дар замони шоир ба мунодии тарғиботи идеяҳои ба ҳокимияти доро мақбул табдил ёфт.

Зоҳидони муосири шоир аз ҷумлаи он сӯфӣҳои пешина набуданд, ки онҳо сарватмандӣ ва ҳокимиятро рад намуда, баробарии мардумонро талаб мекарданд. Ин дарвешон, зоҳиран ба қоидаҳои онҳо риоя намуда, ҳилват гузида, бо «ҳақиқат»-и олии наздик шудан намехостанд, балки фақат лаззату ҳаловати ин дунёро мечустанд.

Шоир ба зоҳидон—«аҳли тарғат» уламо, олимоне муқобил мегузорад. Шоир меғӯяд, ки зоҳидон ҳилват гузида ё барои наҷоти нуфузи худ фикр мекунанд ва бо ҳамин роҳ ба дунёиён писанд омадан меҷӯянд, аммо олимони донишҳои худро ба дигарон сарф карда, ба наздикон хизмат мекунанд, ба мардум нафъ меоваранд:

Соҳибдиле ба мадраса омад зи хонакоҳ,
 Бишқаст аҳли суҳбати аҳли заминро
 Гуфтам —миёни олимӯ обид фарқ бувад,

То ихтиёр кардӣ аз он ин фарикро?
Гуфт:—он гилеми хеш бадар мебарад зи мавҷ,
В-ин ҷаҳд мекунад, ки бигирад ғарикро.

Саъдӣ ба он гурӯҳи сӯфиён ҳусни тавачҷӯх дошт, ки онҳо маъноӣ таълимоти хеш ва ҳаётро дар хидмати наздикон медонистанд, идеяҳои наҷиби дӯстӣ ва бародарии байни мардумро тарғиб намуда, мунофиқӣ ва риёкории ғаёҳонро рад ва инкор намуда, моёи маишати худро бо заҳмати бозуи хеш таъмин мекарданд:

Тарикат ба ҷуз хидмати халқ нест,
Ба тасбеҳу сачҷодаю далқ нест

Ё худ:

Далқат ба ҷи қор ояду тасбеҳу мураккаб?
Худро зи амалҳои нақҳида байд ор!
Ҳочат ба қулоҳи барагидор бинат нест,
Дарвешифат бошу қулоҳи татарӣ дор!

Шоир таълимоти сӯфиёни ҳақиқиро инкишоф дода тези-си машҳури худро эълон менамояд, ки мувофиқи он ҳамаи мардум қатъӣ назар аз мансубияти худ ба ҳалқе, ба дине узви як бадан, як организм мебошанд ва агар ба яке аз онҳо осеб расонида шавад, аз ин ҳамаи боқимондагон азоб мекашанд.

Қасидаҳои Саъдӣ аз қасидаҳои суханпардозонаи маддоҳони дарбор ва ҳам аз қасидаҳои сӯфиён, ки ба мадҳи худо гуфта шудаанд, фарқи қуллӣ дорад. Як қисми ин шеърҳо бо мазмуни худ аз ғазалҳои оддӣ фарқе надоранд. Онҳо ба тасвири табиат, оғози ғазли баҳор, бахшида шуда бо маҳорати баланд навишта шудаанд.

Муаллиф қувва ва зебоии табиатро тараннум намуда, эҳсоси ҷисмонии бузургии коинотро тасвир мекунад. Нури офтоб ва нақҳати анбарафшони марғзорҳои сабзу хушрав, лаъзат бурдан аз зебоии олам қатъӣ назар аз носозҳои ҳаёт—ҷинни аст таассурот ва ғояҳои шеърҳои мадҳӣ...

Қисми дигари қасидаҳо монанди дигар асарҳои шоир, ҳамаи ҳамаи идеяро тарғиб мекунанд. Муаллиф бо ёрии ин шеърҳо, ки ба ашҳоси муайяни таърихӣ гуфта шудаанд, панду насихатҳои худро, ки дар «Гулистон» ва «Бӯстон» тарғиб карда мешаванд, гӯё ҷамъабаст мекунад.

Пеш аз Саъдӣ ҳам ба подшоҳон ва ҳокимон муроҷиат карда буданд. Мо дар асарҳои бисёр шоирон—пешгузаштагонӣ Саъдӣ тарғиби раҳмдилӣ ва инсондӯстиро пайдо карда метавонем. Аммо тарғиботи Саъдӣ аз онҳо, пеш аз ҳама, бо ҷасорати ғавқулӯда ва муташаққили худ фарқ дорад. Шоир дидактикаи муқаррариро барои муҳофизати манфиатҳои

мардуми оддӣ то ба дараҷаи аслиҳаи буррои пуртаъсир бардошт.

Шоир моҳияти ҳаёти худро дар ҳамин меҳид ва ба ин мефаҳрид. Инак, шеъре аз фасли «Соҳибия», ки дар он принципи асосии ҳаёти худро муайян мекунад.

Гӯянд.—Саъдиё ба чи баттол мондаи?
Саҳти мабар, ки ваҷҳи кифофат муанян аст
Ип дасти салтанат, ки ту дорӣ ба мулки шеър,
Пои ризатат ба чи дар қайди доманаст?
Якчанд агар мадеҳ кунӣ, комрон шавӣ,
Соҳибназар, ки мол надорад, тағобун аст
Бе зар муяссарат нашавад коми дустон,
Чун коми дустон надихӣ, коми душман аст..
Оре, масал ба каргаси мурдорхӯр заданд
Семурғро, ки кофе қаноат нишеман аст
Аз ман наёяд он ки ба деҳкону қадхудой
Ҳочат барам, ки кори гадоен хирман аст
Гар гуниям, ки сузана аз сифлае бихох,
Чун хорпушт бар баданам мӯи сузан аст
Сад ганҷи шойгон ба баҳои ҷаве ҳунар.
Мишнат бар он, ки меҳиҳаду ҳайф бар ман аст.

Халқияти эҷодиёти Саъдӣ дар ҳамин аст. Маҳз ҳамин хислат, бо мувофиқати бадеияти олии асарҳои ӯ Саъдиро дар Шарқи Наздик дар арзи чандин асрҳо ба маънои пуррааш ҳукмрони хирад карданд.

Эҷодиёти Саъдӣ бо ҳаёти халқ, бо маданият ва анъанаҳои халқӣ мустаҳкам алоқаманд аст. Эҷодиёти у бевосита дар зерӣ таъсири талаботи маънави ва тақозои воқеияти атроф тавлид ёфта, орзую умед, эҳтиёҷ, ниёз ва идеалҳои табақаҳои заҳматкаши Эрон ва Шарқи Наздики ҳамонвақтаро дар худ таҷассум намуд. Маҳз дар ҳамин аст сабаби дар байни оммаҳои васеи халқ дар арзи чандин аср ва то замони мо шӯҳрати беандоза ва эҳтироми зиёде паида кардани эҷодиёти Саъдӣ!

САЙФИ ФАРҶОНӢ

То солҳои наздик девони Сайф ба аҳли илму адаб маълум набуд ва аз ин ҷиҳат дар адабиёти илмӣ оид ба ӯ чизе гуфта намешуд. Ба ин ҳолат боз он чиз сабаб шудааст, ки дар таъриҳҳои маълум аз Сайф ёде накардаанд. Фақат таърихшиносони асри XVII Абулқосими Қозерунӣ дар шеър назар ба Сайфи Нишопурӣ ва Сайфи Фарғонӣ рутбаи баландтар доштани Сайфи Исфарангро қайд карда, аз Сайфи Фарғонӣ ду байт мисол овардааст.³⁵

Аввалин нусхаи девони Сайфро соли 1954 олими турк Аҳмади Оташ дар Қӯтоҳия аз китобхонаи Ваҳидпошо ошкор намуд ва назар ба гуфтаи Аҳмади Оташ ин нусха дастнависи (автографи) Сайф мебошад. Баъдтар боз ду нусхаи девони Сайф маълум гардид, ки онҳо ҳам дар китобхонаҳои Туркия

махфуз буда, яке соли 1348 ва дигаре соли 1498 китобат шу-
дааст.

Аҳмади Оташ дар бораи ҳаёту эҷодиёт ва тавсифи нусха-
ҳои девони Сайф мақолае навишта, соли 1959 бо намунае аз
ашъори у ба таъъ расонд, ва ба ин васила вучуд доштани де-
вони шоирро хабар дод.³⁶

Баъдтар доктор Забехулло Сафо акси яке аз нусхаҳои
мазкурро ба даст оварда, девони шоирро дар се ҷилд инти-
шор дод.³⁷ Забехулло Сафо оид ба эҷодиёти Сайф мақолаи
ҷудогона нанавишта бошад ҳам, дар ҷилди сеюму «Таърихи
адабиёт дар Эрон» чанд ҷо аз шеърҳои Сайф иқтибос карда-
аст.³⁸

Пас аз нашри девон номи Сайф дар адабиёти илмӣ бор-
ҳо зикр шавад ҳам, вале то ҳанӯз ҳаёту эҷодиёти у мавриди
таҳқиқу тадқиқи муфассал қарор нагирифтааст.

Ягона сарчашмае, ки дар асоси он баъзе лаҳзаҳои ҳаёти
Сайфро барқарор кардан мумкин бошад, девони ҳуди шоир
аст.

Сайф дар водии Фарғона ба дунёе омадааст. Харчанд со-
ли таваллуди ӯ аниқ нест, дар асоси баъзе ишораҳои шоир
онро тахмин кардан мумкин аст. Шоир дар як қасидааш за-
мони таваллуди худро ба воқеае алоқаманд медонад, ки дар
натиҷаи он ватанаш хароб шудааст:

Дар аҷабам, то худ он замон чи замон буд,
Қ-омадани ман ба сӯи мулки ҷаҳон буд,³
Бар сари ҳоке, ки пойгоҳи ману туст,
Хуни азизон ба сони об равон буд
(I—144)³⁹

Ин воқеа дар замони истилои муғул буд ва аз ин ҷо хулоса
мебарояд, ки Сайф солҳои бистум таваллуд ёфтааст. Ин тах-
минро байти дигаре пурқувват мегардонад, ки дар он Сайф
дар вақти вафоти Саъдӣ (1292) худро пир мешуморад, яъне
синнаш аз 60 боло будааст:

Маро ҳавои ту дӣ гуфт «Сайфи Фарғонӣ,
Зи қайди мо дигарон мутлақанд, асир тун
Барои вақти ҷавонон, кунун ки Саъдӣ рафт,
Сухан бигӯ, ки дар ин хонақоҳ пир тун».
(II—115)

Сайф дар мадраса таҳсили илм карда (Дар мадорис раф-
таму кардам назар дар боби илм, I—17), илмҳои расмӣ за-
монашро фаро мегирад. Вале зиндагиаш ба саҳтиҳо мегуза-
рад (Ёрони ман ба мадрасаву хонақоҳ шуданд—В-ин бенаво
ба хонаи ҳаммор бозмонд, I—101).

Пас аз ҳамлаи муғул Сайф мисли бисёр ҳамватанонаш
аз ватан муҳоҷират намуда ба Табрез меравад. Соли 1262,

он вакте ки Шамсиддин Чувайнӣ вазири Хулоку таъин мегардад, Сайф дар Табрес буд. Дар ин сол шоир ба Чувайнӣ китъае навишта, «ба асби давлат саворӣ кардани» ўро қайд мекунад ва дар охир аз ў мадад мецоҳад:

Ту мӯтоҷи саргаштаре даст гир,
Ки то давлатат пойдорӣ кунад

(I—241).

Чувайнӣ Сайфро ба ҳимоят мегирад ва иҷрои баъзе корҳоро ба ў супориш медиҳад. Аз ҷумла, бо амри Чувайнӣ ба ғазале ҷавоб гуфтани Сайф маълум аст, ки шоир дар унвони он ҷунин қайде гузоштааст: «Ва ин ғазалро ба дастури кабири соҳибушшаҳид Шамсиддини Соҳибевон (ҷавоб гуфтам) ва (ин ғазалро) ба Қамолиддин Исмоил нисбат мекунам ва моадри айюҳумо қола...» (III—172).

Шоир то миёнаи солҳои 80-ум дар Табрес мемонад, зеро дар ҳимояти Чувайнӣ зиндагӣ бехтар мегардад.

Яке аз саҳифаҳои дурахшони ҳаёти Сайф, ки дар Табрес ибтидо меёбад ва дар роҳи минбаъдаи эҷодии ў таъсири мусбат мегузорад, тарҳи дӯсти барафғандани ў бо Саъдист. Дар ин масъала бояд робитаи ду шоир бо Чувайнӣ мусоидат карда бошад, ҷунки Саъдӣ ҳам аз Шероз гоҳ-гоҳе ба Чувайнӣ қасидаҳо мефиристод. Сайф дар ҳамин ҷо бо ашъори Саъдӣ бештар шинос шуда, аз ҳамин ҷо ба ў номаҳои манзум мефиристад, ки ҷаҳор ададаш маълум аст.

Аз номаи аввал фаҳмида мешавад, ки равобити онҳо дар ибтидо ба василаи мактуб сурат гирифтааст. Сайф барои ба Саъдӣ шеърӣ тарфиристодан аз ў иҷозат мецоҳад:

Дар он ҳазрат, ки ҷун хок аст зарри хушки султонӣ,
Ғадоеро иҷозат кун ба шеърӣ тарфиристодан.

(I—113).

Мактуби дуюм, асосан, аз ғилагузорӣ иборат аст, яъне Сайф аз Саъдӣ ғила мекунад, ки барои ҷӣ ба ман, ки мухлисӣ самимӣ ва ҷонсупори туам, нома наменависӣ (I—114—115). Дар қасидаи сеюм оламгир шудани сухани Саъдӣ, аз ҷумла, «Ғулистон», ситоиш шудааст:

Булбули таъӣи ў сафире зад,
Ҳама офок «Ғулситон» бигрифт

(I—113)

Ниҳоят, дар қасидаи ҷаҳорум, ки дар охири ҳаёти Саъдӣ баъди ғӯшанишин шудани ў, таълиф ёфтааст, аз «шоҳбайти суханҳо» гардидани «ашъори ошиқонаи» Саъдӣ сухан меравад:

Ба маҷлисе, ки қасон сози иншқ бинвозад,
Ҳазор нағмаи эшонӣ як таронаи ту

(I—115)

Таассуф, ки ба мактубҳои Сайф чи ҷавоб навиштани Саъдӣ то ҳол маълум нашуд, аммо аз эҳтимол дур нест, ки соли 1265, ҳангоми ба Табрэз сафар кардани Саъдӣ, онҳо мулоқот ҳам карда бошанд. Инчунин дар Табрэз Сайф бояд бо Ҳумоми Табрэзӣ, ки аз маддоҳони хонадони Ҷувайниҳо буд, мушоҳиба шуда бошад.

Аммо баъди қатли Шамсиддин Ҷувайни ва хонадони ӯ (1284) ва сиёсати мусулмонкуширо пеш гирифтани вазири элхонон Саъдуддавлар Яҳуд дар Табрэз мондани Сайф душвор мегардад. Сайф низ ба азобу шиканҷа дучор меояд. Шикоятҳои зерини шоир бояд ба ҳамин воқеаҳо алоқаманд бошад:

Зи баъди он ки маро муддате қазои илоҳ
Мисли хиттаи Табрэз ҷун гуҳар дар санг.
Нишонд баҳри лағадкуби ҷавру меҳнати дӯст,
Ҷунон ки бар лаби ҷуй аз барои козар санг,
Маро кулӯхи ҷафо он ҷунон заданд ба қаҳр,
Ки кофарони араб бар лаби паймбар санг.

(I—88).

Бинобар ин Сайф бо баҳонаи ҳаҷ Табрэро тарк мегӯяд (Сайф аз ҳаваси Қабба паймуда биёбонҳо, II—195; Сафари Қабба аз тарафи шом кунанд—Дар раҳи Макка яке манзили ҳуҷҷоҳ Улоғ, I—30) ва дар бозгашт ба Рум рафта Оксарой⁴⁰ ном шаҳрчаи вилоятиро маскан мегузинад. Баъди соли 1292 (соли вафоти Саъдӣ, он байт болотар иқтибос шуд) дар Осиёи Сағир зиндагӣ кардани Сайф аниқ аст. Сайф аз ин ҷо ба подшоҳи аҳд Ғозонхон (1295—1304), ки пойтахташ Табрэз буд, ду қасидаи шикоятӣ мефиристад.

Ҳарчанд Сайф ҳангоми дар Рум буданаш аз баъзе шахсон олирутба кӯмаки моддӣ мегирифт, зиндагаш чандон хуб набудааст. Вай дар Рум дилгир мешавад ва аз он ҷо ҳалос шудан мехоҳад. Дар ин лаҳза худро ба Ҳоконӣ ва Румро ба Шервон монанд мекунад ва мисли Ҳоконӣ ба Табрэзу Хуросон рафта мехоҳад:

Манам монанди Ҳоконӣ Рум имрӯз Ширвонам,
Ба Табрэзам фиған, ё раб, зи Ширвон бениезам кун,—

аммо бо вучуди ин монандӣ Сайф дар байти сонӣ як фарқи куллии эҷодиёти худро аз Ҳоконӣ қайд карда мегузарад:

Нагуфтам ҳамчу Ҳоконӣ санои ҳеч ҳоконе,
Ту аз ганҷи атои худ зи ҳокон бениезам кун.

(I—176).

Ин хислати Сайф аз тамоми осори ӯ зоҳир шуда меистад. Сарнавишти шоир баъди санаи 705 маълум нест. Гумон меравад, ки дере нагузашта вафот ёфта бошад, чунки вай

дар ин вақт, назар ба тахмини мо, ҳаштумин даҳсолаи ум-
рашро мегузаронд. Вай ба умри дароз диданаш борҳо ишо-
ра кардааст:

3-оташи ишқат, ки дилро дар ҷавонӣ зинда дошт,
Барфи пирӣ бар сарам биншасту махрурам ханӯз.

(III—188).

Боз як лаҳзаи ҳаёти шоирро, ки харчанд солаш маълум нест,
қайд кардан зарур аст, чунки он барои фаҳмидани моҳияти
зиндагии ӯ аҳамияти бағоят калон дорад. Подшоҳе ўро сар-
дори девон таъйин кардани мешавад, аммо шоир аз он ман-
саб рӯ метобад, онро ба ўҳда намегирад. Сайф ин воқеаро
чунин ба қалам додааст;

Бар дари шоҳон, к-аз эшон байзаки шатранҷ бех,
Ҳирс қойим хост кард аз пилдандонӣ маро.
Асби ҳиммат сар кашиду баҳри ҷав ҷоиз надошт
Ҳор ҳамчун хар дар истабли саноҳонӣ маро.
Хост наҳмат, то нишонад чун давои золимон
Бо дили тангу сияҳ дар садри девонӣ маро.
Шери давлат панҷа карду ҳамчу сағ лонқ надид
Баҳри мурдоре даvon дар кӯи аввонӣ маро.
Соҳиби девони назмам, мушрифӣ мулки суҳан,
Ақл муставфӣи лаззатҳои рӯҳонӣ маро.

(I—103—104)

Аз ин ҷо возеҳ аст, ки Сайф шахси ҷоҳталабу мансабпараст
набудааст, вагарна аз як чунин мавриди мувофиқ рӯ наме-
тофт. Сониян «асби ҳиммат дар истабли саноҳонияш» на
ин ки ҷав, балки хор ҳам намеёфт, яъне Сайф мадеҳа наме-
гуфт. Воқеан ҳамин тавр аст. Чунон ки хоҳем дид, дар дево-
ни Сайф ягон қасидаи мадеҳавӣ дучор намеояд. Сайф шон-
рест, ки гуфтору кирдорааш мувофиқ афтодаанд.

Мероси адабии Сайф. Аз Сайфи Фарғонӣ девоне боқӣ
мондааст, ки ҳоло дар се мучаллад ҷоп шудааст. Девон аз
рӯи акси нусхае, ки соли 1348 аз тарафи Муҳаммад Али
Оқсарой истинсоҳ шудаасту ҳоло дар китобхонаи Универси-
тети Истанбул маҳфуз аст, ба таъъ расидааст. Девони ҷопӣ
573 ғазал (6798 байт), 116 қасида (3300 байт), 4 китъа (19
байт), 23 рубой (92 байт)-ро дар бар мегирад.

Чи тавре ки мебинем, қисмати асосии мероси адабии
Сайф ғазалу қасида аст.

Сайфи Фарғонӣ дар ғазалсарой аз паси Саной, Ҳоконӣ,
Аттор, Ҳумом ва Саъдӣ рафта, бештар тарзу усули дӯсти бу-
зургаш Саъдиро писандидааст. Дар ҷавоби ғазалҳои Саъдӣ
бештар аз навад ғазал эҷод кардани Сайф низ далели рад-
нопазири ин даъво.

Ҷолиби диққат аст, ки вай дар қасидагӯӣ (дар шакл)

Саъдиро пайравӣ накардааст, зеро фақат як қасидаи баҳорӣи ӯро ҷавоб гуфтаасту ҳалос. Дар шакли қасида Сайф Рӯдакӣ, Амъак, Захири Форъебӣ, Саной, Анварӣ, Аттор ва Қамоли Исфакони́ро лоиқи пайравӣ донистааст.

Аз ҳайси мазмун дар девони Сайф ягон қасидаи саросар мадеҳавӣ вучуд надорад. Ин хусусият Сайфро ба Носири Хисрав, Саной ва Аттор наздик мекунад. Хусусан, муборизае, ки Носири Хисрав ба муқобили шоирони маддох мебурд, дар фаъолияти Сайф хеле вуҷъат меёбад. Баробари ҳамин дар қасидаҳои Сайф таъсири ақидаҳои инсондӯсти, тарбиявию ахлоқӣ ва иҷтимоии Саъдӣ ба андозаи муайян мушоҳида мегардад.

Дар девони шоир тазминӯ назираи 150 ғазалу қасида ба назар расид, ки дар татаббӯи шоирони гузашта иншо кардааст. Дар аксари ин назираю тазминҳояш ё мисраеро аз шеъри дигар иқтибос кардааст ва ё номи он шоирро зикр намудааст; чунончи:

Ҳоки кӯи ӯ ҳуҳам, к-аз ҳар суяш
«Боди чӯи Мулиён ояд ҳаме».

(I—160).

Қамолиддини Исмоилро будааст пеш аз ман
Яке шеъре радифи он чу ҷони ошиқон «равшан».

(I—158).

Саъдиё, ман ба ҷавоби ту суханҳо гуфтам,
Чӣ аз он бех, ки маро бо ту бувад гуфту шунид?

(III—35).

Бо меҳнати ишқи ту умед ҳамедорам,
Қ-ин давлати сармастам ҳушёр шавад рӯзе».⁴¹

(II—144).

Ғазалҳои Сайф аз шаш то 23 байтро дар бар гирифтаанд, вале 75 ғоизии онҳо 9, 11, 13 ва 15-байтӣ мебошанд.

Дар ғазалҳои Сайфи Фарғонӣ эҳсосоти ҳаяҷони рӯҳии ошиқ бо тамоми маҳорату истеъдоди бадеӣ суруда шудааст.

Буд имшаб маҷлисе морову моро то ба рӯз
Шамъи рахшон дар миёну моҳи тобон дар қанор.
Муфлисери шохиде чун подшоҳе меҳмон,
Бедилери дилбаре ҳамчун гулистон дар қанор.
...Дӯстро бо Сайфи Фарғонӣ ҳар он к-ӯ дид, гуфт:
— Қони марворид дорад баҳри Уммон дар қанор!

(II—99—100).

Ғайр аз ин, дар ғалалҳои шоир тасвири баъзе лаҳзаҳои аз саргузашти ӯ низ мушоҳида мегардад. Вай баъди ба Рум рафтан ҳарчанд маҳбубан руминаждоро васф кунад ҳам

(Туркон агар яғмо баранд аз Руму аз Ҳинду Араб—Румин зангизулфи мо аз ҷумла яғмо мебарад, III—199), аммо аз «маҳи туркистонӣ» ҳеҷ дил канда наметавонад ва сатрҳои олиҷанобе ба ӯ мебахшад:

Ман ғуломи туаму банда шуданд озодон
Ҳиндуи ҷашми туро, эй маҳи туркистонӣ.

(II—72).

Хуш бихусбад фитна, чун дар қундузи русӣ кашад
Ҷашми ҳиндуи туро, эй моҳи Туркистон, мижа.

(III—254).

Ғазалҳои Сайф аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи ғоявӣ, асосан, ишқианд.

Дар айни замон дар як даста ғазалу қасидаҳои ишқии Сайф на ишқи воқеӣ, балки ишқи сӯфӣна тараннум шудааст, зеро ҳуди Сайф ба тасаввуф майли тамои дошт.

Дар ғазалҳои шоир мавзӯҳои шикоят аз бахти баргашта, нодорию тангдастӣ, шикоят аз «ҷашми бади рӯзгор» ва фитнаангезии давру замон бештар дар зимни андешаҳои ошиқона ифода ёфтаанд. Дар ин мавзӯҳо шоир ғазалҳои ҷудогона низ дорад, ки чун байтҳои зер ба се дилгудоз ва дардангезанд:

Бозам аз ҷаври фалак ин дили ғамнок пур аст,

Бозам аз хуни ҷигар дидаи намнок пур аст.

Ин замон аз асари хори ғироки ёрон

Чун ғиребони гулам домани дилчок пур аст.

Қ-аз нигорони дилорому зи ёрони азиз

Шуд тийҳи пушти замини шиками хок пур аст.

(III—65).

Вале оҳангҳои шикоятӣ ва ақидаҳои иҷтимоии шоир дар қасидаҳои ӯ хеле барҷаста ва бо сароҳати тамои ифода ёфтаанд. Аксари қасидаҳои Сайф маҳдуд ҳастанд, яъне ғашбиб надоранд. Сабаби ин аз мадҳи ҳоли будани онҳост, зеро дар қасидаҳои шикоятӣ, танқидӣ, фалсафӣ ва ирфонӣ ҷаҳорҷӯбаи маъмули қасидаро риоят кардан шартӣ зарурӣ ба ҳисоб намерафт. Аз қасидаҳои шоир танҳо ду ададаш ба ҳукмрони замон Ғозон бахшида шудаанд, ки онҳо ҳам на аз мадеҳа, балки аз шикояту танқид молломоланд. Баъакс вай шеърро ба мардум, ба халқ бахшидааст («Барои халқ сухан гуфт Сайфи Фарғонӣ»)

Дар қасидаҳои шоир мавзӯҳои бисёр ва гуногун акс ёфтаанд. Вакти муталааи қасоиди ғайриирфонии Сайф шахрӯ деҳоти харобазор, мардумони факиру хору зор ва зулмдидаю ҷафокашида аз пеши назар гузаштан мегиранд, ки ин ҳама натиҷаи истилои муғул буд. Бинобар ин шеърҳои иҷтимоию сиёсии Сайфро дар як мавзӯи умумии «Сайф ва истилои

муғул» муттаҳид кардан мумкин аст. Сабаби ин ҳолат он аст, ки Сайф ғоратгарӣ, чабру зулми чингизиёро бо чашмони худ дида, яке аз чабрдидагонии ин хучуми хонумонсӯз буд.

Сайф нисбат ба истилогарони муғул ниҳоят бадбин аст. Шеърҳои шоир ба дили хонандаю шунаванда низ нисбат ба истилогарон ҳисси бадбинӣ пайдо менамояд, ҳисси озодихоҳӣ бедор мекунад. Чунон ки аз таърих медонем, чингизиён худ аз уҳдаи идоракунии давлат набаромада, барои ин шахсони маҳаллиро ҷалб мекарданд. Сайф дар ин хусус менависад:

Чӣ медонанд кори давлат ин қавм,
Ки дар динанд нодон уфтода.

(I—119).

Шоир бедодгарию худсариҳои истилогаронро дар Эронзамин, ки як вақте Қаёниён ҳукумат доштанду ҳама ба раият-парварию додгустарӣ ном бароварда буданд, дида ба хашму ғазаб меояд ва аз байтҳои ба муқобили истилогарони араб гуфтаи Фирдавсии бузург илҳом гирифта менависад:

Мардуми беақлу дин гирифта вилоят,
Ҳоли бара чун бувад, чу гург шубон буд!
Бингару имрӯз бин, к-аз он киён аст
Мулк, ки дию парер аз он Қаён буд.
Мулкӣ шаётин шуда ба зулму тааддӣ,
Он чи ба мерос аз он одамиён буд.

(I—144).

Ё вақте шоир қозиро ҳачв мекунад, нисбат ба ҳучҷати қозигӣ—ярлиғи аз тарафи тоторҳо (муғулҳо) додашуда бо як навъ безътиной сухан меғӯяд:

Чу зарри қалб мардуд асту таквими кӯҳан ботил
Дар ин мулке, ки мо дорем, ярлиғи татори ту.

(I—12).

Гоҳе ҳам хашму ғазаби шоир ба дараҷаи интиҳо мерасад ва ӯ мардумро ба муҳофизати ватан—Эронзамин даъват мекунад:

Чу Золи Зар бирав Эронзамин ниғаҳ медор,
Чу Рустам ар назанӣ дар билоди Тӯрон теғ!

(I—193).

Ҳарчанд чунин байтҳои рӯирост ба муҳофизати ватан даъваткунандаи Сайф каманд, байтҳои васфкунандаи қаҳрамонони «Шохнома» Рустам, Зол, Бижан, Фаредун, Кисро ва амсоли инҳо, ки ба торҳои ҳиссиёти озодихоҳии ҳамзамонаш ҷанг мезаданд, кам нестанд.

Сайфи Фарғонӣ ғояи зидди зулми муғулро ба василан тасвири харобии мамлакат ва зиндагии қашшоқонаи заҳматкашон низ пеш меронад. Мамлакат саросар харобу вайрон ва ғӯё ки зери пой фил монда бошад:

Чу баста зери пой фил мулке
Ба дасти ин авонон уфтода.

(—118).

Гуфтам андар кунчи узлат рӯ ба девор оварам,
Чун кунам, дар шаҳри мо як хонаро девор нест?

(III—139).

Харобии мамлакат дар ду қасидаи ба Ғозон фиристодаи Сайф муфассал ва ба тарзи ҷонқоҳ акс ёфтааст. Шоир дар ин ду қасидаи маҳкумкунандаи зулму ҷавр ба бесарихои ҳукмронони вилояти Рум, ки ҷузъи қаламрави Ғозон буд, бо ҳақиқии бебоқонае тамоми нуқсонҳоро ба подшоҳи аҳд ҳабар медиҳад ва талаб мекунад, ки подшоҳ барои ободии вилояти Рум чораҳо андешад. Мақсади таълифи қасидаҳо «аз парешонии мулк огоҳӣ» додан ба подшоҳ аст. Сайф парешонии мулк: нооромию нободӣ, қаҳтию гуруснагӣ, зулму ҷабри ҳокимон, андозҳои миёншикан ва гаронии нарху наворо ҷунон тасвир кардааст, ки ба дили бераҳмтарин инсонҳо ҳам нисбат ба мазлумон ҳисси меҳру шафқат бедор мекунад. Вай қасидаи авзалро ҷунин хулоса мекунад:

Бими он аст, ки абдол Хизирро ғўянд:

— Гар суй Рум равӣ, мурдани худ меҳаҳӣ.

Мамлакат ҷумла пур аз мункару маъруфе не,

Ки ба хайр амр кунад ӯ бувад аз шарр ноҳӣ.

Ҳалқ бим аст, ки ҷун зарра пароканда шаванд,

Гар ба эшон нарасад сояи зиллилоҳӣ.

(I—173).

Дар қасидаи дуюм бештар ба вазъи зиндагии заҳматкашон ва аҳли илму адаб диққат дода шудааст. Шоир ба воқитаи муқоиса кардани зиндагии золимон бо зиндагии мазлумон бадии аҳволи дуюмихоро хеле хуб нишон дода тавонистааст:

Золимон мурдадилу мазлумакон навҳакунон,

Ҳеҷ дилсӯзӣ набошад мурдари бар навҳагар.

Золимон хунрез ҷун ғассоду э-эшон халқро

Ҳуни дил сар бар рага ҷон мезабанд ҷун несттар.

(I—181).

Ин қасида назираи қасидаи Анварӣ «Номаи аҳли Хуросон» мебошад, ки онро Э. Броун «Ашқҳои Хуросон» номидааст. Аз ин сабаб ҳам Аҳмади Оташ ба ин ду қасидаи Сайф «Ашқҳои Рум» ном додааст.

Мувофиқи тасвири Сайф мамлакат на танҳо харобазор
ист, балки фазои онро дуду абри зулм фаро гирифтааст. Хар
лаҳза фитнае, зилзилае бармехезаду азобу ранчи мардумро
дучанд мекунад:

Дар даври мо аз оташи бедоди золимон
Чун дуду сел тира шуд обу ҳавои ҳок
(1—133).

Чаҳон сар ба сар зулму удвон гирифт,
Дар ӯ адлу эҳсон нахоҳем ёфт.
(1—138).

Зулм ба ҳар хона лона карда ҷу ҳуҷтоф,
Адл ҷу анко зи ҷашми халқ нилон бул
(1—144).

Зулмхое, ки ҳукуматдорон бар мардум раво медош-
танд, пеш аз ҳама дар сиёсати андоз ифода меёфт. Маълум
аст, ки чингизӣён бештар аз 40 навъ молиёт ҷамъ мекарданд
ва баъзеи онҳо мисли кубҷур соле то 10—12 маротиба сито-
нида мешуд. Назар ба гуфтаи шоир дар натиҷаи ин андоз-
ҳо «мардум аз симу зар ҷу сифр тухӣ» шуда буди дар иваз
он амир «камари зар мекард». Шоир ба муқобили ин кир-
дори зишти чингизӣён ва дастнишондагони онҳо катъиян
эътироз кардааст.

Сайф баробари тасвири харобии мамлакат ва зулму ҷаб-
ри чингизӣён ба зиндагии пурфочиаи заҳматкашон диққати
маҳсус додааст. Вай аз нодорию тангдастии худ дида беш-
тар ғами «як ҷаҳон мазлум»-ро меҳӯрдааст ва «ғами чандин
парешонҳол» ўро ҳеҷ ором намегузоштааст. Мардум паре-
шонҳол, таъби шоир низ парешон аст, зеро тақдири онҳо як
аст:

Манам, ёро, бад-ин сон уфтода,
Диламро сӯз дар ҷон уфтода,
Ғами чандин парешонҳол имрӯз.
Дар ин таъби парешон уфтода
..Басе мардум зи сармо бар заминанд
Чу барф андар зимистон уфтода.
Ба ҷои анбару мушқаш кунун ҳаст
Ғазанда дар гиребон уфтода!
..Аё мазлуми саргашта, ки ҳаст
Чунин маҳруму хайрон уфтода,
Зи ҷаври золимон дар мулки ҳешӣ
Ба ҳорӣ чун ғарибона уфтода!
(1—118—119).

Вазъи аҳолии Рум низ аз ин беҳтар нест. Шоир дар як
қасидаи ба Ғозон фиристодааш менависад:

Қаҳ аз он сон гашта муставлӣ, ки баҳри қути рӯз
Қўшта хоҳарро бародар, хӯрда модарро писар.

Мардуми ташначигар аз зиндагони ғашта сер,
Чун сағони гурсна афтода андар якдигар!.
(1—181)

Ҳамин тавр, Сайф чун инсондӯсти ҳақиқӣ ба ҳимояи деҳ-
қонону ҳунармандон, олимону шоирон, лашкариён, сарват-
мандони хонахаробшуда ва пешвоёни зулмдидаи дин қиё-
намуда, аз ҳокимону подшоҳон талаб мекунад, ки ба онҳо
мадад расонанд, мамлакатро обод кунанд. Аз ҷумла, б-
амире менависад:

Раиятанд аёлат, чу модари мушфик
Бидеҳ ба ҷумла зи пистони адлу эҳсон шир
(1—120).

Шоир барои ба ин мақсад ноил гардидан воситаҳои гу-
ногунро истифода мебарад. Вай ҳукмронро аз оби дидаи
мазлум, аз мукофоти амал метарсонад, подшоҳони гузаштаро
мисол оварда меғӯяд, ки одилу некӯкорон ба некӣ ёд меша-
ванду золиму бадрафторон ба бадӣ:

Мақун, гар шоҳу султони, ба зулму ҷавр вайронӣ,
Ки то акнун асар мондаст адлободи Кисро.
(11—220)

Ғайр аз ин, дар шеърҳои Сайфи Фарғонӣ танкиди аҳли
сарват, хусусан ҳукуматдорон: подшоҳ, амир, вазир, мустав-
фӣ, қозӣ, ҳоким ва дигар амалдорони подшоҳӣ ҷои муҳим
дорад. Шоир табақаи ҳокимро барои он танқид мекунад, ки
ҳама ба толону торочи молу мулки заҳматкашон машғуланд.
Охириин луқмаро аз даҳони мӯхтоҷон кашида мегиранд. Под-
шоҳ ба ҷои он ки «мулкро бихиштсифат» кунад, худ онро
вайрон месозад. Подшоҳ боз барои он сазовори сарзанишу
ҳаҷв аст, ки вай «танпараст» буда фикри мустақил надорад.
«Берою бетадбир» аст ва ҳар он чӣ пешкори хартабъаш ғӯ-
яд, ҳамонро мекунад. Аз ҷумла, шоир навиштааст:

Харе шуд пешкори ту, ки дар вай нест як ҷав дин,
Дили халқе аз ӯ танг аст андар рӯзи бори ту.
Ба ботил чун ту машғулӣ зи ҳаққу халқ беҳашъят,
На хавфе дар даруни ту, на амне дар диёри ту.
Ба пой кайрават рузе дар он ногаҳон дар сар,
Вагар сум бар фалак сояд саманди роҳвори ту.
(1—7)

Сайф ҳар қадар ки чингизиёнро бад бинад, ҳамдастони
маҳаллии онҳоро низ ҳамон қадар бад мебинад (Як сабаби
номашхур мондани шоир ҳам бояд дар ҳамин ҷо бошад). Ин
ҳолат, махсусан, вақти танкиди вазир, муставфӣ, ҳоким, қо-
зӣ, бозорӣ зоҳир мегардад, зеро, чунон ки медонем, гурӯҳҳои

юмбурдаро маҳаллиён ташкил меоданд. Шоир мегӯяд, ки назир аз хартабӣ мағрури ҷоҳу ҷалол, муствафӣ чун ҷаҳдум машғули ба мардум заҳр задан, қозӣ аз паи ҳилагарии порахӯрӣ—хулоса ҳама мағрури молу ҷоҳанд ва аз ҳоли раият парвое надоранд. Хусусан, ҳаҷви дар ҳаққи қозӣ гуфтаи Сайф хеле барҷаста ва нишонрас баромадааст:

Ае қозии ҳилаатгар, ҳаромшомии ришватхур,
Ки бединист дини туву бешаръи шиори ту!
Дили бечорае розӣ набошад аз қазои ту,
Зани ҳамсоје омин набуда дар ҷавори ту
Туро дар сар кулаҳдорест чун қофар, аз он ҳар шаб
Бӯбантад ақд бо фитна сари дастордори ту!

(I—II).

Ба ин тариқа, қасидаҳои Сайфи Фарғонӣ ба маънии томи сухан аз мадҳу санои подшоҳон ҳолӣ буда, аз танкиди зулму залолат, феълӣ атвори зишт, камбудии норасоииҳои муҳит, аз минбари тарғиби адлу дод, ақидаҳои инсондӯстӣ, пандомӯзӣ ва ирфонӣ иборат аст. Аммо набояд фаромӯш кард, ки шоир ба тақозои замон бисёр фикрҳои иҷтимоии сиёсиашро зимни ақидаҳои тасаввуфӣ ва динӣ ифода кардааст. Албатта, гумон кардан хатост, ки гӯё шеърҳои Сайф ҳама ба мисли порчаҳои мазкуранд. Эҷодиёти ӯ низ мисли эҷодиёти тамоми мутафаккирони асрҳои миёна аз маҳдудиятҳои таърихӣ ва зиддиятҳои ғоявӣ ҳолӣ нест. Масалан, шоир медед, ки дар натиҷаи истилои муғул ва зулму ҷабри арбобон мамлакат вайрону оммаи васеи мардум хонахароб мешуд, аммо вай роҳи ҳалосиро танҳо дар падид омадани подшоҳи одилу додгустар медед, зеро мамлакатро бе подшоҳ тасаввур карда наметавонист. Вай давлатро аз дин ҷудо намендешт, яъне ба ақидаи ӯ давлат бояд ба пояҳои дин барқарор карда шавад. Вале ин маҳдудияту зиддиятҳои ғоявӣ, ки зодаи заъми замон буданд, қимати ашъори иҷтимоии шоирро паст намегардонанд.

Як ҳиссаи шеърҳои Сайфро мавзӯҳои тарбиявӣ ахлоқӣ, тасвири манзараҳои дилрабои табиат, васфи баҳору Навруз, танкиди намояндагони ҷудогонаи дин ва амсоли ин ташкил додаанд.

Сайфи Фарғонӣ на танҳо барои ихлоси фикрҳои баланд ва маънииҳои бориқ қушиши зиёд ба ҳарч додааст, балки барои дар либоси зебо ҷилва намудани онҳо ба бозёфтҳои шоиронае ноил гардидааст. Маҳале, ки шоир ба воситаи он ҷусну қубҳи шеърро месанҷид, гуфтаи зерин аст:

Шеърӣ қасе ки ҳондӣ ҳолат дигар нашуд,
Теғаш набӯд тез, ки захмаш асар надошт

(II—216).

Ба акидаи шоир шеърӣ хуб он аст, ки хонданааш ба кас лаззат бахшад, касро ба фикр кардан водор намояд. Меъёри шоир хеле оддист, аммо шеъре, ки ба талаби боло ҷавоб дода метавониста бошад, фақат дар сурати мувофиқ афтодани мазмуни оӣ ва шакли зебо ба вучуд меояд. Аксари ғазалу қасидаҳои Сайф ба ин талаб ҷавоб дода метавонанд.

Сайф бо вучуди татаббуъ ва пайравӣ намудан ба ашъори гузаштагон дар шеърҳои худ тарзи хоссаи худро нигоҳ дошта тавонистааст. Нағмаҳои наве, ки шоир ба он борҳо ишора мекунад, ба ҳамин роҳу равиши тозаӣ ӯ марбут аст (Хушкӯди қавли ҳар кас қобили самъи ту нест—Нағмаҳои нав шунав аз булбули бӯстони хеш, III—161). Нағмаҳои навро, пеш аз ҳама, мақсад ва вазифаи дар пеш гузаштаи шоир тақозо мекард. Воқеан қасидае, ки ба мардуми заҳматкаш бахшида шудааст (на ба табақаи ҳукмрон!), мебоист мувофиқи завқу салиқаи он мардум суруда шавад, соддаю раван бошад. Чунин шеърҳои Сайф аз тақаллуфоти шеърӣ дур мебошанд. Баръакс шоир барои ҷуртаҷсирии суҳанаш аз забони ғуфтуғуӣ халқ, таъбиру ифодаҳо, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ моҳирона истифода мебарад. Вале чунин шеърҳои, ки маҳз барои сохтани санъате ишро шуда бошанд, дар деҳони Сайф вучуд надорад.

Баъзе шеърҳои ирфонӣ динии Сайф низ ба ин равиши содда эҷод шудаанд, зеро онҳо низ барои оммаи васеи мардум ғуфта шудаанд. Аммо аксари шеърҳои динӣ ирфонӣ Сайф душворфаҳманд. Дар чунин шеърҳо шоир, аз як тараф, «Ман рӯи ғараз нухуфта дорам—Дар буркаи рангпӯши ашъор» (1—72) гӯяд, аз тарафи дигар, калимаҳои арабии ношиносро бисёр истифода бурдааст. Сайф дар ашъори динӣ ирфонӣ ба оёту ҳадис бисёр ишора мекунад, ки ин фаҳмидани шеърҳо боз ҳам душвор мегардонад.

Ба вучуди ҳамаи ин, қимати асосии эҷодиёти Сайфро ғазалҳои, ки дар онҳо ишқи поку самимии инсонӣ тараннум ёфтаанд ва қасидаҳои, ки дар онҳо шоир ба муқобили зулму ҷабри арбобон эътироз ва манфиатҳои заҳматкашонро ҳимоя кардааст, муайян менамоянд. Ин тарафи эҷодиёти Сайф дар адабиёти равиӣ пешқадами асри XIII ва ибтидои асри XIV мақоми муҳимме дорад ва шоирро дар радифи бузургтарин адабиёни он замон мегузорад.

Х О Ш И Я

Боби аввал

Ҳаёти адабии Эрони Ғарбӣ дар асри X ва ибтидои асри XI

¹ E. Brown A literary history of Persia, V. I. London, 1919
Дар бораи Соҳиб номи Аббод саҳифаи 274, онд ба «Ятимат -уд даҳр» ва
«Татимат-ул-ятимат», саҳ 445—448, дар бораи «Думият ал-каср», саҳ. 44.
Дар тасвири «Дубоб-ул-албоб» (саҳ 450—471) Браун мазмунни ин асарро
нақл карда истода, дар ҳамон ҷо он ба намоишгоҳи адабиёти
Эрони Ғарбӣ (Қамарии Ҷурҷонӣ, Абӯ Зирои Ҷурҷонӣ, Мансури Ман-
тиқӣ ва ғайраҳо) таваққуф мекунад.

² Jan Rypka. Iranische Literaturgeschichte. Leipzig, 1959, ss 146—148.

³ Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон Ҷ. I, Техрон
1332, саҳ. 334—342; 388—393; 394, 396.

⁴ محمود غنّاوى الزهرى الادب فى ظل بنى بويه، القاهرة،
с. 303—304 1368

⁵ Ниг: Забехулло Сафо Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ. I.

⁶ Мардамбек, саҳ. 4.

⁷ Маълумоти муфасссалро дар бораи Соҳиб ва осори ӯ ниг Носе
Мирзо Муҳаммадалихон. Соҳиб б. Аббод Маҷаллаи «Армуғон»
соли 8. № 4, 5, 6, Аҳмад Баҳманъёр, Соҳиб бинни Аббод Техрон,
1344 хш.

⁸ Ниг. Боби дуюми ҳамина китоб.

⁹ Бо ин афоризм шеъри Меҳёрӣ Даиламиро муқоиса кунед.

¹⁰ Бо зарбулмасали «Узри бадтар аз гуноҳ» муқоиса кунед.

¹¹ Аббос Иқбол. Қобуси Вушмғири Зиери. Берлин, 1342 х.
саҳ 20—21. Китоби «Қамол ал-балоға» соли 1341 ҳиҷрӣ дар Қоҳира нис
ба таъъ расидааст.

¹² Абӯ Мансур ал-Утбӣ. Китоб-ал-Ямини. Лоҳур, 1883, саҳ. 189—
191. Ниг. Иқбол. Қобус, саҳ. 19.

¹³ Дар бораи афоризмҳои Қобус ниг. «Қобуснаме», перевод, статьи
и примечания Е. Э. Бертельса. М., 1958, стр. 13, 14, минбаъд. Е. Э. Бер-
тельс. Қобуснома.

¹⁴ Дар бораи шеърҳои ӯ ниг Ҳамасрони Рӯдакӣ. Сталинобод, 1958,
саҳ. 228.

¹⁵ Бадеъуззамон Фурӯзонфар. Сухан ва суханварон
Ҷ. I, Техрон, 1308, саҳ. 21, 22.

¹⁶ Ҳамасрони Рӯдакӣ, саҳ. 44.

¹⁷ «Ли» (бо арабӣ) — маро, онӣ ман, «ла» — ту, онӣ ту.

¹⁸ Ниг. Маҷмаъ-ул-фусаҳо. Ҷ. I, саҳ. 381.

¹⁹ Дар бораи таҳлили ин қасидаҳо ва ихтилофи байни Ғазоирӣ ва
Унсурӣ ниг. Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литера-
туры. М., 1960, стр. 332—335.

²⁰ Аббос Иқбол. Эҳёи як қитъа аз Ғазоирӣ Розӣ Маҷаллаи
«Армуғон», нашри соли 15-ум, № 5, саҳ. 334.

²¹ Шеърҳои Мансури Мантики дар маҷмӯаи «Ҳамасони Рӯдакӣ», сах. 140—146 дарҷ шудааст.

²² Дар бораи муборизаи мафкуравии маддохони дарборӣ ба муқобили Фирдавси ниг. Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы. Стр. 349—350.

²³ Marzuban—nama... Ed, by Mirza Muhammad of Gazwin, GMS, V. VIII Leiden, 1909, p. 9. Инчунин Е. Э. Бертельс «Қобуснома», сах. 266.

²⁴ Унсур ул маоли Қайковус. Қобуснома. Нашри Саид Нафисӣ. Техрон, 1933, муқаддимаи Нафисӣ; Е. Э. Бертельс. Қобуснома, сах. 8.

²⁵ Амин Маҷиддин Бадави. Баҳс дар бораи Қобуснома. Техрон. 1956, сах. 90—96.

²⁶ Али Асғар Муниён. Таърихи таълифи Қобуснома. Маҷаллаи «Яғмо», нашри соли 14-ӯм, № 7, (159).

²⁷ M. Minovi. Qabus-nama'nin yeni nüshası hakkında. Sürkiyat mecmuası İstanbul Üniversitesi edebiyat fakultesi, Sürkiyat İnstitüsü tarafından gikarılır, II, 1958.

²⁸ Дар бораи тарҷима ва нашри «Қобуснома» ниг.: С. Нафисӣ. Қобуснома, муқаддима; Е. Э. Бертельс. Қобуснома, сах. 6, 28, 31, А. Е. Крымский. История Персии..., т. I, 53.

²⁹ E. Brown. A literary history of Persia, V. II, pp. 275—287; А. Е. Крымский. История Персии. Т. I, стр. 525—559.

³⁰ Ниг. М. — Н. Османов. Сводь иранского героического эпоса («Худой—наме» и «Шахнаме») как источники «Шахнаме» Фирдоуси. Уч. зап. ИВАН, XIX. М., 1958.

Боби дуюм

Адабиёти асри XII

¹ Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы, стр. 491—527.

² Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷилди дуюм, аз миёнаи қарни панҷум то оғози қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ. Техрон, 1336.

³ Ниг. ҳамин китоб, сах. 103.

⁴ Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы, стр. 486, 487.

⁵ Самаки айёр. Ҷ. 1. Душанбе, 1969; Ҷ. 2. Душанбе, 1971.

⁶ Аз осор ва ахволи Бурдонӣ имрӯз маълумоти хеле каме дар даст аст. Ниг. Девони Амир Муиззӣ, ба сазӣ ва эҳтимоми Аббос Иқбол. Муқаддима. Техрон, 1318; Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ. 2, сах. 430—432.

⁷ Низомии Арузӣ. Чаҳор мақола. Техрон, 1319, сах. 35—37. Бо ихтисорот ва таъбири тахрир нақл шуд.

⁸ Муаззо — дар азо монда.

⁹ А. Абдуллаев. Творчество Адиба Сабира Тирмизия. Автореф. канд. дисс., М.—Л., 1961.

¹⁰ Бадеъуззамон Фурӯзонфар. Сухан ва суҳанварон. Ҷ. 1, сах. 346.

¹¹ Наср ё насрон — номи ду ситораест, ки яке ҳаракат мекунад ва дигар бе ҳаракат аст, **самок** — номи ду ситорае, ки дар неши ситораи Асад воқеъ аст; **Саҳо** — номин яке аз ситораҳо; **шеър** — номи як ситорае, ки дар бурҷи Ақраб воқеъ гардидааст.

¹² Девони Асириддини Аҳмадӣ. Тасҳех ва муқобала ва муқаддима ва шарҳи ҳол ба қалами Рӯкиддин Ҳумоюн Фаррух, Техрон, 1337.

¹³ Ақим — қисир, безурӯёт.

¹⁴ Фитрат Сайфи Исфарангӣ «Раҳбари Дониш», 1928, № 3, сах. 11—17.

¹⁵ Сухо — номн ситора.

¹⁶ Лутфалибеки Озар. «Оташката», чопи Бомбай, 1299 ҳиҷрӣ, 307—308.

¹⁷ Хусайнқулихони Азимободи. Ништари шиқ. Нухсан фонди музеи А. А. Семёнов, № 88, варақи 1336.

¹⁸ Давлатшоҳи Самаркандӣ. Тазкират-уш-шуаро. Лондон, 1901, сах. 138.

¹⁹ Лубоб-ул-албоб. Чопи Лейден, 1903, сах. 298—307.

²⁰ Давлатшоҳи Самаркандӣ. Тазкират-уш-шуаро. Лондон, 1901, сах. 109—114.

²¹ Р. Бё. Феҳрист. Ҷ. II, сах. 562—563.

²² Mablavi Muqtadir. Catalogue of the arabic and Persian manuscripts in the Oriental Public Library of Bampore, V. I, Calcutta, 1908, pp. 46—48.

²³ Э. Браун. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷ. 2. Кембридге, 1956, сах. 412—425 (минбаъд: Э. Браун. Таърихи адабиёт).

²⁴ З. Беҳулло Саф. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ. 2, Техрон, 1336, сах. 750—764. (Минбаъд: Саф. Таърихи адабиёт).

²⁵ Номгуи сарчашма ва адабиёти ин мавзӯро боз такмил додан мумкин аст, аммо ҳеҷ яки онҳо зиёда аз он ки гуфтем, маълумоти тозае на мебахшад. Дар ин ҳусус ба феҳристи Муктадир муроҷиат намоед.

²⁶ Ибтол — инкор.

²⁷ Заҳир аз тангии маишат ва номусоидати аҳволш пештар ҳам қасди видон Нишопур карда будааст, ки узрхоҳона ба Туғоншоҳ менависад:

Кироси заҳра, ки бо ин дили зи сабр нафур,
Дар афғанад суҳане аз видон Нишопур.

Дар ҷои дигар аз қасди тарки Нишопур ба Туғоншоҳ менависад:

В-агар заруратам аз шаҳр мебибояд рафт,
Чунон ки не сафари бошаму на даргоҳӣ.
Ба ҷуз мисол маро марқабе дигар бояд,
Ки барнишинаму сарл аст, ин агар хоҳӣ.

²⁸ Девони Заҳири Форъёбӣ, шомили қасонд, қитъаот, таркибот, ғазалиёт, маснавӣ, рубонёт ва ашъори арабӣ. Ба қўшиши Тақии Биниш. Машҳад, 1337.

²⁹ Дар девони Заҳир 5 ғазал (32 байт) ва 54 рубой (108 байт) оварда шудааст.

³⁰ Баҳористонӣ чопи сангии Конпур, 1906, сах. 101.

³¹ Дар асрҳои XI—XIII калимаҳои форсиро, ки бо овози «д» ба охир мерасид, бо «^ذ» менавиштанд, аммо як ҳел меҳонданд. Қондаи қофия то андозае, ба ин шакл роя менамуд, ки шоир калимаҳои бо овози «д» тамомшавандаро, агар бо «^ذ» ва «^ذ» навишта шавад, қофия карда наметавонист.

³² J. Hammer. Geschichte der schönen Redekünste Persiens, Wien, 1818, pp. 88—100.

³³ В. А. Жуковский. Али Аухадэддин Энверӣ. Материалы для его биографии и характеристики. Спб., 1833.

³⁴ Девони Анварӣ. Ҷ. дуюм, муқаттаот, ғазалиёт, рубонёт. Ба эҳтимоми Муҳаммад Тақӣ Муқдаррис Разавӣ. Техрон, 1340.

³⁵ Ин таҳлили В. А. Жуковский ба маълумоти шорехи девони шоир Абулҳасан Фароҳонӣ асос ёфтааст.

³⁶ Мурсил-ар-риёх — фиребгонанда; намоиш.

³⁷ Ниг. муқаддимаи Мударрис Разаӣ, сах. 46—50.

³⁸ Мо дар боло гуфтем, ки Анварӣ тахминан дар охирҳои соли 1090 таваллуд шудааст.

³⁹ Девони Анварӣ соли 1266/1850 дар Табриз, соли 1889 дар Лахав соли 1898 дар Қонпури ва дигаре ба таърих дар Ҳиндустон чоп шудааст.

⁴⁰ Ин шарҳи Фароҳонӣ ҳоло дар Техрон чоп шудааст: Шарҳи муҳкилоту девони Анварӣ, таълифи Абулҳасан Ҳусайнӣ Фароҳонӣ, ба таҳрири Мударрис Разаӣ. Техрон, 1340.

⁴¹ Девони Анварӣ. Ҷ. аввал, Қасоид. Техрон, 1338; Ҷ. дуюм. Мукаттаот, ғазалиёт, рубоӣёт. Техрон, 1340.

⁴² Шоир мегӯяд, ки ҳарфи «ро»-и شعر-ро ба охир набар, балки, «айни» شعر-ро ба охир бар, ки شرح мешавад, яъне пеш аз ҳама то ба шаръ, шариаат кӯш.

⁴³ Нигаред ба қайди 40, ҳамин боб.

⁴⁴ «Ло набӯю баъдӣ» ҳадиҷест, ки тарҷумааш «баъди ман пайғамбар нахоҳад шуд» гуфтаи аст.

Боби сеюм

Ҳаёти адабии Озарбойҷон дар асри XII

¹ И. Асир-и Хусрау Сафарнамә. Перевод и вступительная статья Е. Э. Бергельса. М.—Л., 1938, сах. 37. Чопи Душанбе, 1970, сах. 11.

² Дар соли 1954 профессори Университети Табриз М. Нахчевон-девори Катронро нашр карда буд: Катрони Табриз: Девон. Табриз, 1333.

³ Ниг. Бадеузмамон. Сухан ва суҳанварон. Ҷ. 2, сах. 139. Аббос Иқбол ҳам дар муқаддима ба «Лугати фурс»-и Асади павишта, худ ба ҳамин ҳулоса меояд. Абул Мансур Алӣ бини Аҳмади Асади Тӯсӣ. Китоби Лугати фурс, ба тасҳих ва ҷаҳими Аббос Иқбол. Техрон, 1319. Асади дар ин китоб лугати Катронро ноҳ мебарад ва мо вучуд доштани лугати мазкурро аз ҳамин медонем.

⁴ Таҳлили сабкӣ Хӯросонӣ дар асри X дар китоби муаллифи ӯ сатрҳо дода шудааст. Ниг. Е. Бертельс. История персидско-таджикской литературы, стр. 122—188.

⁵ Яъне Ҳосид (ҳасуд) ҷун Фарҳод ҳалок мегардад, носеҳ (насиҳагар) монанди Ширин хушбахт мешавад.

⁶ Ба паҳи шудани ин афсона «Сибсатнома»-и Низомулмулк ҳам ишора мекунад. Ниг. «Снасет-намә» перевод Б. Н. Заходера, М.—Л., 1946, сах. 182.

⁷ Эҳтимол, бисёрин аз Шервоишохон дар оила ба забони лезгӣ гуфтугӯ мекарданд.

⁸ Аксарияти адабиётшиносони Аврупо уро ба ҳамин ном ёд мекунан. Вале Абулдуло талаффуз кардан ҳам мумкин аст. Зеро дар баъзе дастхатҳо ҳамин тарз ҳам нишон дода шудааст.

⁹ Бу Алӣ — шайх машҳури мутасаввиф Абу Алӣ Ҳасан б. Муҳаммад Дакқок, ки ба фасоҳат ва балоғат низ машҳур будааст.

¹⁰ Ниг. Minorsky. Khaqani and Andronicus Commens. BSOAS 1945, v. XI, fasc. 3, p. 550—578.

¹¹ Ин қасида аз «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» (сах. 339) гирифта шуда. Ба байти афтодамондаш аз «Оташқада» илова карда шуд (сах. 50).

¹² «Хафт пайкар»-и Ҳаким Низомии Ганҷай. Ёдгор ва армуғона Баҳид Дағтардӣ. Техрон, 1315, сах. 37.

¹³ Hadi Hasan. Falaki-i-Shirwani, his times life and work. London 1929 (Минбаъд: Х. Ҳасан. Фалакӣ).

¹⁴ Falaki-i-Shirwani. Divan, ed. by Hadi Hasan, London, 1929 (Минбаъд: Фалакӣ. Девон).

¹⁵ «Ман ҷӯйа ал-узом» — кист, ки устухонро зинда кунад? (Қуръон, XXXVI, 78) яъне: ҳарчанд худо мегӯяд, ки ба ҷуз у касе устухонро зинда карда наметавонад, Шервоншоҳ ин корро карда тавонист.

¹⁶ Фалакӣ. Девон, сах. 57—58, шеърӣ 820—846.

¹⁷ Аз рӯи принципи хронологӣ эҷодиёти Ҳокониро аз эҷодиёти шогирд. у Фалаки пештар дида баромадан лозим буд, вале мо дар ин ҷо ба хронология риоя накардем, зеро ингуна ҷой додани материал торафт мураккабтар шудани техникаи иазми ин ғуруҳи шоиронро равшан нишон медихад. Зимнан гуфтан мумкин аст, ки ин тавр ҷой додани материал аҷибхати хронологӣ ҳам то андозае дуруст аст, чунки Ҳоконӣ аз шогирди худ Фалакӣ, зиёдтар аз ним аср умр дидааст.

¹⁸ Четверостишия Хакани. Издал и перевел К. Г. Залеман. Диссертация на степень магистра. Спб., 1875.

¹⁹ «Ҳоконӣ—Низомӣ—Руставели». Т. I, М.—Л., 1935, т. II, Тбилиси, 1966.

²⁰ M. Muḥammad Shuaib. The Qasidah of Khaqani... translated into English with full explanatory notes and commentary. Lahore, 1901.

²¹ Қуллӣи Ҳоконӣ. Лақнаб, 1295; Девони Ҳоконӣ, Лақнаб, 1293.

²² Муҳаммад Али Носеҳ. Шарҳи ҳоли ҳаким Ҳоконӣ. Маҷмӯи «Армуғон», соли панҷум, шумораи 7 ва 8, сах. 375.

²³ Бадеъуззамон. Суҳан ва суҳанварон. Ҷ. дуюм, сах. 300—403.

²⁴ Девони Ҳоконии Шервонӣ, ба тасҳеҳ ва таҳияи ва таълиқоти Али Абдураҳим. Техрон, 1316.

²⁵ Дар ин байт лафзбозӣ ва тазод ҳаст; «Шарвон—Хайрвон», яъне «Дӯри шар» — «Дӯри Хайр». Ин байт равшан нишон медиҳад, ки дар он замон «Шарвон» машҳур будааст. Э. Браун пас аз Н. В. Хаников ватани Ҳокониро Ганҷа мешуморад, лекин дар эзоҳот қайд мекунад, ки гуфтаҳои худӣ шоир муҳолифи ин фикр аст.

²⁶ Ниг. Қ. И. Чайкин. Қ. установлению некоторых дат биографии Хакани Маҷмӯи «Хакани—Низами—Руставели», сах. 17.

²⁷ Ҳоконӣ. Ғуфат-ул-ироқайн, сах. 192.

²⁸ Ҳоконӣ мисли аксари ҳамзамонаш ва муаллифони мусулмонии замони охир, истилоҳоти насрониро аз зардуштӣ фарқ намекунад.

²⁹ Яъне қуръон.

³⁰ Яъне амаки Ҳоконӣ.

³¹ Яъне «Хассони форсиён». Дар ин лақаб Ҳоконӣ бо Шоирӣ дарбори Муҳаммад пайгамбар—Хассон-ибни Собит (с. в. 674) баробар карда мешавад. Ҳарчанд Хассон чандон шоирӣ хуб набошад ҳам, азбаски бо пайгамбар аввалин бор бо шеър мадҳу сано гуфта буд, тақводории мусулмони такозо менамуд, ки ӯ беҳтарини шоирони араб ҳисоб карда шавад.

³² «Он муҳид Абӯлаълон софил...» Ҳамин истилоҳи «муҳид» боз дар як ҷои дигари шеър вомеҳӯрад ки бо истилоҳи Исмоилӣ ҳаммаъно мебошад.

³³ Сифр ва оҳод — ишора ба шакли навиштаи калиман арабии «(oī)».

³⁴ Баъд шоир худро ба тақвими кӯҳнае монанд мекунад, ки дар рафъаҳо ҷанг зер карда хоб мекунад ва ба доруфурӯш барои дорупечонӣ ба як нули сиёҳ фурухта мешавад.

³⁵ Таҳминан қарибҳои солҳои 569/1173—74 ё 570/1174—75.

³⁶ «Дил» дар ин ҷо ба маънои «маркази тафаккур», ки дар ашъори суфиён маъмул аст, қор фармуда шудааст. «Ушр» — даҳ ояти аввали Қуръон аст.

³⁷ Дар бораи қасидаи Ҳоконӣ ва боз 10 назираи он ниг. Е. Э. Бергсбергс. Джами. Эпоха, жизнь и творчество. Сталинабад, 1949, сах. 39—40.

³⁸ Бадеъуззамон. Суҳан ва суҳанварон. Ҷ. 2, сах. 250—282.

- ³⁹ В. В. Бартольд. Иран, стр. 151, 152.
⁴⁰ Дар ин бора ниг. Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960, сах. 237—240, 313—316.
⁴¹ Ниг. Дар ҳамин ҷо, сах. 431—438, хусусан сах. 437—438.
⁴² **Оппок** — лафзи туркист, ба маънии хеле сафед.
⁴³ Ниг. Г. Ю. Алиев. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. М., 1960, стр. 115—168.
⁴⁴ Е. Э. Бертельс. Низами и Фузули, М., 1962, стр. 454, 455.
⁴⁵ Хамин ҷо, сах. 242—249; И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения. Ч. II, М., 1956, стр. 588—652.

Боби чорум

Исмоилия ва адабиёти исмоилӣ дар асрҳои XI—XII

- ¹ А. Е. Бертельс. Насири Хосров и исмаилизм. М., 1959, стр. 47—48.
² Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии; К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. VIII, стр. 126.
³ Баромади калимаи «кармат» ҳоло маълум нест. Таҳмин мекунамд, ки вай дар асри VIII аз калимаи лаҳҷавии семитӣ «қармис»—деҳқон пайдо шудааст.
⁴ Ф. Энгельс. К истории раннего, христианства; К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. XVI, ч. 2, стр. 423; инчунин ниг. сах. 424—425 ва 428.
⁵ Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии. Стр. 129, 130.
⁶ К. Маркс. Ф. Энгельс. Избранные письма, ОГИЗ, 1947, стр. 422.
⁷ Сиясет-намз. стр. 212 ва саҳифаҳои минбаъда. Б. И. Заходер. Мухаммед Нахшаби, Ученые записки МГУ, вып. 4, 1940.
⁸ Ниг. А. Е. Бертельс. Насири Хосров и исмаилизм. М., 1959, стр. 85 ва минбаъда.

⁹ *سيرة المؤيد في الدين داعي الدعاة. ترجمة حياته بقلمه وتقديم و تحقيق محمد كامل حسين القاهرة. 1949* (минбаъд ас-тират)
ديوان المؤيد في الدين داعي الدعاة تقديم و تحقيق محمد كامل حسين. القاهرة 1949 (минбаъд Девон); *المجالس المستنصرية الداعي ثقة المام علم الاسلام، تحقيق محمد كامل حسين (القاهرة، 1944).*

¹⁰ Доир ба ин даврани таърихи исмоилия (1090—1256) тадқиқоти махсуси олимони америкии бахшида шудааст: S. Hodgson, The order of Assassins, the struggle of the early Nizari Ismailis against the Islamic world S-Gravenhage. 1955.

Ин асар материали зиёд ва тақрибан библиографияи пурраи ин масъаларо дар бар мегирад. Ба проблеман моҳияти иҷтимоии «дэъватӣ ҷаида» муаллиф тақрибан дахл намекунад.

¹¹ Исмоилиҳои Сурия худро тарафдорони Низор эълон карда, як қатор қалъаҳоро забт намуданд. Додани характеристика оид ба исмоилияи сурия дар асри XII ба вазифаи ин кор дохил намешавад. Дар ин хусус ниг. M. Hodgson, The order of Assassins, pp. 89—99, 185—209.

¹² Минбаъд тамоми низориҳо танҳо ворисони Низорро имомони ҳақиқӣ ҳисоб мекунамд.

¹³ Ниг. Баёноти пурраи ин таърих дар асари M. Hodgson The order of Assassins, pp. 41—98. Ниг. инчунин: А. Е. Бертельс. Насири Хосров и исмаилизм. Стр. 135—142.

¹⁴ W. Ivanov. A guide to Ismaili Literature London, 1933.

¹⁵ Мувофиқи маълумоти «Ҷамъияти исмоили» то соли 1956 дар 10

моми мамлакатҳои дунё ба тарзи илмӣ 45 матни исмоилии нашо шудааст. Ниг.: The Ismaili Society of Bombay, the tenth Annivercary, 1956.

¹⁶ А. Е. Бертельс. Рудаки и Карматы, «Рудаки и его эпоха» (сборник статей). Сталинабад, 1958, стр. 63—78.

¹⁷ Two early Ismaili treatises..., persian text by W. Ivanov, Bombay, 1933; Нигаред ба тарҷиман М. Hodgson, The order of Assassins, pp 279—324. Ин асарро бо рисолаи «Каломи пир» набояд иштибоҳ намуд.

¹⁸ Сафарнома. Нашри М. Фанизода. сах, 78.

¹⁹ Девони ашъори Хақим Абӯ Муин... Носири Хисрави Қабодиёнӣ, Гелрон, 1304—1307 шамсӣ.

Рақамҳои дохили қавсайн дар ин ҷо ва минбаъд саҳифаи девон ва ғарбӣ сатри ҳамаи саҳифаро нишон медиҳанд.

²⁰ Сафарнома, сах. 90 ва Ваҷҳи дин, нашри Қовиёнӣ, сах. 55.

²¹ Kalami pir..., ed by W. Ivanov, Bombay, 1935, P. XVII—XIX; Nasiri Khusraw and Ismailism, pp. 12—17; Problems in Nasiri Khusraw's biography, pp. 16—21.

²² Фидоӣ, Китоби ҳидоят ал-муъминин, Нашри А. А. Семенов, М., 1959, сах. 77 ва минбаъда.

²³ Фотимиҳо бо мақсади тобеъ намудани тамоми дунё ба «оли пайгамбар», «имомии замон» ҳамаи мулкҳои бонуфусро ба 12 қазира тақсим карда буданд. Дар сари ҳар як аз ин «қисмҳои дунё» ҳуҷҷат ё худ соҳиб қазира-сардори таълимотчиёни ин вилоят меистод, ки вай дар маротибаи фотимиҳо як симон хеле муҳим буд.

²⁴ «Шаш фасл», сах. 44.

²⁵ Ҳуҷҷатҳои аз ҳама қадимтарин, ки дар Юмгон пайдо шудаанд, васиқаҳои, ки ба соли 913 ҳиҷрӣ (1290) тааллуқ дорад. Дар ин ҳуҷҷатҳо гуфта мешавад, ки Носир-сайид аст аммо дар бораи исмоили будани ӯ чизе гуфта нашудааст, соли вафот дар болои қабр нест. Мазор дар соли 1109 х. (1697-98) таҷдид шудааст. Часади Носири Хисрав дар гори зери мазор буда, дар мазор ғайр аз ду нусхаи қадимии Қуръон дастнависҳои дигар нест. Дар масофаи сад мил аз мазори Носири Хисрав мазори бародари ӯ Абӯсаид воқеъ шудааст.

²⁶ Дар ин боб баъзе материалҳои Е. Э. Бертельс низ истифода шудааст.

²⁷ Носири Хисроу. Избранное. Сталинабад, 1949, стр. 13—15.

²⁸ Рӯзномаи «Пайки сулҳ», аз 17-уми даи 1328 ҳиҷрии шамсӣ (1950).

²⁹ Дар шӯъбаи ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР як нусхаи қадимӣ (асри XIV) маҳфуз аст, ки зиёда аз чил ғазалро (бо номи Носири Хисрав пеш аз ғазали якум) дар бар кардааст. Тарзи услуби ин ғазалхоро муқаррар кардан лозим аст: Шояд онҳо аз ғазалҳои ҷавони Носири Хисрав бошанд.

³⁰ Ниг.: мақолаи мазури Е. Э. Бертельс, сах. 146—149, 151, 152 ва илҷунин: История персидско-таджикской литературы. Стр. 514, 515.

³¹ Бояд гуфт, ки исмоилии давран аввал, ки дар давран шӯришҳои халқӣ тараққӣ мекард, доимо ғояи адолат, ҳатто баъзан адолати иҷтимоиро таъшиқ менамуд.

³² E. Bertels. Grundlinien der Entwicklungsgeschichte des sufischen Lehrspruchs in Persien, «Islamica», vol. III, Fasc. I, 1927.

³³ Сабкшиносӣ. Ҷ. 2, сах. 55, 152 ва минбаъд

Боби панҷум

Адабиёти суфия

¹ Ф. Энгельс. Крестьянская война в Германии, М., 1952, стр. 34—54.

² В. А. Жуковский. Тайны единения с богом в подвигах старца

- Абу-Саида. СПб., 1899 стр. 293. Инчунин ба ҳик. сах. 84—91 рӯҷӯи шавад.
- ³ Ч. Г. Байбурди. Жизнь и творчество Низари—персидского поэта XIII—XIV. Афтореф. канд. дисс. ЛГУ, 1963, стр. 7, 8
- ⁴ В. А. Жуковский. Асари мазкур, сах. 13.
- ⁵ Ҳамон ҷо, сах. 96.
- ⁶ Ҳамон ҷо, сах. 350.
- ⁷ Jan Rurka. Dejiny perske a tadzicke literatur. Praha, 1963, p. 196.
- ⁸ А. Массэ. Ислам. М., 1961, стр. 158.
- ⁹ Сад майдон аз амалии... Ансори Ҳаравӣ. Ба тартиб ва муқаддима ва ҳавошӣ ва тасхеҳи Абдулхайй. Қобул, 1341 шамсӣ.
- ¹⁰ Ин ҷо ва маъбаъд иқтибосот аз осори Ансорӣ ба нашри зерин маъсуб аст: Расоили Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ. Султон Ҳусайни Тобандан Ғунободӣ. Армуғон, 1319.
- ¹¹ Саид Нафисӣ. Аҳмади Чоми Чандапил. Аҳбороти Донишгоҳи Техрон, соли 4, шумораи 150, 1338, Мехрмоҳ.
- ¹² Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы. Стр. 430.
- ¹³ Девони Саной. Нашри Мударрис Разаӣ. Техрон, 1320, сах. 91.
- ¹⁴ Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской лит-ры. Стр. 450.
- ¹⁵ Ahmad Ghazzali. Aphorismen über die Liebe herausgegeben von H. Ritter. Bibliotheca Islamica, 15. Istanbul, 1942, p. 2.
- ¹⁶ Забехулло Сяфо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ. 2, сах. 859
- ¹⁷ Мусибатнома. Ба тасхеҳи Нурони Вассол. Техрон, 1338, сах. 54.
- ¹⁸ Халқ — дар ин ҷо ба маънои мардум не, балки ба маънои «қасони дигар» аст.
- ¹⁹ Мусибатнома. Нашри мазкур, сах. 51.
- ²⁰ Мусибатнома, сах. 47.
- ²¹ Барои огоҳӣ аз аҳволи сиёсӣ ва иқтисодӣ ҷамъаи Чалолиддин дар Қуния ниг. В. А. Гордлевский. Государство сельджукидов в Малой Азии. М.—Л., 1941.
- ²² Н. Одилов. Қаҳонбинии Чалолиддини Румӣ. Душанбе, 1964, сах. 13.
- ²³ Ҳамон ҷо.

Боби шашум

Адабиёти асри XIII ва аввали асри XIV

(Давран истилои Муғул)

- ¹ Дар бораи Темурмалик ва мудофааи қаҳрамононаи Хуҷанд ба эҷарки таърихӣ С. Айни. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Нашр. давл. адабиёти таълимӣ-педагогӣ Тоҷикистон, Сталинобод, 1961 мурҷиат карда шавад.
- ² И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.—Л., 1960, стр. 34—35.
- ³ Ал-Муъҷам фӣ маойири ашъор-ил-Аҷам. Таълифи Шамсиддини Муҳаммад б. Қайс ар-Розӣ. Техрон, 1935, сах. 6, 7.
- ⁴ И. П. Петрушевский. Из истории Бухары в XIII в. Учен. зап. ТГОЛУ, № 98, Сер востоковедческих наук, вып. 1, 1949, стр. 103—118.
- ⁵ Таъсифи бехтарини давлати элхонӣ дар китоби проф. И. П. Петрушевский. «Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков» дода шудааст.
- ⁶ Султонҳои салҷуқӣ вақте ки ягон мулкро ба шохзодаи меҳоданд, барои идораи он як амири ҳарбро низ ҳамчун муовин тайин мекарданд. ки онҳоро атобак (амаки бек) мегуфтанд. Баромадӣ атобакони Форс ҳам аз ҳамин ҷост. Салғурӣ ё Сунғурӣ ном гирифтани атобакони Форс аз атобак Сунғур б. Мавдуд (1149—1164) аст, ки ханӯз дар вақти салҷуқиён

истиклол ба даст оварда, дар Чануби Эрон ҳукмронии ин сулолаҳо бар-
арор кард. Ин сулола то 1265 ҳукмронӣ кардааст.

⁷ Аббос Иқбол, Таърихи муфассали Эрон. Ҷ. 1, Техрон, 1312,
ах. 386.

⁸ Сабз—ғиёҳе, ки аз он нашъа тайёр кунанд.

⁹ Аббос Иқбол. Асари мазкур. саҳ. 377.

¹⁰ The Ta'rikh Na'ma-i-Harat (The history of Harat) of Sayf ibn Mu-
hammad ibn Ya'qub al-Harawi ED. with introduction by Muhammad Zubayr
as-Siddiqi, Calcutta, 1944.

¹¹ Муаллиф дар зери лақаби «Чахонкушо» Чингизхонро дар назар
дорад.

¹² Муқаддимаи И. П. Петрушевский «Рашид-ад-дин ва асри таъ-
рихи ӯ» ба китоби: Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. М.—Л., 1952,
стр. 17.

¹³ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. ҷ. 1—2, перевод с перс.
А. А. Хетагурова и О. И. Смирновой. М.—Л., 1952, т. 3. Перевод с перс.
А. К. Арендса М.—Л., 1946. Фазл уллаҳ Рашид-ад-дин. Джами-
ят-таворих. Т. 3, Составитель научно-критического текста на персидском
языке А. А. Али-заде. Баку, 1957.

¹⁴ Таърихи гузида, бо муқобилаи чандин нусха, ба замиҷи фаҳорис
ва ҳавошӣ, ба эҳтимоми доктор Абдулҳусайни Навоӣ. Техрон, 1339.

¹⁵ Biographies of Persian poets contained in Chapter V, Section 6,
of the «Ta'rikh-i Guzida», Translated by E. Brown, L. 1901.

¹⁶ Муқаддимаи нашри интиқодии «Таърихи гузида».

¹⁷ Банокат дар баъзе луғатҳо Тошканди имрӯза аст.

¹⁸ Давлатшоҳ, саҳ. 227.

¹⁹ Чомеъ-ут-таворих. Чопи Боку, саҳ. 66—67.

²⁰ Меъёр-ул-ашъор соли 1320 аз тарафи Наҷмуддавла ба тарзи чопи
англи ба таъби расидааст.

Дар боран асархон ба забони форсӣ навиштаи Насириддини Тӯсӣ
(иғ. Муҳаммад Муин. Хадамоти Насириддини Тӯсӣ ба забон ва
лақаби форсӣ. Маҷмуан «Едноман Хоҷа Насириддини Тӯсӣ». Мучаллади 1,
Техрон, 1336, саҳ. 116—132.

²¹ Саид Нафисӣ. Ашъори форсии Хоҷа. Маҷмуан «Едноман Хоҷа
Насириддини Тӯсӣ». Техрон, 1336, саҳ. 34—44.

²² Р. Хадид-заде. Неизвестное подражание «Шахнаме» Фирдоуси.
Журн. «Народы Азии и Африки», 1961, № 4, стр. 195—198.

²³ Халил б. Аҳмад—назарийгчи аввалини арӯзи арабӣ дар на-
зар дошта шудааст.

²⁴ Қитоби Ал-Муъҷам фӣ маойири ашъорил-Аҷам, таълифи Шамсид-
дини Муҳаммад б. Қайс ар-Розӣ, ба тасхеҳи... Муҳаммад б. Абдулваҳҳоби
Қазвинӣ, бо муқобала... ва тасхеҳи сонавии Мударрис Разаӣ, Техрон,
1314.

²⁵ Маҷдиддин Ҳамғари Шерозӣ. Ба қалами Саид Нафисӣ.
Аз интишороти маҷаллаи «Меҳр», Техрон, 1314.

²⁶ V. Minorsky. Puri Baha's «Mongol» Ode, BSOAS, 1956, XVIII/2
pp. 261—278.

²⁷ Ёришмишӣ—лафзи туркист, даъвои баробарӣ қардан.

²⁸ Саҳбон—номи шоири машҳури араб

²⁹ Ниг. Қуллӣғи Саъдӣ, Техрон, 1320; Саъдӣ. Гулистон. М., 1959.

³⁰ Ибн ал-Фавтӣ. Асари зикрӣғфта саҳ. 551.

³¹ Ҳамдуллоҳ Муствафӣ Қазвинӣ. Таърихи гузида, Ҷ. 1.
саҳ. 507.

³² Саъдӣ. Гулистон. М., 1959 боби V, саҳ. 325 матни форсӣ.

³³ «Бӯстон», фасли II, Қуллӣғ, саҳ. 200.

³⁴ В. Г. Белинский. Асарҳои мунтахаб иборат аз се ҷилд Ҷ. 2.
саҳ. 64.

³⁵ Абулқосими Козурунӣ. Суллам-ус-самовот. Нусхаи ҳағти фонди Шӯъбаи ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР, № А-864 в. 926.

³⁶ Ahmed Ates. Anadolu'nun unutulmus büyük bir sairî. Sayı al-Din Mahammad al-Fargani. Turk tarih kurumu belleten, Ankara, 1959, № 91, s. 415—433.

³⁷ Девони Сайфи Фаргонӣ, ба эҳтимоми тасхеҳи Забехулло Сафо. Теҳрон, ҷилдҳои 1 ва 2, 1962; ҷ. 3, 1965.

³⁸ Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон Ҷ. 3 қисмати аввал. Теҳрон, 1341, сах. 78, 89, 138.

³⁹ Рақамҳои руми ҷилд ва рақамҳои араби шумораи саҳифаи девони ҷонии Сайфи Фарғониро нишон медиҳанд.

⁴⁰ Оксарой дар айни замон 14 000 аҳоли дорад

⁴¹ Ин мисраъ аз Низомии Ганҷавист.

ФЕҲРИСТИ НОМИ АШХОС

- Абдоъ — 78
 Абдулазиз — 18, 19, 22
 Абдулвосеи Чабалӣ — 62
 Абдуллоҳ б. Зубайр — 14
 Абдуллоҳ б. Исмоил — 21
 Абдуррасулӣ Алӣ — 136
 Абокоҳон — 256, 288, 300
 Абулмаолӣ Насрулло — 50, 51
 Абулфазли Муборак — 51
 Абулфайзи Табаристони — 13
 Абулфараҷ б. Майсара — 13
 Абӯлало — ниг.: Низомиддин
 Абӯлалои Ганҷавӣ
 Абулқосим Алӣ б. Чаъфар — 63, 65
 Абулхайҷо Манучеҳр — 133, 138, 142
 Абулҳасан Али Лашкарии Шаддо-
 дӣ — 121, 123
 Абӯ Абдуллоҳи Шерозӣ — ниг.
 Бобо Кӯҳӣ
 Абӯлало ал-Мааррӣ — 202
 Абӯ Али Марвазӣ — 46
 Абӯбакр ал-Форисӣ — 16
 Абӯбакр б. Саъд — 250, 251, 297,
 298, 301, 302, 303, 305
 Абӯ Зирои Чурҷонӣ — 24
 Абӯбақри Бишин — 153, 154,
 174, 179
 Абӯбакр Нусратиддин — 90, 91,
 94
 Абӯбақри Сарахсӣ — 22
 Абӯбақри Хоразмӣ — 11, 14, 20,
 21
 Абӯ Башар ал-Чурҷонӣ — 22
 Абдулаф — 18, 19, 122
 Абӯ Исҳоқ — Собӣ — 4, 19
 Абӯлайси Табарӣ — 26, 27
 Абӯлфатҳ — 203
 Абӯмансур Ваҳсудон — 122, 124
 Абӯмуслим — 186, 187
 Абунаср Аҳмади Кабовӣ — 48
 Абӯсаид — 202, 203
 Абӯсаид ар-Рустамӣ — 13, 15
 Абӯсаид б. Абулхайр — 219, 220,
 221, 222, 224, 230
 Абӯсандхони Баҳодур — 241, 250,
 260, 266
 Абӯтоҳири Шамсуддавла — 37
 Абӯ Шуқури Балхӣ — 25, 36, 155
 Абӯшараф Носеҳи Чарғозқонӣ — 48
 Абӯ Қоличор — 190
 Абӯханифа ал-Мағрибӣ — 197
 Авфӣ — 23—25, 52, 57, 87, 246
 Авҳадиддин — 78, 81
 Авҳадиддин Исҳоқ — 100
 Авҳадии Қирмонӣ — 239, 273
 Авҳаддини Мароғай — 239, 273,
 277
 Адӣб Исмоил — 62
 Адӣб Собии Тирмизӣ, Шаҳобид-
 дин Собир б. Исмоил — 41,
 62—67
 Азудуддавла — 8, 11, 12, 13
 Айни Садриддин — 70, 76
 Ал-Бадеҳӣ Абулҳасан — 10
 Ал-Воҳидӣ Абулҳасан — 35
 Алиев Р. — 5
 Ализода А. А. — 261
 Алишери Дорраб — 191
 ал-Маҳдӣ — 359
 ал-Миколӣ — 188
 ал-Мустаъсим — 244
 Алоуддин б. Ҳасани Исмоилӣ — 270
 Алоуддин Кайқубоди II — 253
 Алоуддин Қўрп Арслон — 153, 171
 Алоуддин Музаффар — 95
 Алоуддин Текешӣ Хоразмӣ — 47
 Алоуддин Мухаммад Хоразмшоҳ —
 241, 242, 244
 Алоуддин Ғўрӣ — 103
 Алп Арслон — 55, 56
 Алӣ Абӯ Толиб — 14, 184, 185,
 186, 187, 200, 209, 231
 Алӣ б. Асад — 205
 Алӣ б. Фазл — 21
 Алӣ Наҷҷори Шервонӣ — 136
 Алӣ Ризо — 14
 Алӣ Қавом — 65
 ал-Қодир — 188
 ал — Ҳаким Таҳортӣ — 188, 198

Handwritten signature/initials

ал—Ғувайрӣ Абулхусайн — 14, 16, 17

Амин Аҳмади Розӣ — 287

Амир Алӣ — 56

Амир Умед Қутбиддин — 79

Амир Ҳусайни Содот — 252, 273, 277

Аммораи Марвазӣ — 221

Амъақи Бухорой — 227, 228, 319

Анварӣ Али Авҳадиддин — 41, 42, 51, 52, 53, 55, 61, 65, 67, 73, 88, 91, 96, 97, 98, 99—119, 125, 142, 229, 268, 275, 284, 285, 289, 307, 319, 322

Андроник Комнен — 129, 140

Анкияни — 300, 305

Ансорӣ Абдуллоҳ — 224 — 230, 231, 233, 234, 240

Анушервон — 123, 133, 156, 160

Арасту — 176, 177, 268

Ардашер — 123

Арслон б. Туғрул — 142

Арғунхон — 258

Арҷонӣ — 51

Асадин Тӯсӣ — 122, 128, 228

Асириддини Авмонӣ — 273, 275

Асмай — 235

Асириддини Ахсикатӣ — 41, 43, 70 — 76, 275

Асҷадӣ — 36

Атобак б. Муҳаммад б. Илдиғиз — 34

ат—Танухӣ — 18

Аттор Фаридиддин — 43, 113, 213, 232, 234, 235—237, 238, 240, 277, 318, 319

Аттош Абдулмалик — 192

Афлотун — 69, 177, 209

Афросиёб — 58

Афсахов Ансор — 5

Ахситон Шервоншоҳ — 142, 153, 165, 168, 171, 180

Ахситон — 140

Аҳмад — 192

Аҳмади Қомӣ — 230—232, 234

Бадавӣ Амин Маҷидиддин — 34, 35, 36

Бадеуззамон ал—Ҳамадонӣ — 14, 20, 32, 52, 55

Бадриддин Бахшии Румӣ — 269

Бадр-ул-Ҷамолӣ — 191, 192

Байҳақӣ Абулфазл — 201, 254

Байҳақӣ Абулҳасан — 45

Балъамӣ — 159

Банокатӣ Абусулаймон — 255, 265

Бану Сосон — 18

Барбад — 160

Баркёрук — 192, 230

Басасирӣ — 190

Башори Марғазӣ — 33

Баҳман — 276

Баҳроми Гур — 171—174

Баҳроми Чубина — 126, 161

Баҳромшоҳ — 50, 51, 152, 153, 156, 158

Баҳоваддин Нақшбанд — 217

Баҳоуддин Муҳаммад — 49, 256

Баҳоуддин ал-Бағдодӣ — 47

Баҳор Муҳаммад Тақӣ — 35, 213

Бежан — 31, 231

Белинский В. Г. — 307

Бертельс А. Е. — 5, 150

Бертельс Е. Э. — 3, 4, 5, 7, 36, 39, 40, 50, 150, 165, 207, 208, 209, 210, 211, 228, 232, 233

Берунӣ Абӯрайхон — 21, 266, 267, 272

Бесутун Али Аҳмад — 299

Беҳофарид — 186

Бобақ — 181, 186, 187

Бобо Афзали Кошонӣ — 238—239, 268

Бобо Қўхӣ — 222

Бобо Тоҳири Урьён — 222, 223, 224

Болдырев А. Н. — 5, 37

Боязиди Бастомӣ — 216, 220

Браун Э. — 7, 36, 87, 94, 97, 178, 207, 263, 282, 283, 286, 322

Бузургзода Л. — 207

Бундор — 289

Бурҳониддин — 79

Бурҳонӣ Абулмалик — 55, 56

Бушрӯй Бадеъуззамон — 207, 203

Бухтурӣ — 115, 289

Бӯ Али Даққок — 127

Бӯбакр б. Али Сақат-ал-мулк—83

Варахран — 171

Вассофи Шерозӣ — 255, 265, 279, 288

Ваҳидпошшо — 314

Вачехиддини Фарьюмадӣ — 288

Вис — 150

Вомиқ — 55

Вртагна — 171

Гардизӣ Абдулхай — 254

Гударз — 123

Гургони Фахриддин — 149

Гуюк — қосон — 259

Дабе Абулфайз — 18

Дабири Саёкӣ — 264

Давлатшоҳи Самарқандӣ — 62, 70, 76, 85, 87, 89, 90, 102, 106, 108, 110, 116, 132, 151, 275, 288, 283, 290

Дастгарди Ваҳид — 169, 178, 179
Дақиқи — 22, 66, 67, 123, 289
Диловаров М. — 5
Довуд — 252
Дорон П — 175, 176

Екути Ҳамавӣ — 11

Зайд — 169
Зайнаб — 169
Закариён Қазвинӣ — 204, 267, 263
Залеман Қ. Г. — 135, 136, 138
Заримӣ — 15
Захирии Самарқандӣ — 50
Захири Форёбӣ 41, 42, 72, 73,
86—99, 284, 285, 307, 319
Зиннати — 228
Зол — 59, 137, 276, 321
Зуварати Ямани — 15
Зулайхо — 137
Зулқифоятайн — 11, 13, 16, 19
Зухайри Маҳмуд — 9, 13, 17, 18,
20

Жебе — 244
Желли — 244
Жуковский В. — 99, 100, 101, 107,
108, 110

Ибн Абӣ — Содиқ — 45
Ибн-ал-Амид — 9, 10, 11, 12, 13,
17, 21
Ибн-ал-Асир — 12, 190
Ибн-ал-Балхи — 47
Ибн-ал-Мукаффаъ — 9, 50
Ибн-ан-Надим — 9, 10, 11
Ибн Насуҳи Форси — 273, 274
Ибн ал-Фавтӣ — ниг.: Қамолиддин аш-Шайбонӣ

Ибн-ал-Ҳаҷҷоқ — 18
Ибн Дурайд — 20
Ибни Абу Шубоб — 10
Ибни Арабӣ — 216
Ибни Бобак — 16
Ибни Исфадиёр — 33, 34
Ибни Сакрат — 18
Ибни Салом — 167, 168
Ибни Халикон — 11
Ибни Халлод — 18
Ибни Халлоҷ — 10
Ибни Ҳинду — 18
Ибни Ҳисоми Ҳиравӣ — 273
Иброҳим — 34, 136
Иванов В. А. — 196, 201, 202, 203,
207

Изиддин Аҳмад — 141
Изиддин Иброҳим — 260
Изиддин Масъуд — 154
Изиддин Тоҳир — 288

Изиддин Шервонӣ — 129, 131, 132
Имомии Ҳиравӣ — 273, 274, 290
Имодӣ — 127
Имодуддавла — 8
Имронӣ Абулҳасан — 102
Иночиқ — 242
Ироқӣ Фаҳриддин — 239, 273, 277
Искандари Румӣ — 47, 58, 174—
178, 228, 250

Искандарӣ Абулфатҳ — 20
Искофӣ — 228
Исмоил — 183, 184, 186
Исмоил Соҳиб ибни Аббод — 6,
10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19,
21, 23, 27, 31, 32
Исон Марьям — 228
Исфандиёр — 58, 59, 149
Исфаконӣ Абулқосим — 13, 16, 19
Исҳоки Инчу — 269

Ихтиёриддин — 78, 79
Иқбол Аббос — 58, 70, 250, 251,
252, 262

Кайковус — 23, 27, 34, 35, 36
Кайкубоди 1 — 237
Кайхусрав — 133
Қалисфен — 175
Қамолиддин — 104
Қамолиддин аш-Шайбонӣ — 292
Қамолиддин Қоши — 273
Қамоли Исфаконӣ — 316, 319
Қаннос — 236
Қаримов Усмон — 5
Қафйуддин Умар — 137
Қаюмарс — 37
Қазб — 15
Қебекхон — 247, 248
Қирқпатрик — 104
Қисой — 31, 207
Қисро — 321, 324
Қозерунӣ Абулқосим — 314
Қофур — 10
Қрачковский И. Ю. — 165, 170
Қрымский А. Е. — 36

Лавкарӣ Абулаббос — 45
Лайли — 164—171
Левен А. — 165
Ломей — 228
Лутфалибек Озар — 76

Мавлавӣ Муктадир — 87, 92
Мавлоно Масъуди Қозерунӣ — 293
Маздак — 187
Маликшоҳ — 47, 57
Маликшоҳи Салчуқӣ — 191, 192,
252
Мамлон ибни Ваҳсудон — 122

- Мангу-коон — 243, 270
 Мансури Мантиқӣ — 31, 32
 Мантиқӣ — 227
 Манучехр — 123, 130
 Манучехрӣ — 66, 147
 Манучехр Шервоншоҳ — 126, 139, 171
 Мардамбек — 10, 11
 Мардович — 7, 8
 Марзбон б. Рустам б. Шервин — 33
 Марзбон б. Рустам б. Шахриёр — 33
 Марр Н. Ю. — 135
 Марьям — 162, 163
 Масъуд — 30, 188, 189, 200
 Масъудбек — 247
 Масъудӣ Розӣ — 30
 Масъуди Саъди Салмон — 11, 60, 61, 64, 140, 144, 228
 Мақдиси — 13
 Маҳинбону — 160, 161
 Махмуди Тороби — 247
 Махмуди Шабистарӣ — 277
 Махмуди Ялавоч — 246, 247
 Махмуди Ғазнавӣ — 13, 19, 28, 30, 42, 48, 122, 149, 188, 189, 192, 200, 202, 227, 275
 Маҷидиддини Ҳамгар — 250, 251, 257, 258, 274, 279, 283, 286, 290, 291
 Маҷдуддавла — 27
 Маҷнун — 15, 164—171
 Меҳситӣ — 125
 Меҳёрӣ Дайламі — 14, 15, 17, 19, 30
 Минорский В. — 288, 289
 Мирзо Абдулазиз Кариб — 51
 Мискавейҳ Абӯалӣ — 10, 12, 13, 16, 18
 Мирзоев Абдулғанӣ — 5
 Миновӣ Мучтабо — 35
 Монӣ — 209
 Муаййиддин Аразӣ — 271
 Муайяди Собитӣ — 286, 287, 288
 Муайяд фид-дин — 190, 198, 203
 Муаййидуддавла — 11, 12
 Мубаййид — 181
 Муваффақуддавла — 259
 Муни Муҳаммад — 34
 Муинӣ Алиасгар — 34, 35
 Муиззи Абу Абдулло — 41, 55, 62, 64, 102, 125, 132, 275, 289, 307
 Муизуддавла — 8, 14
 Музаффариддин Усмон — 142
 Муллоаҳмадов Мирзо — 5
 Мунтахабиддин — 67
 Мунтахабиддин Бадсӣ ал-Чувай-ни — 46, 49
 Мунчик — 123
 Мустансир — 190, 191, 192, 198, 202, 204, 210
 Мустаъли — 192
 Мустаъмир — 191
 Мутанаббӣ — 10, 11, 12
 Муқаннаъ — 114, 181, 183, 186, 187
 Муқрӣ — 221
 Муҳаммад — 11, 184, 185, 186, 191, 210, 211, 263
 Муҳаммад Али Носеҳ — 135
 Муҳаммад Али Оксарой — 318
 Муҳаммад б. Восиф — 227
 Муҳаммад Шодиободӣ — 117
 Муҳаммад б. Зуфар — 48
 Муҳаммад б. Махмуд ул-Омули — 266, 267
 Муҳаммад б. Сурхи Нишопурӣ — 198
 Муҳаммад б. Текиш — 78
 Муҳаммад б. Ғозӣ ал-Матявӣ — 33
 Муҳаммад Зубайри Сиддиқи — 256
 Муҳаммади Марвазӣ — 45
 Муҳаммад Маҳдӣ — 183, 184, 185, 186, 187, 197
 Муҳаммад Нахшабӣ — 188, 197
 Муҳаммади Салҷуқӣ — 72
 Муҳаммад Тапар — 193
 Муҳаммад Хоразмшоҳ — 78, 280
 Муҳаммад Ғазнавӣ — 430
 Муҳаммади Қоинӣ — 219
 Мӯсо Қозим — 186
 Мӯҳсини Қазвинӣ — 30, 31, 33, 34
 Мӯхашшами Қӯхистон — 270
 Мучириддини Байлақонӣ — 141, 146—148
 Набига аз—Зубейнӣ — 15
 Навои Абдулҳусайн — 262, 263
 Навои Алишер — 145, 158, 164, 178
 Навфал — 166
 Намруд — 150
 Насимӣ Имоиддин — 145
 Наршаҳӣ Абубакр — 48
 Насириддини Тусӣ — 196, 199, 246, 257, 259, 267, 268, 269—272, 275, 279
 Нафиси Саид — 35, 222, 272, 283, 285, 286
 Насри П. Сомонӣ — 188, 197
 Начиниддин Бағдодӣ — 267
 Начиниддин Дабириони Қазвинӣ — 271
 Начиниддин Ровандӣ — 47, 70, 254
 Нектанеб — 175
 Низомиддин Абулғалон Ғанҷавӣ — 126—129, 130, 131, 132, 138, 151, 179

.Изомин Арузин (Смарқанди —
 36, 55, 227
 Изомин Санҷавӣ — 127, 130, 146
 148, 149, 150, 180, 289, 307
 Изомулмулк — 36, 78, 187, 191,
 192, 204, 225, 226, 229, 230, 234
 Изор — 191, 192, 195
 Изори — 199
 Чикомасос Никомосис — 176
 Чоини Абдулқодир — 273
 Иосири Хисрав — 122, 123, 191,
 193, 196, 198, 199—214, 228, 229,
 268, 319
 Иосириддин Хилҷи — 117
 Иосириддини Яздӣ — 255
 Иусраддин — 142
 Иусратидини Лурӣ — 269
 Лузар — 31
 Нушоба — 176
 Нуъмон — 15, 86, 172
 Нух — 112
 Нух б. Мансури Сомони — 11

 Озарӣ — 131
 Озода — 172
 Оли Буя — 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14,
 17, 18, 19, 21, 25, 28, 187, 190,
 227
 Ольденбург С. Ф. — 296
 Оташ Аҳмад — 314, 315, 322
 Отсиз Хоразмшоҳ Алоуддава —
 40, 41, 45, 63, 64, 65, 67, 68, 69,
 103, 142, 145
 Офок — 152
 Парвези Сосони — 143
 Петрушевский И. П. — 260
 Пиддзи И. — 207
 Пиндори Розӣ — 27, 28, 33
 Пирузон — 37
 Пури Баҳон Чомӣ — 252, 274, 279,
 288—289

 Рабъин Бушанӣ — 252, 255, 275
 Рабибиддин — 34
 Рашиди Ватвот — 41, 46, 49, 62,
 64, 67—70, 142, 275, 281
 Рашидиддин — 141, 204
 Рашидиддин Фазлудлох — 245, 249,
 253, 257, 259—261, 262, 263, 265,
 266, 269, 270, 271, 274, 279, 280,
 287
 Рашидӣ — 228
 Ризоюлмулк — 84
 Разаҷи Мударрис — 48, 100, 102,
 104, 105, 106, 107, 108, 109, 116,
 117, 279
 Робна — 216
 Родуёни Мухаммад Умар — 25,
 70, 281
 Розин Фалҳриддин — 46

Ростравшан — 173
 Рукнуддава — 8, 11
 Руни Абдулфараҷ — 60, 61, 286
 Рустам — 59, 149, 321
 Рустам Лариҷони — 37
 Рӯе Чарльз — 87, 92, 146
 Рудаки — 24, 25, 31, 32, 33, 50,
 66, 122, 123, 146, 150, 155, 197,
 207, 227, 228, 281, 319
 Рузбори Абу Абдуллох — 17

 Садақа б. Абулқосими Шерозӣ — 51
 Садриддин — 79
 Садриддин ал-Хучанди — 89, 90
 Сайид Исмоили Чурҷони — 45
 Сайфиддин — 305
 Сайфиддини Бохарзӣ — 79, 273
 Сайфиддин Музаффар — 142
 Сайфи Исфарағӣ — 41, 76—86,
 275, 314
 Сайф Мухаммади Хирави — 256
 Сайфи Нишолури — 314
 Сайфи Фарғонӣ — 314—326
 Сайд Чалол Малик — 84
 Салама б. Чандол — 142
 Салим — 167
 Салом — 167
 Салоҳиддин — 238
 Салоҳиддини Айюбӣ — 45
 Самалов Т. — 5
 Саной — 43, 57, 65, 71, 75, 113,
 127, 136, 149, 155, 230, 232—234,
 240, 277, 286, 307, 318, 319
 Санҷар — 40, 41, 46, 57, 63, 64, 65,
 67, 68, 71, 78, 100, 102, 103, 106,
 109, 111, 125, 157, 230, 231
 Саолиби Абумансур — 11, 16, 17,
 18, 21, 22
 Сафиюддин Мансур — 142
 Сафиюддини Урмавӣ — 257
 Сафо Забехулло — 60, 61, 70, 72,
 87, 88, 315
 Саъд б. Зангӣ — 250, 284, 292, 293,
 302, 303, 305, 309
 Саъдиев С. — 5
 Саъдиддин ал-Варовини — 34
 Саъдӣ Шерозӣ — 36, 55, 119, 145,
 226, 239, 250, 251, 274, 275, 276,
 277, 279, 286, 287, 290, 291—314,
 315, 316, 317, 318, 319
 Саъдуддавали Яхуд — 317
 Симнор — 172
 Симҷури Абулқосим — 23
 Сино Абӯали — 44, 45, 46, 115,
 127, 196, 229, 235, 266, 267, 272
 Сис — 186
 Собир б. Ардашер — 13
 Сом — 137
 Сомири — 114
 Соҳиб — 278

- Субитай — 244
 Сумбоди Габр — 186, 187
 Сулаймон б. Кутлимиш — 252
 Сулаймон — 52
 Сулаймонова Л. — 5
 Сулайм — 17, 225
 Сукрот — 177
- Табарӣ — 18, 159
 Табарӣ Абубакр — 22
 Такиддини Авҳадӣ — 70
 Такиддини Қошонӣ — 70
 Тақии Биниш — 92
 Такизода С. Х. — 200
 Текеш б. Арслони Хоразмшоҳ — 142
 Темур — 230
 Темурмалик — 242
 Турконхотун — 241, 305
 Туғоншоҳ — 88, 89
 Туғрули П. — 159
 Туғрули Салчуқӣ — 125, 152, 190, 252
 Тӯс — 31
 Узро — 55
 Улуғбеки Темурӣ — 132
 Унсурмаolini Қайковус — ниг. ба Қайковус
 Унсурӣ — 28, 61, 122, 146, 147, 207, 227, 228, 269, 289
 Усмон — 137
 Усмонов М. Н. — 5
 Утбӣ Абумансур — 21
 Утбӣ Абӯнасар — 48
- Фалакии Шервонӣ — 127, 131—134, 135, 138, 140, 144
 Фазлун Абул Асвор — 35
 Фао Мун-чи — 267
 Фаридун — 83, 321
 Фаридуни Шервоншоҳ — 255
 Фаромурз — 37, 51
 Фарохонӣ Абулҳасан — 99, 108, 117
 Фарохонӣ Чаъфар — 273
 Фароҳӣ Абулқосим ал-Хусайнӣ — 197
 Фарруҳи — 36, 58, 60, 61, 66, 67, 122, 147, 268
 Фарход — 74, 86, 124, 159—164, 170
 Фасеҳи Чурчонӣ — 27
 Фасеҳӣ — 286
 Фаҳри Банокатӣ — 279
 Фаҳридин Иҳлотӣ — 267, 271
 Фаҳридини Қартӣ — 252, 255
 Фаҳридини Мароғӣ — 271
 Фаҳруддавла — 12
 Фаҳурӣ — 20
- Фағфур — 150
 Фидой — 203
 Филипп — 175
 Фирдавсӣ — 23, 31, 32, 33, 36, 37, 59, 115, 119, 148, 149, 159, 162, 163, 171, 174, 268, 278, 279, 286, 289, 302, 321
 Фирузшоҳ — 104, 105, 107
 Фитна — 172
 Фитрат — 76
 Форобӣ Абунаср — 266
 Фотима — 14, 185, 186
 Фрай — 35
 Фузанл б. Иёз — 216
 Фузулӣ — 145
 Фурузонфар Бадеуззамон — 23, 69, 70, 72, 100, 122, 136, 145
 Футӯҳи Асириддин — 105
 Хайём Умар — 28, 45, 228, 236, 239, 268
 Халил б. Аҳмад — 282
 Халилӣ Халилудлоҳ — 200, 206
 Хаников Н. В. — 135, 138
 Харақонӣ Абулҳасан — 224
 Хетағурова А. А. — 479
 Хизр — 175, 322
 Хозинӣ Абулфатҳ — 45
 Хондамир — 34
 Хоконӣ — 11, 43, 44, 71, 91, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 135—146, 147, 148, 149, 150, 179, 268, 307, 317, 318
 Хоча Аҳрор — 240
 Хубилай—қоон — 244
 Хумор Текин — 47
 Хуршоҳ — 270
 Хусрав — 159—164, 178
 Хусрави Дехлавӣ — 145, 158, 164, 178, 239
 Хусрави Парвез — 159
 Хусравшоҳ — 50
 Хусравӣ — 23—24
- Чингизхон — 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 259, 261, 293
 Чағатой — 242, 246, 248
 Шаддод — 228
 Шакар — 163
 Шамира — ниг.: Маҳинбону.
 Шамсиддин — 78
 Шамсиддин Алақанӣ — 305
 Шамсиддин Исфаҳонӣ — 269
 Шамсиддин Қарт — 251
 Шамсиддини Соҳибдевор. Ниг. Чувайнӣ Шамсиддин
 Шамсиддин Қайси Розӣ — 70, 246, 251, 269, 274, 279—283
 Шамсиддин Чаҳонпахлавон — 147, 152
 Шамси Сидсӣ — 92

Шамси Табрези — 237, 238
 Шарафиддин Масъудӣ — 267
 Шарафиддини Қазвинӣ — 269
 Шарафуззамон Айлоқӣ — 45
 Шарафуддини Тусӣ — 45
 Шариф ар-Разӣ — 14
 Шаҳиди Балхӣ — 23, 32, 207, 228
 Шаҳоб — 76, 77, 81
 Шаҳобиддин Кирмонӣ — 255
 Шаҳобиддин Сухравардӣ — 45, 46
 Шахристонӣ — 199
 Шекспир — 165
 Шиблин Пуъмонӣ — 100
 Ширин — 74, 124, 159—164, 178
 Шируя — 163
 Шопур — 164
 Шохрух — 230
 Шуайб М. — 135
 Энгельс Ф. — 183, 185, 187
 Эте Х. — 122, 207
 Яздигурд — 171, 172
 Яздодӣ — 21
 Яъқуб — 145
 Яҷуҷ — 250
 Юан — чаб-би-ши — 244
 Юнус — 105
 Юсуф — 105, 137, 145
 Юнонно Григори Абулфараҷ Бар Хебраус — 267
 Ғазонии Розӣ — 28, 29, 30, 31, 33, 228
 Ғазолӣ Абӯҳсид — 36, 44, 46, 196, 199, 234, 238
 Ғазолӣ Аҳмад — 216, 234
 Ғиёсиддин Қайқубодӣ П. — 243
 Ғиёсиддин б. Малик Фахриддин — 256
 Ғиёсиддин Масъуд — 142
 Ғиёсиддин Муҳаммад — 262, 269, 274
 Ғозонхон — 248, 249, 253, 255, 259, 260, 261, 265, 288, 317, 320
 Ғонимӣ Абӯ Саъд — 46
 Қайс ниг.: Мачнун
 Қазвинӣ Муҳаммад — 33, 259, 282, 283
 Қамарии Ҷурҷонӣ — 23, 25, 36
 Катрон ибни Мансур — 121—124, 128, 131, 228
 Қахтон — 15
 Қизил Арслон — 90, 147, 153, 173, 180
 Қивомӣ — 151
 Кобус б. Вушмгир — 7, 19, 21, 22, 23, 25, 33, 34

Конейии Тусӣ — 253, 255, 278, 279
 Қорун — 228
 Қутбиддини Шерозӣ — 267, 268, 289
 Уктой — 242, 245, 250, 258
 Улҷойхотун — 255, 259, 260, 261, 265, 266
 Ҳабаши — 13
 Ҳайдар — ниг. Али
 Ҳамдуллоҳ Қазвинӣ — 108, 255, 257, 262—264, 267, 278, 283, 288, 292
 Ҳамидиддини Балхӣ — 20, 51—55, 105
 Ҳамидиддин Кирмонӣ — 198
 Ҳаммер — 99
 Ҳарири Абулқосим — 52, 55
 Ҳасан — 186
 Ҳасан Аскарӣ — 186
 Ҳасани Басрӣ — 216
 Ҳасани Саббоҳ — 191, 192, 193, 196, 199, 204
 Ҳасани П. — 195
 Ҳасани Ш. — 195
 Ҳассони Аҷам — ниг.: Хоқонӣ
 Ҳидоят Ризоқулихон — 26, 27, 52, 70, 76, 127
 Ҳилол-ас-Собӣ — 21
 Ҳисомиддин Ардашер — 90
 Ҳисомиддини Шомӣ — 267
 Ҳисомиддини Ҷабалӣ — 238
 Ҳисомӣ Ҳиравӣ — 252
 Ҳодизода Расул — 5
 Ҳодӣ Ҳасан — 131
 Ҳотами Той — 11, 15, 105
 Ҳофизи Шерозӣ — 145, 240
 Ҳоҷӣ Халифа — 27
 Ҳочун Кирмонӣ — 158, 239
 Ҳулоқхон — 243, 244, 248, 257, 258, 259, 266, 270, 271, 316
 Ҳумоми Табрези — 257, 273, 274, 279, 286—288, 317, 318
 Ҳумоюн Фаррух — Рукниддин — 70, 71, 72, 74
 Ҳусайн — 14
 Ҳусайн б. Мансури Ҳаллоҷ — 216, 212, 219, 231
 Ҳусайн Воизи Қошифӣ — 51
 Ҳусайни Қонӣ — 191
 Ҳусайнқулихон Азимободӣ — 76, 80
 Ҳурмуз — 160

Чалолиддин — 78, 79
 Чалолиддини Мангубердӣ — 243
 Чалолиддини Румӣ — 216, 232, 234, 235, 237—238, 240, 246, 253, 273, 277

Чамоллидин Абдуразок — 141
 Чамоллидин Бухорӣ — 267
 Чамоллидин Исфаҳонӣ — 307
 Чамшед — 228
 Чамшед Шервоншоҳ Аҳситон — 130
 Чағрибеки Салҷуқӣ — 201, 202, 203
 Чаъфари Содиқ — 186
 Чоӣ Абдурахмон — 55, 95, 145,
 158, 178, 225, 230, 240
 Чомуха — 244
 Чохиз — 9
 Чоҷарми Бадриддин — 257, 273,
 274
 Чуванӣ — 63
 Чувайни Алоуддин — 297, 298,
 301, 305
 Чувайни Атомалик — 63, 245, 249
 255, 256—259, 270, 279, 284
 Чувайни Шамсиддин — 245, 256,
 257, 258, 266, 274, 284, 286, 287,
 288, 297, 298, 300, 316, 317
 Чувайди Абӯ Абдулло — 33
 Чӯрҷонӣ Абӯлхайсам — 198
 Чӯӣ — 242, 245

ФЕҲРИСТИ АСАРҲО

Авсоф-ул-ашроф — 272
 Ал-кофӣ-фӣ-л-арӯзайн вал-қавофӣ
 — 282
 Ал-мункиз-мин-аз-зиллол — 44
 Ал-мӯътабар-ас-Санҷарӣ — 45
 Ал-мӯъҷам-фӣ маонири ашъорил-
 Аҷам — 70, 246, 251, 269, 279
 283
 Ал-фусул-ал-Айлокия — 45
 Ал-эхъе вал-осор — 260
 Ал-қонун — 46
 Анвори Суҳайлӣ — 51
 Арафот-ул-ошиқин — 70
 Асос-ул-иктибос — 272
 Атабаш-ал-катаба — 46
 Ат-тавассул ила т-тарассул — 47,
 49, 269
 Ат-тарассул-ул-Нусратийя — 269
 Аҳбори Ҳаллоҷ — 222
 Аҳлоқи Носирӣ — 270, 272, 279
 Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-
 мавҷудот — 268
 Баён-ул-адъён — 203
 Баҳористон — 95
 Бӯстон — 36, 239, 251, 277, 291,
 292, 293, 294, 296, 297, 301, 302—
 303, 307, 308, 309, 311, 312, 313
 Валаднома — 238
 Вис ва Ромин — 149
 Вомику Узро — 27
 Гаршоспнома — 122

Гулистон — 36, 226, 239, 279, 291,
 292, 293, 294, 295, 296, 297, 300
 301, 303—304, 307, 308, 309, 311,
 312, 313, 316
 Гулшани роз — 277
 Даоим-ул-ислом ва зикр-ал-ҳалоқ
 вал-ҳаром, вал-ҳазоъ ва л-аҳ-
 ком ан-аҳли байти расул ул-лоқ
 — 197
 Дафтари дилқушо — 278
 Девон фи-л-лугат — 10
 Девони Ҳаонир — нш Девон.
 Шамси Табрези
 Девони Носирӣ Ҳисрав — 228
 Девони Шамси Табрези — 237
 Донишнома — 267
 Дуррат ул-тоҷ фи-гурати адабон
 — 268
 Зайн-ул-аҳбор — 254
 Зафарнома — 262—264, 278
 Зичи Элҳонӣ — 272
 Зичи Санҷари — 45
 Зод-ул-мусофирин — 213, 277
 Зод-ул-орифин — 225
 Зубдат-ул-ҳафъат — 272
 Иёри Дониш — 51
 Илҳомнома — 235
 Иншонома — 268
 Искандарнома — 154, 174—178,
 179
 Иқболнома — 154
 Калила ва Димна — 34, 36, 50, 51,
 150, 155
 Қамол-ал-балоғат — 21
 Қанз-ус-солиқин — 225, 228, 233
 Қанз-ур-рамуз — 277
 Қашф-уз-зунун — 27
 Қарнома — 255, 278
 Қайҳоншинохт — 46
 Қимийи Саодат — 46
 Қитоби девон — ар-расоил — 9
 Қитоб-ал-мазҳаб фи-л-балоғат —
 10
 Қитоб-ал-маҳсул — 197
 Қисоб ал-хулқ ва л-халқ — 10
 Қитоб би-ҳидоят ал-мӯъминин—
 203
 Қитоб-ул-кифоя фӣ-л-илми-л-
 ҳайат — 268
 Қитоб ул-олим ва л-ғулом — 197
 Қитоб-ур-рушд ва л-ҳидоят — 197
 Қуллӣти Саъдӣ — 291, 293, 294,
 299, 301, 304, 305, 306
 Лайли ва Мачнун — 151, 153
 164—174
 Лубоб-ул-албоб — 57, 70, 87

Мабодин мавҷудот — 268
 Мадорич-ул-қамол — 268
 Мадҳал фи ғамм н-нуҷум — 272
 Мантиқ-ут-тайр — 235
 Марзобнома — 33, 34
 Маснави — 234, 238, 277
 Махзан-ул-асрор — 151, 152, 153, 155—159, 163, 177, 179
 Мақомот — 20, 49, 50, 55, 219, 220, 221
 Мачдиддин Хаиғари Шерозӣ — 283
 Мачмаъ-ул-адаб фй-мӯъҷам-ал-ақоб — 292
 Мачмаъ-ул-фусаҳо — 26, 52, 70, 76, 80, 87, 127
 Меёри Нусрат — 269
 Меёри ақмоли ва мифтоҳи Абӯ Исҳоқӣ — 269
 Меёр-ул-ашъор — 272
 Мизон-ул-ҳикмат — 45
 Мизон-ус-соирин — 226
 Минҳоҷ-ул-мулҳи — 268
 Мисбоҳ-ал-арвоҳ — 239
 Миръот-ул-хаел — 87, 145
 Мифтоҳ-ул-тафосир — 260
 Мултаҳал-идроки фй тақсимал-афлоки — 45
 Мушибатнома — 235, 236
 Мухторнома — 235
 Муҳаббатнома — 225, 226
 Муҷмал-ул-таворих — 286, 287
 Муҷмал-ут-таворих вал-қисас — 47
 Мӯъҷам-ул-удабо — 11
 Намунаи адабиёти тоҷик — 70, 76
 Насихатнома — 226, 272
 Насихат-ул-мулук — 36
 Нафос-ул-фунун фй ароис-ил-уюи — 266
 Низами и Фузули — 150
 Ништари ишқ — 76, 77, 80
 Нихоят-ул-идрок — 268
 Нузхатномаи Алоӣ — 37
 Нузхат-ул-қулуб — 262—264, 290
 Нуфаҳот-ул-унс — 225
 Осор-ул-билод — 204, 268
 Осор-ул-бокниа — 21
 Оташқада — 72, 76, 78, 80, 87
 Равзат ул-л-албоб фй таворихи л-ақобир ва л-ансоби — 265
 Равзат-ул-мунзибин — 230
 Равзат-ул-уқул — 34
 Рисолаи ақли сурух — 46
 Рисолаи воридот — 226
 Рисола дар қисмати мавҷудот — 272

Рисолаи қабру қалар ё қабру ихтиёр — 272
 Рисолат-ул-ишқ — 46
 Рисолат-ут-таир — 46
 Рисола-фй-л-ҳолати-т-туфулият — 46
 Ромсо ва Чулбетта — 165
 Роҳат-ул-ақл — 198
 Роҳат-ус-судур ва оят-ус-сурур — 47, 48, 50, 70, 254
 Рушноинома — 204, 205, 211—213, 228
 Сабқиноси — 35
 Савонех-ул-ушшук — 234
 Сад майдон — 225
 Салҷуқнома — 255, 278
 Самаки айёр — 50, 51
 Самт ул-ало ли-л-ҳазрат-ил-ульё — 255
 Саодатнома — 214, 228
 Саргузашти Саййидино — 258
 Сафарнома — 52, 199, 200, 201, 203, 213
 Саъдинома — 302
 Сиёсатнома — 36, 187
 Синбоднома — 50
 Сӣ фасл дар тақвим — 272
 Суллам-ус-самавот — 293
 Сухан ва суҳанварон — 70, 100
 Таарруф — 233
 Табақоти сӯфия — 225
 Тавзехот — 260
 Тазкират-ул-авлиё — 235
 Тазкират-уш-шуаро — 76, 265
 Тараб-ул-маҷолис — 277
 Тарҷумаи рисолаи «Нафс»-и Арасту — 268
 Тарҷумон-ул-балогат — 25, 69, 70, 281
 Тафҳим — 267
 Таърихи адабиёт дар Эрон — 70, 87, 315
 Таърихи адабиёти форс-тоҷик — 7, 39
 Таърихи Бухоро — 48
 Таърихи Вассоф — 258, 265
 Таърихи гузида — 262—264, 283, 288
 Таърихи мубораки Ғазонӣ — 261
 Таърихи Олӣ Сабуктегин — 254
 Таърихи Табаристон — 33, 34
 Таърихи шоҳӣ — 255
 Таърихи Яминӣ — 21, 48
 Таърихи ҷаҳонқушо — 63, 256—259, 265, 284
 Таърихномаи Хирот — 256
 Тақвим-ут-таворих — 205
 Таҳфат-ул-фалосифа — 44

Тахрири усули Уклюдус — 272
Таҷориб-ал-умам — 9
Таҷзият ул-амсор ва таҷзият ул-
эъсор — 265
Тӯхфаи шохӣ — 268
Тӯхфат-ул-ироқайн — 136, 139, 142

Умм-ул-китоб — 198
Ушшоқнома — 239, 277

Фехрист — 9, 10, 11
Фихӣ-мо фихӣ — 238
Форснома — 47
Фусули арбаа — 199

Ҳамса — 149, 155, 164, 177, 179,
180
Хизонаи омира — 77, 80, 87
Хираднома — 175, 179
Ҳоконӣ—Низомӣ—Руставели —
135
Хулосат-ул-ашъор — 70
Хусрав ва Ширин — 149, 152, 153,
159—164, 174, 177—178, 179
Хусраву Гул — 235

Ҷаҳор мақола — 36, 55, 56
Четверостишия Хакани — 135

Шарафнома — 151, 175, 176
Шарҳи мушкилотӣ девони Анварӣ
— 117
Шарҳи қасоиди Анварӣ — 117
Шеър-ул-Аҷам — 100
Шифо — 115

Шоҳнома — 31, 36, 37, 50, 59, 115,
148, 149, 159, 162, 172, 174, 207,
278, 302

Эҳёе-ул-улум ул-дин — 44, 233,
234

Ятимат-ут-даҳр — 18, 21
Қобуснома — 23, 33, 34—37
Қуроз ал-табиёт — 46

Ҳабсиёт — 140
Ҳабсия — 140
Ҳазору як шаб — 170
Ҳадикат-ул-ҳақиқат — 155
Ҳадикат-ул-ҳақонӣ — 149, 155,
232, 233
Ҳалоиқ-ул-мӯъҷам — 283
Ҳалоиқ ус-сехр фӣ дақоиқ уш-
шеър — 46, 49, 69, 70, 281
Ҳафт боби Бобо Сайидино — 199
Ҳафт иқлим — 27, 70, 285, 286,
287
Ҳафт пайкар — 130, 154, 171—174,
178

Ҷавоҳирнома — 272
Ҷавоҳир-ул-асрор — 131
Ҷаҳони дониш — 267, 268
Ҷовиднома — 268
Ҷомеъ-ул-хикматайн — 205
Ҷомеъ-ут-таворих — 245, 259, 261,
263, 265, 270, 272
Ҷоми Ҷам — 239, 277

МУНДАРИЧА

Сарсухан.	3
-------------------	---

Боби аввал.

Ҳаёти адабии Эронӣ Ғарбӣ дар асри X ва ибтидои асри XI.	7
Адабиёти форсизабон.	21

Боби дуюм.

Адабиёти асри XII. (Давраи ҳокимияти салҷуқиҳо)	39
Адабиёти илмӣ ва насри бадеӣ.	43
Намояндагони назми асри XII.	55
Муиззӣ (сах. 55), Адиб Собирӣ Тирмизӣ (сах. 62),	
Рашидиддини Ватвот (сах. 67), Асириддини Аҳсиқатӣ	
(сах. 70).	—
Сайфи Исфарангӣ.	76
Захири Форёбӣ.	86
Анварӣ.	99

Боби сеюм.

Ҳаёти адабии Озарбойҷон дар асри XII.	120
Низомӣ.	150
Ҳамса.	155

Боби чорум.

Исмоилия ва адабиёти исмоилӣ дар асрҳои XI—XII.	181
Исмоилия дар сарзамини Эрон ва Осиёи Миёна дар асрҳои	
X—XII.	187
Адабиёти исмоилӣ дар асрҳои X—XII.	196
Носирӣ Ҳисрав.	199

Боби панҷум.

Адабиёти сӯфия.	215
-------------------------	-----

Боби шашум.

Адабиёти асри XIII ва аввали асри XIV (Давраи истилои моғул)	241
I. Ҳамлаи урдухон Чингиз ба Осиёи Миёна ва Эрон.	—
II. Таъсири ҳамлаи моғул ба ҳаёти адабӣ ва маданияи Осиёи	
Миёна ва Эрон.	244
Адабиёти таърихӣ асрҳои XIII ва аввали асри XIV.	253
Ҳамдуллоҳ Муставфӣ.	262
Илм ва санъат.	265
Ҳаёти адабии асри XIII ва аввали асри XIV.	273
Саъдӣ.	291
Сайфи Фарғонӣ.	314
Тавзеҳот.	327
Феҳристи номи ашхос.	337
Феҳристи асарҳо.	344

Бо қарори Совети таҳрирчию нашрият
Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон
ҷоп мешавад

Ответственный редактор Расул Хади-Заде

Очерки по истории персидско-таджикской литературы II
ТАДЖИКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА XII – XIV вв

(на таджикском языке)

Мухаррири нашриёт З. И. Очилова
Мухаррири техники О. А. Пильнова
Рассом Р. Абдураззаков
Мусахҳаҳ З. Якубова

ҚЛ 05057 Ба матбаа 16 IV 1975 с супорида шуд Ба ҷопаш 21 XI 1975 с.
имзо шуд Ҷузъи ҷопи 21,75 Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 23,0 л Формаи
60×90 Қоғаз № 1 Адади нашр 2000 Сугорчи 1,2 Нарзиш 2 с 30
Бо муқоваи № 5 2 с 40 т

Матбааи нашриети «Дониш», Душанбе, 29, Айни, 121, бинои 2
Нашриети «Дониш», Душанбе, 29, Айни, 121, бинои 2